

Ім'я сумського письменника Аркадія Поважного добре відоме сьогодні за межами Сумщини. Ще в студентські роки він став автором детективної повісті «Перстень Левассера». Згодом з'являються твори «Печера», «Диверсант Повстанської Армії». Зараз до вашої уваги книга «Кам'яний воїн», що присвячена життю та діяльності людини, чие ім'я при тоталітарній владі свідомо спотворювалося це – Нестор Махно. Тут і низка радянських фільмів, де він неодмінно зображався у вигляді патлатої потвори-маніяка: «Олександр Пархоменко», «Червоні дияволята», «Ходіння по муках». А тепер Нестор Махно вважається однією із ключових постатей національно-визвольного руху ХХ ст.. Йому присвячено чимало історичних розвідок, де робиться спроба переосмислити роль і значення «батька» Махна в історії України. Автором же зроблена спроба відтворити обставини життя селянського ватажка у художньому творі, причому прослідкувати його біографію від народження і до кінця життєвого шляху, в той час як інші автори, хто торкався цієї постаті, освячували лише певний період, як їм здавалося, найважливіший – це революція 1917-1921 рр. Аркадій Поважний же у динаміці розкрив духовне становлення свого героя, формування його світогляду – від простого сільського хлопчика, який через друга і наставника козака Івана починає усвідомлювати, що соціальний устрій несправедливий і з цим можна і треба боротися, до керівника потужної селянської армії, що на гігантському історичному переломі піднімається на боротьбу за землю і волю.

Відчувається, що авторові дуже близька постать та ідейні переконання свого героя, що він не просто вивчив матеріали, але й прожив життя поруч із своїм персонажем. Роман цінний тим, що руйнує багато міфів та стереотипів з життя Нестора Івановича Махна. Цей міф про нібито антисемітизм махновського руху та єврейські погроми. Зворушливі сторінки роману, присвячені підлітковій дружбі Нестора з єврейською дівчинкою Розою та її родиною. Привабливі у романі жіночі образи це і мати Явдоха, яка намагається аби молодший син, на відміну від старших, отримав освіту, став видатною людиною, але життєві обставини не завжди на боці матері, малого Нестора виховує вулиця, випадкові люди та випадкові книжки. Це перша дружина Нестора Настя Васецька, яка прагне простого сімейного щастя, але розуміє, що чоловіка вже не перевиховати, справжнє його кохання – боротьба. Це бойові подруги отаманша Маруся, та третя дружина Галина. Ще один міф – про нелюдську жорстокість та мародерство махновців. З роману видно, що грабіжницькі вчинки в армії Махна суворо каралися, а жорстокість була закономірною відповіддю на ще більшу жорстокість та підлість різних союзників, які легко «здавали» Махна та його побратимів не тільки через ідейні, а часто через шкурні інтереси, прагнучи зробити Нестора та його армію «маріонеткою» у своїх політичних іграх, затискаючи селянську армію між «молотом і ковалом» громадянської війни. А міф про невігластво, дурість селянського «батька». Із сторінок роману дізнаємося про його захоплення театром. Цікаві сторінки присвячені створенню пісні, що давно вже вважається народною – «Розпрягайте, хлопці, коней».

Одна із особливостей стилю письменника – деяка «репортажність», що споріднює виклад із кіносценарієм, програючи, можливо, у психологічній тонкості відтворення душевних переживань героїв, поєднання їх з описами краєвидів. Але це додає стислості викладу, передає напружену атмосферу громадянської війни, коли справді такі події мінялися з кінематографічною швидкістю.

Удача роману – його жива, насичена діалектизмами мова, що додає достовірності описуваним подіям.

І вже ніколи не виникне міфу про «скарби батька Махна», як про скарби Мазепи чи Полуботка, через ту просту причину, що Нестору Івановичу не було чого ховати. Останні сторінки роману, де змальовується, як у глибокій нужді помирає на чужині колишній ватажок селянської армії, розуміємо, що весь його скарб це любов до України та до тієї верстви, на якій століттями трималися основи суспільства, в надрах яких завжди корінилася загроза для будь-якого окупанта, тому і нищили саме цей прошарок у всі століття.

Роман починається і закінчується своєрідними символічними прологом і епілогом: на початку символічна і міфічна фігура козака-характерника Волемира Ківша спостерігає

природні знаки, що свідчать про народження «людини-буревію», і в кінці цей же Волемир (дід Воля) під скіфською статуєю кам'яного воїна проводить свого учня у вічну подорож, Нестора Махна ніби долучають до космічного воїнства «небесних лицарів». З землі, покропленою кров'ю, вкритою трупами, з нужденних трущоб приходить він до Вічності, щоб зайняти своє місце серед тих, хто з небес охороняє свою землю і свій народ. Тому хочеться вірити, що цей твір завдяки мистецькій та пізнавальній цінності, здобуде любов численних читачів і шанувальників, всім, кому хочеться знати правду української історії, позбутися нав'язаних нам стереотипів та штамів минулої доби.

Ганна Приходько

КАМ'ЯНИЙ ВОЇН

*Далеко Гуляй-Поле
І ти в нім загубився
Не думала б ніколи,
Що знов побачиш світ
Із шаблею живою
Цієї ночі снівся,
Із прапором свободи,
Якому сотні літ*

*Роздмухуєш ти небо
Яскравістю проміння,
До тебе простягаю
Я руки, мов магніт.
Я бачу твої груди,
Скривавлені й невинні
Я чую: б'ється серце,
Якому сотні літ*

*І знову грають сурми.
І знов тобі в дорогу
Ти бачиш наші Суми
З відчинених воріт.
Я буду пам'ятати
Лише тебе – живого.
Й чекати в Гуляй-Полі
Хоч сотні тисяч літ.
Ольга Беляєва*

Народження

Дід Воля важко розжмурих очі. Деякий час оглядав затуманеним зором темне небо. Свідомість ще не зовсім розпрощалася зі сном.

Пліва в очах поступово розчинилася, для цього кілька разів зажмурихся.

Ось, зорек сфокусувався на сузір'ї Ковша. Сон і нічна прохолода вгамували незрозумілу тривогу, яка несподівано охопила ще з вчора.

Лежав на копиці.

Ф–ю–ю – шайнув степовий вітер.

Ф–ю–ю – повіяло жовтневим холодом.

Вкотре почув казкову мелодію. Трави весело гойдалися під акомпанемент повітряних ритмів. З давніх-давен ця степова музика надихала вільних воїнів. Серце старого козака її завжди відчувало коли спіткала лиха доля. Війна, каторга...

Варто лише зазвучати музиці, яка виривалася із схронів пам'яті. Палало серце. Ламав кайдани, тікав. Робив неможливе – долав тисячі верст тайги.

Давно пішли у небуття ті, хто намагався зламати його.

Якщо комусь із архіваріусів спаде фантазія дослідити родовід старого, або принаймні малий відрізок життєвого шляху, то буде марна потуга. Не довідається на яких війнах гуляв, чому потрапив на каторгу.

Невідома сила викреслила із арештованих паперів Січі відомості про козака Волемира Ківша. Пам'ять народна теж не вберегла історію.

Катеринославщина, Харківщина, Таврія – скрізь чують про Волю, як про вічного діда-невмирайка. Старі стверджували, що він останній характерник. Один із дванадцяти учнів отамана Сірка¹.

- Моя родина, – бувало говорив десь у марнополі², – се ви, добрі люди, степ ши-рокий – надійне лігвище, а для надбання мого навіть похідної торбини довліт.

Багато хто вірив історії про химородника. З'являвся несподівано, спотайна щезав. Зникав, як тільки у повіті ним починав цікавитися повітовий урядник.

Заїжджі торгові люди запевняли, ніби нещодавно стрічалися з Волею у своїх краях. Дивно те, що старого водночас бачили у Києві, Полтаві, Харкові, Криму.

- Мовчить Воля, – говорив дід в оточенні захмелілих пияк, неспроможних усвідомлювати про що рече. – Мовчить, бо від грому кайданів розноситься дзвін по всій Україні. Мотузки шибениць застращали вільний дух, а онуки вольниці перетворилися на рабиничів, не кладуть життя не терези свободи...

А загалом, хто чули ті слова, порану протверезівши не могли впевнено сказати чи бачили Волю насправжки. Можливо привидівся. Та ж сама дієпись із торговцями. Як тільки урядник брав свідчення на протокол, ті комизилися: «Та чого не нафуяриш під чарку, – говорив купець. – Усі торочать про старого, то і я підтакую».

Якось журналіст із Петербургу приїздив розпитувати про загадкового діда. Йому не вдалося знайти жодного очевидця, який навч бачив маноцівника³. Кожен про нього тільки чув від когось, чи то від кума, чи од знайомого, якому переказав інший знайомий. І після тиждневого перебування у Гуляй-Полі журналіст виснував: «Згаданий дід – персонаж народної уяви».

Ф-ю-ю – знову подихнуло холодом.

Він солодко потягнувся наче спав на м'якій перині в теплій кімнаті, а не просто неба на оденку, ще й наприкінці жовтня.

Пішов сніг.

Затріщало сухе сіно.

З-під копиці випорснуло кілька мишей. Одна стала здобиччю пугача.

Тримаючи пазурами жертву, нічний мисливець щез у темряві.

Небо, тільки-но чисте і зоряне вмить стало громохмарним – ознака степової бурі, що затого почнеться. Хмари находили одна на одну. Більші жерли менших, менші об'єднувалися, самі ставали великими. Гігантська біла стріла розірвала тучі, освітивши степ блідо-блакитним саявом. А поспіль, цю тиху війну озвучив грім. Немов тисячі гармат водночас зробили залп.

І запанувала тиша.

Вітер ущух.

Раптом, хмари розверзлися. Замерехтіла зірка, палахнула райдужно, запульсувала.

«Ось, вони оповістки старих богів, – шепотів Воля. – Мигунець⁴ летить – божа душа понеслася до Творця. Народження цієї, на Кас'янів рік⁵, слід розуміти, що народилася людина-будимир. Варто очікувати нового урагану. Про це мені нашіптував степ...»

Почало зоріти. Небо очистилося. Захід став вогняно-червоним.

Воля лежав розкинувши руки, дивився у нескінченність.

У цю ніч в родині гуляй-пільського візника Івана Родіоновича Махна народився п'ятий син.

¹ Іван Сірко, 1610-1680 – козацький ватажок, кальницький полковник, кошовий отаман Запорізької Січі й усього Війська Запорозького. Здобув перемогу у 65 боях.

² Марнополіа – так називали в Україні шинок

³ Маноцівник – чаклун

⁴ Мигунець – зірка, що падає

⁵ Кас'янів рік – високосний рік

Як і домовлено зі священником, дві сім'ї прийшли до церкви о дев'ятій ранку. Родина Махнів Іван з Явдохою принесли новонародженого сина, а відставний унтер-офіцер Филімон Бик з дружиною Соломоноїдою хрестили первістка доньку.

Диякон Василь Симачевський гострив перо, спостерігаючи за панотцем Іваном, у якого зранку, чомусь, не було настрою.

Іван Махно кумами запросив візника Грицька Коваленка і солдатку Наталію Скнураву. Першу охрестили доньку Бика, яку нарекли Параскою. Коли черга дійшла до малюка Махнів, до церкви нишком зайшов чоловік на якого ніхто не звернув увагу, окрім отця Івана, той розпізнав діда Волю, впізнав за описом. І до зіпсованого настрою додалася ще й тривога, бо священник сам до цієї миті вважав старого фольклорним вимислом.

Отець Іван завершував таїнство хрещення, промовляючи: «За сим, нарікається Нестором». На обличчі диякона уледів занепокоєння. Поспіль відчув у боку потепління. Спалахнув кінець епітрахілі, а за нею край ризи.

Священик крутився, пнувся збити полум'я. інших присутніх немов заціпило, стояли оніміло лицезріли. Хтось поривно вирішив проблему, виплеснувши на отця Івана із купелі. То був дід Воля.

- А щоб тобі горя не було... – священник пригрозив немовляті пальцем, поспіль віджартувався: – Не інакше, як із такого палій-розбійник виросте.

Розділ 1 Дитинство

*Ходять сні, ходять сні
Коло хати тихо
Сплять сини, сплять сини
Явдохи Махнихи,
Хлопчику пальчик заболить
Матері – серденько
Сава, Карпо, Омелько та Гриць
Й Нестор – мізинчик маленький
Лариса Верьовка*

I

«Штабом» у хлопців називався старий лимпачевий¹ будинок на узгір'ї Піщаної балки. Тут колись був постійний двір. Років п'ятдесят тому порядкував єврей-корчмар. Та колись потужне господарство занедало, бо негоціанти та інші набувачі перестали навідуватися, з'явилися нові комерційні шляхи – користувалися залізницею. На додачу єврей потерпав від нападів лугарів². Довелося залишити господарство напризволяще, винокурню, перенести до Гуляй-Поля. Тепер від корчми стирчать кам'яні стіни, частково дах, вкритий черепицею. Подвір'я заросло бур'янами та тереном.

Для гуляй-пільських хлопчаків це особливе місце. Тут малеча починала куштувати заборонені плоди дорослого життя: презентаційна цигарка, перший стакан бражки.

До штабу вторована особлива стежина, по якій можливо тільки раки лазити. Якщо вже дорослий спробує, боки обтріпає.

У кожного своє місце, де чужий не має права окошитися, Несторове – на уцілілій частині горища біля димоходу.

Іван Шевченко приніс цигарки.

- Треба затягнутися, опісля вдихнути, – врозумляв Іван.

Нестор спробував і розкашлявся.

- Тьху, кх-кх, гидота ж...

- Нічого, звикнеш. Ти ж не віскряк який.

Десь після п'ятої затяжки Нестор відчув легке запаморочення.

¹ Лимпач – земляна цегла.

² Лугарь – степовий розбійник.

- Не знаю, як ти так... Ригати хочеться.

- Загризи, – Іван вилучив із кишені зелені яблука, – не так із рота тхнутиме, а то мати підловить.

Нестор кривлячись жував кисляк.

- Де ж таких ябків¹ шкаворіжних понабирав?

- У Косовиці...

- То не ту яблуньку обірвав, там медова є, окрай фільварку², навіть зелена смачна, а це... – викинув огризок.

Під «Косовицею» мався на увазі маєток Косовиці-Тихомирова, неподалік Любомирівки. Малеча часто навідувалася до саду.

З вулиці почувся попереджувальний свист, то з річки поверталися Пилип Чернявський із Назаром Зуйченком. Першим у стінному отворі з'явився Назар. Кинув шальку, яка кволо ворушилася.

- Несторе, тягни бакир³, – Назар розтіпав вузол і висипав раків разом з кропивою.

Хлопці потюпали до низини Піщаної балки. Шмерко Хшива з Петьком Оніщенком дорогою назбирали торбу сухих кінських кізків – паливо для багаття.

Раки в казанку почервоніли. Пилип скрутив цигарку, схилився збоку до вогнища. Затягнувшись, повільно випустив цівку диму, потім, під схвальні вигуки із рота вислизнуло чотири кільця. Він найстарший, йому майже дванадцять, палить не ховаючись, і за зручної нагоди неодмінно те демонструє. На додачу Пилип мав ще чесноту – не кашляв, затягуючись навіть найміцнішим тютюном.

Коли на Покрову Нестору виповнилося десять років, брат Карпо в подарунок накупив кульку солодоців і Нестор того дня смоктунцем зламав зуб, тепер через отвір зручно чвірка-ти. Та йому хотілося досягти Пилипових звершень, навчитися курити не кашляючи, і щоби голова не паморочилася.

II

Мати пробудила Нестора о п'ятій ранку, його черга пасти телят. Пішов до Пилипа Крата, що жив по сусідству. Три дні він пасе, три дні Нестор. На подвір'ї запряжена гарба.

- Жени на туркенівські блукви⁴, – сонно напоумляв Пилип, позіхаючи, – бо на нашому місці бочанські усе витоптали.

Нестор, неухажно вислухавши пораду, кивнув. Вигнав телят і волів до запряги, що в Херсонській балці. Запряда замулена і не годиться для купання, тільки гуси бовтаються і під час дроковиці⁵ воли ховаються від спеки, борсаючись у багнюці.

Упевнившись, що худоба найближчим часом не розбредеться по степу, піднявся на пагорб звідки простежується долина. Влігся на траву і під спів ф'юкадла миттєво заснув.

Минуло біля години, сонце піднялося і пекло обличчя.

Як прокинувся, почув хрипливатий спів:

Мій товариш добрий кінь,
Ти неси за небокрай,
Де шумить зелений гай
Там палає вогник мій

Впізнав діда Волю.

- Мої вітання, лицарю! – старий зняв кудлату вовчу шапку.

¹ Ябків – яблук.

² Фільварок – маєток.

³ Бакир – казанок.

⁴ Блукви – пасовисько.

⁵ Дроковиця – спекотний час у травні-червні, коли на худобу нападають оводи.

Воля, розстеливши бурмус¹ сів, почав розкладати зміст торбини. Дав знак малому приєднуватися до трапези, що складалася із тарані, картоплі і свіжих огірків. А того не треба двічі прохати. Схопив картоплю. Дід вилучив ще пляшку з якоюсь джурджею.

Нестор помітив за поясом рукоятку пістолета.

- Овва! Діду, покажи пістоля.

Воля вилучив револьвер, відкрив барабан, витрухнув на долоню набої.

Нестор перекинув пістолет із руки в руку. Прицілювся у череду.

- Пджіу-пджіу...

Спробував натиснути спусковий гачок. Йшло так туго, ледь надавлював пальцями обох рук.

- Діду, а діду, дай хоч раз по-справжньому татахнути...

- Повір, на твій вік ще вистачить стрілянини... – Воля замислено дивився в небо.

– Людина Несторе, вона наче муха, обох можна уколошкати, з тією відмінністю, що людська істота, яка б мерзота у неї в думі не крилася, комусь таки потрібна, комусь її шкода, хтось її народив, віддав серце. Смерть, заподіяна на війні, не така важка для душі. Тамички ніби й не ти вбиваєш. Інша справа якщо за злодійською волею. Злодій втрачає володарку думок. Живи за правдою лицарю, насолоджуйся кожною миттю потиль доля не наздожене, а вона тобі на п'яти наступає...

Воля зарядив два набої.

Нестор цілювся в очерет. Навіть побачив політ кулі. Приємно запахло пороховими газами. Після пострілу воли здригнулися, почали вилазити із запруди, вочевидь вирішили, що пастушок взявся за пугу².

Друга куля збила вербову гілочку.

- Діду, а де взяв?

- У панича відібрав, – Воля сховав пістолет. – Погане дійво. Довелося восени побувати на Полтавщині. Блукаю містечком Ромен. Бачу, кіля церкви корнет зі старої небоги глузує, ще й піднапитком. Зацний такий, перед гімназистками форсує. Я й зробив заувагу: «Що ж ти, – кажу, – бісова діптянка, військовий чин ганьбиш неповагою до старості?» Він зміряв мене зневажливо, басом так дивиться, а гімназистки-паняночки помітно схарапуджені. Він, яби якось викрутитися, піднятися в очах дівчат, вихоплює сей пістоль, в очах заморока, оскаженіло на все горло репетує: «Старік, прасі прашенія!» Я йому межі очі, він на лопатки, карчилом³ жбухнувся. Дивлюся, червоний струмочок з-під гамалика⁴ цебенить... Паняночки в галас, тут і люди стягуються. Я підхопив пістоля і шурх з гори до Сули, перекодя до Пустовійтівки, там у родичів Калниша⁵ пересидів. Тепер од села до села, мов торбохвват який пересуваюсь. Хоча вже за Харковом повітові урядники про мене не відають.

- То ти, діду, ухайдокав панича?

- Скоро до школи?

- До осениці. А ти навчався в школі?

- Чого тільки не було.

- Я, діду, вже трохи читати знаю, брат Сава по абетці навчив. Мені хочеться до школи, очортіло з волами.

- Ой, брате Несторе, не сприймай науку гейби розвагу. Немає нічого важчого ніж вилабудати і вдосконалити зернину знань і немає од того зерна потужнішої зброї.

- Як знання можуть бути сильнішими хоча б від твого пістоля?

¹ Бурмус – різновид плаща з каптуром

² Пуга – батіг

³ Карчило – потилиця.

⁴ Гамалик – шия.

⁵ Мається на увазі – Калнишевський Петро Іванович (1690 – 1803) – кошовий отаман Запорізької Січі. З 2008 р. православний святий, вшановується як Петро Багатостраждальний

Це питання старий проігнорував як і про забитого панича. Лежав на спині, поклавши під голову торбину, міцно спав.

Воли збивалися до гурту.

Додому прийшов запізно.

Брат Карпо під каганцем лагодив чоботи, поруч вишивала його вагітна дружина Харитя.

Мати саме зайшла до хати, подала Нестору рушник і вказала на рукомийник.

- Завтра йдеш із Савою і Омельком до отця Івана, допоможеш братам, – Явдоха ніби не помічала як насупився малий. – Все краще ніж гасатимеш зі своїми печихвістами. Шкоди тільки й умієте робити, а матері опісля соромно людям у вічі глянути.

Нестор перестав жувати.

- Мамо, але ж ми з хлопцями збалакалися мальків потягати...

- Не помруть твої драпіжники. Гадаєш, не знаю, що вже покурює. І спробуй мені лише відгулити.

III

До батюшки на подвір'я прийшли о шостій ранку. Узрівши біля сараю чималеньку гору шульговин, настрої у Нестора вкрай зіпсувався. До цього сподівався, що хоча б до обіду впораються, а роботи з вершком до пізнього вечора.

Брати ледь встигали пиляти і колоти дрова, Нестор хутко відносив до сараю, ще й підганяв аби швидше рухалися.

У старій бричці за клунею знайшов четверо яєць.

- Беріть, – простягнув братам по яйцю.

- Очманів! – Омелько боязко озирнувся на присінок, де поралася попадя. – Гнет поклади де взяв.

- Та годі, піп і сам не відає, де що лежить. То курці придумалося у бричці знестися, там на оберемку під коцюрбою¹ ще кілька виливків² лежало, шури вже покуштували, і ці б почамкали, та я ось, перехопив.

Сава взяв яйце.

- Савко, ти чого? Нехай він малий дурний. Гріх.

- Та, думається, нічого тут такого, – Сава розколупав яйце.

- Все одно це не добре брати чуже. Ви як хочете, а красти не можна навіть таку мізерію.

Нестор повернувся до ганку і крикнув так гучно, що курки сполошилися.

- Агов! Матінко Параско!

Протопша ліниво обернулася, примружуючись, приклала долоню до брів, захищаючи очі від сонця.

- Я тут кілька яєць знайшов. То можна я їх із'їм?

- Та на здоровля! Пощо ж так гайкати?

Нестор знову простягнув Омельку яйце.

- Тепер воно не крадене.

Омелько все рівно не пригостився, відмахнувся.

Опівдні попадя покликала братів Махнів обідати.

Коли до кухні зайшов отець Іван, брати підвелися. Батюшка перехрестив.

- До вечора впораєтесь?

- Встигнемо отче, – відповідав Омелько.

Омелько з Савою перед тим, як їсти, перехрестилися, окрім Нестора.

- А ти, Несторе, перед їжею не молишся? – спитав батюшка.

- Ні, – закивав заперечливо і промовив пережовуючи: – ні до чого, мати у нас добре готує.

¹ Коцюрба – черемуха.

² Виливок – яйце без шкарлупи.

Сава пирснув, Омелько почервонів од сорому, батюшка зробив вигляд ніби не помітив каламбуру. Тільки отець Іван вийшов, Омелько, роблячи гримасу, пригрозив пальцем.

- А що я зробив? – щиро здивувався Нестор.

У вечорі, щойно попадаючи розрахувалася, Омелько хотів було утримати малого, щоби йшов додому, та того й слід прохолов.

IV

Як тільки двірник шугнув малолітню ватагу від жіночої лазні, ті перемістилися до ярмарку. Торговки ставали пильнішими, особливо у кого товар складався із солодошів, або цигарок. Однак пильність не завжди спрацьовувала. Після базарного рейду малеча розташувалася на ослоні край вербівських прогонів, розклавши здобич на поваленій тополіні. Івась Шевченко вилучив із торбинки два тульських пряника, Пилип Чернявський жменю півників-смоктунців і дюжину кубинських цигарок «Partagas», Шмерку Хшиві вдалося поцупити пляшку вишневої наливки, яку тут же відкупорили і, передаючи по колу, пили із горличка.

До хлопців приєднався Остап Коршак на прізвисько Піка. Він однокласник Пилипа, тільки нижчий на зріст, мав поведенцію зачісувати чуприну назад. Одна характерна Остапова риса, яку Нестор намагався копіювати – відсутність зовнішніх емоцій. У нього ніколи не змінювалася міміка будь-то радощі, чи сум. Здавалося, суцільний спокій оволодів ним назавжди. Остап сирота, виховував його дід Яндрух, економ поміщика Чорноусова. Старий вельми начитаний і проштудіював з онуком всю дідичеву¹ бібліотеку. Щовечора по черзі, у голос читали якусь книжку. Ще старий Яндрух відомий як ворожбит.

- Пригощайся, Піко, – запросив Пилип.

- Вдале полювання, – Остап оцінив здобич. – Красно дякую.

Узяв лише кілька цукерок. На відміну від інших не палив і не намагався навчитись і пояснення цьому якесь туманне, ніби то не бажає за рахунок власного здоров'я і кишені нагодувати жидів. Пікою називали тому, що не розлучався із саморобним ножем, який формою нагадував піку. Заточений з обох боків, рукояткою слугувала козяча гомілка. Цей ніж він постійно у щось жбурляв, чи то в деревину, чи в огорожу, і так набив руку, що із десяти кроків влучав у гральну карту. Майстерність часто демонстрував, метав, зазвичай, у пошарпаного пікового туза.

Остап вилучив із кишені яблуко, відрізав шматочки і кидав до рота.

- Вас Лука шукав, його у Соснівській сотні старші натовкли. Яшка Веселовський ватагує.

- Навкулачки! – закричав Петько Оніщенко, якого вже повело від наливки.

- На Соснівку! – вигукнув Нестор.

- Можемо не подужати, – висловив побоювання Айзیک Ольхов, який приїздив у Гуляй-Поле до родичів із Павлограду, – Вони сильніші і їх більше.

- Я з вами, – заспокійливо мовив Остап.

Цієї пропозиції виявилось достатньо щоб додати мужності тим, хто ще вонпився чи варто герцювати з юрмиськом Яшки Веселовського. Піку боялися. Непокоїлися, що скористається небезпечною майстерністю, хоча ніхто не пригадає трапунку, коли б він, під час лупок, доставав ножа аби просто полякати.

У Гурянах надихали Луку, той важко дихав від пробіжки, у нього розбиті губи, з носа паюха, в очах жага помсти.

- Несторе, мерщій! Яшка на сусідній вулиці!

Із оравою Яшки зіткнулися за рогом. Верховодив син купця Веселовського, п'ятнадцятирічний вузьколобий юнак, у якого під носом прорізалися остюки рудих вус, незвичайно блакитні очі. Незважаючи на те, що горбився, мав не по віку великий зріст.

Яшка вийшов наперед. Нестор, у свою чергу, став на чолі своєї ватаги. Яшка зневажливо посміхнувся і вже скрутив пальці для щигля. Та, побачивши як із-за рогу вийшов Піка, прибрав руку. Яшкині камбрати, на всяк випадок, визначилися куди ретируватися.

¹ Дідич – поміщик

Нестор несподівано штильну головою супротивника під ребра. Той відступився на кілька кроків. Зігнувся. На таке аж ніяк не очікував. А ще не вбачав, що його громадка трухне і розбіжиться, як тільки згряя, яку привів його невизнавець налетіла і лупцювала з усіх боків.

Невідомо якою бідною для Яшки обернулося б. На його удачу на двоколці повз проїжджав чоловік, він пересік лінчування, шмагонувши кілька разів батоном у гущавину баталії. Хлопці драпонули до Вербівок, де гальмонували під вишнями, поруч оселі сотенного отамана Гната Домашенка.

- А мені думалося не подоліємо, – промовив важко дихаючи Пилип. – Не зажив, що дригнуть.

- Не диво, – Шмерко теж захеканий, виколупував із п'яти колючку. – Піка наха-рапудив.

Тим часом підтягнувся сам Остап, який з місця події не став тікати, а спокійно пішов.

- Яшку до фершала повели. А відбатожив вас новий прикажчик Гельбуха – Іван Клешня.

- Чортів бобик! Колись пімщуся! – Нестор прикладав до розсіченого плеча наслинений подорожник. – Що там Яшка?

- Нічого особливого. Носа під'юшили. Допевне завтра очі позапливають. Якщо викаже, а він неодмінно викаже, то... то Несторе, личаки на сиданку нашивай.

Нестор нарочито байдуже відмахнувся і вирішив повернутися додому якомога пізніше.

- Що козачки, гейби після бою? – почувся голос із-за тину.

Це був Гнат Домашенко.

- Яшку Веселовського дрібно почухали, – пояснив Нестор.

- Яшку? Ось, які справи козачки, є хавтур. Копицю із сінокосу перетягнути. Дам на цукерки.

- Скажете таке, цукерки, – поморщився Петро Гавриленко.

- Через цукерки зуби сиплються, так бає хвершал, – додав Нестор, у якого в міміці з'явилася хитринка.

- То ж на цигарки отримаєте. Хуткіше, там на годину орудки.

На подвір'ї отамана обідали сезонники, наймані робітники, які кожної весни приїздили на заробітки, працюють до пізньої осені чи то на полях колоністів, або на будівництві. У Гната працювали полтавчани, будували хату. Гнат лаштував оселю для сина Якова, який після жнив мав одружитися. Серед будівників Нестор помітив Свирида Харенка, брата Варі, нареченої Омелька.

- Ось, де бликаєш, – Свирид потис руку. – Тебе вже брати скрізь шарять.

- Що ж хотіли? – у Нестора стало неприємно на душі.

- Там ніби урядник тітку Явдоху викликав.

- От, Яшка, собача кров... Хлопці, я на розвідку, позирю, що і як.

До двору підійшов городами. Вже здалеку почув незадоволений голос Яшкиного батька: «Отакий синяцюру набив». Ще на подвір'ї узоров урядника Лепетченка, який не став очікувати доки Явдоху відреагує на виклик, тим більше сусіди.

Нестор поспіхом майнув назад, почувши на останнє обіцянку матері – «три шкури з розбійника здерти».

Повернувся додому далеко за північ. Як не намагався ступати тихо, не виходило. То двері зрадницьки скрипнули, то на порозі зачепив чийсь чоботи, потім босі п'яти гучно ляпали по долівці.

Та мати не спала.

- Прийшов... – мовила тихо, але грізно. – Диви, йде ще й чалиться. Лягай спати, завтра як слід поговоримо.

Нестор полегшено зітхнув, хутко забрався на лежанку накрившись рядниною з головою. Точно знав, до ранку мати заспокоїться і якщо нагрімає, то лише для порядку.

Хоч й минулося, однак вирішив помститися Яшці, щоб не накапував, і загалом нашкочити родині Веселовських.

V

У садбі Веселовських росли груші. Особливий сорт – «Бере Лігеля». Принаймні так скрізь галдикав Веселовський.

На початку липня майже визріли. Веселовський планував через тиждень-другий зібрати врожай і продати десь на півночі. Тепер ретельно доглядав за садом, захищаючи не тільки від природніх шкідників – комах та гусениць, а й од босоногих башибузуків, які часто-густо зазирали через огорожу. Проти них завів величезного пса, ланцюг якого причеплений до дроту, що простягався вздовж грушевої алеї.

Нестор, Пилип Шмерко та Лука вже кілька днів зиріли за садком.

- Не складеться, – зітхав Лука, – собака порве.

- Таки-так, – погоджувався Пилип.

Нестор ніби не слухав. Поглинутий у роздуми, спозирив крізь щілину на злого пса, який вже насторожив вуха, почувши небезпечність.

- Дещо накумекалося! – обличчя Нестора осяялося. – Гайда, до ставка.

Водоймище відразу за косовицею Веселовських, там плавало кілька сотень його качок і гусей.

Найближче мешкав Лука, його Нестор нарядив додому за салом. Пожовклий шматок злегка підсмажили, згодя прив'язали до ліски, кинули у ставок. Невзадовзі перша качка заковтнула наживку. Таким чином, спіймали трьох птахів. Затим перебралися до Гайчура, в пролізнях¹ набрали глини.

Приготування краденої дичини для хлопців не новина. Діяли злагоджено. Один підтримував багаття, інші клопоталися з птахами, Нестор замішував глину, розводячи водою з піском. Дичину суцільно обліпили і поклали у присок. За годину витягли три глиняних яйця, які перетворилися на черепицю. Тіко розбили, так ніздрі залоскотав запах, від якого слина потекла. Дві качки тут же з'їли. Третю замотали у конопляний куш.

До садка із грушами з чудернацьким найменуванням першим наблизився Нестор. Пес загарчав. Біля нього впала конопляна кулька. Запах смаженого м'яса паралізував волю охоронця. Як тільки-но ікла уп'ялися у конопляні волокна, хлопчаки обережно перескочили огорожу. Приблизно за десять хвилин урожай «Бера Лігеля» осів у саквах, а пес нарешті добрався до качки.

Здобич понесли до крамниці Мойші Штрандтмана. Старий єврей оцінюючи подивився на груші і на хлопців.

- Добродії, здається мені, що із сим товаром на мене може велика рахуба очікувати і бачся, що пан урядник злапавши з сим, засатарить старого Мойшу до цугундеру, і бідна дружина, нещасна добра Арія, носитиме передачі. Тому, зважаючи на ризик, пропоную вам... – Мойша зробив паузу, – двадцять аршин шовкової ліски і набір гачків.

Та побачивши невдоволені міни, поспішив додати:

- Я забув сказати, Мойша геть перестав мати пам'ять, ще ж три аршини сітки. Ну то по руках?

- По гривенику накиньте на брата, тоді домова, – сказав Нестор.

- По гривенику... гм... – Мойша приречено зітхнув, показуючи що змушений йти на збитки через власну необачність і доброту.

Нестор простягнув руку на знак угоди.

- Приємно мати з вами справу. Заходьте, панове. Мойша завше радий порозумілим комерсантам.

Босоногі «порозумілі комерсанти» зникли за порогом. Обидві сторони залишилися вдоволеними угодою. Хлопці тому, що вдалося по-тихому збути здобич, а єврей знав справжню ціну грушам, за такий сорт в Олександрівську дадуть у десятеро більшу ціну.

VI

¹ Пролизень – промивина, проточина.

Остап попрохав Нестора пособи. Як сказав: «У делікатній справі». Що робити не говорив. Нестор й не розпитував, погодився та й квіт.

Зустрілися на житньому полі Вічлинського.

- Треба наврочення зняти і на зворот скерувати, – Остап показав на десяток зламаних і зв'язаних колосків, – це, так званий, «закрут».

Нестору доводилося бачити на полях такі штуки, та гадав, що то роботизна пташок, або чийсь пустоці.

- Справді руку доклали саме люди, – пояснював Остап, – але не шалапутство. Робилося спрямовано, ще й зі злими помислами.

- А на який ляд то потрібно? – не розумів у чому суть цих недобрих задумів. – Аби ж то вони усю ниву потоптали, та покрутили, а то десяток колосків. Яке від того зло? Пташки більше викльовують...

- Із'їсиш хлібця з такого лану і гібїти почнеш, ніякий фершал ради не дасть.

- Як же то можливо? Труйзілля якесь підкладають?

- Інше. Звичайне відьмування. Той, хто бажає лиха ближньому, йде у середу на його поле і на зорі загинає колоски проти сонця, промовляючи кальні молитви.

- Отакої! Що ж тепер?

- Дочекаймося діда.

Небавом з'явився старий Яндрух. Незважаючи на спеку в малахайці¹, теплий пруслук², під сподом – чорна вишиванка. На мажарі, в яку впряжена булана не обкатана лошиця, лежало чи то брудне, чи гниле сіно, яке дід підхопив бірмаками³, накрив закрут.

- Свиняча підстилка, – пошепки пояснив Остап.

Яндрух узяв з возу рискаль, на дорозі увігнав у землю. Склавши долоні, примруживши очі щось шовкотів. Нестор намагався дослухатися, та розчув лише уривки заклинання: «... ні шити, ні прясти..., уроки, урочі, чоловічі й жіночі, парубочі й дівочі... жовтого колосу не ламати... Боже-Свароже... ви, боги славні, у поміч мні станьте...»

Додому Яндрух повертався вже з хлопцями, женучи коняку чвалом. Рискаль залишилася стирчати на шляху. Остап шепнув Нестору, аби той дорогою не обертався. Хоч вельми кортіло оглянутися, та утримався. Раз товариш каже так треба, значить ніякого одвиху. До того ж, не абияк захоплювала участь у переспрямуванні пристріту.

Як приїхали додому, Яндрух запряг об'їждженого громака. На мажару хлопці наклали кінського гною, а старий ворожбит нашіптував замовляння.

Трюхом рушили назад до наговореної ниви. Цього разу малі помічники повинні обкласти кінськими кізками навколо закруту п'ятикутну зірку. Потім обережно, не торкаючись колосків, обліпили кожну стеблину.

Закінчивши дійство, Нестор витер руки травою. Яндрух завершував чаклунський обряд, запаливши жмут колосків, вимальовував у повітрі знаки.

- Невже спрацює? – Нестор зиркнув на старого, який тепер щось шамотів жеребцю на вухо.

- Звісно. Зло повернеться до зурочника, та з потрійною силою.

- І до кого ж?

- А то з'ясується...

VII

У неділю перед Главосіком⁴ Карпо узяв Нестора до Полог на кінний ярмарок. Карпо з Омеляном позичили п'ятдесят карбованців, ще стільки ж було своїх, щоб купити двох коней. На осінь планували орендувати землю, щоб засіяти під озимі. Омелько не поїхав, оскільки за тиждень у нього весілля.

У поміч взяли сусіда Юхима Крата, який зголосився допомогти у виторгу.

¹ Малахайка – шапка за наушниками.

² Пруслук – чумарка.

³ Бірмаки – тризубі вила.

⁴ Главосік – Іоана Предтечі, відзначається 29 серпня.

Нестору вельми цікаво спостерігати, як дядько Юхим оглядав конячок. Дивився язик, обмацував голову. Оцінюючи сіру стрижчу¹, помітив увагу малого, повчав:

- Мишак² веселенький, – схопив кобилу за щелепи, засунув пальці за вилиці. –

Бач, якщо два перста влазять, то швидко відгодується і грива ніби густенька, але худокілісна, з козинцем, в роботі така не годиться.

У кожного коника Юхим знаходив якусь хибу. Здавалося усе гаразд: вилиця така, як треба і вия хоботом, костиста, масть підходяща, та якимсь дивом визначав, що кінь «не горливий», або «ледачий».

Скоро Нестору набридло, бо здавалося не буде кінця-краю оглядинам.

Юхим врешті-решт зупинився біля грека-баришника, який продавав чалого жеребця. Тут Нестор перестав щось розуміти, здавалося на цьому зосередилися хибі усього кінного ярмарку і «хвіст у коня куций», «хрипить» та й взагалі – «млявий». Та второпав, що насправді кінь справний, а всі ці Юхимові прискіпання данина давній традиції.

Баришник запросив за чалого тридцять карбованців, а поступився за двадцять два.

Нарешті Юхим з продавцем зняли шапки, перехрестилися і розцілувалися. Карпо узяв коня за обротку і тричі провів навколо себе, а грек, тим часом, стьобав прутком по крижах, промовляючи: «Не жалкуй, Альтаїре, за господарем».

Карпо почухав Альтаїра по загривку.

Подібним чином торгувалися з іншими баришником, купивши за тридцять п'ять карбованців кобилу Мексику.

VIII

Обряд вінчання Нестору швидко набрид. Від монотонного співу панотця Василя так хотілося спати, що коліна підкошувалися. Жадалося аби швидше завершилося та почалося весілля, та попоїсти від пуза.

Нишком, щоб не допильнувала мати, а вона вранці суворо наказала вистояти усю службу, вислизнув із храму.

У церковному садочку стрів Пилипа Чернявського, якому теж край як не хочеться стовбичити на вінчальному церемоніалі, куди привели батьки. І Явдоха і Чернявські хотіли аби дівчора хоч якось долучалася до церкви.

Нестор запропонував майнути до будинку нареченої, де, за його слів, має бути цікаво:

- Молоду викупатимуть, а старший боярин Яків Домашенко цукерок різних накупив, сам бачив.

Варя мешкала у брата Свирида, він колись орендував цей будинок на сезонні роботи, та вийшло так, що додому в Полтавщину так і не повернувся, залишився у Гуляй-Полі і домовився з господарем продовжити оренду з відкупним правом.

У Свирида на подвір'ї людно. Дівчата-дружки лаштувалися до прибуття весільного поїзду.

Нестор з Пилипом розмістилися на ослоні, лузаючи насіння, з лінивою цікавістю спостерігаючи за сум'яттям на дворі і поза ним.

Незабаром приїхала Варя. Хлопці прошмигнули до двору. Хотіли подивитися як перевдягають молоду, та вікна щільно затулені фіранками. Чути лише обрядові пісні дівчат:

Ох, Варю, миленька, не дайся
За старшу дружку сховайся
Та й закинь той чіпець за стілець
Бо кращий вінець, ніж чіпець

За годину почулися дзвіночки весільного поїзду. Бричка прикрашена ковдрами, яскравими стрічками і бокрейдями спинилася біля надвір'я. Біля воріт путь перетнули піщанські парубки, від яких Омелько мав відкупитися могоричем за те, що забирає дівку із їхньої сотні.

¹ Стрижча – однорічне лоша.

² Мишак – кінь сірої масті.

Нестор з Пилипом не могли розгледіти деталі «ворітнього відкупу», бо старші заступили дійство. Та й так зрозуміло, що за дівку отримали відерну сулію горілки. Хлопці перемагнули паркан, опинившись біля ганку, де молодого спіткала нова перепона – дівчата-дружки на чолі з Марусею Продан.

- Доброго дня, шановна громадо, – привіталася Маруся. – А куди ж шлях ваш лежить? Де йдете чепурні, та ще й з такими подарунками?

- Я йду взяти моє, – відповідав Омелько, – Богом суджене.

- О, та тобі, соколе, горлиця потрібна! – Маруся вдало зіграла здивування. – У такому разі соколе, ти молодий та хвацький. Спиток пройдеш перш ніж наречену збудеш.

Омельку винесли на підносі три рахви¹.

- Нуж бо, легіню, чи підкаже твоє серце у якій із сих скарбниць цінніше сріблалата – ім'я коханої?

Омелько вказав на середню скриньку. Шпарко розгорнув у четверо складений папірець, але прочитав інше ім'я. За цю промашку Якову довелося віддати цукерки і пляшку шампанського. Після другої спроби випало заповітне «ВАРЯ». Його і бояр пропустили до господи.

Де очікував черговий іспит. Маруся піднесла мідну тарілку, начищену до золотого блиску.

- А тепер, королевичу, поклади у сей золотий посуд найцінніше, що у тебе є, якого дару достойна твоя королівна.

Омелько взяв тарілку, поклав на підлогу і обережно став на неї.

- А тепер останній іспит, – Маруся повела до дверей в іншу кімнату, – наречена твоя схована за високими горами, за синіми морями-океянами, за безкрайніми долинами.

Нестор визначив, що до цього дійства не проштовхатися. Мерщій вискочив на вулицю, оббіг оселю. Припав до вікна.

Посеред кімнати на стільцях роздивився чотирьох дівчат, обличчя яких прикривали вуалі.

Цього разу Омелько не помилився. Останній окуп належало заплатити Вариному племіннику Макару, який продав місце біля нареченої, йому Яків відсипав жменю дрібних монет.

Поїхали до Омелькової оселі. На порозі зустріла Явдоха, вдягнута у баранячий кожух, вивернутий хутром на зовні. Простягнула коровай. Обсипала молодих пшеницею, промовляючи побажання щастя.

Омелько зняв з Варі її очіпок², подав інший. Вона тричі кидала його до порогу, а Явдоха приносила. Потім обережно надягла невістці.

- Ласкаво прошу до родини, невістонько, – мовила Явдоха, благословивши подружжя.

Омелько і Варя стали на коліна, поцілували її руки.

Годиною пізніше, у ярках, Нестор з Пилипом і Петром Гавриленком їли цукерки, які накрали у дівчат-дружок і запивали солодкою водою.

- Коли я одружуватимусь, – говорив Нестор, кривлячись від легкої нудоти, яка виникла через переїдання солодошів, – у мене не буде усіх сих вистав з викупамиперекупами. Піп повінчав і баста, а то й попа не треба...

IX

Явдоха повела Нестора до земської школи. Перед цим у циркульні зробили левержет³. І з новою зачіскою переступив поріг школи, а потім класної кімнати.

Перше бажання, яке виникло, дременути світ за очі.

¹ Рахва – дерев'яна шкатулка круглої форми

² Очіпок – жіночий головний убір, який одягали заміжні жінки

³ Левержет – зачіска підлітків, коли спереду залишали шмат волосся

Усе гнітило: високі стелі, бундючний директор, запах фарбованої підлоги – у всьому відчувалася загроза вільному життю. Тішило те, що потрапив до одного класу з Іваном Шевченком та Петром Гавриленком. Знав ще кількох хлопців, що навчалися класом вище, це Прокіп Семенюта, Петро Оніщенко і хлопець із Піщаного Іван Левадній, він завжди посміхався.

Перед початком занять до класу зайшов директор, плескав долонями, заволодіваючи увагою.

- Діти, будь ласка, тихіше!

Усі вмиль заспокоїлися, але не директоріві старання тому були причиною, а, як усім здалося, небесне створіння, яке стояло за ним. Це дівчина років двадцяти. Директор узяв її за плечі, висунув на перший план.

- Pozнайомтеся діти, із Катериною Олексіївною, вашою вчителькою.

У Нестор несподівано щезло бажання втекти. У вчительки ніжна біла шкіра, не обвітрена степовими вітрами, світло-русьве волосся, блакитні очі. Кап-у-кап зображення янгола, яких можна побачити на німецьких листівках.

Хлопчики зачаровано дивилися на красиву вчительку. Одягнута у вишивану сухозлоттю азійтку¹, на шиї гадвабна² хустина. Учні, нашорошуючи вуха, прислухались до промови директора, в якій він розкривав перспективи освіти. Навів приклад, оповівши історію колишнього гуляй-пільського учня, сина неможливого селянина, який відповідально, з належним старанням поставився до навчання, а тепер поважна людина, мешкає у Петербурзі, де має власну книгарню і нещодавно перерахував школі пожертвування – тисячу карбованців. Оповідь директора хоч і цікава, однак ні слова про вчительку.

По завершенню уроків кожен учень повертався з подарунком, що складався із трьох зошитів і пера з олівцем, куплені, за слів директора, на ті самі пожертвовані кошти колишнього розумного гуляй-пільця.

Додому Нестор прийшов у піднесеному настрої. Не міг визначитися чого більше хочеться: чи то нехай скоріше минуть років десять і він займеться книготоргівлею у Петербурзі, чи нехай швидше настане завтра і знову стріне Катерину Олексіївну. Вдома оголосив, що коли виросте, то поїде до Петербургу торгувати книжками.

- Бачте, мамо, який оберг, – з удаваною серйозністю говорив Карпо, – невдовзі матимемо власного превельми читаного пана.

Роздратований Нестор пішов до столу, із торбини вилучив подаровані зошити і перо з чорнильницею, вирішивши від цієї миті йти до омріяної книжкової лавки. Затим протягом п'ятнадцяти хвилин старанно виконував домашнє завдання, малював нахилені палички, одні лізли вгору, інші навпаки – вниз, а деякі взагалі перетинали верхні і нижні лінії. Завершивши, оцінив роботу, подивившись здаля ніби художник. Кортіло якнайшвидше показати Катерині Олексіївні, вона напевняка оцінить старання.

Того ж вечора від попівни, у якої квартирувала вчителька, хлопчаки дізналися, що Катерина Олексіївна із дворянської родини, дочка Статського радника, добровільно пішла навчати селянських дітей.

Х

Протягом чотирьох місяців Нестор вже пристойно читав і писав, виявив здібності в арифметиці. Цьому передувало те, що в родині вони з матір'ю розподіляли доходи. До всього, вчителем граматики Прусинським і Катериною Олексіївною був номінований до десятка кращих учнів школи. На заваді такій кар'єрі стала дисципліна, яка «шкутильгала», і накульгувала на всі ноги. Директор школи неодноразово скаржився Явдосі: «Якби не штурханіни що перерви, то давно б висунули на ліпшого школяра, а так накарпас³ який... А хто заводяка? Неодмінно – Нестор Махно».

¹ Азіятка – жіноча сукня подібна до великоруського сарафану.

² Гадваб – різновид шовку

³ Накарпас – бійка

Кожного дня після уроків десятків хлопчаків проводжали Катерину Олексіївну додому. Дорогою вона розповідала всілякі речі, про які не дізнатися із підручників.

Пізно у вечорі Катерина Олексіївна перевіряла зошити. Близько до півночі вирішила відпочити, вийти на рундук, дихнути повітря.

Підхопивши сніг, зіпала кульку, яку м'яла доки не померзли пальці. Запхнувши руки у кишені пальто, щось намацала. Згорнутий у четверо папірець. Намагалася пригадати коли це поклала сюди і що то взагалі. У хаті розгорнула.

Старанним почерком, друкованими літерами виведено:

*Ви краща всіх у всьому світі
Вам даруватимуть всі квіти
Я вас до смерті не забуду
Усе життя любити буду*

- Як же йому вдалося підкласти непомітно? – навіть обглянулася.

Склавши послання, положила до скрині, де зберігалися листи.

XI

Біля школи Нестор пострічався з Пилипом Чернявським та Петром Гавриленком. У Петра на плечах бовталися, зв'язані шнурком, ковзани, а Пилип тягнув санчата.

- Де ти йдеш? – спитав Петро.

- Як то де? – Нестор махнув у бік школи. – Кудюю ж ще тупцяти? А ви хіба не йдете?

- Облиш, сьогодні «Закон Божий», чого ти, батюшку не видів. Дейко, з нами на хвизалку¹.

Нестор вагався лише мить.

Невдовзі летів на санчатах з крутого пагорба і ледь не ускочив у рибальський проруб.

Додому повернувся затемно.

- Де тебе нелегка носила? – мати почала накривати на стіл. – А пощо око утаюєш?

На цей випадок підготоване виправдання:

- Тут таке мамо, розумієте, пораненьку повар на сходинах воду розлив, а я з Пилипом Кратом там підковзнулись. Спочатку я, а услід він. Ще й молочниця Ярина на-вернулася, тепер дома сидить не виходить.

- Ой, брешеш вигадько! Таких хараманів нагнув, ще й Ярину приплів. Скажи краще побилися ізнов з Пилипком. Вечеряй, горе...

Наступного дня Нестор не пішов до школи, не ходив і опісля. З'являвся де-інколи на уроки Катерини Олексіївни, а коли та нездужала взагалі перестав ходити, хоча щовечора звітував матері про уроки.

Так минула зима. На Приспільницю² потепліло, крига на річці місцями там-сям танула. Тільки відчайдухи наважувалися ковзатися між проталинами, до числа яких входив Нестор.

Летів на ковзанах під місток до проглубу, де завжди слабка крига, а тепер поготів. Швидкість така, не спинитись. Вже не мав сумніву, що провалиться під лід. Намагався скерувати ближче до мілини на кінську купальню. Під ногами гучно і стрімко утворювалася тріщина.

Наче земля розступилася. На мить опинився у суцільній темряві і тиші. Щез хлопчачий галас і попереджувальні крики рибалок. Виринувши, збагнув, що до мілини таки не дотягнув. Хапався за неслухняний край криги, який ламався. Аж гульк – у долоню впав кінець мотузки. За кілька кроків побачив хлопця, який хутко підповзав на пузі.

- Намотай на кисть! – скомандував юнак.

¹ Хвизалка – ковзанка.

² Приспільниця – масляна

Нестор вибайкувався і поплазував по кризі. Далі підхопили рибалки. Хтось підніс чарку мокрухи¹, яку оперезав залпом. Рятівником виявився чех Вальдемар Антоні.

- Давай додому доведу, – запропонував Вальдемар.

Тут Нестор утямив, додому йти не варто, бо як матері пояснити чому опинився на річці, а не в школі. Вирішив почекати у стрійни² Секлети. Тітка наказала роздягнутися і горілкою розтерла йому спину. Згодя, перевдягнувшись у сухе, заліз на піч, де швидко зомлів. Та невдовзі прокинувся від скрипу дверей. Взагалі вони постійно скрипіли, однак цей скрип видався якимось загрозливим.

Лежав удаючи сплячого. Хтось підійшов до печі. Обережно розплющив око.

По виразу матиного обличчя не важко зрозуміти, що їй вже про все відомо.

- Ну! – мовила грізно, підперши кулаками стегна. – Злазь!

Нестор, понурившись, наблизився до матері. Явдоха поклала його на лавочку, наказала стягнути штани. Розв'язала на крижах шкіряну оперізку.

Після кожного удару промовляла:

- Ось тобі школа, ось синці на слизькому порозі, ось санки для вугілля!

Завершивши покарання наказала вдягатися, сам пішла вперед.

Дорогою додому зустрів Остапа.

- Пусте, – Коршак пошарпав його за плече. – Доля ще не так лупитиме у промєжину.

- Тобі лепсько, ти розумний. Тіко й гуляєш і все знаєш. На який ляд мні школа? Писати, рахувати вмію то й буде. «Закон Божий» хлібом не нагодує, я ж не дячок який.

- Як на мене, то краще навчатись ніж челядникувати.

- Та так-то воно так... хай йому біс, як же ж спина болить...

- А я Несторе, у сочені до Києва їду навчатись.

- До Києва?

- Академія. Іспит стипендіатів виграв. Із Катеринославщини їдуть лише десятеро, я в їх числі.

- Шкода. Мабіть великою людиною станеш. Уяви, ти за підручниками, а ми на річці.

- Буде потреба і бажання, знайдеться час для чого завгодно. Звісно, тужитиму за Гуляй-Поєм. Чорноусов оплатить навчання. Вочевидь у майбутньому сподівається мати поруч людину з вищою освітою.

- Погадка така, що Чорноусов втратить гроші.

- А знаєш, Солов'їха померла.

- Хто?

- Катря Соловей, сусідка Вічлинських.

- Це мати Йосипа? Ну так, щось чув. Розпухла вся.

- Отож, – хитрувато мовив Остап, підморгнувши. – Страшна смерть. Ще осінню ноги віднялися. Водюю налилася, від гнилої лежі вмерла. Хведорович так і не визначив недуги. Ну то прощавай, за тобою йдуть.

Нестор не відразу й зрозумів Остапового нятяку. Коли вже підходив з Омельком додому пригадав ритуал на ниві Вічлинського.

ХІІ

Зима 1899 року для родини Махнів видалася чи не найважчою. Здохли Альтаїр з Мексикою, а за них Карпо з Омельком ще не розрахувалися, підвода розсипалася, ні на чому возити на ярмарок залишки городини, доводилося орендувати, а дохід від такого мізерний. У Карпа народилася донька Наташа, дівчинка постійно хворіла. Нестора поволі гризло сумління, що приносить мало користі, зайвий рот у хаті.

Якось після школи підійшов до матері:

¹ Мокруха – горілка

² Стрійна – батькова сестра.

- Мамо, я ось вирішив залишок зими працювати. В колонію до Янсена наймуся, там по тридцять копійок на день обіцяють, се тридцять карбованців через п'ять місяців.

- Таке надумав. А школа?

- Школа, а що школа... читати-писати вмію, на арифметиці кумекаю.

- Ой, синку, навчався б хоч ти. Якось вже прогодувалися б, шуту і без твоєї особи...

Та Нестор рішуче відмовлявся далі навчатись, не вмовили і брати.

Наступного ранку приїхав до колонії і вже в обід чистив телятник. Поселився у прибудові до конюшні, по сусідству козак Іван, старший конюх. Чоловік спокійної вдачі, здавалося ніщо на світі не може його образити. Невеличкий на зріст, широкий у плечах. Інші конюхи чомусь зверталися до нього не інакше, як – батько Іван. Так називав і Нестор.

Вечорами батько Іван заварював трав'яний чай, завжди мав припасений пакунок з прянощами. Пригощаючи Нестора, промовляв:

- Їж, мій маленький друг, – конюх гладив його по голові, – у цьому житті пряниками та іншими солоденькими пундиками пригощатимуть лише товариші по нещасттю, від панів-господ окрім духопелів інших гостинців не дочекаєшся.

- А чому воно так, батьку Іване?

- Запам'ятай, влада і багатство чортять душу. Не буває добрих панів, добрий пан лише у зашморгу.

Нестора дещо дивували і лякали такі повчання. До цього мав чітке уявлення про світобудову – усе так, як має бути. Одним бог надав привілеї жити в палатах, іншим у хліву.

У Янсена двоє молодих синів Фльора і Альберт, вісімнадцяти і двадцяти років. Виховані, завжди п'яні. Нестор кілька разів отримував від них штурханів лише за те, що потрапляв під гарячу руку. Іншим робітникам подекуди більше діставалося. Єдиного кого вони не займали, це батька Івана. Не наважувались зачепити навіть словом, щось небезпечне виділи у ньому.

ХІІІ

Зима минула. Для Нестора це смуга без звичайних дитячих радощів. З ранку до вечора чистив гній. Відступили на другий план погаданки, що колись стане кимось значним на кшталт торгівця книжок у Петербургу. Єдину душевну радість відчував під час приїздів раз на тиждень додому, коли віддавав матері зароблені гроші.

Карпо звів нову хату, будівництво забрало чимало ресурсів. На весну Карпо з Омельком планували орендувати чотири гектари землі.

Нестора із телятника перевели до конюшні. Робота не набагато легша, однак подобалася, адже тепер постійно біля коней. Часто з'являлася можливість проїхатися верхи на арабських скакунах. Відчувалася прірва між гужовими селянськими конячками і цими красенями, створеними, як висловлювався батько Іван, для «солодкої їзди».

Нестор подружився з гливим¹ робочим коником Орликом, на якому часто возив із колонії сміття.

Старий кінь бувало покладає йому голову на плече і Нестор чомусь розумів, що тварина хоче, чи то води, або свіжого вівса.

Все нестерпнішою ставала поведінка Фльори і Альберта.

Якось Фльора вийшов на ганок, узорив Нестора, який вивозив із двору сміття господарчі відходи.

- Гей, як там тебе... Хло, ходь сюди, – Фльора плеснув по стегну, наче підгукуючи пса, – хочеш цукерку?

- Хочу, – невпевнено відповів Нестор.

- А в зуби хочеш? – Фльора гучно зареготав, вважаючи, що кебетно пожартував.

Нестор покрутив пальцем біля скроні і потягнув далі. Та Фльору обурило цей жест.

¹ Гливий – кінь сіро-жовтої масті.

- Ти кого, свинячий хвіст, дурнем назвав? – Фльора вихопив із халяви батіг-трійчатку¹.

Боляче хльоснув малого по спині, той зойкнув, кинувся навтьоки, перекинувши возик зі сміттям, створивши нападнику перечіпку. Фльора добіг тільки до тину, через який Нестор перелетів і сховався між сараями, куди тельбухатому панку не пролізти. Фльора вирішив відігратися на конюху Пилипові, який вийшов на двір, та тому вдалося відібрати батіг і зламати об коліно.

- Ти ще пошкодуєш, свиня, – від безсилового гніву хазяйський синок навіть заплакав.

Минула година. Нестор і Пилип гадали Фльора проспався та забулося. Однак після обіду доглебав з Альбертом і управляючим на прізвиськом Мухолов. Так дражнили тому, що мав звичку тримати роззявленим рота. Усі добряче підпиті.

Управляючий покликав Пилипа до кухні. Нестор підійшов до прочиненого вікна.

- Ти знаєш, стерво, що за той гарапник я десять гривеників заплатив? – говорив п'яний Фльора, шарпаючи Пилипа за лацкан. – А ти і полушки не вартий.

Пилип відштовхнув Фльору, відступив до стіни.

- А якого ти, ніби шубравець, із порогу налетів?

- Я твій пан, а ти лайно. Якщо вирішив пошмагати, на те моя воля, а ти підкоритися маєш властителю своєму.

- Ніякий ти не пан, а я вільний наймит. Захочу то й геть піду, сам за кіньми доглядай. Блюзнір ти гороховий, а не властитель...

Фльора замахнувся, але Пилип вивернувся з-під удару, кинувшись до дверей.

На плечах повис управляючий, а Альберт учепився в ноги, обхопивши гомілки, ще й упнувшись зубами в ікри. Пилип перехеньбнувся. Нестор мерщій до сторожки. Старший конюх лаштував піч, домазував хутру².

- Батьку Іване, батьку Іване! Хутчіше, там на кухні Фльора з Альбертом Пилипа гемлесять!

Нестор ледь устигав за козаком, який напрочуд покwapно перетнув подвір'я. Увірвавшись до кухні легко розкидав трійцю, допоміг підвестися Пилипу. Ті, підп'явшись, накинулися на несподіваного Пилипового рятівника і менш ніж за хвилину пожалкували. Фльора з Альбертом лежали долілиць, стогнали, а Мухолов схоронився під столом.

Нестора переповнювала ейфорія. Дотепер всі ці п'яні поглумки паничів сприймав як щось невід'ємне буденного життя колонії. Сила Фльори і Альберта, як йому думалося, криється за їхніми достатками, за високим небожительським статутом. Та ось, скоїлося щось неймовірне, звичайний конюх, не боячись тюремного ув'язнення, поставив їх на місце. Нестор бачив, як пиндючливий Фльора, який до цього ввижався ледь не півбогом, верещав, просив прощення.

«Що тепер буде батьку Івану?» – непокоївся Нестор. Не маючи сумніву, що конюха за таку витівку неодмінно упечуть. Однак подальші події все перевернули у його тямі.

Інші вісім конюхів пішли до панського порогу, вимагаючи появи господаря.

- Німець, давай розрахунок! – крикнув конюх Филь Каленик. – Буде нам бузвірства твоїх відприсків.

- Таки-так! – підхопили інші. – Най твої Хльора з Альбертіком зі свинями та кіннями пораються раз такі розумні.

- Підемо до іншого пана! Жени гроші, німець!

Янсен вийшов. Підняв долоні, закликаючи до тиші.

- Вибачаюсь за синів моїх нерозумних! Обіцяю, такого не буде більше. Вони вже отримали своє. Будь ласка, розіходьтєся.

- То ж ти, німець, гляди, яко таки повториться, ми ж твоєму пагінню ребра ще й не так помнемо.

¹ Трійчатка – з трьома хвостами.

² Хутра – внутрішня обмазка печі.

- Фільварок¹ спалимо, – пригрозив Каленик.

Нестор перебував у сум'ятній замороці. Виявляється, перемогу над сильними світу цього все ж можна здобути і не допомогли б Янсену ні його статки, ні поліція.

У вечорі батько Іван, повернувшись до сторожки, посміхався Нестору, гладив по голові.

- Запам'ятай ще одну істину, мій маленький Несторе, нікому не поступайся честю і гідністю. Найпаче не клонися перед панами. Коли хто спробує заарканити тебе, просто проштрикни того вилами. Немає над тобою властителя окрім тебе самого, Бога та матері.

XVI

Влітку Нестор вже не працював на конюшні. Тепер пас у вибалках свиней. З собою брав засалену книжку, яку виміняв на цизорник² у Яшки Веселовського. Це томик Марка Твена «Пригоди Тома Сойєра». Бракувало багатьох сторінок, що зумовлювало домислювати втрачений зміст.

Заздрив далекому американському хлопчику, життя якого наповнене пригодами: пошуками скарбів, вистежуванням убивць, блуканням у печері.

Орлика можна не спутувати, пасся десь поруч, далеко не відходив.

Порою читання набридало, тоді награвав на сопілці, зробленій із очеретини. Якось помітив, що свині реагують на мелодії. З'явилася нова розвага – дресировка. Протягом тижня вдалося привчити тварин виконувати деякі штуки. Під одну мелодію свині піднімалися, гуртувалися і йшли за пастушком, під іншу розбрідалися.

- Раз зумів хрунь zorganizувати, зможеш і людьми керувати, – говорив батько Іван.

Один річний кабанчик возив чередника верхи і йому дано було ім'я – Буцефал.

Фортелі зі свинями дуже тішили робітників колонії. Усі каталися од сміху, коли Нестор заїжджав через ворота верхи на Буцефалі, а за ним клином гурт свиней. Хоча такі вистави драгували Мухолова, можливо тому, що під час параду робота в колонії припинялася, а може не забув, що саме через малого Махна, від батька Івана на кухні отримав духопелів і зазнав приниження.

Мухолов замахувався на Нестора, але бити не наважувався, тільки обіцяв, що прийде час, нагодує березовою кашею.

XV

На Покрову колонія відпочивала. Янсен з дружиною збирався до Гуляй-Поля.

Нестор вийшов на двір, умився першим снігом. Деякий час нудьгував, вештаючись по подвір'ю. Спостерігав, як конюх Корній лаштує панську карету. Угледів під живоплітом возик, на якому зазвичай тягав у ярки жужіль. Хутко покотив до свинарнику, звідки незабаром виїхав, керуючи трійкою свиней, з корінним Буцефалом. До шиї кожної свині прив'язаний дзвіночок.

Блюзнірський екіпаж перетнув дворище, виїхав за ворота, опісля повернувся. Дзеленчання почув Янсен, вирішив, що карета вже запряжена.

Німець вийшов на ганок з дружиною і сусідом дідичем Класеном. Видовище вкрай розлютило Янсена.

- Мікіта! – покликав Мухолова. – Міката, де ти дідько тебе забирай?!

Мухолов вибіг із кухні, щось прожовуючи. Янсен вказав на Нестора:

- Ану, всип як слід цьому сміхотинку.

Наказ викликав помітні радощі, про це аж кричала Мікітина міміка. До того ж старший конюх ось вже тиждень, як залишив колонію. Схопив Нестора за комір, стягнув з возика. Тому вдалося вчепитися управляючому в кисть. Це більше розлютило Мухолова. Затиснувши голову малого коліньми, задер тому сорочку і почав несамовито шмагати прутом. Після кількох ударів на спині і сидницях Нестора виступила кров. Кінчик прута хльоснув по обличчю і розсік щоку під лівим оком. На крики вибігли конюхи, відштовхнули управляючого.

¹ Фільварок – масток.

² Цизорник – складний ніж.

Нестор, хитаючись, підвівся, натягнув штани. Витираючи кров з розсіченої щоки, підхопив з землі обтинач¹, що загубив хтось із конюхів, пригрозив екекатору:

- Чекай-но, Микитка, тепер спи із розплющеними очима. І прощення не проси, я не відпускаю кривди. Підстережу і ось цим із барила серце виріжу.

Усі бачили, як зблід Мухолов.

Нестора відвели до кімнати Корнія, його дружина змащувала рани цілющою маззю із трав.

XVI

У квітні Нестор влаштувався на роботу в крамниці Давида Гольдмана. Працював хлопчиком. Мати і брати знову наполягали щоби взявся за навчання, на це пообіцяв повернутися до школи осінню.

Мануфактурна крамниця пана Гольдмана у Подолянській сотні. Це двоповерховий будинок під бляхою, на першому крамниця, на другому мешкає родина. У Давида дружина Софа і доньки Сара та Роза. Роза однітка Нестора. Пані Софа відразу попередила хлопчика триматися від дівчаток подалі, на що Нестор поморщився, мімікою говорячи: «Огав, як потрібні лелеки носаті».

У Гольдмана працювало ще двоє – конюх Арнапій і кухарка Марфа. Арнапій, окрім коней, займався ще заготівлею палива. Нестор став у поміч кухарці з конюхом. Хоча робота тимчасова, адже Давид найближчим часом планує перенести торгівлю до Олександрівську.

Першого дня Нестор добряче виморився. Спочатку колов дрова на кухні, вслід тягав воду для лазні, виконував доручення кур'єра, відносив купцю Дудікову якісь пакунки.

Усе б нічого, якби пані Софа не прискіпалася до всіляких дрібниць: то дрова не там наколов, то вода у відниках² скаламучена, позаяк – неакуратно наливав. Тепер на обід причепилася до брудних рук, якими брав тарілки.

- Чому немиті? – Нестор критично глянув на долоні. – Аж ніяк не брудні... Овсі чисті, я коли самовар налещував, вони й почистилися.

- Ти ще й гарасікуватимешся, байстрюченя! Негайно вимий і не ошивайся біля доньок!

- Ой-ой-ой... – Нестор скривився ніби з'їв щось гірке.

На вечері узяв свою тарілку гречки з молоком, підспідок³ і пішов у садок під грушу, бо у столовій спекотно, ще й Арнапій маламурячи гучно куляв беззубим ротом.

На поріг вийшла Роза. Деякий час уважно спостерігала за Нестором, згоді обережно підійшла.

- То ти у нас працюєш?

Нестор зробив вигляд ніби не розчув. Дівчину неувага засмутила.

- А хочеш цукерку? – простягнула льодяник.

- Слухай-но, – відставив тарілку і старанно обливав ложку, – твоя мати лаялася, щоби не гомонів із тобою.

Вона посміхнулася і сіла поруч на штурпак⁴.

- А ми вчора в синагозі були, там Сара проштрикнула підмізинний палець, рабин перемотав хустиною.

- І не таке буває, – порозуміло кивнув Нестор.

- А Марія Штерн казала, що ти найперший пробийголова. Ось тому мама не дозволяє із тобою говорити.

- Штерн? Це та, що за містком бочанським живе? Чом же підійшла, якщо я ледачий.

- Ти справді розбіяка? Виділа, як з хлопцями Яшку біля аптеки били.

- Краще йди, а то мати лаятиме мене, а не тебе.

¹ Обтинач – ковальський ніж для обсікання копит.

² Відник – кадка для води.

³ Підспідок – нижня скоринка хліба

⁴ Штурпак – пеньок.

На підтвердження Несторових побоювань на порозі з'явилися пані Софа.

- Ну от, – зітхнув Нестор, – зараз почне пісню...

- Розо, йди до сестри! – пані пригрозила Нестору кулаком. – Хіба не попереджала, шевлюго мерзотне, не наближатися до дітей?! Розочко, дитино, відійди од нього, не дай боже воші перейдуть, або короста.

- Мамо, я до нього перша підійшла.

- Негайно до хати! Ось до чого спілкування з хохлятами доводить уже із матір'ю перекоряєшся.

Нестор поспішив до кухні, про себе промовляючи: «Чекай, буде тобі і хохльонок, і короста з вошами»

У вечорі звернувся до Карпа:

- А де ота мікстура, що Хведорович виписав коли тобі до нужника важко було?

- Навіщо?

- Значить треба.

- То й не дивно, – втрутилася Харитя, – на сухіврі постійно, окрім хліба нічого й не їсть. Звісно, у животі геть запечеться.

Харитя вилучила із шафи пухирець, капнула три краплини на склянку води, подала Нестору:

- Випий на ніч і ранком також вип'єш.

Вранці Харитя помітила, що пухирець з мікстурою порожній.

- Господи, невже все випив? Та стільки і коня пронесе.

XVIII

Перед обідом Нестор роздмухував самовар, Марфа сервірувала стіл для пиття чаю. Пані Софа мала звичку їсти гарбузове варення із німецької розетки. Окрім неї таке ніхто не їв.

Нестор смикнув кухарку за рукав:

- Слухай-но, Марфо, там таке ніби кіт у твої калоші нагадив, хотів сам викинути, але мене нудить від котячих катяків.

Марфа стривожено озирнулася і поспіхом подріботіла до ганку, де стояли шкарбуні¹ прислуги. У калошах нічого не знайшла, але ще кілька хвилин їх обнюхувала. Нестор, тим часом, вилив рідину в розетку. Доста часу ще й перемішати.

Хоча Марфо нічого не було знайдено, персидський кіт все одно отримав по спині мотрою ганчіркою. Посеред двору стояла ще не розпряжена Арнапієм двоколка. Нестор випріг коня, а бричку поставив так, щоб загороджувала вхід до господарського клозету. На козли миттєво вліз несправедливо ображений кіт, почав старанно вилизувати побите місце.

Як не кортіло подивитися на трагікомедію, яка невзбарі мала розпочатися, однак вирішив триматися подалі. Попередив пана Гольдмана, що піде додому, бо погано почувається, «у животі крутить».

- Риба, – пояснював Нестор, кривлячись і тримаючись за живіт, – мабуть то риба погана, за нею пані Софі учора посидала, таке ніби підсмерджувала.

Через дві години на ярмарку Нестор зустрів заклопотану і знервовану Марфу, яка принишкло і жваво про щось байкувала двом бабам. Та виходило не дуже тихо:

- У Тупікова сяке-таке прасольство², – Почув Нестор. – Сестра у минулому році теж його шинкою затруїлася, два дня бідну рвало, поти Хведорович порошками відпоював.

- Так, а Софа що?

- Що-що, на вулицю вже не може бігати. Цеберка біля ліжка.

- Тут, дороженькі мої, пороблено, – припустила одна із жінок.

- Твоя правда, – погоджувалася Марфуша, озирнувшись зустрілася поглядом з Нестором, після чого боязко перехрестилася.

Як Нестор відійшов подалі, Марфуша заговорила зовсім тихо:

¹ Шкарбуні – стоптане взуття.

² Прасольство – дрібний торг солониною, рибою, сіллю.

- То цього пристрітника¹ робота, не інакше. Вчора пані налаяла, а сьогодні лихо.

Кажуть люди вже помічено, хто Махну шлях перейде, то очікуй okazji.

Пані Софа ще три дні страждала на понос. Її госпіталізували з підозрою на дизентерію. Фельдшер Федорович змусив пройти перевірку усіх Гольдманів, а також прислугу.

Пані Софа переконана, що до її отруєння доклав руку малий Махно. Гольдман же заборонив щось купувати у Тупікова.

XVIII

Якось Нестору доручили віднести пакунок до типографії. Давид Самуїлович замовив рекламні оголошення для майбутньої крамниці в Олександрівську.

Нестору вельми кортіло потрапити в саму типографію, але з пакунком відправили до головного метранпажа Базилевича Ніла Олександровича.

Худорлявий чоловік років тридцяти зустрів Нестора з посмішкою, і спілкувався ніби давно знайомі, хоча бачилися вперше:

- Ну як життя старий? У Гольдмана тепер працюєш? – Базилевич простягнув для привітання руку. – Як тебе?

- Нестор.

Вони знайшли до кабінету де Базилевич попрохав почекати. Нестор обглянувся. Кабінет заставлений сонмом книг, стільки не бачив навіть у шкільній бібліотеці. Узав з полиці першу-ліпшу. Це гоголівські «Вечори». Гортав, відшукуючи ілюстрації.

- Вибрав? – Базилевич зайшов, тримаючи зразки рекламних оголошень. – О, Гоголь.

- То я що, можу взяти?

- Звісно бери. Давиду скажи, кліше будуть зроблені післязавтра, най тільки затвердить макет. Можеш і цю взяти, – Базилевич взяв із верхньої полиці книгу. – Теж, так би мовити, Гоголь тільки американський – Едгар По.

Нестора спантеличила така сліпа довіра. Едуард Нілович помітив запитання у погляді.

- Інакше старий, не можна, людям слід довіряти. По твоїй одежині і обличчю можна виснувати, що життя не балує тебе шиком і калоріями. Що ж, накопичуй калорії тут, – торкнувся вказівним пальцем скроні, – буде в голові, буде і в пузі.

Вдень Нестору почитати не вдавалося, весь час траплялася якась робота. Додому приїшов запізно вельми стомлений. Згадав про книжки, хотів відкласти читання на завтра, та пригадав слова Базилевича про калорії у голові і вирішив спромогтися хоча б на одну сторінку.

«Вечори» захопили до самого ранку, доки мати не нагримала за спалені свічки.

На роботу взяв збірку Едгара По, очікуючи не менш цікавого читання.

Вільний час вирискався в обід.

Роза підійшла тихо, саме коли поглинуто читав «Золотого жука».

- Що за книга?

- У Базилевича взяв.

- Даси почитати?

- То ж не моя.

- Ніл дозволяє, я попереджу, ниньки у синагозі скажу.

На порозі з'явилася пані Софа. На цей раз її появу Нестор сприйняв спокійно. Софа не стала лаятися, бо тепер відчувала інстинктивний страх до хохльонка, тепер щовечора умовляла чоловіка позбутися наймита. Та Гольдман не поспішав виконувати жінчину примху, адже отак наразі вправного поручення під час польових робіт не знайти.

XIX

Почався день Аби².

Із синагоги Роза пішла до крамниці Альтшулера купити золотих ниток для вишивання, таких у батьковій крамниці не було. Вже дорогою додому в садку, неподалік будинку Гейбу-

¹ Пристрітник – людина, яка може зурочити поглядом.

² Аба – у євреїв день поста і трауру в пам'ять двократного падіння Єрусалиму і руйнування храму. Відзначається у кінці липня.

ха, шлях перетнули двоє. Одного знала, це причепа Стецюра, за прізвиськом «Стиць», п'ятнадцятирічний варяг¹ з Херсонської сотні. Він постійно дошкуляв. Якось у театрі навіть підпалив волосся.

- Так-так, втелепалась пташка жидівська! – Стиць хижо посміхався. – Кудой поспішаєш христопродавця. Ану ж, Васю, затягнемо цю сучку до куців та навчимо де-чому.

- Чого причепилися? – Роза відступила до огорожі. – Йшли собі і йдіть, я ж вас не чіпала.

- Стули пельку, жидівська швабра! – цибилятий² Вася схопив її за підборіддя. – Вам немає чого тут робити, ви все псуєте.

Вона схопила зубами Васю за палець і відштовхнувши Стиця, помчала вулицею. Навздогін полетіла суха земляна грудка, яка прогуділа біля вуха, а друга влучила під лопатки.

- Отак її! – схвально закричав якийсь дід, погрожуючи дівчині ковінькою.

Потужний удар ледь не звалив з ніг, та болю не відчувала, очулося коли забігла до свого двору.

Закрившись у коморі довго плакала. Здебільшого тому, що ніхто із дорослих не захистив. Нестор, тим часом, обідав у садку біля облюбованої груші.

Підійшла пані Софа.

- Почисти конюшню, навіпісля віднесеш пакунок пану Базилевичу, – їй хотілося нагримати на малого тому, що слухає так, ніби робить неабияку послугу, та ще свіжі страшні спогади, про розлад шлунку. – І не подумай йти відразу після конюшні. Помийся спочатку.

- А чому мені конюшню чистити? – Нестор бачив, що пані його боїться. – Може мені й їсти готувати якщо і Марфушка заярижить³.

Пані Софа почервоніла від гніву і замахнулася прутком котрим тільки-но відганяла гусей від грядки. Нестор сидів не ворухнувшись, свердлячи її крижаним поглядом. Вона випустила прутик і пішла до чоловіка з наміром поставити ультиматум – або вона, або Махно, аргументуючи, що роботи від нього на півкопійки, а нервів на сто карбованців.

Нестор розгрібав гній і розмірковував над прочитаним оповіданням «Золотий жук». У Гуляй-Полі постійно побутовували легенди про скарби запорізьких козаків. Дід Воля теж оповідав, що у дніпровських порогах схована гамза⁴ отамана Щуки і гетьмана Мазепи.

Мріяв яби то йому випала така фортуна, знайти великі кошти. Аби якось долучитися до легенд, Нестор сховав під бочанським місточком у металевій чайній коробці кілька срібних монет.

«Напевне не працював би, братам по коню купив би, а матері і невісткам гостинців. Книжок накупив би, як у Базилевича».

Вичистивши гній, пішов до водокачки. Вийшла Роза з кошиком теплої води.

- Та дарма, я і холодною...

Однак із задоволенням умився. Дівчинка поливала йому.

Укмітив на зап'ястку синець.

- Що то в тебе?

Роза сховала руки за спину і спробувала триматися розважливо, та емоції не гамувалися. Заплакала.

- Невже від батьків дісталось? Через мене?

- Ні, що ти? Мама з татом ніколи. То хлопці на вулиці. Та я втекла.

- Хто?

Роза схлипнула.

- Хто? – наполягав Нестор полотніючи.

¹ Варяг – здоровань

² Цибилятий – довгоногий.

³ Заярижить – зап'є.

⁴ Гамза – казна.

- Дідок один бачив і навіть глузував. А за що? Та й не подужаєш, вони старші...
- Лише скажи, а там вже моя справа, подивимося хто старший, хто меткіший...
- Вітько Стецюра...
- Стиць? Підійде знов не лякайся. Даю слово більше не чіплятиметься, гарантую вибачатиметься.

XX

Стиць із приятелем Васьком Довлатовим йшли прогоном Херсонської сотні, на ходу зриваючи яблука, надкушуючи і жбурляючи то в котів на огорожах, то в собак, один раз у гурт малечі. Путь їх лежав до Бочан, де в балці збиралася на танок молодь. Дівчата ще не водили з ними хороводи, але їм дозволялося спостерігати, як дорослі змагаються навкулачки.

Як перетнули міст, почало ночіти. Вже минули Бочани.

Стиць помітив темну фігуру, яка шаснула між кущів акації.

- Чув, Васько, не бачив, генде ніби хто є?
- Ну й нехай собі.
- Там наче хто є, – Стиць зупинився і стримав товариша.
- Нам яке діло, шорхається казна-хто і дідько на нього.

Стиць і сам подумав чого б оце злякався. Однак на всяк випадок підняв грудку, та хтось обамбував по тімені, услід почувся глухий удар, який звалив Васька. Їх кудись поволокли, прив'язали до дерева, роти позатикали кляпами. Ті, хто їх схопили, мали якісь чорні обличчя, ніби вимашені шварцем і за статурою видно, що паруб'ята-підлітки. Один маленький, але широкоплечий, повільно підійшов, вправно граючись ножем, лезо якого виблискувало у місячному сяйві. Це так налякало Стиця, що він обмочився. Маленький легко провів вістрям по Стицевому горлу до щок.

- Ви дуже завинили хлопчики, – приглушено заговорив той, що з ножем, без сумніву міняючи голос. – Дівчину образили, до того ж руки розпустили... Так чинять лише інфузорії. Знаєш, Вітю, що таке інфузорія? Хоча звідки. Відвічати треба Вітю, зумів шельмою стати, зумій тепер на зopak отримати. Для початку жаб'ячу лапку зробимо...

Стицю звільнили правицю, розчепірили пальці. Здогадався, що таке «жаб'яча лапка» коли холодне лезо торкнулося перепони. Хоча надріз незначний, лише подряпина, та здалося, що вістря пройшлося по кістці.

Запручався, спробував кричати, але через кляп тільки мугикав.

- Випустив би Вітю, тельбухи, – приглушено мовив невідомий. – От, шкода твою стареньку матір, та сестер. Не дай мені, будь ласка, нагоди нахвалку¹ виконати. Завтра ж зі своєю шавкою шукаєш дівчину і вибачаєшся. Якщо ні, то повір, спіймаю де б не чайвся і намотаю ваші кишки один одному на шиї. Віриш мені?

Стиць закивав і замуликав «угу-угу».

- Що ж... завтра навмисне запевнюся.

Нічні месники не залишили Стиця з Васьком без останнього знущання. Їх роздягнули і примусили голими бігти додому, залишивши одягу біля лип.

Невдовзі мстивці були біля річки, змивали сажу з обличчя.

- Ну і вмієш Піко, страху нагнати, – казав Айзік, – так речив, у мене волосся стороч полізло.

- А я таки гадав навсправжки їх розпанахаєш, – говорив Іван Шевченко.
- А що таке «фузорія»? – спитав Пилип Чернявський.
- Інфузорія, – поправив Остап, – так, дрібнота. Книжкова зарозумілість.

Нестор шубовснув у річку в одязі, бо скільки не вмивався все здавалося сплута по всьому тілу.

XXI

¹ Нахвалка – погроза.

Родина Гольдманів вийшла із будинку Леві Альтгаузена, двоюрідного брата Давида. На розі біля аптеки Самулевича з'явилося двоє підлітків, які невпевнено, постійно озируючись, йшли на зустріч. Роза трималася ближче до батька.

- Розо, – звернувся Стиць, знявши кашкетку¹ і трохи кланяючись, – можна тобі декілька слів мовити?

Вона відпустила руку батька, сказавши, що небавом наздожене. Не зважаючи на докірливі погляди матері, гордовито наблизилася до недавніх кривдників.

- Що ви хотіли сказати?

- Ми то трохом пошуткували, – першим поспішив вибачитися Васько.

- Більше не будемо, – додав Стиць, все ще обзираючись, – ти ж того, перекажи йому, що ми звинялися.

Роза старанно приховувала здивування.

- Я подумаю, – спишна мовила дівчина і рушила навздогін батькам.

Розмірковувала над дивним трапунком. Раз перші розбишаки бояться малого Нестора, то може Мрія Штерн мала рацію, оповідаючи, що Махно найголовніший гайдабура? Хоча яка різниця, адже з нею чемний, ніколи не дозволить собі назвати «жидівкою», захищає...

У вечорі батько покликав її на ганок.

- Знаю ти подружилася з Нестором і мені він подобається, але у матері через нього нервово виснаження. Тому краще нехай піде.

- Але ж то я більше винна, я підходила до нього. До того ж він мене боронить від хлопців.

- Ти не винна. Просто мама його боїться. Сьогодні з дядьком Леві гомонів. Забажає, Нестор може у нього працювати. Хоча у брата важкий характер, сумніваюся, що порозуміється з таким порохом. Чесно кажучи, іншим разом сам дрейфую якщо він поруч. Помітила, його собаки не чіпають. Хоча б наш Анзор, навіть мене не підпускав тільки Арнапія, та й то коли той їсти приносив, а Нестора як бачить то притьом до конури, а як не встигає то лащить, плазує, п'яти лиже. Якщо найближчим часом Махна не повісять, то із нього великий розбійник виросте.

XXII

На новому місці Нестору відразу не сподобалося. Вже після першої години роботи впевнений, що пропрацює тут не більше трьох днів, доки щось нове не знайде. Леві Альтгаузен тримав у Гурянській сотні постійний двір з марнополією.

У вечорі після першого робочого дня Нестор, сидячи з товаришами на колодах за собо-ром, ремствував:

- Альтгауз ще та хтива падлюка. Жбурнув чобіт... Бач, настрої у нього не той... Усіх до нігтя своїх, а я не буду...

- Що ж зробиш, – зітхав Петро Гавриленко, – як робота потрібна то нікуди не подінешся. Давайте закуримо панських цигарок. Днесь на ярмарку у кацапа на дві шуки виміняв.

Петро вилучив із-за пазухи коробку з сигарами. Першу розкурили і пустили по колу.

- Наче їжак ковтнув, – висловив враження Нестор.

- Та воно самий смак, – казав Петро, старанно удаючи ніби курити сигари для нього щось повсякденне.

- Не дивно, що пани такі люті, раз лайно курять, кінські кізяки і то благосніші, – Нестор передав сигару Івану, – не хочу. Я додому, щось мені зле...

Дорогою Нестора змудило. Цілу ніч погано спав.

Пораненьку кволий прийшов на роботу.

- Запізнився! – почав гримати Леві. – Ви, хохли, тільки й умієте спати і сало їсти. Відтак скиглите – зарплатня вам недостатня! Хуткіше, шурубейнику² бісів, воду у ру-

¹ Кашкетка – кепка військового крою з околицем із червоного пояса.

² Шурубейник – ледар.

комийник натягай, а потім коней напувай. Та дивись же, дурню, не холодною водою. Набери, нехай постоїть у відрах.

- Ладу коню я можу дати...

- А ти слухай, не перебивай! Я знаю ваше поріддя махновське, і батько твій пройдисвітом був, таких світ не бачив, здох під забором, і брати волоцюги. Увесь филь¹ – бандюги...

- Стули пельку, фіцька пейслива!

- Ах, ти собако! – Альтгаузен схопив батіг.

Хльоснув Нестора по тулубу, у відповідь полетів горщик із кактусом, який ледь не влучив у голову, зате влетів у сервант, розтросивши верцадло² і стакани. Леві вдалося схопити малого за волосся, та той вивернувся і вкусив корчмаря за кисть. Нестор вискочив на двір, перемаїнував через паркан. Леві залишалося тільки крикнути у слід прокляття.

А Нестор, тим часом, оббігши обійстя, спинився перевести дух.

«Прощтрикнути вилами» – подумав і зайшов чорним ходом до кухні, схопивши на ходу чавунок з супом, який щойно перестав клекотати.

Леві саме зайшов до хати, зупинився біля потрошеного серванту, оцінюючи розмір збитків. Коли це почулося шарудіння. Малий Махно вискочив із коридору, що з'єднував вітальню з кухнею.

Від чавунка з супом не встиг вивернутися.

Втратив свідомість.

XXIII

Пилип з батьком і старшим братом працювали на городі, обгортаючи мандебурку³. За тином з'явився Нестор, слабо свиснув, гукаючи товариша.

- Пилипе, мні драпати треба, я Альтгауза уколошказ.

- Отакої! – Пилипу достатньо глянути в обличчя Нестору, щоб зрозуміти, що той не жартує. – Тікати? Куди тікати?

- Закиль не знаю. Перечасую десь, одежину яку зібрати і в путь. Я у штабі, принесеш у вечорі чим заживитись.

Дорогою до штабу у Нестора визрів більш-менш ясний план подальшого життя. Добереться до Маріуполя, або до Одеси, а там юнгою, чи матросом на якесь каботажне судно.

Пилип прийшов через півгодини після того, як дзвони перестали бити вечірню.

- Не вбив ти нікого, Леві тіко лисину попик дуже.

Ця новина неабияк заспокоїла. Однак додому вирішив не повертатися. За словами Пилипа мати з братами його розшукують, навіть урядника Лепетченка залучили.

Пилип пішов, а Нестор зручніше влігся біля димоходу. Вилучив із шальки загорнуту в газету книгу, це томик Марка Твена «Пригоди Тома Соєра» тільки повний варіант, взяв у Базилевича. Сьогодні збирався повернути, та мабуть не судилося. Намір поїхати до моря все ще мав силу.

XXIV

Приснилося Нестору ніби стоїть на могилі біля статуї кам'яного воїна. Місячне сяйво довкіл освітлювало степ, ген-ген на крайнебі видно табун коней. З'являється поруч священник-не священник, можливо ченець. Обличчя ніби попівське: чорна ряска, обшита зірками і на грудях якесь письмо, схоже на арабське, обличчя закрите кобою⁴.

- Чого ти бажаєш більше за все на світі? – питає дивний чоловік.

- Не знаю... – Нестор намагається розгледіти обличчя монаха. – Може щоб пнів-господ не було.

- Я дам тобі меч, ним усіх ворогів здолаєш. Тільки на віддяку віддаси свій палац.

- Немає у мене палацу...

¹ Филь – рід.

² Верцадло – дзеркало

³ Мандебурка – рід картоплі із Мандебургу

⁴ Коба – капюшон.

- Віддаси отсей степ.

- Та то ж усе панське, не моє.

Чорний монах із повітря вилучив золотий акінак¹, простягнув Нестору.

- Бути тобі воїном великим. Стинатимешся із царями земними і будеш переможцем у багатьох війнах. І прийде час Семаргл прийме до себе за своїми заведеннями.

Нестор простягнув до меча руку, світло якого яскравішало і засліплювало...

Прокинувся від променя, який пробивався крізь пошарпаний дах.

Деякий час сон не полишав пам'ять, кожна деталь трималася у свідомості.

По степу вже гнали худобу. Доки спускався до річки, сон геть забувся.

Купався досхочу, ловив раків.

В обід прийшли Пилип з Айзіком.

- Твої усе перевернули, – повідомив Пилип. – Якось би того, сповістив матір, чи що?

- Та треба, оце думаю цидулку передати.

- Штраф якийсь на вас накладено, та ненька вже розрахувалася, у Кернера зайняла.

Новина вкрай зіпсувала настрій. Це значило, що мати на довго влізла у борги, безкоштовно пратиме у заводчика.

Хлопці пішли, пообіцявши прийти у вечорі.

Залишок дня Нестор то купався, то кутив. Та скоро все осоружило. Звик працювати. Думка про втечу до моря якось віддалилася. Вже під вечір вирішив повернутись, хай би там що не було. Бодай матір накричить та й навіть поб'є.

Коли споночіло, дійшов городами до двору. Перестрибнув через тин. Несподівано двері скрипнули. На порозі з'явилася мати з Харитею і Варєю. Він прожогом за клуню. Мати з невістками пішла до воріт.

- Не буріться мамо, – заспокоювала Варя, – ви ж його знаєте, скоро заспокоїться. Вимутрюхається, сам прийде.

- Доки ж можна, – плакала Явдоха. – Третій день немає. Ой, серце не на місці, не дай боже, що трапилося, потонув, або убив хто на шляху.

- Не кажіть так, – заперечувала Харитя, – хіба не зрозуміло, ці маленькі паливоди десь ховають його і не виказують. Мабути підгодовують. Прийде, нікуди не дінеться.

- Та дай боже, коли б так.

Мати з невістками постояли ще кілька хвилин, повернулися до хати.

Нестор вийшов із укриття. Постояв перед порогом. Рішуче відчинив двері. Як тільки зайшов, то з порогу затараторив:

- Хоч убийте мамо, але інакше не можна було. Удруге ображатиме нашу родину хоч словом, хоч ділом – зроблю так само, а то й хату підпалю. Він усіх нас ображав мамо, дуже поганими словами, і тата покійного, і братів...

Явдоха обійняла сина:

- Горе ти моє. Захисник...

Коли Нестор сів за стіл і поставили миску борщу, мати повідомила:

- Осінню підеш до школи.

Нестор ледь не захлинувся борщем:

- Що ви! Мамо, не піді більше. Сказав же, працюватиму.

- Навчатимешся не в Гуляй-Полі, я з Михайлом домовилася. Поїдеш до Андріїв-ки.

Михайло Передерій, Несторів двоюрідний брат працював учителем в Андріївській земській школі.

XXV

¹ Акінак – скіфський меч.

Нестор влаштувався чередарем у селі Шагрово. З ним у парі знову працював Ярофей Крат. Тепер для читання часу вдосталь.

У вихідний день у Базилевича взяв нову книжку. Біля входу очікувала Роза.

- А я мамі сказала, що пішла до тітки, – промовила замість привітання. – А Бела дейкнула, що виділа тебе десь тутечки, от я і зметикнула – до Ніла пішов. Давай погуляємо.

- Погуляємо, – Нестор дав лікоть. – Не кривдишся, що дядька обварив?

- Леві такий, кого завгодно розшкрябає... Скажи, а що ти їм сказав?

- Кому сказав?

- Та Стицю ж.

- А-а-а, ти про це... Та нічого такого, просто попрохав вибачитися і всього.

Кортіло розповісти деталі, але дав Остапу зарік мовчати.

- Базилевич хвалить тебе, подобаєшся йому.

- Хоч комусь подобаюсь.

- То побив Ситця? – Роза спробувала зазирнути у вічі, а він одвернувся.

- Божуся не я, й не відаю хто дрючкував його, кажу ж – попрохав. Не нагадуй більше про се.

Протягом години, доки гуляли, обговорювали прочитані твори.

Провівши дівчину, зразу рушив до Крата по гарбу, на якій мав доїхати до Шагрово.

Як зазоріло, погнав гурт волів на південь до висохлих ставків. У торбинці з їжею томик Гете «Із мого життя поезія і правда». Цю книгу взяв тому, що заінтригувала грецька цитата-епіграф – «Людина, яку не карають, не вчиться». Хоча Базилевич відмовляв, казав твір заважкий для підлітка, та це підіграло амбіції. Книжка для вищих освічених кіл, а він цахав¹ бути на рівні. «Подужаю» – сказав тоді Базилевичу.

Упевнившись, що воли надовго лягли відпочивати, спутав коня. Сам влігся у тіні пруні, і під стрекотання пружиків, почав читати та мигцем задрімав. Зовсім не човпилося, не захоплювало. Гете незмірно поступався Марку Твену. Так і замгнув на четвертій сторінці.

Прокинувся за південь. Коли худоба випаслась і напилася, почалапав до пагорба маючи намір все ж осилити нецікаву книжку.

Здалеку угледів знайому фігуру.

- Діду, давно тут?

- Здоровий був, лицарю! – Воля осів на землю, і, як завжди, почав розкладати зміст торбини. – У Верблужках зачув од жидів історію про тебе.

- Аж у Верблужках, – Нестор хоч і не знав де це, та напевне далеко. Звістка приємно здивувала. – Так, було. Допік.

- У прийдешньому треба більше стриманості і терплячки. Багато чого можна добути маючи терпіння. Хазяїн, який чорно поводить з челяддю уперше карає себе. Добра битва – виграна битва. І не слід зразу усім маніфестувати яку зброю маєш. Довів, що можеш на відповіт вкусити, зараз цьому мало значення, однак вже кожен жид знає про твою нерахманність.

Дід почав набивати люльку, Нестор, у свою чергу, не проминув нагоди показати, що й він достатньо дорослий, скрутив самокрутку.

- Мати напевняка вже знає, що підсмалюєш?

Нестор кивнув:

- Для неї зараз головне щоби я ізнов когось не обварив, а через курево тіко для порядку поперцює.

- Воно то звісно краще без сього, та для багатьох табака стає другим повітрям... не здихатися. Якщо ж втягувався, то принаймні спробуй із такої шкоди вишкребти щось позиткове. Ось... – дід зірвав траву з дрібненькими лілово-рожевими квітками, – сю траву слід посушити і до тютюну. Допомагає якщо на завійницю² мордуєшся.

¹ Цахати – норовити.

² Завійниця – хвороба живота.

Нестор зірвав материнку, понюхав, розтер між пальцями. В цей день дід показав ще багато лікарських трав, як їх використати за різних захворювань.

У вечорі вирушви до Шагрово. Дід, як завжди залишився спати у степу. Дорогою мав підібрати на косовиці три копиці сіна. Вже коли череда доходила до Шагрово, одна барноха¹ відокремилася од гурту, за нею почалапали воли, завантажені возами з сіном, перетнувши гривину² несподівано повернули до ставка поміщика Миргородського. Нестор назрів запізно, воли спустились і одна з копичок впала. Доки підбирав, невідомо звідки з'явився сам Миргородський з управляючим. Розлючений пан наказав покарати пастушка. Управляючий шмагнув Нестора важким гарапником.

Ображений малий пригрозив Миргородському кулаком.

- Мені не довго у призвідниках ходити, поверну борг, овак³ я не Нестор Махно.

Запам'ятайте це ім'я.

Пан Миргородський, побачивши очі пастушка, відчув такий душевний тягар, ніби саме цієї миті почався недобрый відлік до години, коли у його життя прийде щось зловісне.

Першим бажанням Нестора було негайно помститися, схопити грудку, або що потрапить, та жбурнути образнику в голову. Однак, пригадавши грецьке прислів'я, стримався.

«Добре, мені за се платять. Я маю принести нещасній матері ці гроші, – навіював сам собі, – мене покарано справедливо...»

Коли вже загнав худобу до одаї⁴ знов спалахнув гнівом: «Та нічого, головне потерпіти, якось-то дійсно розрахуємося, та з надлишком відплачу, з відсотками...»

XXVI

Базилевич дістав з полиці книжку, старанно протер хустиною палітурку.

- Гадав загубилася десь, хотів давно тобі дати. Плеве⁵ її заборонив, та тобі, думається, можна. Це збірка Тараса Шевченка «Кобзар». Чув теж пробуєш себе у віршуванні.

«Кобзаря» прочитав протягом вечора і ночі. Знав, що Тарас Шевченко народився кріпосним, кріпосною від народження була і Явдоха. Мати подекуди розповідала про ті часи, коли людина була чиеюсь власністю. А загалом мало що змінилося. Старі дідичі залишили за собою звичку ставитися до робітників, як до худоби. Попри те, що кріпосне право більш ніж сорок років скасоване, у багатьох мастках фактично збереглося і через те, що селяни-безземельники змушені орендувати землю у поміщиків, відаючи левову частку урожаю. Неподалік німецької колонії Керменчик маєток поміщика Литвина, де Нестору з братами довелося батракувати на жнивах. У поміщика старий батько, йому більше ста років. Рідня приховувала від нього, що кріпосництва давно не існує і коли старий наказував висікти якусь із дівчат-покоївок, управляючий батував лавочку, а дівчина поруч горланила.

«Не заревуть на Україні вольнії гармати...» – цей уривок міцно засів у думках. Вкотре замислювався над несправедливим укладом людського буття, а Святі Письмена закликають до смирення. Пригадав слова Остапа, який говорив, що Біблія написана з метою поневолення свідомості, створена рабовласниками, для утихомирення бунтівних слуг і рабів і все прикрити сумнівною обіцянкою компенсації за теперішні злидарства у майбутньому житті.

XXVII

У суботу Нестор повернувся з тижневим заробітком – карбованцем. Дорогою увидів Розу. Підступив покрадьки ззаду і обережно затулив їй долонями очі. Вона хоч і знала хто, та робила вигляд ніби гадає, назвавши кілька випадкових імен, нарешті «вгадала».

- Ти... а мені говорили кудись поїхав із Гуляй-Поля. Думала і попрощатися не зможу.

¹ Барноха – корова темно-сірої масті

² Гривину – вузька смуга короткої трави на сінокосі, що вказує на межу

³ Овак – інакше.

⁴ Одая – загін за селом для рогатої худоби

⁵ Плеве В.К. 1846-1904 – один із найбільш реакційних діячів царської Росії. З 1881 – директор департаменту поліції; 1884-1904 – сенатор; з 1902 – міністр внутрішніх справ. Жорстоко придушував селянські рухи в Україні, організовував єврейські погроми, проводив політику русифікації. Убитий есерами.

- Як суботіє, я в Гуляй-Полі... Попрощатися?

- Таки-так, вже за два дні їдемо.

- Куди? – байдуже мовив Нестор, хоча у душі все перевернулося, та й знав напрямок Гольдманів.

- Сперше до Олександрівську, а перегодом й до Катеринославу. Батько з дядьком Самуїлом нову справу розпочинають.

- Що ж, у добру путь, як то кажуть. Ти зі мною хоч листуватимешся?

- Звісно. Я першою напишу, там і буде зворотна адреса. Несторе, я про тебе завжди пам'ятатиму...

Ці слова зворушили.

- Я теж Розо... про тебе згадуватиму, і...

Вона не дала завершити, бо пауза після «і» затягнулася, поривно торкнулася губами його губ.

Дивився їй у слід, доки не щезла за рогом. Ще довго відчував на вустах дивовижний присмак, який хотілося б відчувати довічно. Картався через те, що так і не сказав того запевняючого слова, хоча багато разів подумки репетирував ту мить. Подвійне почуття рвало душу. З одного боку прийшло кохання, а з іншого несподіване завершення, адже, можливо, вона пішла назавжди.

XXVIII

У неділю вранці Нестор доповів матері, що піде з хлопцями у нічну на ставки.

Пилип з Іваном пильнували на нього біля бочанського місточку.

- Справа Несторе, – шепотом говорив Іван, хоча довкіл ні душі, – ми підрили хід до гамазеї Тупікова, тра¹ пса відволікти.

- А челядь?

- Після вечері ніхто не заходить. Цюцько гасає по двору, ізроби щось.

Лобаз купця Тупікова з одного боку заріс бузиною і реп'яхами, там хлопці і підкопали. Але пес у вечорі відв'язаний, за будою дірка під забором, і йому також доступні кущі за сховищем.

Підійшли до місця, вже вечоріло, пес саме гасав біля бузини, відчуючи напаський запах, загрозу для господарства, яке пильнує.

Нестор залишив хлопців на безпечній відстані, сам впевнено рушив до собаки, той саме ловив носом ворожі запахи.

- Порве, – непокоївся Пилип.

- Не хвилюйся, я вже видів сю штуку, – заспокоював Іван, – не второпаю як так у нього виходить.

Нестор підійшов до пса, простягнув руку. Грізний дог несподівано опустил голову і завиляв обрубок хвоста, ліг горізнач, піднявши лапи. Нестор почухав його груди, за вухом. Узяв за ошийник, повів до двору. Хлопці побігли до підкопу. У коморі ящики з яблуками підготовані для вивозу, на полицях консервації, на мотузках ковбаси і копченості. Спритно зрізали балики, шинку. Із діжки забирали сало.

- Пилипе, глянь-но...

Іван витягнув із закомірку прикриту мішком п'ятилітрову сулію запечатану глевтяком².

Перетягнувши торбини з продуктами і сулію до кущів, дошки підлоги акуратно поставили на місце і прикидали дірку. Не виключали можливості ще раз скористатися ходом, сподівалися Тупіков чи управляючий не допильнують незначного збитку.

Здобич віднесли до штабу.

- Ой, погуляємо хлопці, так погуляємо, – Пилип тер долонями і задоволено жмурився.

- Тре язиком менше лепотіти, – застерігав Нестор. – Горілку ліпше у кілька пляшок відлити, а інше закопаємо. І харчі теж порціями, як що то шинкою й на заробіт-

¹ Тра – треба.

² Глевтяк – м'який недопечений хліб.

ках розраховуються. Завтра у скотаря Пантюшки поспитаюся чи не угледів що Тупіков.

Вдалу поживу відзначати пішли до «Золотого пляжу», це на березі Гайчуру, звідки виникла така топонімія побутувало кілька версій. Згідно однієї – на березі хтось колись знайшов щось золоте, чи то монету, чи каблучку, інші пояснювали не так поетично – так називається через піщаний берег.

Розклали багаття. Невдовзі приєдналися старші хлопці з дівчатами.

На вечорницях Нестор куражився найбільше. Першу чарку випив залпом. Хтось тицьнув шматок шинки закусити. Відсторонив, сказавши, що не заїдає після першої. Таким чином давав зрозуміти, що пити горілку для нього звичайна справа. Навпісля удавав сп'яніння, не розуміючи чому справді не хмеліє. Хотілося відчутти як то насправді і чому так багато людей мають пристрасть до оковитої. Коли відійшов до кущів, то збагнув, що таки п'яний. Нюхи геть не слухалися, у темряві кілька разів джвкнувся. Згодя прийшли хлопці із Піщаного, принесли гармошку і скрипку. Почалися танці.

Трійцю малих, які пригощали, вже добряче розібрало. Нестор займав старших парубків, чіплявся до якоїсь дівчини, навіщось домагаючись щоб та подарувала ретязь¹. Далі всі дійства стали схожими на сон. Свідомість являла якісь невиразні епізоди: прийшов Лука Кравченко і Лука Коростильов, промелькнули Айзик із Назаром Зуйченком.

Отямився на світанку. Через холод зуб на зуб не попадав, сидить біля жевріючого залишку багаття, підбравши до грудей ноги. Поруч на старому кожуху приткнулися Іван з Пилипом.

- Похмеляйся, – запросив Лука Кравченко.

- Дурниці похмелятись, – хрипло відповів Нестор.

Окрім води нічого не хотілося, нудило від запаху тютюну, то Лука димів.

- Одека, у бідоні, – показав Пилип.

Напившись, Нестор потроху пригадував. Спливли неприємні спогади, як він хапав за грудки якогось хлопця, згодя дівчата водили до води.

- Випий чарчину щоб не похирляти, – наполягав Лука, простягнув чарку. – Вчора так багато випили... Біля п'яти штофів², а то й більше. І де це ви стільки взяли?

Іван з Пилипом двічі десь бігали.

Нестор не відповів. Почувався погано фізично, але більше морально. Він так наполегливо остерігав хлопців, а сам повівся як остання каналія.

Сподівався, що розмов про ці вечорниці не буде.

XXIX

Однак без неприємних наслідків не обійшлося. Тієї ночі захмелілі хлопці із Піщаного в центрі села затіяли бійку з гуриянськими. Наслідком стала зламана огорожа і вибиті вікна Волосного правління. Багатьох шибеників затримали, посадили до холодної, а вранці допитали. Ті розказали, що пили на «Золотому пляжі» і пригощали їх подолянські підпарубки, запам'ятали лише одного – Нестора Махна.

Урядник негайно прийшов до Явдохи. Нестор, тим часом, сховався за погребом, хотів підслухати про що Лепетченко рече матері, та не зміг дослухатися. Потім придумував виправдання, та нічого кращого не надумалося, як усе заперечувати.

«Скажу рибалив, нічого не бачив, не відаю, хлопці пили, а я лише воду, і тіко удавав, що пиячив».

Перед тим, як переступити поріг, навіщось зажмурився і перехрестився.

Мати всадила на табурет і він тут же опинився в оточенні домашніх.

- Розповідай, – Явдоха дивилася так пронизливо, що здається відбріхуватися марно.

- А що розповідати? Був у нічному...

¹ Ретязь – жіноча прикраса у вигляді браслета, виготовленого із мідного ланцюжка.

² Штоф – від нім. Stof, великий бокал, чаша – руська одиниця виміру об'єму рідини, застосовувалася до введення літрової системи. Використовувалася здебільшого для виміру кількості горілчаних напоїв, дорівнювала 0.5 л.

- І доки ж це триватиме? – мати підперла стегна долонями. – Коли ж ти спокій даси і нам і людям? Розкажуй, все розкажуй: де вночі був, а головне – де горілку брав.

- Як де був? Яка горілка? Спочатку збиралися з хлопцями на ставки, сперегодя дядько Селіван сповістив, що одельки гардівничого¹ настановлено і ми потелюшили до «Золотого пляжу», тамички раки ловили, а про яку ви горілку мовите не розумію, старшаки приходили банячили², а я до чого?

- Значить раків? Доловився! Вже пан урядник приходе утихомирювати. Нумо, підійди дихни.

Нестор обережно дихнув цибуле-часничним перепалом.

- Вивертай кишені, – Явдоха чиргикнула нігтем по шву. – Так і є – тютюн. Ви ж лишень подивіться на нього вже пияка і куряка.

- Та що ви, мамо! Хто таке сказав. На річці був. Пив, але тільки воду із чарки, понеже кружки не було, ото й подумали ніби горілку. А то у мене й не тютюн овсі...

- Таки правда, – Омелян придивився до матиного нігтя, – це мамо, не тютюн, а махорка.

- Тобі присмішки, а з малого розбійник росте. Ану, зізнавайся мерзотнику, де горілку взяв!

- Та яка мамо, горілка. Кажу ж вам, там воду пив, звідки у мене чикилдиха³ візьметься? Хлопці із Піщаного саме біля моїх раколовок сіли пиячити, хай їм грець, а опісля біля них примостився музику послухати, у них дуже вправно на гармошці грав, як то його звати... Ну мешкає біля кума дядька Семена.

Протягом двадцяти хвилин Нестор, виправдовуючись, напустив такого туману, що Явдоха забула за яку провину збиралася покарати.

- Так баки забив, вигадько бісів, що й прочухана гарненького не отримав, – зітхала Явдоха, коли Нестор пішов на косовицю допомагати Саві з Григорієм.

- Скоро женихатися почне, – казала Харитя, – тоді спокійніше стане.

- Він повік-віку не заспокоїться, – сумно заперечила Варя, – не знайдеться такої дівчини, яка б утихомирила його.

XXX

Скінчилося літо. Нестор працював ще вересень доки муравіли пасовиська. На початку жовтня з матір'ю і Карпом вирушили до села Андріївки.

Успішно здав вступні іспити і перейшов до другого класу. Тепер перебував під наглядом двоюрідного брата Михайла та його дружини Марії, обидва вчителі.

- Отже, Несторе, правила такі, – напучував брат, – вдома я твій родич, але за порогом школи і в суспільстві я Михайло Семенович і звертайся до мене на «ви». Тепер у нас купне зобов'язання, щоб був у числі найкращих, оскільки ти показник наскільки я практикований вчитель. Все зрозуміло?

Нестор погоджуючись кивнув.

- Почни все спочатку, – казала Марія, – те, що дома бідокурило то Бог простить і люди забудуть.

На уроках арифметики Нестор виявив найкращі знання. Вчитель зазначив, що з його рівнем має навчатися у третьому класі. Нестор пишався собою, тепер прагнув стати першим не лише на вулиці.

- Не будеш дзигною, – говорив дома Михайло, – виростеш людиною. Я вже рекомендував тебе на іспит до третього класу, займись граматиною.

- Так, я буду великою людиною, – замислено говорив Нестор, – тільки якось воно... не думаю, що це пов'яжеться з граматиною чи арифметиною.

¹ Гардівничий – наглядач за риболовлею.

² Банячити – пиячити.

³ Чикилдиха – горілка.

Та незважаючи на добре навчання Несторова поведінка залишалася незадовільною. Не проходило дня без бешкету. Михайло, як міг, впливав на брата, але той вгамовувався не довго.

XXXI

Михайло зайшов до класу. Нестор з Іваном Платоновим саме боролися між партами.

- Хлопці заспокоїлися! – Михайло постукав указкою по столу. – Несторе, Іване, по місцях!

Всілися. Але Нестор, не достатньо вдовольнившись змаганнями, на останнє дав супротивнику потиличника.

- Несторе, припини! – гримнув Михайло, гучно лягнувши долонею по столу.

Та Нестором вже заволоділа ейфорія неслуха, до того ж захотілося підкреслити свої привілеї.

- Геть із класу! – Михайло вказав на двері і тримав руку піднятою, доки племінник, зухвало посміхаючись, ліниво почовгав до виходу.

Рушив додому. Настрою щось читати не було, гуляти ні з ким, хлопці в школі. Вдома намагався поспати, бо зазвичай на уроках хилить до сну, та пролежав лише хвилину із заплющеними очима. Згадав про насіння у шафі. Поруч із кулькою з насінням знайшов торбину із сушеними сливами і абрикосами. Марія приберегла до Різдва. Узяв жменю покуштувати, сподіваючись, що не помітять. Та несподівано у ньому прокинувся ласощохлист¹, не втримався перед спокусою, кількома жменями не обійшлося.

Коли до господи зайшли Михайло з Марією Нестор вже з'їв більшу половину запасів.

- Чому ти поводишся мов порося? – стомлено мовив Михайло. – Чом тебе за вуха із неприємностей витягувати треба?

- Сам порося! – Нестор жбурнув торбину із залишками солодоців. – Я теж можу обзиватися, так, що вуха повідпадають!

- Не смій таким тоном зі мною розмовляти, шмаркаче!

Михайло влупив Нестору ляпас. Той вибіг не взявши ні шапки, ні шинелі, за речами за годину зайшов Платонов.

- Де Нестор? – спитала Марія.

- Додому зібрався, там дядько Мокій сам до Гуляй-Поля їде, то він із ним.

Марія стурбовано глянула на чоловіка. Той відмахнувся:

- Нехай їде. Не буде із нього діла.

XXXII

Явдоху відправила племіннику гнівного листа, де писала:

«Не слід було його бити, щоб він там не накоїв. Лише я маю право карати сина. Наша родина багато потерпала від панів і я не зволю аби діти зазнавали хоч чогось таківського, що колись довелося пережити нам і нашим батькам».

На це Михайло відповів:

«Надто ви розпецуете його, тітонько Явдоху, де-інколи йому треба дубця дати і дубця добренького...»

Незважаючи на взаємну образу Михайло все ж дав Нестору добру рекомендацію і його взяли назад до гуляй-пільської школи.

Знову виявив старання, бо до школи повернулася Катерина Олексіївна.

Якось підійшов до вчительки з примірником «Кобзаря».

- Тут незрозуміло Катерино Олексіївно, я ось прочитав «Садок вишневий», сказано: «...хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть...»

- Що не зрозуміло? І де ти взяв цю книгу? Загалом-то вона не бажана.

- Хрущі у травні бувають, а плугатарі з плугами можуть тільки у сочні² перед посівною, або на дожині³.

¹ Ласощохлист – сластолюбець.

² Сочень – березень

³ Дожин – кінець жнив.

- Загалом, Несторе, технічна достовірність у вірші не така вже й важлива, зрештою це не інструкція, а головне у поезії – стиль, відчуття... Ти молодець, самостійно мислиш, аналізуєш.

Вчителька помітила як змінився Нестор. Окрім того, що подорослішав, у очах з'явився якийсь прохолодний вогник, щось моторошне. Знайшла підхід, як підхотити до навчання. Головне не скупитися на вихваляння, підмітила також неабияке марнославство.

Нестору кортіло показати Катерині Олексіївні свої вірші, але тоді ж викриється, вона дійме, що то саме він написав ту віршовану цидулку зізнання у коханні.

У вихідні Нестор ходив до колонії Янсена, підробляв у телятниках, та основною причиною відвідувань був Орлик. Филь Каленик обіцяв погостити з німцем, щоб викупити старого коня.

Повертаючись у вечорі в неділю, зустрів на шляху діда Волю, той збирав сухі трави.

- Ходімо, лицарю, починаємо.

Дідове вогнище в низині ярку, з манівців не видно.

- От, діду, із роботи чалапаю.

- А я на південь тепер, до Криму. Осінь цього разу холодна. Що то у тебе?

Козак вказав на зошит, край якого стирчав із кишені.

- Вірші діду.

- Он як... читай.

Нестор сів ближче до вогнища.

- Ось, цей написав торік.

Повсюди степ куди не глянь
Лише з конем йдемо по сліду
Наш шлях туди – за небокрай
Наш подорожній – лютий вітер
Лише сліди мого коня
А вітер-братик зупиняє
Реве, свистить, із ніг здуває
За небокрай нас не пускає.

Як тільки-но закінчив читати, балкою пройшов холодний полувітер.

- Степовику любо, – мовив дід. – Головне все робити щиро, тоді буде ладно, навіть якщо неквапно.

- Славно тобі діду, куди бажаєш тудою й мандруєш. Одним словом – воля.

- Так-таки-так... воля... У кожної монети знайденої на шляху два зображення: одне чисте, освітлене сонцем, інше – виїдене землею, чорне й незрозуміле. Так і моє життя, сокіл вільний і побіжно – се буття споріднене життю здичавілого пса, за яким гицелюють¹. Немає у мене держави і це головна життєва причина. Ходімо.

Старий козак повів на могилу Калмицької балки, де на холопку стояла статуя кам'яного воїна.

- А тут, лицарю, чорний камінь, врата.

- Ворота? Куди?

- До країни химородників...

Нестор не зрозумів. Вдивлявся у статую. До цього доводилося багато разів бачити кам'яних ідолів, яких чимало зустрічалося по степу. Зазвичай це невиразні фігури із затертими обличчями, не можливо зрозуміти то викресані вагітні жінки, чи незграбні чоловіки. А ця прадавня скульптура – чітке зображення козака, який тримає меч вістрям у небо, зиркає з-під лоба.

¹ Гицельство, гицелювати – займатися відловом і знищенням собак

- Я тут багато разів бував, – Нестор озирнув довкола, – однак, якось не помічав цієї фігури... Звідкілясь знаю осей камінь, чи воїна цього... Бачив, але де?

Нестор пригадав сон, який видів, переховуючись у штабі.

- Ніхто не бачить його лицарю. Се вмістилище душ воїнів. Кожен, хто закінчує шлях на сім світі, приходить сюди.

- Не зрозуміло... А потому?

- Тут брама. Прийде час, предстанеш перед пращуром, буде вирішено чи завоював право перейти туди.

- Що ж там?

- Не відаю. Можливо те, чого б прагнув більше за все. Я б хотів там побачити тихий хутір в обшарі квітучих вишень, зі ставочком. Підійди ближче.

Нестор ступив крок до кам'яного лицаря. Несподівано обволік туман і опинився посеред садочку заставленого вулицями, де пахло медом і гноєм. Йому так добре і спокійно, як ніколи не почувався.

Видіння тривало мить. Він знову біля воїна.

- Що то було?

Воля закував люльку, показав на пугача, який всівся на голову статуї.

- Се твій оберіг, у ньому душа отамана Омелька. Прийде час проведе сюди.

Вже за північ Нестор поспішив додому. Дорогою намагався відновити у пам'яті райський садочок, та якось швидко забулося, ніби ранковий сон.

Проходячи повз церковний майдан, хтось тихо окликнув. Голос жіночий. Повернув у темряву, звідки гукнули. Вже знав – то Катерина Олексіївна. Здивувався чому вчителька поночі на дворі.

- Доброго вечора, Несторе. Хоча можна сказати, доброго ранку, вона вийшла із хамороді¹. – чому ходиш один у такий час?

- До колонії у вихідні назирю, там про підробіток домовлявся. А вам теж не спиться?

- Тільки збиралася. Ось закінчила зошити перевіряти, та перед сном вийшла повітрям подихати... Послухай, Несторе, маю прохання. Знаю вірші пишеш, хотіла б почитати.

- Та що ви! – Нестор відсахнувся і говорив з інтонацією ніби звинувачували у крадіжці. – Напевне, той, хто вам се сказав, хотів посміятися над вами...

- Мені подобаються обдаровані діти, а я впевнена у тобі є іскра Божя. Спитала тому, що маю намір створити шкільну газету, спрямовану на висвітлення дитячої творчості. Тому сподіваюся на твою поміч.

Нестор видобув згорнутий скручений трубкою зошит.

- Тільки попереджаю, вірші не дуже гарні.

XXXIII

Катерина Олексіївна повільно гортала сторінки товстого зошита із зеленою палітуркою. Видно, що поезії зазнавали не одну редакцію, переписані начисто без правок. Заримовані сцени бійок селянських парубків змішувалися із мальовничими описами природи, знайшла рядки присвячені шкідливості пияцтва:

*Мене неначе довго били
Не голова, а темна дірка
Ох, як вже славно вчора пили...
Така оманлива горілка*

У багатьох поезіях відсутня рима і порушувався віршований розмір, але це не псувало поетичних мотивів, а навіть навпаки – надавало своєрідного колориту.

¹ Хамороді – темне місце.

Одні рядки дещо стривожили:

Гей, ви, коні, коні,
А несіть мене по полю
Всіх вражин, як комерсантів
Порубаю й закопаю
У дикім полі, в дикім полі...
Їх тіла вовки схоронять
Їхні очі, мертві очі –
То сніданок для ворони...

- Жаж, – мовила у голос. – Стільки темного в дитині. Хто ж так затьмарив душу твою? Боже, скеруй його на шлях вірний.

Згадалося, як одного разу обговорювали пушкінську «Капітанську дочку», Нестор тоді палко доводив, що Гриньову варто було б перейти на бік Пугачова, де неодмінно займав би високу військову посаду. Тоді була впевнена, що подібні думки малому хтось нав'язав, а тепер переконалася, що антидержавна єресь уже міцно укорінилася у думках.

Після занять чекала його біля входу.

- Несторе, пройдемося? Хочу поговорити.

Він картав себе за слабкість і необачність, що так просто втратив пильність, купився на якусь похвалу.

Вирішив будь-що заперечувати своє авторство тієї цидулки. Та перше, що спитала це про діда Волю.

- Багато про нього чула. Чесно кажучи, припускаю, що цей дід народний вимисел, та мене переконували, що ти з ним приятелюєш.

- Так дружимо. Його мало хто зустрічає, дід не прагне серед людей бувати. Мені думається, на мові тварин та дерев шнипорить, інакше хто його попереджає. Він чомусь завжди заздалегідь знає коли я йду, навіть поночі. До речі, учора перед тим, як із вами поздоровкатися, дід мене у степу стрів.

- Це небезпечно Несторе, поночі степом гуляти.

- Згубно і сходами ходити. Он, Єлизар Осадчий торік оступився і головою шелепнувся, що помер у незабарі. А був же тверезий.

- Чому ж цей дід боїться до села заходити?

- Він нічого не боїться. А не заходе, бо з урядником не бажає зустрічатися.

- Йому кажуть багато років.

- Що так, то так, людина вельми старої дати. Оповідав, як багатьох людей цікавих стрічав. Ніби то приятелював із Сковородою, казав і Шевченка особисто знав і з Гоголем в Італії вино пив.

- Як же таке можна сприймати на віру?

- Дід не з тих, хто пусте теревенить. А скільки ходів знає. Якось переярками такими путівницями до Полог водив, на шляху жодного пастушка не стріли, а я ж часто там попаски ходив. Обіцяв у Дібрівках старий козацький дуб показати, біля якого в отамани присвячували.

- Прочитала твої вірші... – вона витримала паузу, а Нестор приготувався виправдовуватись. – Маєш неабиякий хист. Хотіла б наполегливо порадити зберегти і вдосконалити талант. Раджу ретельніше працювати над кожним віршем. Напиши першу редакцію, перепиши, відпочинь три дні, перечитай і побачиш, що напроситься нова редакція. Це божий дар і якщо не використати його на добро, Бог може покарати за це.

- Ну, Катерино Олексіївно, мені і батюшки на «Законі божому» довліт. До чого тут Бог?

- Просто якомога раціональніше використовуй себе, а не розмарновуйся на те, що непотрібне, а здається важливим. Усі твої бешкети, у кращому випадку, колись призведуть до в'язниці. Такі люди, як ти, не належать самі собі, у вас свій шлях у цьому житті і, можливо, те що зробиш впливатиме на майбутні покоління. Мені думається за тобою має йти велика місія, тільки не збагну який вона має окрас, чорний, чи білий.

XXXIV

Взимку Нестор знову залишив школу. Передувало цьому кілька причин і прикрий випадок. По-перше – Катерина Олексіївна знову занедужала, по-друге – вирішив, що зі школи взяв достатньо знань. Коли що може надолужити, адже впевнений у собі настільки, що здавалося спроможний самостійно підготуватися до іспитів навіть до якогось вищого закладу. Прикрий випадок стосувався бійки між школярами земської і церковно-приходської шкіл. Билися біля «Таврійського зібрання». Поліцейському і двірнику вдалося утихомирити драчу. Пройшла б ця колотнеча повз увагу урядника, якби не збитки після неї. У будівлі «Таврійського» вибиті шибки, а у садку волосного правління поламані саджанці. Виявили верховодців, серед них – Нестор Махно.

То ж Нестор вирішив остаточно заробляти гроші і зі школою більше не пов'язуватися.

Влаштувався учнем до ливарного цеху на заводі Крігера.

Якось, йдучи з роботи, приєднався до Назара Зуйченка, який простував на якесь робоче засідання гуртку соціал-демократів.

Проводилося у підсобному приміщенні театру «Колізей». Головував чоловік років тридцяти, назвався Ахмеровим, робочим-металістом із Петербургу.

- Товариші, вже близькі часи народного самоуправління, – голос у Ахмерова приємний, проникливий, – близькі часи кінця російського царату, а влада цілковито перейде до рук людей праці. Вільна демократична республіка на заміну монархії!

Нестор слухав зачаровано. Відчував, долучився до чогось значущого, що коли-небудь вплине на історію. На завершенні засідання Ахмеров дорадив присутнім взяти листівки і розповсюдити серед робочих і селян. Нестор охоче згодився.

У прокламаціях йшлося слово в слово про те, що говорив Ахмеров.

Наступного вечора знову напросився з Назаром, тільки тепер пішли до сараю Івана Левадного. Тут, як здалося Нестору, просто молодіжні вечорниці. Серед присутніх помітив Вальдемара Антоні, який колись витягнув із ополонки. Невдовзі зайшов ще один, Нестор впізнав його, це Олександр старший брат Прокопа Семенюти. Сашко нелегальний, оскільки дезертир. Із ним часто виходили погомоніти то Вальдемар, то Іван Шевченко.

На вечорницях молодь просто розважалася, грали на гармошці, або гітарі, співали. Та Нестор зазорив¹, що ці зібрання ширма для чогось утаємниченого.

Якось, зайшовши вдень до Івана Левадного, помітив на верстаку стос листівок. Згодя, коли той залишив вечорниці, рушив за ним, спинив на вулиці.

- Іване, а Іване, куди ж бо то поночі?

- Тебе це не обходить, – Іван прискорив ходу. – Планкуй, Несторе, додому.

- Та облиш, дай і мені, я вже розклеював.

- Не можна, те, що розліплював, то дрібнички, із цим зловлять то непереливки буде не лише тобі. А як загребуть до відділку, викажеш...

- Що за дурню верзеш! Чесне благородне, буду німий... Та Іван не хотів більше розмовляти. Тоді Нестор, повернувшись до сараю, вирішив штурмувати Вальдемара, бо здогадався, що він у секретній групі головний.

У Антоні спитав напрямцем:

- Даси одну із ваших листівок? Я був на зібранні Ахмерова, читав його. Цікаво б і ваші глянути.

¹ Зазорити – запідозрити.

Вальдемар вилучив із бокової кишені скручені папери, розгорнув, подав один. Листівка рукописна.

- Шкода покіль немає можливості зробити до ладу, в типографії. Перспектива у майбутньому є. Якщо можеш передати листівки батракам у колоніях, то візьми ще. Вдома Нестор прочитав підпис прокламації – «Спілка бідних хліборобів».

XXXV

В учня ливарного цеху зарплата мала, Нестор не протримався і місяця. За поради Левадного пішов до винокура Горелова йому саме потрібен помічник.

У неділю Горелов виїхав на ярмарок, до Несторових обов'язків входило розвантажувати товар і слідкувати, щоб бідони з вином були повні.

До лавки підійшов Базилевич. Угледів Нестора, здійняв англійський капелюх-котелок.

- Як здоров'ячко старий? Тут тепер орудуєш. Як же тобі не марудно? Питаю, бо знаю твій норів.

- Дуже скучно Нілу Олександровичу.

- У мене звільнилося місце метранпажа. Саме про тебе подумав. То ж як?

- Метранпажем? – у Нестора перехопило дух. – Та як же ж... Я того... не вмію овсі.

- Пусте, знаючи твою заповзятливість, впевнений, протягом тижня зорієнтуєшся. То ж як щось зміниться у житті, ласкаво прошу. Укладемо контакт.

- Я вже вільний.

- А це? – Базилевич вказав на винний лоток.

Нестор зняв фартух, жбурнув на винівку¹, і поплескав долонями, ніби струшуючи борошно.

Того ж дня почав ознайомлюватися з устроєм друкарського станку та гектографа. Базилевич надав довідкову літературу, посібники набору і верстки. Хапком засвоїв порядок літер у касі, невдовзі вже виконував перше замовлення – набирав театральну програму.

Хоч у типографії отримував стільки ж, скільки учнем-ливарником, однак тут, за власної охоти, перебував з ранку до ночі. Це перша робота, яку виконував із задоволенням. Коли вже всі розходилися, залишався із сторожем, сидів за друкарською машинкою, тренувався писати. Настукував спочатку всілякі нісенітниці, та потім вирішив набрати вірші із зеленого зошити. З'явилася навіть ідея виготовити власну збілочку і подарувати Катерині Олексіївні.

У друкованому вигляді вірші чомусь читалися по іншому. З'ясував, що його поезія не така вже й досконала, як то завжди здавалося.

Повертаючись із типографії зустрівся з Іваном Шевченком та Вальдемаром. Домислив, що ті на нього очікували.

- Несторе, є можливість надрукувати листівку? – спитав Вальдемар і через паузу додав: – Звісно не безкоштовно.

- Спробувати можна.

- Тільки потрібно, як то кажуть, інкогніто.

- Ну зрозуміло. Скільки треба?

- Скільки зможеш, звісно чим більше, тим краще. Головне, аби твої начальники про те не звідали.

Вальдемар передав згорнутий учетверо папірець.

Вдома Нестор прочитав:

«Браття трудівники! Час звільнення настає! Звільнення від ярма, що зветься – «закон», що зветься – «держава». Біблія говорить: «...немає влади не від Бога», ми ж анархісти, стверджуємо, що ці рядки колись написані для утримування у ярмі рабства народ, переконавши його, що злиденне життя, постійне гноблення – це природний стан речей, воля божа і не варто прагнути кращого, тягнутися до щастя силою зброї.

¹ Винівка – винна діжка.

Працівники заводів! Страйкуйте, вимагайте достойної платні для своєї праці. Пам'ятайте – власник заводу залежить від вас, а не ви від нього. Самохіть він не стане за станок, якщо ви відмовитеся. Невиходом на роботу ви, в першу чергу, відчутно вдарите по його найболючішому – по гаманцю. Терпіння браття, і вам поступляться. Ми, група анархістів-комуністів вагомо вам у цьому допоможемо. Наше гасло – свобода, або смерть!»

- Серйозніші від Ахмерова, – зазначив Нестор.

XXXVI

Надруковані листівки мав віднести на завод Назарію, але того в цеху не знайшов, з'ясувалося пішов до театру. Нестор дізнався, що під патронатом заводу «Богатир» діє аматорський театральний гурток, Назар там актор і адміністратор.

Тихо зайшов до залу. Йшла репетиція «За двома зайцями». Зуйченко грав роль Степана. Після репетиції, передавши листівки, Нестор спитав:

- А як можна потрапити до вашої групи? Я хочу бути актором.

- Не групи, а трупи. Загалом цим питанням Єлисей Азовський займається, він тут керівник. То знач актором хочеш?

- Хочу, – твердо мовив Нестор. – А що? Гадаєш не зможу? Я незгірш вашого цю п'єсу знаю, та й інші теж.

- Звернися до Єлисея.

- Не знайомий, то може якось перегомониш із ним?..

Азовський погодився узяти до трупи нового актора лише за умови, якщо той працює на заводі. Того ж вечора пішов говорити з Базилевичем.

Ніл, вислухавши Нестора, лише сприкрено посміхнувся:

- Що ж старий, твій вибір. То добре, що театр. Така ментрапажна одноманітність не для твоєї палаючої натури. Будь обережнішим. Рудий тобою починає цікавитися, а це передвістя недоброго. Приносив листівку, питав чи не у нас друкували. Я йому іншу касу показав.

Нестор стурбовано насунив брови, даючи зрозуміти ніби не тямить про що йдеться.

- Та годі старий, театр ще попереду. Думав не помічу нестачі фарби і паперу. До того ж рудий коли тицьнув листівку, я одразу помітив характерну «р». У майбутньому звертай на такі дрібнички увагу.

Говорячи про рудого, Базилевич мав на увазі повітового пристава Миколу Короченцева.

- До речі, небезпечні думки у тих прокламаціях.

- Небезпечні? Се тому, що закликають руйнувати державу?

- Та ні, тим, що намагаються забрати у людей Бога. А це, повір, колись призведе до хаосу.

- Що поганого коли батюшки не буде. Немає у ньому ніякого толку.

- І не в батюшці діло старий, і навіть не в церкві. Це вже сталі стовпи, до них звикли і з ними зручно жити, а не буде їх, люди створять нового бога-фараона. І хто знає, чи добрий буде цей божок. А нові божки завжди прагнуть багато крові.

Нестор не розумів Ніла.

XXXVII

Сніг у 1904 році випав на Покрову. Нестор відсвяткував п'ятнадцятий день народження. Тепер Явдоха залишилася з двома наймолодшими. Саву забрали на російсько-японську війну, Карпо з Омеляном відокремилися. Невдовзі на заробітки пішов і Григорій, найнявшись на юзівські шахти. На весну Несторові залишилося чотири гектари землі, взяті в оренду Савою, від якої відмовився, вирішив працювати на заводі.

Із ливарного цеху перейшов до малярного. Майстер Петро зважив на його худосочність, у малярні робота легша, а Нестору головне – для театру знаходилися час і сили.

Азовський ставив п'єси Старицького, Квітки-Основ'яненка. Нестору часто діставалися жіночі ролі, добре грав і літніх людей, як приклад – роль Гервасія Гуляницького.

У падолисті серед робітників проводився медичний огляд і щеплення проти віспи та скарлатини. У губернії почалася епідемія. Із Гуляй-Поля нікого не випускали до степових хуторів і колоній. Вже відзначено кілька смертей у Гуляй-Полі. Нестор спочатку пропускав повз вуха інформацію про летальні випадки, що трапилися в селі, доки увагу не привернув уривок діалогу медичної сестри із селянкою: «Така молоденька, і повчителювати не встигла».

Прохогом кинувся до будівлі вдови протоієрея де квартирувала Катерина Олексіївна. На майдані наткнувся на процесію. Підходив обережно, сподіваючись, що то не вона, мо' інша, хоча логіка заперечувала таке припущення. Немає окрім неї молоденьких вчительок.

Побачивши її фото з чорною стрічкою, відчув гарячу хвилю, яка пройшлася від голови до п'ят. Послабшали ноги. Не пішов за процесією, не хотів її бачити в труні. Зайшов до марнополії, замовив чарку горілки. Випивши залпом, хутко почимчикував на двір, щоб свіжим повітрям здолати нудоту. Вже вдома, закрившись у коморі, заридав.

Плакав кілька годин.

У вечорі прийшла попівна. Передала Нестору згорток.

- Перед кончиною прохала передати.

У пакунку зелений зошит, у ньому лист:

«Любий Несторе! Так доля склалася, що Господь кличе до себе. Але на те Його воля, її смиренно приймаю. Я тобі часто науцала про те, що маєш місію у цьому світі, маєш стати на потрібну стежину. Але, нажаль, не настановила, бо не могла цього знати і не знаю тепер. Звернись до Бога. Він вкаже істинний шлях. Пам'ятай, Лукавий не дрімає, до його тенет потрапити найлегше і майже неможливо виплутатися. Тому, Несторе, остерігайся, обмірковуй кожен крок, а я молитимуся за тебе до останнього подиху. Прохатиму Господа скерувати тебе на істину путь».

Нестор згорнув листа, поспіль спалив на дворі купно із зеленим поетичним зошитом. Однак це був не останній моральний удар. Біля марнополії стрів Филя Каленика, який повідомив про смерть Орлика, та цього разу вже не плакав.

РОЗДІЛ 2

СПІЛКА БІДНИХ ХЛБРОБІВ

*Їж ананаси, рябчиків жууй
День твій останній приходить
Буржуї
Володимир Маяковський*

I

Березневим ранком 1905 року Гуляй-Поле облетіла звістка. Вночі пограбували купця Плещіцера, який мешкає неподалік поліцейського відділку. Невідомі відчайдухи вдерлися опівночі.

Із поліцейських протоколів якимось дивом вислизнули подробиці: усі в масках, з пістолями, відібрали п'ятсот карбованців і коштовностей на тисячу.

Ця подія, в першу чергу, кидала тінь на гуляй-пільську жандармерію. Після петроградських подій¹ поліцію підсилено військами, здійснювалися масові арешти селян, запідозрених у причетності до чогось антидержавного, чи то зберігання листівок, або ж крамольні розмови.

Нестор від хвилювання не знаходив місця, все думав-гадав хто ж ці урвиголови. Пригадалися зимові вечори в сараї Івана Левадного. Перешіптування на дворі Вальдемара з Прокопом. Несподівані появи Сашка Семенюти, брата Прокопа. Сашка розшукувала поліція, вдома ледь не щоночі облави.

Нестор впевнений, що брати Семенюти, Антоні, Левадній, Шевченко причетні до нічного наскоку.

¹ Початок революції 1905 року.

На заводі розповсюджувалася газета «Іскра», яку читав у голос хтось із робітників, а дехто перебував на «шухері». Соціал-демократи, які популяризували цю газету хоч і переслідувалися поліцією, але то не вони.

Навесні вечорниці у сараї Івана завершилися, молодь збиралася в балках. Зазвичай розважали гармоніст, або гітарист. Та останнім часом, перед молоддю частенько виступав з лекціями Вальдемар.

Висловлюючись, Антоні говорив проникливо, пристрасно жестикулюючи.

1 травня народу зібралося вельми багато, біля п'ятдесяти чоловік. Окрім молоді, поприходили і робітники заводу.

- Товариші, прошу уваги! – Вальдемар підняв долоні. – Сьогодні не буде звичайної музики, бо нині важливий день, показовий для кожної чесної людини, трударя, який потом і кров'ю добуває хліб собі. Цього дня тисяча вісімсот вісімдесят шостого року в Чикаго розпочалися масові страйки робочих, які вимагали для себе людських умов праці. Вийшло більше сорока тисяч чоловік. Невдовзі, американське судочинство засудило на смерть організаторів – сімох анархістів.

Нестор протиснувся у перші ряди. Люди сиділи на колодах, хто на стільцях, які принесли з собою. Вальдемар розповів про зародок революції, що почався у Петербурзі, зокрема про «криваву неділю»¹. Про ці події у Гуляйполі знали, але почасти невиразні поголоски. Одні говорили, нібито по демонстрантах зробили залп шрапнеллю із артбатареї, інші стверджували, що козаки рубали голови прямо на Сенатській площі.

Із балки розходилися дрібними групами. Нестор приєднався до гурту де йшов Вальдемар.

Вже підходячи до села звідкись із кущів почулося: «Ану, революція, стояти!!»

Гримнув пістолетний постріл. Усі хто куди. Нестор перестрибнув через перетинок і помчав вишневим садочком. Десь чулися крики і постріли стражників.

Побачивши темний отвір у сараї, зкурнув туди. Перед входом лежала бляха, яка гучно загриміла, як тільки на неї наступив. За ним теж хтось ускочив. То був Вальдемар. Собака у дворі рвався з ланцюга, але господарі не наважувалися виходити. Невдовзі у дворі з'явилося двоє стражників, обидва захекані.

- Десь сюди бігли, – говорив один. – Хоч когось спіймали?

- Ні, саму шушеру. Першого тут не було, але другий точно ошивався ... Подивись, он сарайчик...

Хлопці стояли за входом, один проти одного. Нестор побачив, як Вальдемар обережно щось вийняв із кишені, хоч і не роздивився, але впевнений – то пістолет. Сам Нестор намацав поліняку. Та стражник лише вслухався біля отвору, не наважившись переступити поріг.

Хвилин через десять після того, як переслідувачі пішли, Вальдемар знаком показав вибиратися. Коли виходили по черзі наступили на зрадницький метал, що змусило знову бігти. Зупинилися на пологівському шляху.

- То вони про Сашка Семенюту говорили, кажучи «перший», а «другий» значить ти...

- Можливо, – сухо відповів Вальдемар. – Слідуючого разу слід пости виставляти. Коли, що постоїш на чатах?

Пропозиція Нестора образила.

- Я не наймався до вас сторожовим псом. Візьміть до себе в команду.

- Ти ж і так з нами. Потрібно листівки розклеїти, бажано на видноці, і щоб двірник не встиг все позривати.

- Що ж, на видному так на видному. Давай прокламацію.

На роздоріжжі розпрощалися, кожен попростував своєю дорогою, Нестор обернувся:

¹ «Кривава неділя» термін, яким в історіографії називають події 9 січня (за старим стилем, 22 січня за новим) 1905 року у Санкт-Петербурзі. У цей день була розстріляна 2,5 тисячна мирна демонстрація робітників, що йшли до царських палат з наміром вручити петицію з проханням поліпшити умови життя. Перед Зимовим палацом демонстрантів атакувало військо. Загинуло біля 300 осіб. Ці події викликали обурення в Росії; ця дата вважається початком Революції 1905 року.

- Вальдемар, це все не те. Листівки може і мавпа розліплювати. Я хочу справжньої орудки.

Вальдемар на це лише розвів руками, мовляв: «Це і є справжнє діло».

II

Листівки, розклеєні Нестором, зчинили чимало галасу не стільки змістом, бо до крамольних антидержавних прокламацій вже позивали, а місцем знаходження. Розклеєні у несподіваних місцях: у церкві, в театрі, у Волосному правлінні, Таврійському зібранні і навіть у поліцейському відділку. Останній факт неабияк розлютив станового пристава Миколу Короченцева. Тепер у кабінеті розпікав помічників стражників Оніщенка і Бугаєвського:

- За що, я вас питаю, отримуєте жалування? Банда вже на шию сіла, прокламації просовують навіть до відділку. Якщо так піде, то у мене виникнуть цілком справедливі підозри, що хтось із вас кооперується з бандитами. То ж дайте хоч якесь більш-менш наближене до правди пояснення, як ці писульки опинилися тут. Не архангел же Михайло їх нам заніс!

- То, ваше благородіє, ми вже ось думали-передумали, – відповідав Бугаєвський.

– Скоріше за все хлопець залишив.

- Хлопець? Що за хлопець?

- Та звичайний, пацан, як пацан, – Бугаєвський показав долонею на рівні грудей.

– Хлопко малий, може років тринадцять... За якоїсь дрібнички приходив, чи то курку у нього хтось украв, чи щось таке...

Короченцев закурив.

- Тринадцять... – замислено мовив пристав, стукаючи олівцем по столу. – Нова фігура... Може й охиба, та є деякі припущення...

III

Нестор слідкував за Чернявським, бо переконаний, що Пилип належить до кола утаємничених, наближених до Антоні і Семенюти старшого.

У неділю Чернявський спільно з Іваном Шевченком і Дмитром Півнем кілька разів пройшлися взад-перед повз крамниці Ісака Брука. Всілися на лавочці навпроти, лузаючи насіння.

Нестор тим часом спостерігав за ними, ховаючись у кущах акації.

- Здорові були! – вигулькнув із схованки.

Від несподіванки трійця здригнулася.

- Відпочиваєте? Я теж ось вихідний....

Хлопці помітно нервували, презиркувалися, поглядом один одного питаючи: «як його позбутися?».

Нестор кивнув на оселю Брука.

- Очевидьки на Ключницю очікуєте?

- Кого? – перепитав Чернявський.

- Ну Мотря ж, вона ключниця у Брука, ще вином підторговує.

- Звідки відаєш? – спитав Дмитро.

- Я працював на Брука. Хоча й не довго...

- Он як... – Чернявський підвівся. – Ти і в будинку бував?

- А як же.

- У Ісака кімната пробі на другому поверсі? – Івану дуже погано вдавалося грати пусту зацікавленість.

- Саме там, а на першому аптекар квартирував, тепер хто зна...

- Це оті крайні вікна – кімната господаря? – спитав Іван Шевченко.

- Бачу хлопці, у гості до нього націлились.

- Та, що ти, так просто... цікаво... – поспішив виправдатися Пилип.

Нестор прижмуривши очі, недовіжливо посміхнувся і закивав погоджуючись головою. «Бреши, бреши» – читалося в очах.

Дмитро Півень поспішив змінити тему:

- Сьогодні у Піщаній балці Ісус лекцію говоритиме, приходь.

Ісусом називали Вальдемара. Таке прізвисько отримав через зовнішність, у нього продовгувате обличчя, довге хвилясте волосся і виразні очі, схожий на зображення на іконах, а ще чомусь називали Заратустрою.

У Піщаній балці зібралося двадцять чоловік, прийшли дівчата: сестра Дмитра Півня – Марія, сестра Вальдемара – Юзефа, Оріся Бабич, Уляна Кравченко, Маруся Продан і Марія Штерн. Нестор особисто знайомий лише з Марусею Продан. Вона була старшою дружкою на Омельковому весіллі.

Доки не прийшов Антоні, Марія Штерн розважала молодь казками, які вона наполегливо презентувала реальними історіями.

- Дід мого дядька оповідав таке, – у Марії зробилася утаємничена міміка, – Повертався, значить, із невір-землі козак. Та й став у степу на спочинок. Вирішив віддихнути саме під кам'яною бабою. Задрімав він, коли це опівночі дідич приходить, у красному камзолі. І каже козаку: «Скільки ж ти талярів у поході заробив?». «Що заробив, – каже козак, – усе в шинку залишилося». «Я дам тобі грошей стільки в жодного короля немає», – лопотить старий. «А що гроші, то вода, хоч достобіса, а пальцями не втримаєш, просочується». «Тоді хочеш стати воїном непереможним, яких світ не бачив?», «А чим же маю відвзаємлюватися?» «Я заберу твою оселю». Здогадався козак, що то нечистий перед ним і замислив собі: «Перехимородю, адже немає у мене ніякого дому, і не буде ніколи. Козацький дім – степ широкий»...

Завершити цікаву оповідь не дав Вальдемар, який приніс валізку з листівками. Нестор намагався вбагнути чом ця казка йому так знайома, але цікавість витіснила питання. Інтерес полягав у змістові листівок і у Вальдемаровій промові.

Перед лекцією Антоні вилучив із валізки газети роздав по колу номер «Революційної Росії», друкований орган соціал-революціонерів. На першій шпальті стаття отця Гапона¹, який закликав: «... міністрів, градоначальників і шпигунів, генералів і офіцерів, що наказують по вас стріляти – вбивайте... Всі засоби, щоб у вас були вчасно справжня зброя і динаміт». Також підбурював призовників не йти на японську війну. Ці рядки Нестора особливо зацікавили. Щодо цього спитав Вальдемара:

- Як же відмовишся, якщо вже на війні?

- Відмова спрацює, якщо вона стане масовою. І ми всіляко посприємо, розпочнемо свою боротьбу проти тотального ворога – держави. Зміцнімося настільки, що волевиявлення кожного громадянина стане вагомим, з ним неспроможний буде сперечатися жодний державний судовий апарат.

- Поясни, навіщо Росія взагалі воює з сими бісовими японцями? Де ми і де вони... – Нестор навіть підвівся, аби краще чути Вальдемара, хоча той, як притаманно завязьтому оратору, говорив доволі голосно.

- Все складно і в той же час насправді просто. Два імператора не поділили Далекий Схід. Якщо Японія зміцнить позиції в Азії, то російський імператор постане перед загрозою атаки японського імператора на Маньчжурію. І авторитет Миколи, і без того хлипкий, похитнеться більше. Ця чвара, в першу чергу, б'є по безправних, по простому люду, по таких, як ми, у кого хтось із рідних вимушений піти, як правильно зазначив товариш Нестор, на війну з далекою невідомою Японією. Хоча тамошнє селянство і пролетаріат страждають не менше.

Нестор, слухаючи орацію, для себе постановив навчитися так само вправно висловлюватися.

Невдовзі прибїгли чатові Наум Альтгаузен і Айзік Ольхов.

- Жандарми, – казав задихаючись після бігу Айзік. – Хтось бовкнув, що у ярках баптисти збираються, тож ідуть перевіряти.

¹ Гапон Григорій Аполонівич 1870-1906. Православний священик, організатор масового виступу робочих в день «кривавої неділі» 9 (22) січня 1905 року, лідер християнської профспілки «Зібрання руських фабричних заводських робочих, м. Санкт-Петербург».

- Врозтіч порівці!¹, – скомандував Вальдемар.

Ще у минулому році Вальдемар проігнорував би подібне попередження, поліція рідко навідувалася на збіговиська, але тепер не лишала поза увагою навіть хороводи за селом. Військове становище в імперії зобов'язувало жандармів перевіряти зібрання більше трьох чоловік і арештовувати будь кого до з'ясування.

Нестору не вдалося приєднатися до Вальдемара, наздогнав Прокопа.

- Скажи чесно, – допитувався Нестор. – Чому не беруть до вашої команди?

- Бояться нафіскалиш.

Ці слова вельми образили:

- Ви дуженько пошкодуєте, що не взяли. Пожалкуєте через втрату великого зиску. Нехай, невдовзі не тільки приєднаюся до вас, а й буду старшувати над вами!

V

Нестор вже стовідсотково впевнений, що люди Антоні збираються навідатися до Брука. Щовечора по кілька годин сидів у пункті спостереження, який обрав навпроти будинку купця в кущах акації. Та минув травень, а експропріатори все не йшли. Вже почали з'являтися сумніви про доцільність подальшого очікування. А тут від Прокопа Семенюти довідався, що Антоні вже тиждень немає у Гуляй-Полі, кудись поїхав.

Ніч з 28 на 29 травня мала стати останньою. Вирішив шукати інших підходів.

Опівночі на протилежній вулиці угледів три темні фігури, які добре видно на фоні біленького будинку Брука. Йшли в масках, та по ході легко впізнав Прокопа Семенюту, Івана Шевченка і Шмерка Хшиву.

Експропріатори ледь не кинулися навтьоки, коли біля хвіртки путь перетнула маленька фігура.

- Несторе? – шепотом спитав Прокіп. – Руш додому, Несторе.

- Не піду, я з вами.

- Цього не можна...

- Тоді стріляйте мене тутечки, інакше з місця не зйду. Будинок як своїх п'ять знаю, без мене не зорудуєте.

Прокіп довго не вагався:

- Добре, хай йому грець.

- Ходімо городами, а не через хвіртку, – Нестор дав знак слідувати за ним. – Там чорний хід, погано зачинається з середини, знаю як добутися, кілька днів тому перевіряв.

Спантеличені рушили за Нестором. Прокіп кметував над тим, чом би оце Нестор кілька днів тому робив у будинку Ісаака Брука? Навіщо перевіряв чорний хід?

Підходячи городами до двору, Нестор наказав хлопцям залишитися за хвірткою, сам пішов закривати пса.

- Іване, віддай йому маску і револьвер, – наказав Прокіп.

Шевченко про себе вилаявся, бо не зрадів такій стрімкій зміні статусу зміщення від бойовика до чатового.

Підійшовши до чорного ходу, Нестор, ставши Шмерку на плечі, розібрав шибку, де вікно вело на приступки². Прослизнув у середину, відчинив двері. Перш ніж піднятися до господарів, спочатку зайшли до квартиранта аптекаря.

Піднявшись на другий поверх, побачили в робочому кабінеті світло. Брук не спав, працював з паперами. Першим зайшов Прокіп, Нестор з Хшивою пішли піднімати дружину.

- Сидіти тихо! – скомандував Прокіп. – Руки тримати на столі.

Тим часом завели перелякану дружину, та кинулася в обійми чоловіку.

- П'ять тисяч на користь революції і швидше!

Ця вимога миттєво привела Брука до тями:

¹ Порівці – по одному.

² Приступки – сходини.

- Таке скажете, панове нальотчики! Ми ніколи не тримаємо грошей дома, усе в банку. Не вірите упніть очі у мій гаманець, там лише кілька карбованців, їх і забирайте. Ісаку для революції нічого не шкода, але п'ять тисяч – даруйте...

Брук з готовністю витягнув із піджака портмоне, розкривши вилучив десять карбованців.

- Нам відомо, що ви не здали касу, доки прохаємо по-доброму, – Прокоп старанно змінював голос.

- Касу, панове, забрав братанич¹, то вам не вірна обвістка. А Ароша ще позаранком виїхав до Олександрівську, так, що мені нічого вам дати.

- Відкривай сейф, – Прокіп револьвером вказав на стіну з картиною.

Брук хотів було сказати, що не розуміє про що мова, та один із налітників упевнено підійшов до «Афродіти», показавши за картиною дверцята сейфу.

- Відчиняй бо сю штуку презентую, – Прокіп показав саморобну бомбу, невеличку чавунну кульку. – А тебе тут залишимо доки шнурок горітиме.

Бомба виявилася вагомим аргументом. Брук слухняно відчинив сейф, не перестаючи стверджувати, що і там порожньо. У сейфі дійсно не знайшлося нічого такого, що б зацікавило експропріаторів – акції та всіляка документація.

Розчарований Прокіп вже дав знак забиратися, та Нестор навіщось вирішив розтіпати стос конвертів. Серед них трапилася згорнута «котя»².

V

Пристав Короченцев стояв біля вікна в кабінеті Брука, похмуро дивлячись на вулицю. Бугаєвський писав протокол. Пристав спустився вниз, у дворі за столом літньої кухні Оніщенко допитував аптекаря.

Короченцев кивнув Оніщенку, підзиваючи того.

- Які висновки?

- Однозначно та ж сама банда – банда Семенюти. Тільки цього разу по-іншому спрацювали.

- По-іншому?

- Так, пса не отруїли, а зачинили в буді.

- Гм... – Короченцев тільки тепер помітив цю деталь. – Що каже аптекар?

- Він кріпко п'яний спав, напали зв'язали, устромили кляп... Можливо підгодували пса...

- Або ж хтось із нальотчиків вхожий...

Короченцев витер хустиною спітнілу потилицю.

Закурив. Деякий час замислено дивився на пса, який, через велику кількість сторонніх на подвір'ї, безупинно гавкав.

- Значитя, так, – Короченцев почав загинати товсті пальці. – Біля будинку Семенют спостереження не знімати. Цілодобово! Перевіряйте усіх хто входив і виходив. Семенютину бабу негайно на допит, а ще усю дворову челядь, яку пес до себе підпускає.

- Підпускає лише куховара, але у того алібі – він у кума в Шагарово, перевірили.

- Брук стверджує нальотчиків було троє, можливо підлітки. Один найменший весь час дотримувався тіні, думається це і є знайомиць нашого Джека, – пристав кивнув на пса. – З'ясуйте, хто тут працював протягом останніх півроку. І попередьте в банку, нехай повідомлять, як хтось зніме крупну суму. Схоже у них там своя людина...

VI

¹ Братанич – племінник.

² «Котя» – купюра номіналом 100 крб. так називалася через зображення Катерини II.

Антоні з Семенютою приїхали наприкінці вересня 1905 року. Обвістка, що Нестора Махна прийнято до бойової групи обох вельми не вдовольнила.

- Він хлопець вправний, – казав Антоні. – Але запальний і лепетливий. Сам того не бажаючи може видати.

- Марно було одмагатися од нього, – виправдовувався Прокіп. – Та й вибору не залишив. Відверто кажучи, останній екс¹ без нього не проскочив би.

- Ще й «кату» ловко висмикнув, – додав Шмерко. – Хлопці, Нестор трібна людина. Рішучий. Він не з цокотливих.

- Що ж тепер, назад ходу немає, – говорив Сашко Семенюта, змахуючи із синього кашкета невидимий пил. – Бойовий спиток пройшов, а далі глядітимемо. Ми привезли зброю і прокламації. Дмитре, залучи сестру і інших дівчат.

- Нестора теж слід заохотити, – пропонував Прокіп. – Минулого разу навіть до поліційного відділку проніс.

Прокіп знайшов Нестора у чайній, той пив пиво і димів цигаркою. Вість про те, що його прилучено до бойової групи, сприйняв спокійно. Легкою посмішкою, мімічно показував, що подібний вердикт передбачив.

- Значить я в бойовій групі. Розкажи про формацію.

- Ми розподіляємося на кілька груп. Є «масовики», вони займаються розповсюдженням літератури, є «зв'язкові» – посередники між «бойовиками» і «масовиками». У вільні від ексів часи ми теж займаємося роботою «масовиків», а також, головним чином, самоосвітою, це важливо у нашій роботі. Окрім налітів на багатирів², працюємо з населенням. Під нашою опікою сироти, вдови солдат, малоземельні. До речі, де револьвер?

Нестор торкнувся бокової кишені пальто.

- Сховай десь. Із собою не тягай, братимеш тільки на бойові операції.

Повертаючись додому, Нестору дуже кортіло, щоб до нього хтось причепився, бажано поліцейський, «слуга демону», як де-інколи називав їх Прокіп. Нарешті використати револьвер за призначенням. Та до самого дому навіть собака не гавкнула.

Револьвер сховав у клуні між кроквами під сніпками.

VII

Вальдемар зайшов на роботу. Нестор одвів до потаємного місця під сходами, передав кошик із заготовками для бомб, які виготовив уночі із майстром Петром, на прізвисько «Великий».

- Такі справи починаються Несторе, – Вальдемар щільно закрив хусткою кошик. – У зламний період нам довелося народитися. Твориться новий етап історії і ми тепер її вершители. Розумієш, ми! Важливо, щоби усвідомив усю велич відповідальності, це не на базарі пряники красти, за те, спіймавши, лише відшмагають. А наш фінал або шибенія, або світле майбутнє, яке обов'язково буде після нас. Ми зійшлися у двобої із потужним супротивником, на повергнення якого, може не вистачити життя. Ми анархісти йдемо на цю стежу свідомо, знаючи, що наші імена здебільшого розчиняться в океані історії, але важливіше, що лишиться після нас. А прийде час йти на ешафот, кожен революціонер матиме чисте сумління і скаже собі – «я зробив вагомий внесок, мій народ житиме щасливо».

Нестор ледь стримував сльози, настільки проникливою здалася промова товариша.

Явдоха тепер бачила найменшого дуже рідко. Зранку піде на роботу, прийде пізно у вечорі, щось перехопить поїсти й зникає до пізньої ночі, а то й зовсім не приходять ночувати.

Останнім часом їй непутять різні думки. По Гуляйполю ширяться чутки про банду. У листівках вони називають себе анархістами. На проповідях панотець Гмітро Сахновський називає їх не інакше, як антихристами і піддав анафемі, бо за його словами бандити зазіхнули на владу, котра, як сказано у Писанні, від Бога.

¹ «Екс» – скорочено від «експропріація».

² Багатир – багач.

Явдоха непокоїлася, не дай Боже малий влізе до цієї банди.

- Як вогонь став, – мовила Омельку, коли той навідувався. – Усе галсвіта біжить-біжить, швидкоється, ніби женеться за чимось...

- То він за щастям гониться мамо, – казав зітхаючи Омелько, не пояснюючи значення сказаного. Та й вочевидь сам не розумів, яке щастя мав на увазі, просто так сказалося.

VIII

Новий «екс» керівники організації призначили на грудень. Запланували вилучити кошти у Мойші Кернера. Мойша мешкав у двоповерховій оселі, розташованій неподалік річних млинів.

Нестор з Прокопом саме робили розвідку, проходили повз будинок, визначаючи шлях відходу. Раптом Прокоп смикнув Нестора за рукав:

- Не озирайся, фараони...

- Як знаєш? – Нестор ледь утримався щоб не оглянутися.

- Плетуться позаду, тільки от одкіль причепилися.

Нестор зупинився ніби щось витерти з чобота, обережно зиркнув назад. Десь за двадцять кроків топталися двоє, один у темному бушлаті, другий в кожушку, мав вигляд звичайного селянина.

- Гадкуєш, фараони?

- Один із них помічник Короченця.

Біля «Колізею» хлопці удавали ніби читають афішу, самі ж у відображення вітрини спостерігали за стражниками. Ті зупинились прикурити і хитаючись про щось розмовляли удаючи нетверезих.

Хлопці пішли врзнобіч.

Нестор зайшов до марнополії, де замовив келих пива, чоловік у кожушку за ним, всівшись за сусідським столиком.

Стражник Захаров поліз за цигарками, лише на мить випустив «об'єкт» із поля зору, як той щез, ніби розчинився у повітрі, залишився недопитий келих і цигарка у попільничці, яка диміла.

IX

Група засідала в будинку Івана Шевченка.

- Се фараони із Оріхова, – пояснював Олександр, вислухавши оповідь брата і Нестора. – Захаров і Биков, Короченець узяв у поміч проти нас.

- Так може їх того... – Нестор провів ребром долоні по горлу.

- Устигнемо, – Олександр пригладив чорні вуса. – Навіть не сумніваюся, якщо операція з Кернером пройде успішно слід очікувати потужну облаву. Короченець мобілізує у допомогу ще й козаків із Олександрівську, спробує підключити громадськість. Та помишляю заохотяться тільки заможники та куркулі¹.

Раптом до хати увірвався Олхов:

- Фараони!

- На горище! – скомандував Олександр.

У солом'яній стрісі заличкований лаз, по острішниці² можна спуститися до сусіднього двору.

Та невдовзі з'ясувалося облава здійснилася не лише на будинок Івана а й на сусідні.

Вже сидючи в балці перед вогнищем Олександр припустив:

- У когось на хвості сиділи, бачили куди пішли, але не знали до якої хати.

X

Назар Зуйченко з Петром Оніщенком зайшли в обід до Нестора на роботу, повідомили, що Короченцев заарештував Іванову сестру і матір. Катрю вже відпустив, та прийшла вельми бита.

¹ Куркуль – у Катеринославщині приший із іншої місцини людина, що поселилася на постійне проживання.

² Острішниця – бревно з кілочками, щоб утримувати солому на даху.

У вечорі зібралися у Левадного.

Засідання розпочав Вальдемар:

- На обговоренні товариші, три питання: експропріація Кернера, робота з масами і покарання пристава Короченцева. Отже по першому, Несторе, тобі слово.

Нестор розгорнув на столі складений учетверо аркуш. Це креслення плану домини і навколишніх провулків.

- Із будинку три ходи: парадний, чорний для прислуги, і ось тут, збудований нещодавно, поруч розпочалася забудова, то ж до неї ці двері. Парадний і чорний на міцному дубовому хіднику. А третій закладений цеглою, однак лише одним шаром, якщо обережно можна тихо розібрати, там всілякий будівельний крам.

- Що пропонуєш? – спитав Сашко.

- Пропоную три способи. Перший – підійти і просто постукати у двері, назватися кимось, ну хоча б поліцією, сказати від Короченця, мовляв якась справа. Другий – на веранді є доволі широка шибка, можна через неї, як і у Брука залізу... Ну, а третій, вже казав – чорним ходом.

Вальдемар узяв Несторові креслення:

- Дивно, що тут скажеш, ажурна розвідка... Навіть не збагну яким чином роздобув усе це. – Вальдемар підвівся, пройшовся по кімнаті. – Тепер визначимо в який день призначаємо екс і хто візьме участь. Олександр, тобі слово.

- Йдуть: Вальдемар, Нестор, Прокіп, Ваня і я, – Семенюта глянув на Ольхова. – Айзیک прикриває вулицю. Як зриш фліків не стрілятимеш, а задзюрчиш свистком і шпариш вулицею, це зіб'є їх із тямки. Що у нас зі зброєю?

Питання стосувалося Прокопа, відповідального за арсенал.

- П'ять револьверів, вісім бомб, набоїв – коту на сльози.

- Погано, – зазначив Олександр. – Та товариші із Юзово обіцяли пособу. Набої можна здобувати у військових частинах.

Питання стосовно Короченцева обговорювали до ранку. Вирішили залучити кілька надійних масовиків, але не присвячувати їх у суть справи, вони мали постійно слідкувати за приставом, ніби для збору компромату на нього, про відносини з коханкою. Бондаренко пропонував просто застрелити пристава десь посеред вулиці і не морочитись. Олександр цю пропозицію ухвалив, доповнивши, що уколошкати ненависного жандрама слід у людському місці.

Наступні дні масовики щодня розповсюджували листівки на заводі «Богатир», роздавали робітникам кустарних майстерень. Короченцев на свою адресу регулярно отримував образливі листи. Їх підкидали у поштову скриню поліцейського відділку, на квартиру і навіть знаходив у кабінеті.

XI

Бойова група спорядилася чималеньким театральним реквізитом: накладні бороди, вуса, гумові шрами, які приліплювали на горло і на руки, Нестор навіть намалював на кисті хибне татування у вигляді якоря.

На «екс» пішли десятого січня.

Діяли згідно нового плану. Притягнули високу драбину, яка сягала горища. До будинку проникли через слухове вікно. Далі сходами униз. Там Нестор знав як відчиняється внутрішній засув дверей, що ведуть до головного коридору.

Першим до спальні зайшов Нестор, за ним Олександр. Господаря розбудили, направивши в обличчя промінь ліхтаря. Нестор стулив дружині Кернера рот.

- Тихіше будь, – Олександр впер дуло Кернеру в живіт. – Жіночка твоя залишиться тут, а ми посполу сходимо до засіки.

- Усе віддам, тільки не вбивайте...

Невдовзі із сейфу до Вальдемарової ташки перекладено дві пачки асигнацій.

XII

Пограбування Кернера викликало неабиякий сполох у поліції, особливо серед потаємних агентів, які мали б прослідкувати подібний «екс» і вчасно куди слід повідомити. Арештували Марусю Продан, дружину Олександра Семенюти, арештували брата Олександра і Прокопа – Андрія, який відношення до політичних течій не мав і взагалі мешкав не у Гуляйполі, а в Кінських Роздорах. Брили під варту кожного підозрілого, починаючи з тринадцяти років. До списку підозрюваних потрапив і Нестор, але жандарми його не знайшли. Явдоха сказала, що на кілька тижнів поїхав кудись на приробіток, на заводі взяв відпустку. Насправді Нестор з Вальдемаром і Олександром переховувався на конспіративній квартирі в Олександрівську.

Тим часом у Гуляйполі на противагу нелегальній «Спілці бідних хліборобів» утворилася легальна чорносотенна організація «Орден святого Гаврила» очолювана Короченцевим і поміщицею Черноглазовою. Чорносотенці почали активну роботу по знешкодженню революційних настроїв серед населення. Піп Гмитро Сахновський вступив до ордену першим і став провідним агітатором, ходив по дворах закликав селян приєднуватися до «богоугодної справи» – боротьби з антихристами-революціонерами.

Щовівторка у орендованому залі театру «Колізей» чорносотенці влаштовували відкриті засідання. Окрім попа Гмитра агітував ще Кирило Алферов, керівник Катеринославської чорносотенної організації «Союз істинно руських людей».

Нестор з Іваном Левадним зайшли послухати. Виступав Алферов.

- Панове! – Алферов мав дзвінкий гучний голос. – Свою промову я хотів би розпочати ось із чого... Багато хто із вас хоче задати мені єдине питання – яка головна мета нашого союзу? Роззирніться довкола, панове, огляньтеся в минуле і подивіться у сьогодні. Ви побачите, що велика Росія гине і гине швидко і темпно, а руйнує потаємне семітське братство жида-масонів та їхні приспівники всілякого роду революціонери, так звані анархісти, соціал-демократи. Ви подивіться на портрет типового революціонера, у кожного плюнь, виявиться жид. І руйнують непомітно. Давайте розглянемо одну важливу деталь. Жиди усіх не жидів називають «гоями». У жидівській біблій, так званих «Протоколах Сіону», є коротке визначення: «гой – то отара овець, а ми їх вовки». Ось, бачите, як жиди нас визначають. Їм замало того, що вони запустили пазурі у світову економіку, їхня мета тотальна – перетворити на слухняну худобу всі не жидівські народи. Тому наш орден ідеалізує антисемітизм, бо антисемітизм це природна, універсальна практика проти світового сіонізму. Жиди показали свою аморальну провокативну роль у житті суспільства. Егоїзм закладений у характері кожного жида, хоча б візьміть за приклад їхнє переконання, що саме вони богообраний народ, а значить усі блага світу створені саме для них. Моралісти закликають боротися з антисемітизмом, а це значить, що ми повинні змиритися із талмудівськими вченнями, нашою нормою життя має стати аморальність, жиди нас споюють і переконують лягати в ліжко з матерями, сестрами і доньками, це значить ми маємо проклясти Ісуса Христа у серці своєму. Ось процитую кілька уривків із Талмуда: «Макот пункт сім «бе» – Не провинився в убивстві той, хто вбив християнина. Необхідно в усіх краях викликати різні непорозуміння, щоб цілковито виснажити людство незгодами, ненавистю, боротьбою, заздрістю, а також застосуванням тортур, оголодом, прищеплюванням хвороб, нестатками, щоб гої не бачили іншого виходу, як втекти під нашу цілковиту зверхність, як у грошах, так і у всьому іншому.

Після промови Алферова виступила Черноглазова, яка закликала «кінчати з цією хохляцько-жидівською зграєю і топити їх у річці як кошенят».

Лекція тривала більше трьох годин. Нестор спіймав себе на тому, що цікаво, і в словах лекторів насправді багато правди. Та дорогою додому Іван поволі розвіював оману:

- Не слід друже, перейматися бриднями. Упевнений, чорносотенці самі й понаписували ці «протоколи» із «талмудами». Занадто незграбно і безграмотно, як для євреїв, складено. Гірше, що антисемітським брудом засмічується народ.

- Бачив на зборах сих архангелів Івана Клешню. То він до них значить приєднався, – Нестор поскріб кулак, згадавши, як Клешня колись шмагонув його батогом, коли гемлесли Яшку Веселовського.

- То перед Короченцем падлючить. А як же ж, в одній організації із самим паном приставом. На кожному покуті хизується орденом. Наволоч, одним словом. Брата захотів хоч у чомусь переплюнути.

Брат Івана Клешні – Максим молодіжний отаман Подільської сотні.

- А ми йому «червоного півня» пустимо, – Нестор озирнувся на театр, звідки виходили люди. – Так, «півня» і тільки...

XIII

У неділю Нестор з Іваном Леваднім лаштували бомби. Опівдні мав зайти Вальдемар принести запали. Та натомість прийшов піп Ґмитро з Клешнею і двома жінками.

Іван схопив чоботарську лапку і молоток, а Нестор зняв чобіт.

Піп з Клешнею зайшли до сараю.

- Вітаю вас, діти мої...

Хлопці ліниво кивнули, проігнорували простягнутого для поцілунку хреста. Піп по черзі перехрестив їх.

- Ось, ходимо в люди, закликаємо кожного православного об'єднати потуги на-супротив антихриста в союзі істинно руських людей...

- Звиняйте, – перепинив Іван. – Як кажете, союз називається?

- Істинно руських людей...

- Як же таке розчумати? Якщо є «істинно», то мають бути і «не істинні»? А хто це?

- Істинно руські люди, ті, хто не піддався Лукавому, не продав душу диявольській стихії, що зветься – революція. Кожен із нас має перед Богом і батьківщиною зобов'язання вірно нести офіцію наміснику Всевишнього на землі, царю нашому государю. Наш союз передбачає виховання молоді, виховання у душі патріотизму, передбачає боротьбу із внутрішнім прихованим ворогом.

- Авжеж, ми якось потерлися на ваших лекціях. Агітатор схилявся до думоньки, що головний ворог людства євреї. А хіба євреї не божий народ, адже мати Ісуса також була юдейкою.

Піп на цьому вирішив завершити дискусію, аби не втратити авторитет в очах Клешні і двох селянок. Підійшов ближче до Івана знову простягнувши для поцілунку хрест. Але Іван відсторонився.

- Скажіть отче, а що для вас хрест, мистецтво, ідейне переконання, чи може ремесло?

- Тепер це ремесло, ремесло надане божим велінням...

Іван простягнув до батюшких вуст чоботарський молоток.

- А це моє ремесло, також надане божим велінням. Цілуйте і ви мій інструмент

Ґмитро прожогом вискочив із сараю, за ним підтюпцем Клешня, який із розмови нічого не второпав, лише відчув, що батюшка показав себе у невідгідному світі.

Годиною пізніше піп казав Короченцеву:

- Вірогідно, ваш благородь, то одні із них. Ось бачите, до чого призводить наука серед селянства, ніякої поваги до сану, богохульні настрої в головах...

- А хто, кажете, був другий?

- Малий Махно, син Явдошки.

- Гм... Махно, – Короченцев записав прізвище до зошиту, поставивши знак питання і три знаки наголосу.

Вже кілька разів це прізвище промелькнуло у звітах потаємних агентів.

- Ви, отче, зробіть ось що... Сповідуйте його матір.

XIV

Бойовий осередок групи зібрався у Піщаній балці. Дівчата зв'язкові Маруся Півень і Орія принесли звістки від Олександра і Вальдемара. Олександр у Бахмуті, там йому пообіцяли із військових складів набої, а Вальдемар, повертаючись із Петербургу, залишився у Катеринославі. Керівництво групою тимчасово передавалося Прокопу, а бойовиків очолив Нестор.

Група готувала напад на маєток поміщиці Черноглазової. Нестор звітував про зібрану розвідку:

- Охорона – озброєні слуги, восьмеро. У них два карабіни і мисливська рушниця, сім шабель, вісім коней.

Бойовики вирішили в одну ніч здійснити три акції: підпалити будинок Клешні, закидати бомбами поліцейський відділок і будинок народного судді. Всі ці акції мали відволікти стражників і козаків від маєтку Черноглазової.

Вдома на Нестора очікувало двоє. Один наблизився біля хвіртки, другий виникнув із двору. Нестор зиркнув на плетінь, та флік, вгадавши намір, схопив з комір:

- Не шукай хлопче, печеного льоду! Спокійно, а то зуби виб'ю!

До двору підкотила бричка.

За двадцять хвилин Нестора посадили до підвалу поліцейського відділку. У темряві рухався вздовж стіни навпомацки, шукаючи де б сісти. Зміряв розміри камери. Сів навпочіпки, упершись на вологу стіну. Намагався збагнути де припустився помилки.

«А, хай би там що, – думав. – Нічого не знаю, не петраю про що мова. Чого б не чіпляли – усе химороди і все тут».

Просидівши кілька годин, добряче змерз. Згодом камера відчинилася, увімкнулося світло, хоч і слабке, але очам стало боляче.

Першим переступив поріг камери Короченцев, за ним Оніщенко з Бугаєвським, один ніс табурет інший цеберку з водою. Нестор поївжився. Значить битимуть, а згодя відливатимуть. Надавав зовнішньої байдужості. Ніби насправді не страшно... Тепер шалено шукав у собі ті сили, які б дали можливість мужньо пережити спробунок. Наразі збагнув, наскільки ненавидить цих людей, слуг несправедливості. Вальдемар неодноразово казав, що сміливість – чи не найпотужніша зброя, вороги стають слабкішими перед духовною непохитністю.

Всадили на табурет. Хвилин десять стояли мовчки колом. Цей психологічний прийом поволі виводив Нестора із рівноваги, хотілося накинутися на тюремщиків.

- Роздягніть його, – скомандував Короченцев.

Нестор незчужся як опинився голий на підлозі. Стражники підхопили під пахви.

Пристав ударив нижче ребер. Стражники ледь утримали легке тіло, яке несподівано обм'якло.

Всадили на стілець. Віддихавшись, Нестор перше, що сказав:

- То не я курку у Вічлинських украв.

- О, та він ще й жартівник, – процідив пристав і наодмаш вдарив у лоб.

Нестору здалося, ніби тіло пронизало тисячі голок.

- Ти, падло, у мене другої заспіваєш. Хохльонок смердючий, диви, воно ще й кепкувати надумало.

Нестор, трухнувши головою, глянув на пристава і презирливо посміхаючись сплюнув у його бік.

- А як би там не було, то не я і все тут.

Короченцев дав знак стражникам, ті повалили Нестора і лупцювали ногами. Катаючись по підлозі, вигукував прокльони, обіцяючи неодмінно помститися.

- Де Семенюта? – питав пристав, наказавши знову всадити на стілець.

- У дупі в тебе, де ж йому ще бути, – прохрипів Нестор і істерично засміявся.

- Ще раз питаю, де Семенюта?

- А я ще раз кажу, нагнись, розсунь булки, нехай пси твої подивляться, може і знайдуть що корисне.

- Згною, падла...

Його знову били. Пристав наказав залишити на ніч, одержу не видавати.

Відпустили ранком, один із стражників допоміг вийти. На порозі відділку очікували Омелько з Карпом. Брати довели додому на візку, бо самостійно йти не міг.

Протягом тижня арештували Івана Леваднього, Кліма Кириченка, Пилипа Чернявського, Григорія Шаровського. Як і Нестора їх били, і відпускали, бо не мали доказів. За Семєноту Нестор був спокійний, бо ніхто із затриманих не знав де він.

На початку сочєня¹ Олександр з Вальдемаром зібрали засідання на якому намагалися провести слідство за яких причин арештовувалися члени організації. Підозра пала на попа Гмитра Сахновського. Пилип Чернявський повідомив, що йому сповідувалася сестра, коли батюшка спитав чом брат не ходить до церкви, сказала, що той під впливом «баптистів» – так називали інтелігентних зайд, які де-інколи збирали у ярках молодь.

- А моя мати не ходить до церкви, – казав Нестор. – Принаймні на сповіді до отця Гмитра.

Нестор не міг знати, що на сповідях інших матерів і сестер його ім'я звучить постійно. Ті переконували священника: «То Махно чортєня, з пантелику усіх збиває».

XV

Акції вирішили здійснити першого березня, о першій ночі. Була неділя, більшість козаків розпустили по домівках. У Гуляй-Полі залишився лише караульний взвод.

До чорного реєстру потрапило ім'я попа Гмитра.

До маєтку Черноглазової, який знаходився на околиці Бочан, прийшло десятеро бойовиків. Олександр з Нестором підійшли до воріт, інші розосередилися вздовж кам'яного паркану.

Олександр гримнув по воротах.

- Хто?! – над брамою з'явилася чубата голова, а за нею рука з ліхтарем. – Чого вам?

- Відчиняй, ми з листом від пана станового пристава, – сказав Олександр, показуючи конверт.

Другого охоронець не міг розгледіти, той насунув на очі картуз. Як тільки прочинив хвіртку отримав удар рукояткою пістолета по тімені. Тут же присів на газон. Хтось перескочив через нього, другий, той, що з листом ще раз вдарив по тімені, від чого страж остаточно знепритомнів.

Нестор помчав до караульні, де відпочивали слуги. Ті вже спали.

- На підлогу, гниди! – Нестор цюкнув одного. – Кому сказано, на підлогу!

Тим часом до сторожки увірвалися Іван Шевченко з Пилипом. Чотирьох охоронців зв'язали. На порозі маєтку з'явився слуга з рушницею.

- Що таке? – питав. – Миколо, чого там?

З іншого боку будинку почувся дзенькіт скла, завищали собаки, а через мить гримнуло два потужних вибухи. Олександр почав стріляти із двох револьверів у бік лакузи². Розлітався вітраж, слуга спробував заскочити назад, та одна з куль влучила у плече. Його торохнули по голові та скинули з порогу.

Хлопці заскочили до маєтку. Хутко піднялися на другий поверх. Із кімнати поміщиці витягли вкрай перелякану покоївку, самої Черноглазової не знайшли. На питання де господарка, служниця вказала на маленькі двері, це чорний хід, який вів до прибудови біля південних воріт. Черноглазова або встигла втекти, або сховалася. Хлопці не мали часу на розшук, взяли трошки шухляди і скрині відшукуючи коштовності. В одному із бюро Нестор знайшов восьмизарядний «кольт» із щічками зі слонової кістки, прикрашені срібними візерунками.

Онiщенко з Кратом тим часом відкрили конюшню, заходилися запрягати поміщицьку бричку.

¹ Сочєнь – березень.

² Лакуза – слуга.

На останнє Олександр облив гасом із лампи ліжко та підпалив свічкою, почекав доки полум'я охопить простирадла, переповзло на купу зламаних стільців і шухляд посеред кімнати.

Бричку і коней погнали до Павлограду, Нестор з Іваном повернулися в Гуляй-Поле, де у різних куточках били на сполох. У Вербівській сотні палав будинок Ґмитра Сахновського, у Подолянах горіла хата Івана Клешні, прогрімилі вибухи у поліцейській дільниці.

Нестор з Іваном підійшли до хати Клешні, обаполи якої гуртувалися зацікавлені люди, але ніхто не допомагав тушити.

- Людоньки! – плакав Іван. – Чого ж стоїте? Несіть воду! Максиме!

Але брат Максим, схрестивши на грудях руки, без емоцій спостерігав за пожегом. Молодь теж байдуже зорила, бо отаман наказав не втручатися.

- Максиме, брате, допомагай...

- А то нехай твій архангел Гаврило заряджує.

Клешня відчайдушно зірвав з грудей знак ордену, яким ще вдень так пишався, жбурнув у вогонь. Лише після цього молодь активізувалась. Стягували гаками палаючі сніпки стріхи, другі носили воду, інші рятували майно.

Наступної ночі горіли дома інших чорносотенців.

У вівторок на чергових зборах «Істино руських людей» із активістів прийшли лише Короченцев, Бугаєвський і Оніщенко.

- Що ж... – мовив монотонно пристав. – Цього разу нас пошили у дурні. Так нам і треба, показник поганої праці. Ця партія програна, панове.

XV

У чайній Нестор заприязнився з дев'ятнадцятирічним фельдшером Міхеєм, який належав до ланки зв'язкових. Нестору подобалося, що такий статний юнак, на котрого звертають увагу дівчата, підлещується до нього, бо Нестор належить до бойової групи.

- У тебе і пістолет є? – питав Міхей.

Нестор відвернув край піджака, показавши рукоятку.

- Я не хочу Несторе листівки розносити, це не моє. Ти ж теж із цього починав, але нагода дала спромогу проявити себе. У мене немає такої...

- Свій час усьому. Повір краще листівки, якщо і спіймають, то покарання не значне, я ж під шибеницею ходжу. Тобі цього треба?

Міхей закусив губу.

Тим часом до чайної зайшов Вальдемар. Кивнув Нестору, запрошуючи вийти.

- З Міхеєм бачу затоваришував.

- Так, проситься справжньої справи.

- А сам що думаєш?

- Нічого. Як на мене заслабкий. Можливо і знадобиться, та не в «ексі».

- Правильно. У справи не посвячай його. Після наших акцій проти архангелів щось занадто тихо. Підозріло. Думаю Короченець провокатора до нас впровадить. Тому якщо когось і завербуєш, ця людина окрім тебе нікого не має знати.

Коли Нестор повернувся назад до столику, Міхей сидів поглинутий у роздуми.

- Несторе, я знаю як довести, що вартий бути на рівні з тобою. Тільки потрібен пістолет.

На це Нестор посміхнувся.

- Пістолет... Гм... А ще чого?

- Я серйозно Несторе. Хочу застрелити судового виконавця із Павлограда. Він зараз тут. До того ж це наволоч, якої світ не бачив.

- Я подумаю. Побачимося завтра.

XVI

Міхей зустрічав Нестора на прохідній після роботи.

- Ну то як, надумав? Він сьогодні тутечки, я знаю де і у скільки буде, іншого шансу може не випасти.

По Міхею видно, що справа справді невідкладна. Помітно нервував.

- Я не знаю кого ти збираєшся вбивати.

- Хіба ти бачив хоч одного судового виконавця, який би не заслуговував на смерть?

Аргумент залізний. Нестор погодився піти. Міхей запевнив, що у разі чого, візьме провину на себе і не видасть де узяв зброю. Пішли у центр села. Підійшли до потрібної хати.

- Давай.

Міхей, отримавши револьвер, підійшов до вікна обережно постукав, Нестор віддалився, але так, щоб чути, що діється.

Вийшла дівчина.

- Де твій залицяльник? – питав Міхей.

- Чого тобі треба? Хіба не зрозуміло сказала, а все вієшся, очі муляєш. Забирайся.

- Чом ти так зі мною Клаво? Я ж, знаєш, життя за тебе ладен...

- Уїдлиий же який, до нетями набридло квиління. То «люблю», то «життя віддам». Кажу, не ходи і не настирся. Мені інший любий.

- Значить Миколка, шавка поліцейська....

- Так, Миколу кохаю. А тобі знаєш, до нього рости і рости. Вже двадцять років, а розуму не набрався. Ще й у революцію пішов, та який же цимбал дурний тебе туди взяв?

Нестор бив себе кулаком по тімені, картаючись через таку необережність, до цяти не перевіривши людини, довірити зброю, а головне – не дізнавшись кого збирається стріляти. Стрімко кинувся до дверей. Та Міхей вже вигукував:

- Раз ти не моя, то і нічия!

Вихопивши револьвер, вистрелив у дівчину. Та Клава постигнула повернутися, і куля чиркнула по стегну, ускочила до хати і зачинилася. Міхей підвів дуло до скроні. Коли натискав на гачок, Нестор встиг підбити руку, але пострілом обсмалило брови і праве око.

- Дурень! Ну й вислюга... щоб тобі рачки стало...

Забрав пістолет. У хаті, тим часом, здійснювся гвалт.

- Дивись не лопоти язиком. Викрутишся, діваху лише подряпав.

Нестор втік городами.

Міхея, тим часом, зв'язали Клавині родичі.

Прийшов стражник, Міхей, схлипуючи повторював: «Я постраждав за революцію».

XVII

За Нестором прийшли на роботу.

«Розляпав таки», – подумав і вирішив доки поводитися смиренно, цим приспати пильність фліків та драпнути десь по дорозі.

Але на його подив, жандарм сказав старшому зміни, що забирає хлопця ненадовго, за годину той має повернутися. Та й конвой умовний, ніяких наручників, жандарми просто йшли поруч.

«Може очі мулять, – виникло припущення. – Щоби без шуму до дільниці, а там до підвалу».

На допит прийшов не Короченцев, а худорлявий сивий чоловічок, який проймаючи дивився поверх пенсне.

- Є догад чому викликали?

Нестор заперечливо закивав головою.

- А я думаю, відаєш, – сивий зняв пенсне і старанно протер.

Нестор, витримав погляд, зберігаючи міміку непорозуміння.

- Мені цікаві деталі інциденту з Олександром Міхєєвим. Ось, у протоколі допиту, він говорить... Так, ось: «... від ревнощів вистрелив у Матвієвську Клавдію Кіндратівну, потім спробував у себе, на заваді став Нестор Махно, у якого до цього взяв револьвер».

- Усе бреше, нічого не передавав. Так я бачив, як намагається застрелитись, так вибив його руку, але пістолет не мій.

- Не раджу хлопче, клеїти дурника, – сивий начепив на перенісся пенсне і продовжував свердлити затриманого очима. – Пістолет так чи інакше ми знайдемо, але тоді начувайся, тюремного строку не минути. Якщо ж самохіть віддаси, то відкараскаєшся штрафом за незаконне зберігання зброї.

«Дурня знайшов», – а в голос додав:

- Він без царя в голові ваш Міхеєв, і чому забандюрилося таке сказати не знаю, самі розбирайтеся, – відкинувся на стільці, схрестивши руки на грудях. – Більше його химери слухайте, він і не таке нателіпає.

Замість обіцяної години протримали чотири, зізнання не домоглися.

Після допиту Нестор зразу рушив до Вальдемара.

- Якось дивно все, – Нестор нервово ходив од стіни до стіни. – Чому Короченець не втрутився?

- Можливо рудий чорт замислив якусь каверзу. Треба менше дуркувати Несторе, ти ледь не завалив організацію. Тому на деякий період тебе відсторонено від справ. І не заперечуй.

- Так мене виключено?

- Я сказав – тимчасово відсторонений. Веди звичайне життя: ходи на роботу, займайся господарством, одружись нарешті...

- Жартуєш?

У Нестора зіпсувався настрій. Відколи Григорій заручився, мати плекає ідею його одруження. Навіть вже й дівчину підшукала – Нюсю Задорожню.

Задля конспірації і безпеки організації готовий і до такого оберту долі.

XVIII

Родина Задорожніх мешкає у Піщаному. Явдоха прийшла з Нестором, Омеляном і Варєю.

Вечорниці влаштували під приводом іменин діда Гаврила Задорожнього, якому невідомо скільки років, він окрім городу нічого не усвідомлював, що діється надовкіл. Ніколи не виходив зі свого кутка, де ліжка і закладене вікно, на підвіконні завжди стояла банка з хріном, дідового виробництва, і старий Гаврила раз-по-раз надпивав.

Нестора вельми гнітило все це дійство, особливо ніяковіло почувався, коли мати з Варєю вихваляли його, який він роботящий, розумний. Нюсини батьки співали тієї ж пісні тільки про доньку..

- Несторе, – звернувся Омелько. – Сходив би з Нюсею на свіже повітря.

- А це можна.

Допоміг їй вдягнути блаженське пальто.

Йшли темною вулицею мовчки. Нестор не знав про що говорити, єдине що крутилося у голові це лекція товариша Мірона про анархізм, яку він на тому тижні читав у ярках.

- А мене може скоро із заводу потурять, – сказав і сам картався, що почав розмову із такої дурниці.

- Чому? – охоче підтримала розмову Нюся.

- Прогулів чималенько, старший зміни незадоволений. Ось нещодавно у поліцейському відділку цілий день протримали, а обіцяли гінко відпустити.

Він сподівався, що вона поцікавиться за що був заарештований, а тоді поступово перейде до анархізму.

- То правда, що ти в банді?

- Хто ж таку марницю оповів? Яка ще банда? Я революціонер-анархіст! Щоб більше не чув такіських дурниць. Ніколи!

Нюся навіть у темряві побачила як він зблід.

- Просто гомонять таке, але я аж ніяк не думаю що се правда...

- Немає ніякої банди, запам'ятай. Бандити ті, хто у підвалах терзають борців за людське щастя. Ці головорізи захищені законом, а наше завдання розрушити закон несправедливості... – Нестор замовк, переходя прокашлявшись, несподівано змінив тему: – Тут нас засватати хочуть... То ж буду відвертим, сам не знаю чи хочу цього, чи варто з твого боку на мене якось розраховувати... Серйозні справи починаються, мене у майбутньому або за грати кинуть, або уб'ють...

- Я теж не готова, то батьки вирішують... А я тобі зовсім не подобаюсь?

- Не про те мова. Кажу ж, пси поліційні мені на п'яти наступають, а таке може і моїй дівчині премного нашкодити.

Вдома батьки питали Нюсю якої вона думки про Нестора.

- Шибутний, – відповіла. – А загалом непоганий.

XIX

Нестор почав зустрічатися з Нюсею. Гуляли після роботи, у вихідні ходили до театру, у деяких виставах грав Нестор. Явдоха вже заспокоювалася, нарешті менший взявся за розум. Та була одна людина, яка не вірила у це перетворення. Короченцев не зняв спостереження.

Нестор повертався з роботи. Проходячи завулок між аптекою і семінарським парком почув слабкий свист. У тіні груші ховалася Маруся Продан.

- Ісус передав, сьогодні опівночі у Івана.

Нестор навіть не повернувся у той бік, бо ще від заводу помітив за собою «хвіст».

Опівночі бойовики визначали майбутні об'єкти експропріації, а також на порядку обговорення акт помсти Короченцеву і юзівському приставу Михайлевському, останній на допитах до смерті забив двох робітників.

Перші «екси» почнуться після посівної, об'єкт №1 – гуляй-пільське поштове відділення. На кінець квітня в Олександрівську запланований з'їзд революційних організацій. Вирішено, що делегатами поїдуть Олександр, Вальдемар і Нестор, і ще шестеро для прикриття, у разі арешту делегата повідомити інших.

Коли засідання завершилося, Вальдемар попросив Нестора залишитись.

Залізли на підру¹, Іван зробив лампу світліше. Тільки тепер Нестор помітив старанно загримовані синці на обличчі Вальдемара. Той, побачивши запитливий погляд, поспішив пояснити Нестору:

- Це поцілунки нашого старого приятеля станового пристава. Дякувати адвокату Волкову, звільнив за браком доказів. Та дрібниці. Розумієш, він зачитував реєстр членів нашої організації і там усі, перерахував навіть зброю.

- Провокатор, – сумно зазначив Нестор.

- Так, і ця людина, або люди не лише серед масовиків. Напевне їм вже відомо про з'їзд в Олександрівську. Тому про місце знатимуть утаємничені.

- Треба відловити... – Нестор злепнув миску, яка стояла для кішки. – Нехай лише потрапить, клянуся, живцем шкуру здеру.

XX

До Олександрівську доправлялися різними путями, хто залізницею в об'їзд через Пологи і Оріхово, хто в екіпажах Дібрівками. Нестор добирався через Оріхово. Щойно потяг рушив, до вагону з двох сторін зайшли четверо жандармів.

Навпроти Нестор угледів Олександра перевдягнутого у попа, який доладно грав роль священика. Перебирав вервиці, щось шамотів губами, раз-по-раз здійсмаючи очі, хрестився. «Батюшка» не викликав у перевіряючих зацікавленості.

Нестор простягнув посвідчення металурга. Жандарм прочитавши прізвище, звирив у записничку, після чого дав знак двом. Ті наказали вийти із вагону.

На пероні вже арештовані Альтгаузен, Ольхов, Хшива і Єгор Бондаренко. Усіх посадили на підводу і під кінним конвоем повезли до жандармерії.

¹ Підра – горище де зберігається сіно.

На узбіччі Нестор помітив Вальдемара, вдягнутого робочим. Нестор підморгнув, це значило – «Не хвилюйся, із мене кліщами нічого не витягнуть».

В Оріхівській жандармерії камер достатньо, для окремого утримання усіх арештованих. Нестору не важко передбачити яке звинувачення закидатимуть, тому особливо не переймався вигадками нової легенди.

Офіцер, який викликав на допит, не здивував новизною, як і Короченцев наказав спочатку трохи потовкти затриманого.

- І так, Несторе Івановичу, нам усе відомо куди і навіщо ви їхали...

- Я їду за подарунком нареченій.

- Подарунок... – офіцер спочатку посміхнувся, та через мить спалахнув гнівом. – Відаю покидьку, що збираєтеся на бандитський зліт. Я хочу знати адреси.

- Невже? – Нестор зухвало посміхнувся. – Чули приказку – менше знаєш, більше спиш.

- Значить із тобою неможливо домовитися?

Нестор заперечливо кивнув.

- Ну то й не дуже треба. Думаю інші будуть більш говіркі...

- Еге ж, як то кажуть – вітер вам у сраку.

Офіцер наодмаш вдарив ребром долоні по щелепі. Нестор звалився зі стільця. Двоє інших стражників лупцювали ногами.

- Пусте, пане поручику, – казав один із жандармів над розпростертим непритомним тілом. – Не розколеться, не та порода. Вже ж зіткнувся із такими гнітисраками. А з іншими теж навряд чи витанцюється.

- Поясніть, – поручик закурив.

- Вони не знають про місце, інакше у цього б стільки пихи не було.

XXI

Хлопців почали випускати вранці. Усі зі слідами побоїв. Збиралися на станції.

- Я паки не поїду, – казав Шмерко. – До хвельдшера треба, рука розпухла, та й підщелеп'я розтовкли...

- А мені ребро зламали, – поскаржився Альтгауз.

Нестор з Айзіком хоч і більше постраждали, однак вирішили їхати. Заплигнули на гальмовий майданчик останнього вагону товарняка. Далі бачили, як за потягом мчали двоє. Нестор навіть узяв фліків на гум, показавши дулі.

Не доїжджаючи Комишевахи, тільки-но потяг уповільнив хід, хлопці сплигнули. Далі вирушили, обійшовши станцію і заплигнули на інший товарняк.

В Олександрівську на базарі в мануфактурних рядах знайшли Вальдемара, той влаштувався торговцем тютюном.

- Оріховський поручик знав про наш з'їзд, – говорив Нестор. – Правильно про провокатора речив.

- Тут в Олександрівську Бугаєвський з Оніщенком, за Шевченком повіялися. Оніщенко перевдягнутий у жінку. А про з'їзд дійсно знають, тому і хапають, але в адміністративному порядку, доказів немає, а значить не мають права тримати більше доби.

- Та я гадав то дурня для них...

Олександр прийшов на конспіративну квартиру вночі, тепер перевдягнутий у мундир егермейстера з ним подруга Маруся Півень. За новими документами Сашко тепер Петро Коробка. Останнім прийшов чоловік років сорока Олексій Онуфрієв саме він має провести збір.

За північ революціонери почали розсаджуватися, люк на горище відкрили, щоб виходив тютюновий дим.

Розпочав конференцію Вальдемар:

- Товариші, ми зібралися, для обговорення можливості об'єднання розрізнених анархічних угруповань, для відпрацювання єдиної стратегії подальшої боротьби. Влада за допомогою провокаторів дізналася про сьогоднішню зустріч і всіляко намагалася пе-

решкодити. Дехто із товаришів, присутніх тут, пройшов крізь державну м'ясорубку, багато хто втратив здоров'я. Це пряме свідчення того, що ми сила, нас бояться. Отже, слово товаришу Олексію.

Онуфрієв підвівся:

- Браття, сестри, по зброї! Як зазначив товариш Володя, тут правда зібралися найстійкіші. Ситуація складається так, що представники революційних організацій: будь то соціал-революціонери, толстовці і навіть анархісти, зокрема московські і петербурзькі, по вуха загрузли у безглузвих політичних дебатуваннях, компрометують революцію неробством. Пусте теоретизування, не підкріплене дією, призводить до спустошення душі. Подібні революціонери, не усвідомлено, а деякі можливо і цілеспрямовано, будують нове самодержавство, яке стане на заміну роду Романових. Група «Спілка бідних хліборобів» яскравий приклад того, як слід працювати. Я бачу самовідданість великій ідеї, я бачу перспективу. І для мене вельми цінно познайомитися з активістами групи. Останнім часом анархістом називається леда-хто, часто остання погань, карні злочинці, які бачать анархізм крізь призму бажань власної наживи. Тому завданням єдиного центру, котрий, я сподіваюся ми створимо, стане узгодження того чи іншого акту. Акту продуманого, прорахованого, який стовідсотково працюватиме на користь народу, на профіт загальної справи. За кожен акт експропріації, чи покарання маємо нести відповідальність, щоб влада всіляке злодійство не чіпляла на анархістів, лише тому, що злодій назвався анархістом....

У вікно умовним сигналом постукав вартувий, сповіщаючи про небезпеку. Усі притьмом на горище, спустились потаємним ходом у заростях слив і агрусу, де прокладена стежина до Дніпра. У чагарниках сховані човни.

- І тут вистежили, – марудився Вальдемар. – Значить у Олександрівську провокатор, тільки цей у колі утаємничених.

XXII

Короченцев лаяв Оніщенка з Бугаєвським.

- Як же так могло трапитися, що усі вислизнули?! Ви телепні!.. телепні!..! телепні!..

Після кожного «телепні» бив долонею по столу.

- Вони виставили пости, – говорив Оніщенко. – тому й не вийшло усіх скопом.

- Виставили пости! – перекривляв пристав. – Допетрати не змогли. Звісно виставлять. Кого зафіксували?

- Махна, Антоні і Ольхова. Махна вели по базару, ніби то вибирав хустину для матері і нареченої.

- Заарештуйте її і на ніч до холодної.

- Кого? – одноголосно спитали стражники.

- Наречену, кого!

- Навіщо? – здивувався Оніщенко. – Махно міг там і випадково ошиватися, немає ж доказів, що він на сходці був. Ми стільки часу змарнували з ним. То ж мо', ваше благородіє, взагалі топтуна зняти?

- Повчи коня їржати. Кому-кому, а Махну немає віри. Це найнебезпечніша від усіх тварюка, шкідливіший навіть від Семенюти з Антоні. Просто ще не проявив себе, а ми, у свою чергу, маємо докласти чималих зусиль, аби стати цьому перепорою.

Стражники вийшли. До кабінету зайшла Черноглазова.

- Розорили клятї, – схлипувала поміщиця. – Знайшли хоч кого? Я б останнє віддала б, яби побачити цих мерзотників на шибениці.

- Скільки зброї узяли? – видно, що Короченцев ані скільки не співчуває соратниці по «ордену».

- Челядь, здається, мала чотири рушницї. І в бюро лежав пістолет покійника. Коштовний, подарунок губернатора.

- Якої марки револьвер?

- Не розуміюся.
- Може які документи на нього є?
- Що таке говорите! Спалили все анахеми прокляті, нехай їх холера поб'є. Стерво, сучі діти...

Поміщиця ще довго вигадувала прокляття для анархістів. Короченцев терпляче слухав, доки не почав зиркати на годинник, даючи зрозуміти, що час вичерпано.

XXIII

Нюся уникнула арешту, бо не було вдома. Взяли батька і брата. Обох били, допитуючись про місце знаходження Семенюти, але ті навіть в обличчя Сашка не знали. Загалом жандарми не мали завдання щось довідатися, їм наказано просто «обробити».

Задорожніх згодом відпустили. Батько родини, мацаючи розбиті губи, говорив сину Селівану:

- Отак і породичайся з бандитом, заб'ють ні за цапову душу...
- А я обіруч за Нестора, він з неправдою бореться.
- Побалакай мені. Сьогодні ж Настю під одвірник¹, най не якшається з сим комишником². Дід його Родька, кажуть теж розбійником був, пана свого зарізав і пограбував. Дивися, Селіване, не надумай із бандою зв'язатись, шкуру здеру і власноруч до відділку притягну.

Годиною пізніше Селіван розказав Нестору про арешт, той від люті розбив кулак об стіну:

- Кляте стерво! Пацюча морда! Най йому всреться криво!

Нестор вирушив до Софрона Продана, де переховувався Вальдемар, він хоч і не на нелегальному становищі, однак конспірував своє перебування, поліцейські впевнені, що десь у Катеринославі.

- Справа у Гайчурі, – говорив Вальдемар, передаючи Нестору «браунінг». – Групу поведеш ти.

Нестор ледь стримував радість:

- Кого беремо?
- Контора Гельдбуха.

Дату нападу призначили на 26 червня.

XXIV

До Гайчуру прибули ще вдень. Приплили на човнику, і сиділи до ночі у чагарниках. Іван Шевченко прийшов із розвідки.

- На станції козаки, біля контори нікого.

Контора Гельдбуха розташована неподалік залізниці. Головний вхід прикривали яблуні. Назарія Зуйченка залишили на чатах. Нестор підійшов до дверей.

Контора зачинається о двадцять третій, хлопці вирішили здійснити напад перед самим закриттям, коли немає більшості службовців, а лишається сторож і двоє бухгалтерів.

Нестор обережно смикнув двері. Зачинені.

Постукав.

- Що треба? – почулося за дверима.
- Допоможіть, там на путях людина, а на вокзалі нікого, сказали вокзальний городовий десь тут.
- Немає ніякого городового, що йому тут робити.

Та здолала цікавість, сторож порушив інструкцію нікому не відчиняти після двадцять першої години. Як тільки-но відсунув засувку, отримав удар рукояткою по тімені. Хтось підхопив, щоб не рухнув і не підняв шуму.

Нестор у масці забіг в контору. Побачив трьох службовців, двоє працювали з паперами, третій спав на софі.

- На місці! – Нестор, тримаючи наготові пістолет. – На підлогу!

¹ Одвірник – замок.

² Комишник – розбійник, від заст. (той, хто ховається в очеретах Дніпра)

Прокіп зв'язав службовців. Нестор відстібнув у одного на поясі зв'язку ключів, кинув Івану, той відчинив сейф. Весь зміст сейфу згрібали у наплічники, таким же чином підчистили шафки столів і бюро. Експропріація тривала не більше п'яти хвилин.

Відходили тим же чином – річкою. Тепер за прудководом плисти легше.

Прибувши на місце, до млина Гурянського, підтопили човник.

Коли йшли до будинку Продана, переходячи дорогу в районі собору, наткнулися на козачий патруль, що виїхав із-за рогу.

Група підозрілих людей привернула увагу козаків.

- Тудю, – скомандував Нестор, показуючи на тин, передав свою торбу Шевченку і вихоплюючи пістолети. – Відтягну їх.

Побіг через дорогу, стріляючи у бік козаків. У відповідь гримнув залп із двох гвинтівок. Кулі пролетіли зовсім близько від голови. Десь у темряві почувся дзенькіт розбитого скла. Нестор сховався за стовпом, звідки розстріляв обойму одного пістолета. Доки козаки спішилися і перезаряджали гвинтівки, зробив перебіжку, заскочивши у якийсь двір. Та дорогу заступив мужик з вилами.

- Е ні ж бо... не пушу.

Нестор не роздумуючи вистрелив у чоловіка, відштовхнувши того, побіг в огороди.

Додому не заходив, зразу пішов на завод.

Під час перерви почув про нічні події. Дізнався, що поранив у руку селянина Івана Назаренка. Поранення легке, того навіть не госпіталізували.

XXV

Хлопці два дні чергували в балці неподалік села Темрюк. Із Блюменталю до Маріуполя мав сунути зерновий обоз. Нестору не терпілося захопити його, бо це власність Янсена.

Вийшли на позиції – залягли вздовж дороги, Нестор вирушив на шлях. Угледівши на козлах Мухолова, ледь стримувався, щоб не вистрелити завчасно.

Микита не впізнав Нестора.

- Ані руш! – вигукнув Нестор, піднімаючи руки. – Далі неможна, там переорано!

- Про що торочиш? Яке перекопано? – Мухолов сплигнув з возу. – Хто ти є такий?

Микита підійшов до Нестора і отримав розмашистий удар в щелепу, від якого розплався. Підвівся, коли почулися постріли, і не відразу збагнув, що на обоз напали, хтось перевернув його на живіт і зв'язав за спиною руки. Затим підняли, поставили на коліна.

- Молись Микитко, – Нестор направив на нього пістолет. – Казав вже тобі, що образ не прощаю.

Микита впізнав Нестора, як же не впізнати, адже два роки фактично жив озируючись, боявся помсти, і ось, вже ніби заспокоївся, гадав минулося, з'ясувалося малий Махно образу таки не забув і прийшов забрати життя.

- Не вбивай, – благав Микита. – Сам розумієш, я лише холоп, виконую, що велено...

- Не треба Несторе, – сказав хтось із челяді, яку сокупили окремо.

- Дядьку Корніє?

Обійнялися. Хлопці тим часом витягли із карети молодого господаря Альберта і барбарили ногами.

- Виріс Несторе, ось тепер на шляху розбійничаєш.

- Це не розбій дядьку Корніє. Для мене з цього і зернини не буде, все піде народу. Ваш швабер¹ міг і тут продати, а воно бач, у Маріуполі у порту закупівля вища. Багато хто із робітників свою держму² у повному обсязі не отримав, от я це й виправлю.

- Як не крути Несторе, а се розбій, його ніяким благородством не вибілиш.

¹ Швабер – німець.

² Держма – доля урожаю, якою розраховуються з робітником.

- А я не збираюся очікувати виправдання судді чи когось іще, вони інструменти несправедливості.

- Бачу і розуму набрався. Що ж, не мені тебе повчати, що із Микиткою буде?

- Мухолова варто б було застрелити, то нехай тобі завдячує. Зерно забираємо, а ви додому. Розвеземо по родинах маломущих у нас великий каталог.

XXVI

Нестора заарештували біля «Колізею», саме повертався з репетиції. Запетлювали за спиною руки, потягли до підводи, що стояла неподалік Волосного правління. На підводі лежав зв'язаний і побитий Вальдемар.

- До колекції, – глумився один із козаків. – Скоро вас революцію усіх перехопимо.

- Хапалку спочатку відрости, – мовив Нестор, плюнувши у бік козака.

Той у відповідь шмагонув батоном, але Нестор навіть не покритився від болю, а ще більше розпалився:

- Ось, вони доблесні козачки, бойовий хамний¹ народ! Тільки зі спутаними й спроможні воювати! Сцикопихота ви дридлива, а не еліта! Довбограники! Диви, лахудра, ще й вуса відростив, та тобі одороблом на городі стовбичити, а не з нами воювати. Ось тільки розв'яжи, я б тобі вуса то й пообсмикував би!

Козак-конвоїр почервонів од гніву, та лише відмахнувся.

Хлопців повезли до станції, де вже підготований тюремний вагон.

- Обережніше із союзниками, – шепнув Вальдемар. – Можуть підсадити провокатора.

XXVII

Захолола душа Несторова, коли з вервечкою арештантів перетинав ворота Олександрівської в'язниці. Високі сірі мури, чатові на вежах. Йому подумалося, що цієї миті ладен зректися усього якби тільки тепер опинитися десь серед степу, стояти на вершині могили, біля кам'яного воїна, де приверзся райський сад з вулицями, насолоджуватися вітром, запахом полину. Забагнулося плакати. З'явилося безумне бажання кинутися на конвоїра.

У камері сиділо п'ятеро. Суміш запахів сечі, поту, цвілі викликала нудоту. Деякий час стояв нерішуче обзираючись, визначаючи де б сісти. Один арештант дав знак, запрошуючи розміститися поруч. Це хлопець років двадцяти п'яти, з витким зачесаним назад волоссям.

- Я Юстин, – назвався кучерявий, простягнувши руку, в долоні якій потонула Несторова.

Юстин познайомив з іншими:

- То Руслан, – показав на чорнявого хлопця, – він із Миролюбівки, зірвав із родового погони, кіля нього Костя Змійов, тут постоялець, – Костя посміхнувся гнилими зубами. – А то Михайло Недайхліб, прізвище якоюсь мірою співзвучне його роботі, він мірошник, переховував дезертирів. Ото Микола, зберігав зброю, арсенал експропріаторів...

Нестор зробив вигляд ніби не впізнав Лепетченка.

- А я, – Юстин постукав себе в груди. – Рибалка із Бердянську, погорів на листівках. Тебе, так розумію, теж на прокламаціях взяли?

- Мене за екси запали, – не без гордості відповів Нестор, та тут же схаменувся: – Підозрюють, що ніби то брав участь...

- А-а-а, – Юстин порозуміло кивав головою. – Не сумуй, брате Несторе, живуть і тут. Двічі на день прогулянка, раз на тиждень лазня.

- Мені цигарки із доглядової кімнати не повернули, – Нестор обмацав кишені. – Дай закурити.

Юстин простягнув цигарку:

¹ Хамний – гордий.

- На майбутнє запам'ятай, бо схоже ти у цьому готелі на довго, якщо куриш, то завжди мають бути цигарки. Звісно з тобою ділитимуться, але брате, деякі деталі визначають поважність.

Вночі, Нестору не спалося. Заспокоювався думкою, що на всі ці випробовування пішов добровільно і вони не марні, все для майбутнього.

Наступного ранку повели на очну ставку, де був Вальдемар. Їх та ще трьох підставних вишикували біля стіни. Першим до кабінету зайшов стражник Биков, він мав впізнати, хто у нього стріляв о третій ранку двадцять сьомого червня неподалік «Таврійського зібрання». Стражник впевнено показав на Нестора, Захаров теж його впізнав. Третім зайшов із бандажем на лікті селянин Назаренко. Цей довго вдивлявся у кожного, невпевнено показав на Нестора:

- Отсей підхожий, та й зросточку такого ж.

На превеликий жаль слідчого, Вальдемара ніхто не впізнав.

У вечорі тюремною поштою Нестор отримав від Антоні цидулку: *«Не хвилюйся, мене унезабарі відпустять, зроблю все можливе»*.

Нестор відчув полегшення.

Через тиждень приїхав брат Григорій, розказав про останні події в Гуляй-Полі.

- Семенюту скрізь шукають. Фрося рекла на поштове відділення прийшла листівка звідкись із-за кордону, із Хвранції ніби. Написано – «Короченцеву, чорту рябому».

- Як мати?

- Плаче, як же іще. Ото, як тебе забрали, приходили з обшуком. Оніщенко матір вдарив.

- Наволоч, – Нестор стис кулаки. – Нехай лишень вирвуся звідси... Я його, падлу таку, під землю живцем закатаю...

- Мати з Вічлинським домовилася, він ладен грошей дати, щоб тебе під заставу випустили. Так, ось Ісус ваш вже на свободі, маю дещо від нього сказати, – Григорій заговорив шепотом: – Стражники відмовляються від свідчень, вже кажуть ніби не впевнені чи тебе саме бачили. Та тут ще інше... Ваших тьму похапали, майже всі виязичують тебе, їх б'ють. Та чіпляють переступи скоєні за твого тутешнього пробутку. Адвокат каже, можна сим послугуватися...

Нестор закурив.

- Грицю, ти заспокой матір. Скажи у мене все добре.

У камері, Нестор, відвернувшись до стіни довго плакав.

XXVIII

Суддя призначив суму виплати під заставу – дві тисячі карбованців. Гроші передав Вальдемар, заздалегідь домовившись із заводчиком Вічлинським, що ніби то кошти його і вручив їх через добрі відносини з Явдохою Махнихю. Вічлинському за таку послугу обіцяно не чинити екси.

Звільнили Нестора через чотири місяці. Бо справа «розпалася», у слідства жодного свідку. Стражники Захаров і Биков змінили свідчення, тепер вони не впевнені чи саме Махно у них стріляв 27 червня 1909 року. Селянин Назаренко вже зізнавався, що у нього шмаляв точно не Махно, стрілець був вищий на зріст і ніби то шкутильгав.

За термін ув'язнення у Нестора загострились внутрішні недуги. Тепер часто кашляв і кашель супроводжувався болем у грудях.

За тюремними воротами очікував Григорій.

- Вальдемар заходив, прохав бути обережнішим, Короченець лютує, що тебе випустили. Ваші у травні напали на пошту, двох убили: поштаря і городского. Тепер у Гуляй-Полі комендантська година. То ти може в Андріївці поживеш, доки не утрясється.

- Се вже не втихомиряться, а у Миколи не буду, там у першу чергу шукатимуть. Я ліпше за своїми адресами. Скоро додому навідаюсь. А доки, Грицю, вибачай. Повертайся сам, матері уклін, нехай не страждає. Це моє життя, і я йду свідомо.

Нестор вирушив до Катеринославу, де оселився у селищі Амур на квартирі зв'язкового Козьми Лисовського. Козьма мешкав з дружиною Марією Мартиною. Тут же в підвалі будинку обладнана міні-типографія, нею завідував Олександр Семенюта. Сам Сашко перебував у Бельгії, куди втік після того, як у тому ж Амурі його ледь не спіймав Короченцев, тоді тікати довелося вплав через Дніпро і відсиджуватися в чагарниках ховаючись від козацького патруля, який прочісував берег. Невдовзі Сашко мав повернутися, до того Нестор з Козьмою самі писали прокламації і розносили по фабриках і заводах.

У серпні від Вальдемара прийшло повідомлення, що у Гуляй-Полі затишшя, можна повернутися. Короченцев перекинув сили кудись в Олександрівськ, де намагається спіймати Семенюту. Сашко ж, повернувшись, переховувався то в Оріхово, то у Шагрово.

Нестор, як приїхав, влаштувався слюсарем до механічного цеху.

Намагався відновити стосунки з Нюсею, та батько поспішив відправити доньку до родичів у Полтаві.

Коли не було репетицій у театрі, марнував час у марнополії.

Якось за столик підсів молодик із келихом пива. Поволі розгомонілися. Хлопець назвався Колею Споришем електриком із Бердянську. Коля безперервно щось говорив, а Нестор лише кивав із чимось погоджуючись, часто не вникаючи, про що лепотить новий приятель:

- Поміщики на периферії осучаснюються, відмовляються од газових ламп, електрику проводять, а народ, брате, тут заможний, от я і подумав, що вдачу за хвіст хапати треба. Людину із міста замовлятимуть, а я вже тут. Ось облаштуюся надійно...

Далі із розмови з'ясувалося, що Колі ніде ночувати. Нестор запросив до себе, він тепер жив з матір'ю, місце, мовляв, є, брат Гриць поїхав заробляти на шахти Юзово, правачка¹ вільна.

Ранком гість вирушив на пошуки роботи, пообіцявши у разі успіху «обмити».

Коля очікував Нестора на прохідній, як і передбачав, щастя не минуло, скоро знайшов роботу і житло.

- У поміщика Гільца, – говорив Коля. – Вже сьогодні й почав. Потрібно закупити дріт. Скоро, друже, у найвіддаленіших куточках імперії, най ортодоксальні селяни зрозуміють, що свічка з газовою лампою учорашній день, а майбутнє – електрифікація. Я впевнений Несторе, близькі ті часи, машини повністю замінять роботу людини і тій залишиться більше часу для самовдосконалення. Настане світле майбутнє, яке так палко обіцяють революціонери.

- Гм... – Нестор насупився. – То може й революцію машини робитимуть? Ні світле майбутнє прийде по іншому.

- Коли ж, думаєш, прийде?

Нестору кортіло розказати про те, що він революціонер і не просто теоретик, а практик, за це саме світле майбутнє кров проливає.

- А Гільц заради модернізації сьогодні з рахунку зняв десять тисяч, – невідомо навіщо сказав Коля. – Тепер напевняка, старий шваб розрахується сповна. Він ще парове опалення надумав...

- Треба йти, – Нестор ніби байдуже поставився до останньої фрази приятеля. – Виспатись хоча б, а то щоранку на роботу ніби варений чалапаю.

Новий панібратчик на це лише зігхнув, шкодуючи, що не вийшло п'яної бесіди.

Нестор дійшов до дому, зайшов у хату, а там нишком виліз через вікно в сінцях і городами до будинку Софрона Продана, де тепер переховувався Сашко, у той час, як Короченцев влаштовує на нього засідки в Олександрівську.

Того ж вечора зібрали нараду.

¹ Правачка – кімната праворуч дверей.

- Сума значна, – казав Олександр. – За один раз стільки не вдавалося взяти.

- І головне ж плець¹ на околиці, – казав Нестор, малюючи схему розташування Гільцевого обійстя. – Легко можна відійти вибалкою, там і коней сховати.

- А мені щось на душі шкребеться, – Вальдемар замислено дивився на Несторову схему, стукаючи по ній вказівним пальцем. – Усе занадто просто і легко, тому й підозріло. Та й електрик що за фрукт? Не встиг примандрувати і вже на роботу влаштувався, а про гроші, що йому сам Гільц звітував? Тому друзі, пропоную послідувати за маєтком, та й за цим Колею теж.

Слідкувати визвався Нестор з Петром Оніщенком.

Гільц мешкав у Бочанах. Із північного боку маєток не огорожений парканом, там прихистком слугувала природна огорожа – терновий ярк і щільний ряд молодих раїн-пірамідок². Головні ворота ковані металеві, навколо цегляна огорожа.

- Вальдемар не дарма занепокоєння ясував, – говорив Петро. – Якось насправді просто, навіть собак немає...

- Бачу... – Нестор нервово зім'яв картуз, бо вже з'явилися сумніви стосовно Колі Спориша.

Вночі до маєтку під'їхало п'ятеро вершників-козаків.

- От, чортове ріження, – тихо вилаявся Нестор, давши знак тихенько забиратися зі схрону.

Тільки наблизились до оселі Продана нічну тишу розірвав потужний вибух. Хлопці помчали у напрямку звуку. Впровадилися найгірші побоювання – розірвався запас вибухівки, який ховали у Івана Шевченка. Люди вже гуртувалися біля зруйнованої stodoli, солома тліла, але не горіла. На щастя ніхто не постраждав. Іван поспішив забратися. Нестор знайшов у тисняві Іванову сестру Ярину.

- Як шарахнуло він пішов, – говорила нишком дівчина. – Йди і ти, бо поміж людей чути твоє ім'я, кажуть до сього якось причетний.

Нестор тієї ж ночі покинув Гуляй-Поле. Бо, як з'ясувалося, стражники після вибуху у першу чергу навідалися до нього.

XXIX

В Олександрівську Нестора заарештували на базарі, де він намагався знайти роботу лоткового торгівця. Виявляється городовий мав його описи і фотокартку.

Тепер звинувачували в убивстві селянина Гури, якому бойовики закидали те, що видав кількох членів «Спілки бідних хліборобів». Та через три дні відпустили, бо мав алібі, на час скоєння злочину сидів у в'язниці. Його випустили з вимогою повернутися до Гуляй-Поля під постійний нагляд поліції. Однак, повернувшись Нестор і не подумав відзначатись у відділку, замість нього пішла Варя, яка повідомила, що Нестор вельми занедужав, є підозри на тиф. Хитрість спрацювала, жандарми не ризикнули навідуватися, бо боялися заразитися.

Засідання групи відбувалося в балках. Олександр ставив на обговорення питання про початок терору, Вальдемар пропонував активу перебратися за кордон, перед цим налагодивши потужну систему конспірації, за кордоном роздобути зброю і передавати її бойовому підпіллю. Нестор виступав категорично проти закордонного вояжу, висунувши пропозицію добувати зброю на місці, відбиваючи у поліції і військових.

Після засідання Нестор з братами Семенютами і Вальдемаром пішли окунутися. Роздягаючись, Нестор не втримав за поясом револьвер, вилучений у Чорноглазової. Олександр підхопив, витер рукавом пісок, перекинув із долоні в долоню, прицілився в очерет.

- Яка штука лепська. Подаруй.

- Бери, тільки там лише два набой, не зміг знайти такого ж калібру.

- Даю обіцянку, що з цього револьвера застрелю Короченця.

- Чому із цього? – спитав Вальдемар.

¹ Плець – маєток.

² Раїна – пірамідальні тополі.

- Убійна сила потужніша ніж у наших «бульдогів». Звісно можна було б із «маузера», та важкувата машинка. А тут навіть кулі підточені і засічені, варто лише влучити і голова розірветься.

- Нам би варто у стрільбі потренуватися, – зітхнув Нестор. – Он, Короченець може у муху на стіні влучити, а пристав Михайлевський на льоту монету б'є.

- Отож, – погодився Олександр. – На промашку не маємо права, тож до чорта рудого треба підійти якомога ближче, на віддаль витягнутої руки, щоби відразу в дамки.

XXX

На черговому засіданні групи, яке відбувалося вдома у Левадного, бойовики узгоджували план ліквідації гуляй-пільського і юзівського приставів. Засідання перервав постріл. Стріляли на дворі, це сигнал небезпеки, який подав Дмитро Півень. Поспіль увірвався, зачинивши двері на засувку.

- Обаранили! – Дмитро важко дихав. – Я встиг покласти одного, але їх там за тином багато, скидається вони раніше підійшли.

- Агов! Революція! – почулося зовні. – Семенюта Сашко, ти там, я знаю. Здавайся, інакше підпалимо хату!

Усі впізнали голос урядника Омеляна Лепетченка, батько одного із бойовиків – Олексія.

- Чуєш, Сашко, не дурій!

Олександр, прочинивши двері, крикнув у відповідь:

- Омеляне, краще сам забирайся доки цілий. У вас у багатьох діти, а живими не здамося, когось таки заберемо. Воно вам треба? – зачинивши двері, звернувся до хлопців: – Погані справи, але не піддаємося хлопці, розпуці. Я зараз жбурляю бомбу, як тільки-но вибухне, Назаре, Прокопе і ти Іване, трощите вікна. Несторе, кидаєш за мою. Йдемо гуртом на прорив, ми з Нестором стріляємо попереду, а інші бийте по флангах. Біжимо до вербівських млинів, там і зустрінемося. Все, з Богом...

Нестор стріляв навмання у темряву, де виділися гімнастерки козаків. Здавалося не чув вибухів саморобних бомб, лише гаряче повітря дихнуло пороховим перегаром. Прорватися через ворота не вдалося, там козаки виставили підводу, із-за якої зробили залп над головами революціонерів. Сашко повів хлопців до тину, куди спершу кинули гранати. У сусідньому дворі упав Прокіп. До нього підбігли Олександр з Нестором.

- Зачепило ногу, – простогнав Прокіп.

Його підхопив брат, віддавши Нестору свій «маузер». У цьому ж дворі лежав поранений у черево жандарм, до нього підбіг Левадний, вистелив у голову, Зуйченко підібрав револьвер. Убитим виявився Омелян Лепетченко.

Хлопці вискочили із двору і помчали прогоном.

- Сашко, облиш мене, – говорив Прокіп. – Зі мною усі засипляться, а я цього не хочу. Облиш, тут, за виріжком, спробую сховатися.

Олександрові вельми не хотілося залишати брата, та бачив, що затримка дійсно черевата провалом усієї групи, хотів зостатися, та Прокіп наполягав забиратися:

- Ти важливий для нашої справи. Зараз sentimenti не до рахунку. Якщо загину, то за справу, вона дорога мені. Бережи хлопців, захищай. Особливо Нестора.

Прокіп з двома револьверами сховався під стіною у кропиві. Хлопці, перетнувши городи, спустились до річки, яку переплили і там вже були недосяжні для козаків.

Вранці прийшла заплакана Маруся Півень.

- Немає Прокоші... Поліція оточила подвір'я, до нього селян послали умовляти здатися, а він попрощався, сказав: «За вас помираю, люди» і застрелився.

XXXI

Після убивства урядника Лепетченка, Короченцев вже в ультимативній формі вимагав у генерал-губернатора Катеринослава вислати із Олександрівська до Гуляй-Поля у поміч війська інакше погрожував звернутися до самого царя.

Бойова ж група гуляй-пільців переховувалася в Амурі на квартирі Козьми Лисовського. Де мешкав Олександр не знали навіть Вальдемар з Нестором, люди, яким беззастережно довіряв. Лише один раз прийшов – забрати пістолети.

Протягом тижня Нестору до нестями набридло підпільне життя.

- Мабіть піду, – сказав одного вечора. – Дурнем тут сидіти, нічого не висидиш.

- Так ти й до Гуляй-Поля зразу? – спитав Наум Альтгаузен.

- То вже куди піду, туди піду, а сидіти сиднем революцію не зробиш.

- То перебудь хоча б до ранку, – Наум чомусь стурбовано глянув на годинник.

Нестор нічого не відповів. Мовчки вийшов. Пішов до причалу, де всівся на рибацьку кладку, звисивши босі ноги у воду. Захотілося покурити, та забув на квартирі. Не хотілося повертатися, але до ранку без курива важкувато.

Підіймаючись змієвидною тропкою на пагорб, почув якісь перегуди, вслід ніби хто на гілку наступив і кашлянув. Пригнувшись, ховаючись за бур'янами обережно рушив до хвіртки, що вела до берегу Дніпра.

При місячному сяйві розпізнав на порозі глетьякувату жінку, яку ще удень видів стоячи на чатах, вона кілька разів, під руку з молодим чоловіком, пройшла туди-сюди вулицею. На посту мав стояти Альтгаузен, але його не було. Жінка грюкнула кулаком у двері і голосом Короченцева вигукнула: «Відчиняй, поліція».

Нестор від люті стис зуби, зараз так шкодував, що немає револьвера. «Кавалером» виявився амурський стражник – Реут. Невдовзі двір наповнився жандармами.

- Сходь на пристань, – скомандував комусь Короченцев. – Хтось туди поникав.

Нестор причаївся у траві. Сап'янці стражника ступили зовсім близько.

Коли почали вибивати двері, поповз до сусіднього двору, де сховався у собачій конурі.

XXXII

Потяг Катеринослав – Бердянськ прибув на станцію Гуляй-Поле.

Нестор зійшов на перон і рушив до візників, де мали очікувати Юзефа з Вальдемаром.

Двоє стражників, що чергували на вокзалі сподівалися схопити Антоні, та помітивши на пероні Махна постали перед дилемою «кого брати?» – керівника банди, чи рядового бойовика, але вельми небезпечного. Все ж вирішили взяти Махна, бо на нього нещодавно прийшла вказівка.

Стражники пішли Нестору на здиб, минули його з обох боків, один чиркнув плечем.

- Ти чого? – Нестор обернувся, зробити зауваження необережному робочому, та другий заламав руку.

Його миттю повалили, начепивши за спиною наручники.

Вальдемар, побачивши арешт, поспішив до приміщення вокзалу, де вийшовши через другий хід, сів до першого ліпшого візника, скомандував рушати до Полог.

Опинившись у вже знайомому підвалі, Нестор розмірковував над тим, хто його видав. Усе думалося на Наума Альтгаузена, бо він виявляв ніби то пусту зацікавленість до речей, які його не стосувалися. Зокрема, коли Нестор збирається до Гуляй-Поля. А ще, перебуваючи на посту, не попередив про облаву. Пригадалася і стурбованість Альтгаузена Несторовим бажанням піти посеред ночі. Безпремінно домовився з Короченцевим видати усіх гуртом.

Обмацував стіни, хоча усвідомлював, що втекти не можливо, просто не міг нічого не робити.

На світанку тюремник начепив наручники, скувавши руки і ноги, опісля прийшов Короченцев.

- Усе Махно, тепер не вискочиш, на тебе о скільки зібрано, – пристав провів ребром долоні по горлу. – Для десяткох зашморгів вистачить.

- Не радій, – Нестор посміхнувся. – Те що мене схопив, не значить революцію переміг, це не для твоїх зубів, Миколо.

- Дурень ти дурень, банду фактично ліквідовано, а ваші ватажки Семенюта з Антоні тепер на курортах Бельгії, прогулюють здобуті вами грошки...

- Не треба пустого лихословити, Вальдемара я осьо перед арештом бачив, а Олександра трохи раніше. Не усіх перехапав, а за злочини перед революцією доведеться скоро відповідати, я помираю за народну справу і житиму у пам'яті народній, а ти помреш і згадуватимуть злим словом, та й то лише тому, що якимось пов'язаний зі мною. Так хто із нас виграв?

Короченцев залишив підвал. Стало кепсько на душі. Він несподівано збагнув, що Махно має рацію.

XXXIII

У камері в Олександрівській в'язниці сиділо сім чоловік. Серед співкамерників був і Козьма Лисовський, котрого, за його словами, схопили у Нижньодніпровську.

- Грішу на Наума, – казав Кузьма. – Він усіх виказав, і на очній ставці співпрацював. Казав, що саме я тебе і Сашка переховував.

- Знаю, що Альтгауз провокатор, – зітхав Нестор. – Та й Левадній теж, але їх обох сховали в інших камерах. Я б сам здійснив над ними вирок... Заб'являв зовнішній засув, двері прочинилися.

- Махно, на вихід!

Нестора відвели до слідчого. Маленький чоловік із запаленими очима.

- Сідайте, пане Махно, – слідчий люб'язно посміхався, хоча в інтонації наявний сарказм. – Чи, вибачаюсь, товариш Махно. Представлюсь, я – Севастян Васильєв. Не будемо заходити через горище, почну з головного, з фактів. Факт перший – вашої кодили немає, факт другий – за вами серйозні злочини і факт третій – тебе та інших повісять. Але... – слідчий підвівся, потер долонями, задоволено прижмуривши очі, сів на краєчок столу, схилившись ближче до Нестора, заговорив майже шепотом: – Я пропоную купити життя. Знаю який ти гордовитий і непогамовний, але зараз не та ситуація, тут не обійдеться звичайним побиттям і строком, на терезах або-або. Або життя, або з душею розлука. Ти молодий, і я тебе цілком розумію. Так, людям не солодко живеться, у мене теж родина бідує, я вже два роки не в змозі справити старшому сину пристойного костюму, але ж те не привід ступати на криваву доріжку. І ті, люди, котрі баки забили, вони не вихід із ситуації показували. За що вони боролися? На що вас підбурювали? Подумай, чи призвело б це до глобальної зміни? Що ви хотіли, Семенюту на царство чи може Маріна? Відверто кажучи, я розділяю ваші думки у тому, що так жити далі наявно не можна, але ж... Але ж потрібен час, розумні реформи. І тільки тому, що я тобі цілком сповіряю говорю про такі речі. Живи собі, відсидиш кілька років і додому. Одружуйся, заводь дітей. Обирай сам свою долю...

Нестор відкинувся на стільці, узяв запропоновану цигарку. Затягнувшись, насмішкуювато глянув на слідчого.

- Краще померти у славі, ніж жити в безчесті. Навіщо мні таке життя, на яке згодився Альтгауз, Левадній та ще, не знаю які провокатори. І я не ви, я знаю конкретно свого ворога і з ним борюся. Й не очікуватиму, як ви кажете, розумних реформ, бо їх ніколи не буде, коли отак просто чигати, бог не дасть, якщо сам не візьмеш. Треба бити ворога, увігнати його в страх, щоби у кожного царського посадовця жижки трусилися, не знав спокою ні в день ні в ночі. А те що ви пропонуєте – це ідеологія раба, а я, на відміну від вас, не раб.

- Я поважаю мужніх людей Несторе Івановичу, навіть дешицю заздрю такій стійкості, відверто скажу, на вашому місці б поступився. Однак хотів би зазначити, що ставите під удар не лише себе, а й рідних...

- Не купите, – перебив Нестор, викидаючи недопалок на підлогу, а не у попільничку, яку простягнув Васильєв. – Якби ви над прірвою тримали мою дитину і запропонували це своє «або-або», я б зіштовхнув вас обох. Тому не витрачайте дарма часу, можете бити.

Коли Нестора вивели, слідчий підняв слухавку, наказавши з'єднати його з Гуляй-Подем.

- Ви справедливі Миколо Олександровичу, дуже небезпечний. Треба вішати.
- Я кричу про це, – почулося зі слухавки. – Якщо не ми його, то він неодмінно нас до прабатьків відправить.

XXXIV

Щопонеділка по камерах ходив заступник начальника тюрми з прокурором і двома тюремниками. Прокурор для звітності розпитував арештантів про нагальні потреби, про умови перебування. Кожен арештант знав, що скаржитись не можна, бо небезпечно.

- Є скарги, побажання? – спитав прокурор, зайшовши у камеру №17.
- Є! – озвався Нестор і, незважаючи на докірливі погляди співкамерників, вийшов на середину. – Задуха у камерах, «миколка» виноситься раз на день, а на вихідні раз на два дні.
- Миколка? – не зрозумів прокурор. – Що за Миколка такий?
- Параша, – уточнив Нестор, показуючи на пустий бачок, який завчасно винесли.
- Блошиць і клопів тьма-тьмуца.

Заступник робив зловісні гримаси і нишком погрожував кулаком. Нестора це лише підбурило псувати настрій заступнику тюрми і прокурору:

- Он, пан погрожає аби не ремствували. Навіщо ж тоді питаєте, раз забороняєте скаржитись?
- А чому «миколка»? – спитав прокурор.
- А це на честь батюшки царя по в'язницях так йменується відхоже місце. Раніше було «сашко», у майбутньому думаю йменуватиметься «альоша», чи може «вітя» якийсь...

Прокурор із заступником побагровіли. А через півгодини Нестора забрали і відвели до карцеру.

- Ось тут, голубе, тобі і свіже повітря, і кузки не кусають.

Карцер це мізерна камера з маленьким, як долоня, віконцем, вірніше просто дірою в стіні. Ні ліжка, ні стільця, лише купа гнилої соломи під стіною. Окрім вошей у карцері ще притаманність – щури. Спочатку Нестор через них не міг заснути, повзали по тілу.

На третю добу відсидки геть втратив почуття часу, не знав день, чи ніч, на прогулянку виводили вночі, або рано-вранці до сходу сонця. Днями топтався од стіни до стіни, намагався читати про себе вірші, складав нові. Товариші передали свічку, тоді знайшов розвагу – спіймав малого щура і дресирував його, вчив ходити на задніх лапках, за це підгодовуючи пайовим хлібом.

Після завершення строку повели на допит, слідчий вже не той, на прізвище Рижков, цей вимагав щось підписати і бив. Нестор вже ніяк не реагував на побої, не погрожував майбутньою розправою.

До камери завели хлопця. Ледь упізнав Назара Зуйченка. Обличчя – цілковита пухлина, ніби тисячі бджіл покусали.

- Прости Несторе, – Назар через вибиті зуби говорив шепеляво. – Мене зламали...

Рижков якось навіть з урочистістю в обличчі, вилучив із папки протокол, показав Нестору.

- Ось, переконайся, твій товаришок у всьому зізнався. Про те, що ти у складі розбійницької зграї під керівництвом біглого солдата Олександра Семенюти на території гуляй-пільської волості здійснював грабунки і вбивства.

Нестор хмикнувши, сплюнув.

- Яби тебе тим самим робом опрацювали, як Назарія, теж би зізнався, що від народження віслук, і звати тебе свиня.

- Жартівник... – Рижков зблід, гнівно зламав у кулаку олівець. – Веселий, значить, хлопець у карцері не насидівся.

- Плював я на тебе! – Нестором поволі оволодівало оскаженіння. – Не боюся тькаття шолудивих псів. Не боюся болі, бо такі виродки як ти від самого дитинства привчили до неї! Гадаєш Назара розколов, так Бога за броду схопив? Ха-ха-ха....

Його били висп'ятками¹, а він, катаючись, реготав і лаяв Рижкова, тюремників, обіцяючи колись їм сповна «віддячити за ласку». Ледеь доплентався до камери. Співкамерники вклали на шконку. Цілу ніч харкав кров'ю.

Вранці прийшов фельдшер. Після десятихвилинного огляду впевнено констатував – चाहотка.

XXXV

Охорона у лазареті посилена. Ті, хто під слідством прикуті до ліжка.

- Навіщо наручники? – спитав Нестор санітара. – Охоронців як у Рябка блошиць.

- Тиждень тому один ваш із тифозного бараку утік, – відповідав нишком санітар.

– Іван Левадній.

- Он як, – Нестор, попри ненависті, яку відчував до колишнього товариша, навіть радів за нього, хоч комусь вдалося вивернутися. – Молодець Іван.

- Якраз ні, замерз у степу.

Ця звістка теж не порадувала, хоча Івана товариші вже прирекли до смерті. Левадній хотів скупити провину, обіцяючи убити когось із стражників, або слідчого Рижкова, та йому дали зрозуміти, що все дарма.

Санітар схилився над Нестором, ніби поправити простирadlo, на груди впала цидулка.

Згодом прочитав: *«Тримайся, наших дуже б'ють, багато хто не витримав. Заратустра і Коробка думають про нас»*.

Це послання від Івана Шевченка. У Нестора покращився настрій, адже товариші на волі піклуються про їхнє звільнення. Непокійся, що недуга стане на заваді втечі. Тому, незважаючи на відсутність апетиту, з'їдав пайку до крихти.

За тиждень хворість відійшла, його перевели назад до камери.

Тюремною поштою Шевченко прохав Нестора через рідню налагодити ще один канал зв'язку з волею.

Брат Григорій на побачення привіз звістку від Олександра. Той повідомляв, що зв'язкові дівчата Маруся Продан та Юзефа щодня чергують під вікнами в'язниці, через них можна передавати інформацію на волю.

Під час етапування в'язнів до Катеринославської в'язниці планувалася масова втеча.

XXXVI

На початку січня до в'язниці просочилося повідомлення, що у Гуляй-Полі страчено пристава Короченцева. Олександр застрелив, коли той виходив із «Колізею». Тоді ж стало відомо, що вісьмох гуляй-пільців, які залишилися у в'язниці в ночі з четвертого на п'яте січня етапують до Катеринослава. Про це негайно повідомили Юзефі.

Вночі етап вивели на подвір'я, де скували наручниками по двоє. Нестора прикували до Єгора Бондаренка. У тій же колоні був Наум Альтгаузен. Нестор не проминув нагоди пошпетити:

- Багато Іудо, заробив срібняків? А тепер із нами в одній упряжці.

Наум лише похнюпився.

Арештантів погнали до вокзалу. На узбіччі виникали люди, які супроводжували колоноу. Нестор розгледів кількох заgrimованих бойовиків. Ледеь впізнав Олександра. Вдягнутий як селянин: у кожуху, баранячій шапці і величезні накладні вуса, нагадував Тараса Шевченка.

- Будь наготові, – шепнув Єгору. – Сашко тут. Нас звільнять. Тіко передадуть револьвери на тобі Альтгауз, він ближче.

- А конвоїри?

- У них шмалятимуть, якщо відмовляться скласти зброю.

¹ Висп'яток – носок чобота.

Біля вокзалу колона зупинилася. Старший конвою пішов дізнатися про потяг. Невдовзі повернувся і повідомив наглядачу, що маріупольський поїзд через хуртовину затримується.

Арештантів повели до залу очікування третього класу, де зібрали у центрі і наказали сісти навпочіпки. Пасажири через солдат передавали арештантам харчі, дехто кидав щось із теплого одягу – рукавички, або журбаки¹. Нестор сподівався таким чином отримати револьвер, тому напружено спостерігав за передачами. Ось нарешті побачив заповітний «кожушок», який про щось розмовляв з конвоїром, показуючи газетний згорток.

- Починається, – шепнув Єгору.

Та зненацька пронизуватий крик змусив Нестора здригнутися:

- Пане конвоїре! Пане конвоїре! Тут Семенюта, мене хочуть убити!

Альтгаузен впізнав Олександра, кинувся на підлогу, ховаючись за прикутого до нього в'язня.

Семенюта вихопив два револьвери, вистрелив у стелю. Почалася паніка, Сашко скористався метушнею, кинувся до виходу.

Од відчаю Нестор ледь не заплавав. Коли в'язнів заганяли до вагону, побачив Альтгаузена, якого відокремили від інших.

- Чекай, паскудо! Я особисто тобі серце вирву!

XXXVII

На станції арештантів оточили тісним кільцем козаків-вершників і стражників. Колона рушила жвавим кроком.

У дворі в'язниці кожен арештант пройшов крізь кузню, перевіряли заков. Нестору, Бондаренку і Кириченку перекували нові клепки, бо старі, виявилися, підточеними. Їх відвели до камери смертників. Кузьму Чернявського і Орлова ув'язнили у загальній камері.

Опліч з Нестором сиділи Іван Шевченко та Хшива, над якими вже відбувся суд і обидва очікували смертного вироку.

У катеринославській в'язниці жорсткі внутрішні закони, особливо стали більш суворими після недавньої спроби втечі групи в'язнів-смертників, які напали на охорону і тримаючи їх у заручниках вимагали відчинити ворота, та солдати зробили залп і по тюремниках.

Судові засідання проводилися у Феодосійських казармах. Коли в'язнів водили із в'язниці до суду у місті перекривався рух трамваїв і пішоходів.

Перед першим судовим засіданням до Нестора прийшов адвокат Олександр Янчула, повідомив невтішні новини:

- Прокурор для тебе, Бондаренка, Орлова, Кириченка і Альтгаузена вимагатиме смертної кари. Та шанс маємо, навіть якщо суддя оголосить вирок. Час для оскарження буде. Тобі немає двадцяти одного року, тому страчувати тебе, як цивільну особу не мають права.

- Зате мають право стратити як злочинця, що зазіхнув на державний устрій, – посміхнувся Нестор. – Не хвилюйтеся, як би там не було, я спокійний і гідно прийму свою долю.

XXXVIII

Судовий зал засліпив Нестора неприємною урочистістю. Забагато світла, забагато злоти́х погон. На лаві підсудних поруч Єгор і Клим, на другій лаві Сергій Заблодський, із ним Нестор майже не знайомий, знав, що він із юзівської бойової групи, поруч Козьма з Марусею. Альтгауз з адвокатом окремо.

Для Нестора навколишнє дійство відбувалося ніби у тумані. Поглядав на вікно, оцінюючи міць загра́тованих вікон. Подекуди свідомість ловила уривки фраз прокурора: «розбійницька зграя», «Семенюта», не прислухався і не придивлявся до свідків. Більше за все хотілося швидкого завершення.

Вирок читали лише на третій день. Голова гучно промовив:

- Слово має прокурор Одеського окружного суду полковник Мано-Батог.

¹ Журбаки – вовняні шкарпетки.

Прокурор підвівся і маєстатично почав читати:

- Військовий суд ухвалив такий вирок. Від двадцять другого березня тисяча дев'ятсот десятого року. Ватагу розбійників у складі якої знаходилися такі мешканці села Гуляй-Поля, Олександрівського повіту селяни: Нестор Махно, Клим Кириченко, Юхим Орлов, міщанин містечка Оріхово Таврійської губернії – Наум Альтгаузен, міщанин міста Мозиря Мінської губернії – Козьма Лисовський і його співмешканка Марія Мартинова, міщанин міста Олександрівськ – Єгор Бондаренко, робочий юзівських шахт – Сергій Заблудський, визнати винними у низці злочинів: п'ятого вересня тисяча дев'ятсот шостого року в селі Гуляй-Полі пограбовано купця Берку Плещіцера у якого забрано сто шістдесят три карбованці, золотий годинник і дві срібні з діамантами каблучки, чотирнадцятого жовтня того ж року ними здійснений напад на контору млина Госеля і Гельбуха, що на станції Гайчур, того ж дня згадані розбійники напали на стражників Захарова і Бикова, застосувавши вогнепальну зброю, у перестрілці був поранений селянин Назаренко, дев'ятнадцятого жовтня дев'ятсот сьомого року у селі Гуляй-Поле здійснено напад на пошту з убивствами поштаря Скорохода і городского Семенюка, тринадцятого травня дев'ятсот восьмого року напад на будинок Шіндлера, у тому ж таки Гуляй-Полі. Напад на станцію Гуляй-Поле з пограбуванням каси, першого червня убивство єврея Кушнера з метою пограбування, двадцять восьмого липня убивство урядника Лепетченка... – прокурор зробив паузу, для протирання пенсне. – Суд ухвалив. Марія Мартинова за зберігання розбійницького арсеналу і надання розбійникам притулку – п'ять років ув'язнення. Козьма Лисовський – вісім років. Розбійники: Нестор Махно, Єгор Бондаренко, Клим Кириченко, Юхим Орлов, Наум Альтгаузен – смертний вирок через повішення. Рішення суду набирає чинності після затвердження командуючого військами Одеського військового округу Фон-дер-Фліта. «Все» – Нестор сам собі дивувався настільки спокійно сприйняв смертний вирок.

Альтгаузен закрив долонями обличчя, заридав.

Нестора посадили в камеру з рукомийником і каналізацією. Адміністрація дала право писати, читати лише Біблію. Тепер і раціон інший. Засудженому на смерть дозволялося один раз замовити їжу із ресторану. Він од усього відмовився, окрім листів. Замислив написати матері, Насті, йому думалося зіпсував дівчині життя, написати останнього листа товаришам на волі, закликаючи не припиняти боротьби.

У першу ніч після оприлюднення вироку сидів на нарах, підібравши ноги, дивився на свічку.

Свідомість ніби то вимкнулася. Свічка догоріла, але у камері чомусь видно. Поруч на нарах побачив пристава Короченцева із закривавленим обличчям, на потилиці дірка.

- Тебе ж убили, – мовив спокійно.

Пристав сидів нерухомо, дивлячись скляним поглядом крізь нього, а небагом щез. Нестор здригнувся і прокинувся. Сидів на нарах обхопивши коліна.

XXXIX

Ранком завітав Янчула.

- Не впадай у відчай. Євдокія Матвіївна написала цариці. А тобі раджу звернутися з проханням про помилування.

- Для мене цар Микола злодій тому з мого боку це буде боягузтво прохати негідника дарувати життя.

- Облиш, Несторе, – адвокат махнув кистю ніби відмахуючись од чогось бридко-го. – Не треба зараз цієї революційної хвалькуватості. В першу чергу потрібно залишитися жити. Враховуючи деякі нюанси, можна замінити страту на довічне ув'язнення.

- Одне за інше не краще, а навіть гірше – живцем гнити.

- Довічне не значить, що сидітимеш до віку. П'ять-шість років задовільної поведінки, а там перегляд справи, можлива амністія. З апеляцією слід поспішати, Мано-

Батог може відтягнути строк зі стратою, але це робитиметься доки тобі не виповниться двадцяти одного. Я вже готую документи для передачі секретаріату Столипіна.

Наступного ранку Нестора підняли і повели на двір де вже приготована шибениця. Завдяки великому зусиллю волі залишався зовні спокійним і навіть розважливим. Йшов, наспівуючи думу і зневажливо дивлячись на тюремщиків:

Перший раз гуляв, –
Коня вороного втерав:
Другий раз гуляв, –
Товариша сердешного втерав:
Третій раз гуляю, –
Сам вже голову козацьку покладаю

Та виявилось страчуватимуть не його. Привели Івана Шевченка та Луку Кравченка. Прийшов піп.

Іван посміхнувся, підморгнувши Нестору.

- Тримайся брате. Я знаю, ти залишишся жити і продовжиш нашу справу. Неси гідно знамено анархії, щоб наші смерті не були даремними.

- Нехай піп забирається, – запротестував Лука.

- Так, нам немає у чому каятися, – підтримав Іван.

Кат-арештант накинув петлі. Нестор відвернувся, але тюремщик фацнув мозолястою долонею по щелепі і силоміць повернув обличчя:

- Гляди, паскудо, скоро слідом підеш.

Нестор заплющив очі.

Його відвели до камери, де очікували страту десять чоловік. Із товаришів сиділи Бондаренко, Кириченко і Орлов. На страту вели або вночі, або на світанку. Крім суботи і неділі.

Якось у неділю у вечорі Єгор звернувся до Нестора:

- Далі черга моя. Іван заповідав тобі життя, майбутню боротьбу. Теж саме заповідаю я. Упевнений, якось-то вирвешся із сих стін і продовжиш нашу справу. Я передбачаю у тебе не лише велике майбуття, а й велике безсмертя. Сподіваюся колись зробиш безсмертними і наші імена. Піднімеш ніби Христос Лазаря із мертвих.

- А чи не перебільшуєш мою значущість. Якби і вдалося звідси вискочити то не зможу стати тим, про кого прорікаєш. По-перше я вкрай кволий, і сконаю скоро без шибениці, по-друге – недостатньо політично підготований.

- Як говорив Олександр Лбов¹ – головне революційний почин, порив, бажання щось змінити, а політична наука річ другорядна, досвід прийде.

- Все одно не впевнений у собі на стільки, що спроможний потягнути подібну місію...

- У такому разі ти не кращий зрадника Альтгаузена, чи Левадного, ті злякалися страждань і зрадили, а ти своїми сумнівами зраджуєш майбутнє.

Нестор знітився, не знав, що відповісти.

За Єгором прийшли вдосвіта в понеділок. Коридорний, прочинивши двері, назвав прізвище: «Бондаренко». Нестор обійняв друга.

- Я спокійний Несторе. Будь і ти безтрепетним та мужнім. Пам'ятай мої слова.

XL

Явдоха приїхала разом з батьками Єгора, ті ще не знали, що сина вже немає.

Плакала Явдоха, обіймаючи найменшого.

- Що ти наробив синку, що ж накоїв...

- Не треба мамо, що зроблено те зроблено. Було б інше життя я прожив би так само. По-оному ніяк. Тільки так, мамо.

¹ Олександр Лбов – помер у 1908. Робочий із Пермі, у 1905-1906 рр. брав участь в організованому робочому рухові пермських гарматних заводів і командував бойовим загonom. Називав себе анархістом-комуністом. Страчений у Вятці.

Повернувшись після побачення до камери, ледь стримував сльози. Одному із співкамерників черкесу Шалаєву рідня передала стрихнін. Він показав капсулу Нестору.

- Я не дам їм такого задоволення убити мене, я уб'ю себе сам...

Нестор стис кулаки, затим пошепки крізь зуби мовив:

- А якого біса ми тут сидимо ніби кролики у клітинах, очікуючи коли шкурку здеруть? Нападемо на коридорного, на солдатів у дворі, відберемо зброю і гайда...

Пан, або пропав, принаймні загинемо у бою.

Ідею підтримали. В'язні негайно почали розробляти план втечі. Перше, що потрібно – зв'язатися із товаришами на волі, ті в умовний час мають очікувати біля горілчаного заводу, що примикає до в'язниці. Для цього вирішили залучити рідню, через них же роздобути пилки по металу. Головне вибратися до внутрішнього двору, а там дівчата-в'язні прочинили б вікна, по рамах утікачі забираються на дах, а потому дахівкою до горілчаного заводу.

План впроваджувався вже на третій день. Наречений Шалаєва вдалося передати у банці з оселедцями напилон. Тієї ж ночі почали перепилувати перший ряд ґрат. На ранок шви замазали хлібом і зафарбували атраментом¹.

О п'ятій ранку камера прочинилася.

- Шалаєв, на вихід!

Черкес підвівся, поглядом прощаючись зі співкамерниками. Нестор почув, як похробостіла у роті скляна капсула. У коридорі отрута подіяла, почалася агонія. Він помер ще до приходу фельдшера.

Невдовзі до камери зайшов розлючений начальник тюремної стражі Білокоз. Почався «шмон». Наглядачі отрути більше не знайшли, але виявили приготування до втечі.

В'язнів того ж дня розділили.

Нестор знову опинився в самотності.

XLI

Секретар поклав на стіл прем'єр-міністру Столипін у шифровану телеграму від тимчасового командуючого Одеського військового округу з грифом «терміново».

«Із Одеси від тимчасового командуючого військами Фон-дер-Фліта на ім'я Міністра внутрішніх справ, подана 5 квітня 1910 року, отримана 6 квітня 1910 р. Нестор Махно визнаний в участі у зграї, що утворена для розбою, у складі цієї зграї і замаху на розбій, як член цієї ж зграї. Справу у відношенні до Махна припинено. Його злочини кровопролиттям не супроводжувалися. Щодо обставин справи вважаю замінити йому страту безстроковою каторгою».

Столипін зиркнув на годинник, у нього лише хвилина для цієї справи. Не перериваючи ще раз зміст написав: *«Пом'якшенню участі Нестора Махна не бачу перешкод»*.

XLII

Нестор вже перестав рахувати дні до страти. Збився на сімнадцятому дню. Поволі втрачав почуття реальності. Часто не міг збагнути чи приснилася йому якась подія, чи було насправді. Усвідомлював, що це перші ознаки затьмарення свідомості. Почав писати тюремному прокурору, вимагаючи швидше стратити, не мучити невідомістю. З'явилася постійна апатія, а потім така слабкість, що не спроможний піднятися з ліжка.

«На шибеницю понесуть», – думав.

Лікар констатував черевний тиф. Його перевели до лазарету.

Три дні пролежав без свідомості. Отямившись, не відчув ручних кайданів, але пристебнутий наручниками за ногу до бильця.

Санітар передав лист від матері. Тут з'ясувалося, що до інших болячок додався ще й зіпсований зір. Не міг прочитати, що писала матір. Попрохав конвоїра, який чергував біля дверей палати. Той рішуче відмовився, мотивуючи тим, що «не можна», а насправді боявся заразитися. Лист прочитав лише через тиждень, коли більш-менш одужав. Мати писала про

¹ Атрамент – чорнило.

аудієнцію у губернатора і він запевнив, що смертний вирок замінено на безстрокову каторгу. Того ж дня до палати зайшов заступник прокурора, оголосив це особисто.

Нестор ще довго не міг оговтатися.

«Живий, а значить боротьба триває...» – думав. – «Збуваються ваші пророцтва, любі товариші мої».

РОЗДІЛ 3

Бутирка

*Се дім плачу, і смутку, і зітхання
Гніздо грижі, і зопсуття, і муки:
Хто тут ввійшов, зціпи і зуби й руки
Спини думки, і речі, і бажання.*

Іван Франко

I

«Столипінський» ешелон повільно сунув на північ. Конвоїр уважно стежив за арештантом Нестором Махном. Щодо нього у Харкові отримав попередження про схильність до втечі. На одній із станцій Махну якимось дивом вдалося звільнитися від наручників, після чого напав на конвоїра спробувавши відібрати зброю.

Нестор протягом слідування ешелону весь час перебував біля віконця, вдивляючись у краєвиди, ніби запам'ятовуючи шлях.

Зминули Харківську губернію, Курську. У Орловській почалися безкраї ліси.

«Скільки ж дерев – міріади, – думав, – либонь і люди тут не живуть зовсім. Випустів¹ немає. Де ж худобу випасати?»

- Марш од вікна! – крикнув крізь ґрати конвоїр.

- Йди до біса, – огризнувся Нестор.

- Начувайся, ось найближча станція і я тобі перший клас влаштую.

В Орлі посадили до обіцяного «першого класу» – вагон карцерного типу, не обладнаний нарами, де можна тільки стояти, або сидіти на підлозі.

Протягом цих чотирьох місяців після остаточного оголошення рішення про заміну страти Нестор вельми змінився. Став мовчазним, замисленим.

Із вікна пахло болотом, почалося ще в Тамбові, подумав, що смерть має саме такий запах.

Москва значно поступалася Катеринославу і Олександрівську охайністю, урочистістю. Здавалася сірою. Вулиці не метені, будинки з облупленим вапном, неміті вітрини магазинів.

Колону супроводжували вершники-козаки і ешелонний конвой. Городяни проскакували між вартівників, даючи арештантам одяг і їжу.

Вкотре за Несторовою спиною зачинилися масивні ворота. Етап вишикували на тюремному подвір'ї колонами по чотири. Вийшов старший наряду, який назвався Дружиніним.

- Ну, красені, не мені вас повчати про тутешні устрої, він мало чим різниться від інших буцегарень. Хочете вижити – будьте смиренними, підкоріться долі і сподівайтесь на волю Божу.

Новоприбулий етап відвели до кузні. З Нестора зняли замкові наручники і закували. Скували кисті і ноги, дали мотузку-пас, до якої кріпився ланцюг ножних кайданів, щоб не заважав ходити. До Дружиніна по одному заходили на співбесіду.

- Ну-с, пане Махно, – говорив строго Дружинін, – на цьому твої утіки завершуються. Тут не побігаєш.

Нестор посміхнувся куточком рота.

¹ Випуст – місце де випасають худобу.

Етап на тиждень розмістили у карантинному бараку. Нестор знайшовши вільні нари, зразу влігся. Хотілося спати, бо до цього намерзся у холодних вагонах. Підсів молодий, але з лисиною, в'язень.

- З яких країв?

- Із Гуляй-Поля.

- Гуляй-Поле? – лисий кивнув, наморщивши лоба пригадуючи де ця місцевість.

– А я із Новгороду. А як звати тебе?

- Нестор.

- А я...

Лисому не дали назватися, хтось на нього загримав:

- Відлізь, од хлопця! Бачиш, слабенький, відпочити треба.

Нестор справді почувався кепсько, піднялася температура.

Як тільки-но заплющив очі прийшли «маревні візитери». Побачив Катерину Олексіївну, яка стояла біля ліжка, опершись на бильця. Стояла, дивилася застигло, на сусідніх нарах брати Семенюти – Прокіп з Сашком, а біля дверей також нерухомо стоять Іван Шевченко, Лука Коростилев, Єгор Бондаренко.

«Скрізь мертві, – говорив Нестор, але не говорилося, горло сухе. – Не кажіть нічого Катерино Олексіївно, мій шлях, зараз важко, але це прелюдія великої крові. Її проллється море, і я бачу... Майбутнє заповідали мені вони...» Нестор спробував вказати на хлопців, але рука не піднімалася, тут збагнув, що насправді спить.

«Десь там чисто і світло, і ми приведемо туди людей».

II

Розплющивши очі не відразу вбагнув де знаходиться. Лежить на чистому ліжку, у світлому приміщенні. Промайнула думка чи то не сон все було: суд, вирок, та ґрати на вікнах повернули до реальності – він у тюремному шпиталі.

Підійшов лікар, чоловік з французькою борідкою «клин». Приклав до Несторових грудей холодне вушко фонендоскопа. Звелів дихати глибоко, потім не дихати. Санітар допомагав стояти, тримаючи під пихвами, бо Нестора хитало. Як з'ясувалося, без свідомості пролежав дві доби.

- Що ж, мій голубе, у тебе прогресує чахотка. Сьогодні ж до раціону включають молоко з медом. І моя порада – намагайтеся не конфліктувати з начальством, інакше й року не витягнеш. Доки відлежуйся. До речі, мене звати Юрій Арсенійович Шевчук, схоже, мій голубе, бачитимемося частенько.

До карантинного бараку Нестор повернувся за тиждень. Із тих, хто прийшов з ним етапом вже нікого не було. Підійшов худорлявий арештант.

- Я Володимир Веденятін. Есер, староста політв'язнів.

- Нестор Махно, анархіст.

- Розкажу в загальних рисах, що і як. У політичних підтримка з волі, є каса допомоги. Кожен щомісяця отримує невеличку грошову поміч, завдяки якій має змогу придбати щось із одягу, або медикаменти. Тут різні сидять, ось він, – вказав на в'язня біля вікна, який читав газету, – торговець Абрамов, нари поруч то штабс-капітан Чернігівського гарнізонного батальйону Олексій Барковський. За столом Юхим Ілічевський, учитель.

Нестор не розумів навіщо Веденятін до імен додавав ще й їхні посади, які за ворітьми тюрми вже не мали ніякого значення, доречніше було б назвати політичну орієнтацію.

- Тут немає карних?

- Є, тільки в інших корпусах. Однак і серед політичних чимало таких, які замаскувалися, а по суті є карними. Влада намагається чітко розмежувати карних і політичних, але часто недосконало. Тому деяких псевдо-політичних відсіваємо. У карних «світле майбутнє» бачиться крізь викривлене світосприйняття, це «теплі» місця під сонцем у якості владних посад. Серед нас немає убивць окрім штабс-капітана, він застрелив на дуелі агента охоранки, а до цього до політики мав опосередковане відно-

шення, одного разу випадково потрапив на засідання фракції «чорного переділу»¹. А от Юхим розповсюджував серед робочих антидержавні прокламації, і путилівців підбурював до страйку.

Люди, яких називав Веденятін, коли про них йшлося, ніяк не реагували, грали в карти.

- А чи багато тут анархістів?

- Та тут всілякого наброду вдосталь.

- Наброду? – Нестор зметикував, що староста чомусь не любить анархістів.

Розпитував про внутрішній устрій: скільки наглядачів, чи є такі з якими можна домовитися, чи налагоджені контакти з карними. Дізнався, що на 1911 рік у Бутирках налічувалося 3000 в'язнів і 400 тюремної обслуги.

На прогулянку виводили до внутрішнього двору, оточеному чотирма корпусами, за ними двір із казармою для охорони. Вся територія огорожена високою стіною і чотирма кутовими баштами, які слугували карцерами. Політичних і карних виховували окремо.

- Тікали звідси?

Несторове питання ніби викликало у Веденятіна оскому, бо скривився, наче ухопив шматок цитрини.

- Про це забудь і думати-гадати.

- А що таке?

- Вплутаєш у біду інших. У нас тільки-но режим покращився. Поліпшили їжу, дозволили бібліотеку організувати...

Хотів Нестор на це відповісти – «Я свободу за пайку хліба і книжку не міняю», та промовчав.

III

Після обіду карантинних арештантів вивели на прогулянку. На подвір'ї ще гуляли шестеро, яких невдовзі етапують до Сибіру, серед них Дмитро Півень. Із груповиків його схопили останнім, тому знав подробиці загибелі Олександра Семенюти.

- Його видали, – Дмитро говорив поспішливо, бо час прогулянки завершувався.

– Він із Проданшою у кума Петька Шаровського сидів. Кажуть піп Гмітро вказав, а йому Петько обмовився тоді, як за пляшкою ходив. Біля п'ятдесяти козачків подвір'я оточили. Сашко відстрілювався. Хотів на прорив, та залпом загнали до хати, ще й поранили. Він і застрелився. Той револьвер переголом ніби то Черноглазова впізнала. Маруся теж стрілялася, та куля чиргикнула по черепу, контузила, її до сімох років засудили. А над тілом Сашка жандарми потім дуже познущалися, возами туди-сюди по ньому їздили... Брат Андрій тільки по плямі на плечі зміг розпізнати, та по пальцях скручених.

- А Вальдемар?

- За кордон кудись ушився. Петю Оніщенко десь під Чернівцями убили, коли переправляв через річку зброю. Він риштувався нову бойову групу згуртувати.

- Короченця немає, може комусь і вдасться, адже ж залишився ж хтось на волі. Той же Вальдемар...

- Немає кому збирати Несторе, актив по в'язницях і на тому світі. У Гуляй-Полі самі синки корчмарів та інших на кшталт Альтгауза. Не запалають вони революційним духом, який був у нас.

- Чому ж був? Щодо мене то палає ще з більшою силою і повір, коли повернуся, створю таку бойову групу, будь-який пристав зуби зламає. У мене така команда буде, спроможна воювати з державою.

IV

По завершенню карантинного терміну Нестора перевели до камери №4, де співкамерником був польський єврей есер Йосип Альдир. Нестор звернув увагу на стос книг біля ліжка. Узяв верхню. Збірка поезій Лермонтова.

¹ «Чорний переділ» – організована відомими революціонерами Плехановим, Верою Засулич і Левом Дейчем терористична група, яка в основному вела війну з державними чиновниками.

- Загалом тут вдосталь літератури, – Йосип торкнувся верхньої. – Навіть забороненої. Важко повірити, але й книжки, так би мовити, ув'язнені.

До камери зайшов кондуктор, приніс Нестору призначення на роботи. Він працюватиме на загальних роботах, рити для майбутнього заводу котловину.

На прогулянці мало із ким спілкувався. На питання каторжан відповідав неохоче, сухо – «так», або «ні».

- Від балакучості не помреш, – жартував Йосип. – Навіть дивно, як такий скромняга отримав довічну.

Інші каторжани між собою так і нарекли хлопчину із України – «Скромний».

Коли колону вели на роботи, Нестор намагався усе запам'ятовувати: розташування вулиць, куренів будочників, прохідні двори.

- Дарма, – говорив уже в камері Йосип.

- Ти про що?

- Втеча не так готується. Знатимеш Москву і що з того? Дай зараз драла, та тебе через дві години приведуть назад, а того й менше.

- Я такий необережний?

- Ще б пак, – Йосип вліз на стіл, підтягнувся на ґратах, покликав Нестора, показав на кутову башту. – Ото, так звана, «Пугачовська вежа».

- Пугачовська?

- Так, мятежний Омелько¹ там сидів. І Гершуні теж².

Нестору захотілося побувати у знаменитій вежі, чомусь подумалося, що десь на стінах має бути якась пам'ятка великого отамана, щось на кшталт заповіту, надряпаного на стіні, або деінде.

V

До камери завели нового в'язня із України. Це було дивно, бо українців у Бутирках відокремлювали, вважалося, що «хохли» найперші бузовіри-бунтівники. Зі слів новоприбулого з'ясувалося, що вихідців із України вже нікуди розселяти.

Нестор пильніше придивився до новоприбулого.

- А я впізнаю тебе.

- Невже? – той теж увіп'явся поглядом у маленького в'язня.

- У Катеринославі, чотири роки тому чорносотенці розігнали наше зібрання, ти – товариш Марін.

- Чекай-чекай... Із групи Семенюти!

Нестор розповів про поневіряння, які спіткали групу і її учасників. Та Петро Марін, вже знав про розгром гуляй-пільської «Спілки бідних хліборобів», незважаючи на те, що вже рік знаходиться під арештом.

Нестор з Петром обговорили чорносотенний рух, оцінюючи власні помилки під час боротьби з ним. Згадали випадок, коли у Катеринославі чорносотенці влаштували погром єврейського кварталу і про те, як жандарми прибули на місце події аж через годину після рейвахи, давши, таким чином, погромникам втекти. У той час, як культурологічні гуртки розганяли лише за те, що ті зорганізовані анархістами.

Марін приніс із собою кілька заборонених книжок. Нестор здивувався тому, що передали ці книги офіційно з волі.

- Чому вони дозволяють таку літературу тут? Невже немає цензури? – питав Нестор.

- Є, – відповідав Марін. – Номінальна цензура є. Це все робиться навмисне, мій юний друже. У потаємному департаменті діє особливий відділок, який має похліблювати революційні течії.

¹ Пугачов Омелян Іванович 1742-1775 – донський козацький отаман, один із керівників селянської війни на землях Російської імперії 1773-1775 рр

² Григорій Андрійович Гершуні 1870-1908 – відомий терорист один із засновників бойової організації Партії соціалістів-революціонерів. Єврей. Справжнє ім'я Герш Ісаак Цукович.

- Як же таке може бути? – втрутився у розмову Йосип. – Фантазуєте, товаришу Маріне. Звісно по в'язницях напхом провокаторів, але щоб настільки... Як провокатор може нести увесь цей каторжанський тягар?

- Влада багатопластова. Є такий термін – «конкуренція влади», один державний можновладець намагається з'їсти іншого. Немає нічого кращого, як зробити це руками революціонерів. Для цього потрібно створити нелегальну групу революційної спрямованості, куди вслід увійдуть справжні революціонери, які діють за велінням серця, не знаючи, що є інструментом у чужій війні за владу.

- Все рівно фантастика, – не йняв віри Йосип. – Ось хоча б товариш Скромний, ти хочеш сказати, що він теж був інструментом чиєїсь брудної гри? Або я?

- Відповідаю на питання, яким чином у каторжній хурдигарні допускаються заборонені книги. Щодо інструментів, то деталізую. Як приклад наведу випадок провокатора Азефа¹. Без сумніву убивство Плеве і князя Сергія замислено не есерами. Хтось із того ж департаменту цьому вельми посприяв.

Йосипа вражали подібні припущення, але вже не заперечував.

- Тобі, юний друже, – говорив Марін Нестору, – випала добра нагода удосконалитися як революціонеру.

На це Нестор криво посміхнувся:

- Жартуєш? Якщо загнуса яке ж то удосконалення? Я б на волі стільки міг зробити...

- Зробиш Несторе, звісно зробиш, навіть у сотні разів більше. Ти серед політичних тому використовуй час із максимальною користю.

VI

На ранковій прогулянці Нестор став свідком як арештант-дворянин принизив іншого каторжанина, селянина із Тамбовщини, давши тому стусана, бо той через нездоров'я плентався попереду:

- Забирайся бидло! Я наказав тобі соватися під стіною. Ще раз побачу, мерзотнику такий, голову проламаю, пес.

Нестор почав наближатися до аристократа, намотуючи на долоню ланцюг. Підійшовши, шарпнув пихатого арештанта за плече і як тільки той обернувся, бряцнув по щелепі ланцюговим кастетом, але через коротку довжину ланцюга удар виявився не дуже потужним. Однак представник знаті несамовито заверещав так, ніби йому вибили всі зуби. Відсічі не дав, хоча була можливість, бо не носив кайдани, аристократи мали таку привілею.

Двоє наглядців підбігли до Нестора, звалили, лупцювали ногами. Потягнули до карцеру.

- Я тобі покажу бидла! – кричав Нестор, погрожуючи переляканому «лорду». –

Начувайся, вийду будеш під стіною лише рачки повзати!

Нестор потрапив до «Пугачовської вежі». Написів на стінах справді багато, але не було тієї, пугачовської. Та й не могло бути, Марін стверджував, що великий отаман не знав російського письма.

У карцері немає ні ліжка, ані стільця. Лише жмут гнилого сіна у кутку.

- Нічого панове мілорди, – говорив Нестор всідаючись навпочіпки, упершись на стіну. – Ще дізнається хто такий Нестор Махно. Кров'ю умиється.

VII

Нестор став пильніше придивлятися до вагонеток з дошками, які з пилорами відбували за межі в'язниці. Охорона посилена, але у вагонетці можна зробити надійний тайник. Ще був запасний варіант – візки з жужвалкою, які вивозять із миловарного цеху. Спробував було напроситися до миловарні, але відмовили. На вечірній прогулянці підійшов до робітника цеху, земляка Івана Брови із Таврії, колишнього матроса панцерника «Потьомкін».

- Іване, потрібен гумовий шланг, десь на півтора аршина.

¹ Азеф Євно Фішелевич 1869-1919 – один із лідерів бойової організації есерів. Водночас потаємний агент департаменту поліції. У 1908 році викритий. ЦК партії засуджений до страти, але уникнув покарання.

- У насосному цеху можна наникати.

- Що хочеш за шланг?

- Та облиш, головне як злапають, то я нічого не давав, – Брова вказав на групу аристократів, які тупцялися біля стіни, недружелюбно зиркаючи на Нестора. – Тепер вони всіляко існувати заважатимуть.

- А то ще побачимо хто кому кісткою у горлі стане, – голосно мовив Нестор, щоб його почула групка біля стіни.

Камера №4 поповнилася ще трьома в'язнями, есерами: Микола Жуков, Григорій Ватін і Олександр Знаменський.

Тепер у камері відбувалися постійні політичні дискусії. Нестор, вважаючи себе недостатньо освіченим, участі у дебатах не брав, зате уважно слухав. Петро подарував зошит з олівцем, щоб занотовував для себе щось корисне, почуте, або прочитане. Перше, що записав, це цитата із «Бісів» Достоевського: *«Це життя моє. Я ворогую із усім світом, як і кожен хто тут знаходиться, ми вбиваємо світ, а він нищить нас, ми ненавидимо один одного, але існувати один без одного не можемо. Що буде коли я помру? А нічого. Щезне увесь світ разом зі мною»*.

VIII

Нестор прокинувся від задушливого кашлю. Харкав кров'ю. О шостій ранку двері прочинилися, наглядач крикнув:

- Черговий, «миколку» на вихід.

Навіть наглядачі, неважаючи на крамолу, називали парашу «миколкою». Саме Нестор черговий по камері, але вийти на чергування не зміг. Невдовзі його винесли на ношах до лазарету.

О восьмій ранку прийшов Шевчук. Перевірив Несторів термометр.

- Температура сорок один. Що ж, мій друже, попереджав про наші зустрічі, і цьому немає обопільної радості... Мушу повідомити невтішні новини – у тебе відкрита форма туберкульозу. Вражена права легеня. Потрібна операція. Інакше ніяк.

- Я ж можу відмовитися? – у Нестора думка про операцію викликала неабиякий страх, навіть більший за той, що відчував у камері смертників.

- Звісно можеш, але цим підпишеш собі вирок. Мені б дуже не хотілося через місяць у графі померлих вписати твоє ім'я. Тут немає нічого страшного, не ти перший, не ти останній, – Лікар узяв його долоню. – Обіцяю, жити будеш, організм молодий, переборе.

Нестор зітхнув, слова лікаря заспокоїли.

Махнув:

- Раз треба, то ріжте.

Через два дні перевели до операційного блоку. Почали готувати до операції. Спочатку Нестор сходив до лазні, навіщось поголили голову, хоча операція мала бути на грудях. Потім відвели до кузні, де зняли ручні кайдани. На ногах залишили, хоч як не прохав Шевчук у тюремного начальства зняти всі ланцюги, йому відмовили, мотивуючи небезпечністю злочинця.

У передопераційній палаті лежав ще один в'язень, якому мали скрити гнійний міхур на носі, що утворився від натирання кайданами.

- Звідки? – питав Нестора.

- Із Гуляй-Поля.

- Ага, чув. Вже гирявий¹. Голову різатимуть?

- Та начеб-то ні, – після цього питання Нестору стало невpokійно.

«А якщо череп насправді скриватимуть» – думав, витираючи спітнілу лисину.

- Скільки лямку волокти?

- Безстроково.

¹ Гирявий – низько пострижений.

- А-а... Порішив когось чи політика?
- Я революціонер.
- А мені ще чотири, та сподіваюся на амністію.
- Амністія?
- Двісті років будинку Романових. Спробуй і ти. Багатьох ослобонятимуть.
- Мене ледь не повісили, яка тут до дідька амністія.
- Ну спроба то не зайве кілечко до кайданного ланцюжка.

Після цієї розмови Нестор перестав думати про майбутню операцію. Хотілося, аби швидше усе завершилося, та розпитати про амністію у колишнього адвоката, що сидить в іншій камері у тому ж коридорі.

На операційному столі страх знову повернувся. Шевчуков заспокоював.

Як наклали на ефірну маску, рахував: «один-два-три...»

Оговтався з відчуттям неймовірної спраги. Груди перев'язані, спробував підняти голову, та не зміг. Підійшла медсестра, яку всі називали – тітка Клава.

- Пити, – попрохав Нестор, відчуючи, що говорити неймовірно важко.
- Не можна любий, хіба губи вологою марлею змочу.
- Мені дуже треба пити...
- Повір хлопчику, не можна, погано стане і знов на операційний стіл.

Та Нестору здавалося, що заради ковтка води ладен і ще раз під ніж лягти.

Тітка Клава намотала на ложку марлю, вмокнула у воду і дала посмоктати.

Легше не стало. Навіть навпаки – більше захотілося пити.

Залишок ночі бачив марення. Він йде по Гуляй-Полю, підходить до кожної криниці, набирає воду і п'є, довго п'є не може напиться. Прокидався, усвідомлював, що води йому так і не дали, силкувався сам підвестися. Та виявився прив'язаним до ліжка.

Почало оволодівати непокоєння, а якщо тюремне начальство таким чином надумає катувати в'язнів, аби добути потрібну інформацію. Здавалося, нічого немає гірше ніж мучити спрагою.

IX

До камери повернувся через два тижні після операції. За протекції Маріна через Червоний Хрест йому призначили невеличку допомогу – п'ять карбованців на місяць. На ці гроші тепер міг додати до раціону молоко з медом, які необхідні за його хвороби. Також звільнили на місяць від загальних робіт, призначивши працювати до швейного цеху.

Нестор попрохав Петра звести його з Агафоном Гаріним, колишнім адвокатом.

Перше питання Гаріна дещо спантеличило Нестора, поцікавився чи не пише той вірші.

- Було попервах, – знітився Нестор.
- І що завадило подальшому самовдосконаленню в поетичних вправах?

Нестор знітився ще більше.

- Не до віршів. Я боротьбу проти капіталу почав...

- Раджу повернутися до літератури. Володіння пером для революціонера не менш, а навіть більш важливе, від уміння стріляти і жбурляти бомби. На каторзі будь-хто може відсидітися і повернутися деградованим нікчемою, зламаним і заляканим. Гадаєш Малатеста, Бакунін чи Кропоткін досягали своїх вершин за допомогою револьвера? Отож бо. Воїном маєш залишатися завжди. Втратиш зброю – бери перо.

Нестор навіть забув із яким питанням хотів звернутися до адвоката. Згадав лише коли до завершення прогулянки залишилося кілька хвилин.

- Шанс є, – відповідав Гарін. – Тут потрібно клопотання з волі. Амністія справді буде, багатьох відпустять. Паперова тяганина попереду... Із кожної в'язниці потрібна позитивна характеристика...

- О, так, характеристика, – Нестор гірко посміхнувся. – Тюремне начальство, безперечно, мене любило і любить.

- Спробуй хоча б півроку не дошкуляти нікому, а то вже останній парашник знає про твою схильність до втеч.

Х

У тюремній бібліотеці знайшлася українська книжка, підручник історії Миколи Аркаса. Нестор «ковтнув» протягом ночі. У вільну годину перечитував деякі глави по кілька разів. Адже описані події відбувалися в його краї. Дієпись про запорожців чув змалечку, трохи від матері, більше від козака Волі Ківша. Вальдемар на лекціях часто говорив, що груповики «Спілки бідних хліборобів» правонаступники великих запорізьких традицій, до того ж прямі нащадки.

На прогулянці Йосип вказав на діда, який сидів у кутку на табуреті дивлячись в одну точку. Старий сліпий.

- Поспілкуйся з ним, – радив Йосип. – Це дід Гармаш, старий варнак¹, цікава людина. Він тут упривілейований. Бутирки для нього щось ніби громадського опікунського будинку. Йти нікуди, тому головний тюремний інспектор Москви дозволив жити тут, як арештанту-ветерану. Цікаво те, що все життя він тікав із тюрем, а на старості, бач, знайшов тут притулок.

- І із Бутирок теж тікав?

- Спитаєш сам.

- Чому у нього голова перемотана?

- При Миколі першому каторжан таврували, у нього на лобі випечене «ВОР»

Нестор підійшов до діда. Простягнув щипочку тютюну. Дід мимо сліпоти відчув цей рух, узяв пригощення.

- Я Нестор Махно, із Гуляй-Поля.

- Сідай, – старигань вказав ліворуч себе. – А я ось, помру скоро.

Про смерть було сказано так, ніби мова йшла про одужання після тривалої болеші.

Дід спритно скрутив цигарку.

- Прийде час постати на суді божому і Всевишній питає як би провікував потімне життя, я відповім – так само. Ніколи ні про що не досадує. Без відома божого ніщо не робиться, навіть зло. Ти, хлопче, молебень замов за мене.

- Чому мені замовляти? Я не віруючий.

- Молебень же не ти читатимеш. Я стільки за стінами, і з того часу як осліп повік-віки так ясно не бачив. Ось позираю твій схотінок забратися звідси.

- Ну діду, тут навряд чи хто є, у кого немає такого прагнення.

- Але більшості тут саме місце, тобі ж вільним соколом літати судилося. А зараз, то напевне наука, яби найпаче цінував, те, що зветься – воля. Перекажи Волі мою пошану.

Нестор не відразу збагнув, що мова йдеться про Ківша. Вже як старого заводили до корпусу крикнув:

- Агов, звідки Волю знаєш?

Дід Гармаш повернув до Нестора обличчя, і той ледь не зомлів од моторошності, бо зрозумів, що Гармаш бачить його якимось внутрішнім зором. У відповідь лише помахав рукою.

Старий каторжанин помер тієї ж ночі. Нестор виконав прохання старого, на останні три карбованці замовив у тюремній церкві молебень і вперше у житті вистояв службу.

ХІ

Шевчуков щотижня викликав Нестора на обстеження. На період реабілітації лікар посприяв переведенню на легку роботу, влаштувавши до лазаретної канцелярії заповнювати лікарняні картки.

Цілими днями Нестору доводилося перебувати в компанії з прибиральником Сьомкою, тим самим лисим, з яким вперше познайомився у карантинному бараку, патологічним боягузом, який страшився усього антидержавного і антирелігійного. Сьомка працював у лазареті, слідкував за чистотою в палатах, виносив судна.

¹ Варнак – втікач із сибірської каторги.

Нестор бавився зі страхів прибиральника, все намагався піддіти того чимось крамольним.

- Невже і ти проти царя-батюшки? – обережно питав Сьомка, боязко озираючись на двері.

- Так, я проти царя! – нарочито голосно говорив Нестор, ніби не помічаючи як полотніє від страху прибиральник.

- Як же так можна? Він же Богом поставлений. Помазаник.

- Його немає Сьомко, як же може хтось бути помазаний тим, кого немає?

- Кого немає?

- Та Бога ж і немає.

- Що таке кажеш, – хрестячись вжахався прибиральник.

- А отак, немає і все тут. Скоро Сьомко, прийде наш час. Перевішаємо усіх попів і царя теж.

Настрашений прибиральник від сих слів сидів перехнябившись на табуреті, а Нестор добивав віршиком, складеним як пародія на Дідро.

Деся за далеким небокраєм
Я чую тисячі гармат
А місяць нам про смерть співає
Б'є променем крізь переплетіння ґрат.
Я бачу зламані хрести,
Кінське іржання, кулеметні стрічки
Криваві майоріють прапори
Від крові розтечуться річки
Так! Буде кров, ганьба і кривда
Прийдуть, змішаються з народом
То доля наша, наша правда
Так ми здобудемо свободу.
Яка мов смерть по кістяках ступа
Змахне мечем кривавим
А ми кишкою останнього попа
Останнього царя удавим
Я бачу це, я чую запах крові
В останній бій іде сумна юрба
І зустрічають покоління нові
Клянуть і славлять наші імена.

Сьомка затуливши вуха, спішив залишити ординаторську, а Нестор, задоволений тим, що пожартував над боягузом продовжував нудну роботу лазаретного писаря.

Після вечірньої перевірки читав запропоновані Петром книжки. Поволі брав участь у політичних дискусіях, які у в'язниці мали назву «Зібрання політичних фігур».

Раз на три місяці в'язницю відвідувала інспекційна комісія, яка перевіряла літературу в тюремній бібліотеці, але на цей період «небезпечні» книжки щезали із бібліотеки та із камер. Залишалися релігійні та іноземними мовами, зокрема французькою і англійською, яких інспектори не розуміли.

Петро працював у слюсарній майстерні куди після одужання пообіцяв влаштувати й Нестора, хоча тому слюсарня така ж байдужа як і канцелярія, тільки й погоджувався, що там працювали Петро і кілька розумних марксистів, з якими цікаво контактуватися.

На політичних дискусіях де-інколи виникали такі гарячі суперечки, що ледь не доходило до бійки. Найбільше Нестор гарячкував коли мешканці міста зачіпали тему села, маючи про село суто теоретичне уявлення. Тут протилежним чином спрацьовувало його прізвисько – «Скромний».

- Я стверджував і стверджую, що селянство слід максимально відокремити від міста і подерчої¹ системи, – говорив Нестор на політичному диспуті, що відбувався у вихідний день, тоді дозволялося переходити із камери в камеру. – Місто годуємо ми, значить ми головніші, тому саме ми маємо природне право ставити умови місту і тільки так!

- А хіба місто не працює? – заперечував есер Коломієць. – Звідки ви отримаєте знаряддя праці?

- У нас у Гуляй-Полі є свій ливарний цех, від деяких речей ми дійсно залежні, але село самодостатньо росте, у майбутньому будуть і ливарні заводи.

- Ти, товаришу Скрамний, сам собі заперечуєш. Якщо у вашому селі і правда так масштабно буде розвинуто промисловість, то відповідно потрібна певна кількість робітників, у такому разі ваше село вже й не село зовсім, а містечко, а далі, якщо знов-таки слідувати вашій логіці, переросте й у місто.

- Я лише хотів сказати, що той сектор трударів, хто працює на землі важливіший. Ми без вас проживемо, а ви без нас ні. А буде нужда, то і дерев'яним ралом працюватимемо.

До дискусії приєднався Петро Марін:

- Робочі люди однаково важливі, тут однозначно без пріоритетів. Важлива домовленість і самоорганізація між цими групами. Вагово мати надійних вождів, які б виконували виключно агітаторсько-акумулятивну функцію, вони організовували б комуну, де люди самі себе забезпечували необхідним, а залишки йшли б на обмін із іншими працівниками – пролетарями із міста, а ті, у свою чергу, мали б цілковитий контроль над своїм виробництвом. У такому разі система капіталістичних відносин сама зникне, як і її опора – грошова система. Тому я допускаю, що серед анархістів може бути лідер.

Слово попросив худорлявий в'язень, колишній дяк, якого всі називали «отець Амбросій». На каторгу потрапив за причетність до бойової анархістської організації «Револьюцїонери-месники».

- Згоден з Маріним і хотів би додати, що у подібного лідера має бути достатньо багато фанатичності, достатньо для самопожертви. Такі люди спливають в історії раз на сто років. Згідно статистики, початок двадцятого сторіччя ознаменується появою подібних керманічів, які карбуватимуть історію кров'ю.

Після отця Амбросія говорив Василь Будковський, у минулому професор.

- Загалом то, друзі мої, для таких людей, про яких говорили товариші Марін і отець Амбросій, головне це процес, а не результат. Якщо і вплинуть подібні індивіди, то кажу вам, це будуть діти війни, і післявоєнна епоха із'їсть їх.

Нестор давно перейнявся симпатією до цього гордого мудрого чоловіка, на якому навіть арештантська уніформа сиділа ніби костюм-трійка. Працював Будковський у тюремній бібліотеці.

XII

Гумовий шланг, який передав Брова, Нестор постійно переховував, то закопував у вугіллі за миловарнею, то під дошками у малярному цеху, обмотував паском навколо тіла. Це один із засобів майбутньої втечі. Планував закопатися у діжці із помями, а шланг, для дихання. Однак плани на втеку одклав до слушного часу. Сподівався на амністію до дня святкування Дому Романових, бо Гарін занадто реально висвітлив перспективи «августійшого помилування». Чим ближче до свята, тим більше надій, бо щомісяця звільняли по два-три політичних і карних.

Нестор пішов учнем до тюремного годинникаря. Будковський говорив, що у в'язниці будь-які здібності удосконалюються, а Нестору завжди хотілося розбиратися у тонких меха-

¹ Подерча – податкової.

нізмах. У цьому відношенні най премудрим здавався годинник. До того ж зосереджена праця зі складними механізмами відволікала від важких думок.

У червні 1912 приїхала мати з Григорієм, який відслужив чотири роки в армії. Повідомили що Сава повернувся з фронту.

- Від Вальдемара нічого не чути? – питає, розмотуючи підкайданники, простягнувши матері кисті.

- Все не вгомонишся, – говорила Явдоха, розминаючи сліди від кайданами.

- Ні слуху ні духу, – говорив Григорій. – А ваші працюють. На заводах листівки та газети...

- Настя про тебе питала, – Явдоха спробувала змінити тему. – Вона у серпні заміж виходє.

- Що ж... – Нестору чомусь стало від цієї звістки плачно, хоча старанно приховував емоцію. – Я бажаю їй щастя. А хлопцям передайте від мене революційний привіт, скажіть, я думаю про них.

- Ти, синку, не втрачай надії, ми говорили з Янчулою, він впевнений, що амністія можлива. Сподівайся на милість цариці.

- Ох, мамо, останнє, що я можу втратити, так це надію, а ось на царицю зовсім не сподіваюся.

- Схоже братчику, тюрма тебе не змінила, – Григорій плеснув Нестора по плечу.

- Отож бо Гришо, зате навчився ремонтувати годинники.

ХІІІ

Звістка про відмову в амністії не дуже обамбурила Нестора, бо на інше й не сподівався.

«Давати драла», – вирішив остаточно. Залишалося вибрати варіанти. До цього збирав інформацію про вдалі і невдалі втечі із Бутирок. Єдина успішна втіка здійснена у 1906 році американським актором Гарі Гудіні¹, та й не тікнув він зовсім. То було парі актора з московським губернатором. Інших ловили. Нестор тепер цілком погоджувався із Йосипом, на волі необхідна підтримка, та й одному вирватись важкувато, потрібен помічник і не один.

Невдовзі випала нагода. На вечірній прогулянці підійшов Микола Жуков, який тепер сидів в іншій камері. Спитав чи не може Нестор дістати напилки і зубило.

- Важкувато, але можна, – мовив Нестор. – З умовою, що я у справі.

- Та не про те думаєш, – почав було виправдання Микола.

- Не клеїте дурня, товаришу Жуков, – знервовано перебив Нестор. – Ви не даремно до третьої камери попросилися, там самі безстрокові, я думав і додумався – вентильна шахта. А я теж безстроковий.

- Треба порадитися.

- Порадсья-порадсья.

Насправді для Нестора не завдало труднощів роздобути ці інструменти, бо вже заздалегідь приготував і сховав укупі із гумовим шлангом.

Нестор, не дочекавшись ухвали про його приєднання до групи втікачів, почав клопотатись про переведення до камери №3. Написав заяву начальнику, мотивуючи прохання тим, що у цій камері виключно працівники майстерень, а він у камері кар'єрних робочих і через те, що його конвоюють окремо не завжди встигає на роботу. Начальник тюрми не угодив у проханні ніякого підступу, усе ніби то логічно. Каторжанин прагне виходити на роботу вчасно, тим самим більше заробити.

До потрібної камери перевели наступного ранку. На обличчях нових співкамерників читалося різне, здебільшого недовіра. Видно, що до Несторової появи його ім'я стало причиною тривалих суперечок.

- Чом затихли? – Нестор сів на нари, вилучивши із потаємної кишені між лопатками ганчірковий згорток. – Мій внесок.

У згортку напилки і зубило.

¹ Гаррі Гудіні (англ. Harry Houdini, спр. ім'я — Ерік Вайз (Weisz Erik); — відомий американський актор ілюзіоніст, гіпнотизер, відомий викриттям шарлатанів і складними трюками із втечами та звільненнями.

Жуков піднявся з нар:

- Ну що ж товариші, – підійшов до Нестора, поклавши руку йому на плече. –

Думаю питання закрите. До того ж Скромний не залишає нам іншого вибору.

5 вересня почалися перші роботи по підкопу. Планувалося дібратися до вентиляційної труби, перепиляти ґрати, що закривають хід до підвалу. Звідти розпочати рити під тюремною канцелярією і вийти у сусідньому із в'язницею дворі. У поміч мали прийти товариші з волі, які ритимуть на зустріч.

Протягом ночі вдалося розібрати перший ряд цегли. Відпрацьоване сміття кожен у кишенях виносив у туалет. Нестору доручили виготовити два манекени, які дублюватимуть людей під час праці у підвалі.

XIV

Протягом місяця прорили хід під зовнішньою стіною. Залишалось кілька днів до з'єднання з товаришами на волі, які рили із підвалу сусіднього з в'язницею будинку.

У жовтні справунок з підкопом довелося припинити. Якось, повернувшись з роботи, в'язні спостерігали, що у камерах здійснювався «шмон».

- Що трапилося? – питав Жуков у наглядача.

- Підкоп шукаємо, начальству щось шепнули.

Того ж вечора в'язні камери №3 провели слідство, яким чином інформація стала відома тюремникам.

- Хтось видав, – говорив есдек Цихаєв. – І зрадник серед нас.

- Дурниці, – заперечував Жуков. – Тут має місце чиясь необережність. Якби зрада, то знали б де шукати.

Нестор несподівано наблизився до Цихаєва, дивлячись у вічі так, що той навіть злякався, на всяк випадок виставивши для захисту руки.

- Що за цидулку на днях перекинув? – спитав Нестор. – Я бачив, ти щось землякам із третього коридору надсилав.

- Дурниці такі як вигадаси... – Цихаєв поглядом шукав у товаришів підтримки, але ті взяли бік «хохла». – Загалом то не твоя справа...

- Відповідай! – мовив Нестор з нотою загрози. – Кому і що писав?

Інші в'язні підвелися з нар, оточивши півколом Цихаєва. Той вже почувався ніби загнаний звір.

- Та що таке. Я земляку чиркнув, мовляв переселяйся до нас у камеру, він у лазареті зараз, мовляв – свобода близька....

- Всього лише, – саркастично мовив Нестор, замахнувшись на дагестанця. – Пошли дурня по раки, а він жаб налапає. Хіба тобі бовдуре, не говорилося – ніякого листування та інших перемов із зовнішнім світом окрім потаємного каналу? Ти поставив під удар справу!

Нестор фацнув Цихаєва по щоці.

Через п'ять днів очікувала нова неприємність. На другому поверсі забився стік у туалеті. Пізніше з'ясувалося, що він забитий відпрацьованим будівельним сміттям, це зміцнило тюремників у припущенні, що десь у третьому коридорі таки готується підкоп.

Обшуки почалися знову. Солдати зі щупами і молотками обстежували камери. Але в'язні встигли закласти розібрану кладку і замазати вапном. Керівництво тюрми вирішило розселити в'язнів. Усіх із третього коридору водили на допит.

Нестора викликали до старшого наглядача Комісарова. Коли в'язень переступив поріг канцелярії Комісаров наказав «пошуткувати» з арештантом. Нестора, вклавши на скамницю били шомполами. Тюжка тривала біля п'яти хвилин. Нестор стійко витримав побої, старший наглядач з першої хвилини збагнув, що від «хохла» нічого не дошукається.

- Ну-с-с, – прошипів у ніс Комісаров, посміхаючись жовтими зубами. – Значить ти теж нічого не знаєш про підкоп?

- Знав би не сказав.

Нестора ж більш за все хвилював Цихаєв.

Побоювання реалізувалися. Тюремщики спочатку допитали хворого із лазарету, якому призначалася цидулка, таким чином вийшли на Цихаєва, а той, не витримавши побоїв, розказав про вентиляційну шахту.

XV

В'язнів камери №3 очікувало суворе покарання – побиття палками, 90 ударів кожному. Та обійшлося, бо усі тюрязники стверджували, що хід прорито ще до них. На щастя каторжан, новий начальник тюрми капітан Турський не хотів мати незадовільного показника на початку кар'єри, такого, як – спроба масової втечі. У такому разі про промоцію можна забути. В'язням майже вдалося вийти на волю, а це наявна недбалість персоналу і керівництва.

Нестор розмірковував над допоміжними планами, тепер мав надійні зв'язки із волею з тими, хто допомагав під час невдалого підкопу.

У листопаді вже працював на котловині.

Після роботи старший конвоїр тричі зробив перекличку, потім спокійно констатував – «втеча».

- Немає Нестора Махна, – повідомив кондуктор.

- І де ж він? – питає старший конвоїр.

- Не можу знати, – відповідає кондуктор. – Звідси нікуди не міг подітися, десь тут зачався.

Унтер-офіцер з двома солдатами пішли на ділянку де працював Махно. Проштрикували багнетами сніг. Втікача-невдачу викрили швидко. Нестор ховався у снігу, накрившись брезентом. Коли його тягнули до строю, пручався і лаявся.

У карцері розв'язав підкайданники, де були сховані документи.

Після трьох діб карцеру потрапив до знайомої камери №4.

- Спроба непогана, але неладно продумана, – говорив Будковський. – Усьому свій час, головне не розкисай. Почитай вірші...

Нестор читав своє «Передбачення», яким кілька місяців тому лякав парашника Сьомку.

- Не обмежуйся кровожерливими мотивами, – повчав професор. – Безсумнівно, що певним чином тобі вдалося лірикою оволодіти. Публіка Несторе, то велика свідомість, і до неї можна підібрати ключик, який називається «ідея», але не кожному вдається утримати такий ключик. Цю деталь, яка об'єднує душі, шукати слід десь у прозаїчних мотивах.

Нестор довго не міг заснути. Чомусь згадувалася бочанська переходка¹. Другий стовп зліва, колись ще у дитинстві, під впливом «Золотого жука», сховав у розщелині металеву коробку з-під чаю, а в ній карбованець із сріблом. Сховав та забув. Цікаво чи на місці ще?

Узявши олівець почав писати у зошиті рядки:

Де ж ти, далекий рідний краю?

Де ж ти, моя нещасна мати?

Підвівся, запалив свічку. Поволі народжувався вірш:

Пам'ятаю вересковий гай

Насилися на ганку виноградні грати

Пройшовся по камері, брякаючи кайданами для ніг.

«Нічого, я все витримаю. Я багато чого можу, зміню світ».

Сів дописати рядок:

Де ж ти дитинство безмятежне?

Чому тривожии бранця душу?

¹ Переходка – місток.

*Коли я став вже зрілим мужем
Той спогад рве нещасне серце*

Вранці до Нестора підійшов поляк, колишній адвокат Яків Ягудзинський, він займався організацією різдвяних свят.

- Несторе, у програмі є вільні хвилини. Чув ти вірші пишеш, та й актором був.

То ж я подумав, може номер зробиш?

Нестор знизив плечима:

- Спробую.

XVI

Перед Новим роком арештантам міняли одяг. Літній костюм, пара кальсон, пара панталон, повстяна шапка, чоботи з калошами, білизна. Все це видавалося на два роки. Старий одяг залишався арештанту, здебільшого він використовувався на латки, або перешивався на ковдру.

Святкування нового 1913 року відбувалося на подвір'ї для прогулянок. Поставлені столи. Харчі куплені на пожертвування благодійного фонду і ради, що опікувалася над в'язнями.

Після обіду пішли до солдатських казарм, де мала відбутися вистава.

Глядачі розмістилися на рядах, споруджених із довгих дощок, покладених на табурети.

Ягудзинський добре виконував роль конферансьє, безперестанно говорив, жартував.

Нестор мав виступати після хору балаласчників.

Яків запросив його на сцену.

- А зараз, шановна громадо. Вам прочитає власні вірші селянський самородок з півдня – Нестор Махно.

Яків заплoduвав, слухачі теж залопотіли.

Нестор окинув оком публіку. Спіймав себе на тому, що не має ані тіні хвилювання:

Гей, ти батьку мій, – степ широкий

Та й поговоримо ще з тобою

Адже мої бідні роки

Та пішли за водою.

Ой, ви зірки, зірки яскраві,

Ой, красаота ваша, та й зовсім не мила

Та й на сиві кудрі пороша

Опадає біла...

Нестор зробив паузу, переводячи дихання, і спостерігаючи за реакцією публіки. Побачив зацікавленість.

Ех, ви ночі, чорні безокі!

І не видно куди я іду,

З малих років я саодикий

Ось таким і пропаду

І де ж ви тепер, брати мої милі?

Гірких сліз та й ніхто мні не витер

І стою наче дуб край могили

А навкруг – лише хмари та вітер.

Під оплески відійшов за імпровізовані куліси, де зустрів отця Амбросія. Той роздобув пляшку мадери. Запросив розділити з ним трапезу. Пішли до камери №5. У цей день каторжанам дозволено переходити із камери в камеру.

- Як так вийшло, отче Амбросію, що ти пішов у анархісти. Мені думалося, духовенство максимально віддалене від потреб народу.

- Від цих, як ти кажеш, потреб, ніхто не відсторонений, у кого є серце.

- Не знаю, не знаю... Справжній революціонер народжується тільки у середовищі несправедливості і важкої праці, а ті революціонерики із дворян то лише теоретики, вони навіть сидять упривілейовано, їх не б'ють, не носять кайдани. Знають, що революція скоро переможе, а перебування тут, то забезпечення теплих місць у майбутньому керівництві.

- Це Несторе, не ти говориш, а жебоніє злість твоя. Бо нічого не бачив хорошого від дворянської пінки, то ж слід розуміти, що і духовенство якимось чином тобі муляє очі.

- У нас у селі є піп провокатор, на його совісті тьменно смертей товаришів по бойовій групі.

- А я пішов із духовенства за певних причин. У перший період стався злам мого світобачення. Ні, не читав навмисне революційних прокламацій. Працював у цензурному відділі, доводилося літератури багатенько читати, яка на думку владики шкодить православ'ю. Читав Марка Аврелія, Руссо, Гете. І, як пізніше говорили колишні колеги, «отруївся» на роботі. Якось розчовпав, що початок усього зла на землі – Біблія. По-перше – корінь розпусти, три доньки лягли у ліжко до батька, для продовження роду людського, отож бо маємо тлумачення, що людство – це дитя інцесту. У церкві є зворотний бік медалі: гомосексуалізм, олжа, пияцтво. І я захирів Несторе, похирів безвір'ям. Християнство для мене перестало бути стовповим провідником. Ніцше казав, що християнство узяло бік слабкої людини, я піддався. А потім зневірився і у Ніцше, тому, що той, руйнуючи власні догми, кинувся захищати кобилу, яку стьобав візник. А тут опромінилася ще одна істина – причина в російському православ'ї. І збагнув я, що у цьому світі не має місце авторитету, є лише прагнення до абсолютної свободи.

Далі отець Амбросій зовсім сп'янів, вже говорив крізь сон, якимись уривками:

- Доведеться вбити ворога – не вагайся... Бог збільшив смертних настільки, що дозволив убивати один одного... Пляшка з-під горілки має бути схожа на дітородний орган...

XVII

На Стрітення Нестор потрапив до карцеру. Коли колона плелася із загальних робіт, хтось із городян прослизнув між конвоїрами із в'язанкою бубликів, роздавав каторжанам. Один із вартовиків уперішив благодійника нагайкою. Нестор, схопивши мерзлу грудку, поцілів конвоїру в лоба. За що у тюремному дворі був битий і посаджений до карцеру.

У камері почав складати новий вірш, записати ні на чому, тоді, щоб ліпше запам'ятати наспівував:

Гей, ти коник, коник чалий,
Виведи з туману
Я сьогодні трохи п'яний
Не спіткнись у яму
Приведи, ти, мене коник
У поле до криниці
Бо твій вершник пан полковник
Бажає напитись
Відвези, ти хміль бранця
До його порогу
Відіплюся й рано в ранці
Знову у дорогу...

Наглядач приніс келих квасу і скибку хліба – карцерний раціон.

Нестор вилучив із-за пояса книжку із затертою палітуркою, примірник пушкінської «Капітанської дочки». Не взявся б читати, якби Будковський не порадив переосмислити при-тчу Пугачова.

Під стіною щось зашаруділо. Біля келиха з квасом побачив щура, який тягнувся до ски-бки хліба.

Відламав шматок, простягнув на долоні. Пацюк заліз на руку. В'язні називали його «Фельдфебель», бо це тюремний листоноша. На шиї щура намацав мідну капсулу в якій ле-жало дві цигарки, сірники і цидулка з огризком олівця:

«Товаришу Скромний, наш палкий привіт». На зворотному боці Нестор написав: «Пе-редайте почитати. Пушкіна не треба, він на кілька голів нижчий за Некрасова, Тургенєва, Гоголя. Не велика кеба казочки писати».

У вечорі наглядач приніс пайку і згорток у якому свічки, цигарки і книжка. Спочатку Нестор не второпав навіщо передали Біблію, та з'ясувалося конспірація.

Починаючи від п'ятикнижжя Мойсея, поверх біблійного тексту олівцем написана стат-тя Кропоткіна «Закон і Влада».

Читаючи, поволі відволікався на святі письмена, намагаючись зрозуміти переписувач випадково чи навмисне об'єднав біблійні вірші із творами адепту анархізму. Поверх тексту: «Котрі бо згрішили без Закону, без Закону й загинуть, а котрі згрішили в Законі приймуть суд за Законом. Бо не слухаючи Закону виправдані будуть» написано: «Усі ми до того зіпсо-вані нашим вихованням, яке змалечку знищує у нас бунтівний дух і розвиває покору до вла-ди, усі ми так розбещені нашим життям з-під палки закону, який усе передбачає і узаконює: наше народження, нашу освіту, наш розвиток, наше кохання, дружбу і т.п. – що коли так бу-де далі, то людина невдовзі втратить будь-яку властивість судження і особисту практич-ність».

Повернувшись у камеру, Нестор зажадав свіжих газет. Переглянув шпальти «Руського слова» де писалося про балканську кризу.

- Що мислиш із цього приводу? – спитав Будковський.

У відповідь Нестор знизив плечима:

- Нічого не мислю, а що?

- Подумай, починай вивчати аналітику і політекономіку. Із цієї балканської кри-зи можна багато чого вичленувати.

- Гм... – Нестор знову узяв газету.

- Вчись друже, вчись аналізувати політичну ситуацію. Із цієї статті можна зро-бити однозначний висновок – невдовзі Росія втягнеться у війну.

XVIII

21 лютого 1913 року на честь святкування дому Романових у Бутирках оголошений ви-хідний.

Після молебню арештантів пригощали фруктами і солодощами, перегода на загальній прогулянці дозволили спілкуватися з карним блоком.

Нестор познайомився із київським налітником Севую на прізвисько «Чалий». Дізнав-шись, що Нестор із Гуляй-Поля почав розповідати про свого київського товариша, який теж із цього села, у кримінальних колах його називали Піка. Нестор не міг нікого згадати за та-ким прізвиськом, доки Сева не назвав ім'я – Остап.

- Чекай-чекай... Піка, як же! Не Коршак випадково?

- Хто зна, – Сева смикнув плечима. – Я пачпорту його не бачив.

- Він ножами володіє вправно.

- Оце точно. От бач, знайомець є.

- Ще б пак, ми з ним у дитинстві знаєш якими друзяками були... Шкода перепис-ка років зо сім тому обірвалася.

- А ми з ним, – Сева простягнув відкритий портсигар, – ювелірний брали, та у засідку вскочили. Наших двох відразу ухайдохали, а Остап п'ятьох фараонів поклав.

Його барабан спустошив, він забрав мій револьвер, наказав лягти на підлогу, я мав удавати заручника. Опісля усе на себе повернув, мовляв не було підручних, та не могло – мене взяли. А на суді Остап без адвоката викручувався, та все рівно на смерть засудили.

- Он як... А чому без адвоката?

- У нього ж університет за плечима, знаєш яка голова – ого-го, – Сева зробив жест вказівним пальцем, показуючи у стелю. – Він у нас отаманом був.

- Так значить немає Остапа... Говорив, що боротиметься, але думалося методи будуть інші...

XIX

На початку березня за вимогою Шевчукова з Нестора тимчасово зняли ручні кайдани, бо почали гнити кисті.

Коли спала ожеледь, роботи у котловині відновили. На будівництво завезли ліс і цеглу, почалися роботи з фундаментом.

Кондуктор пропонував Нестору більш чисту роботу, з'явилася вакансія двірника, та цю пропозицію відкинув.

- Геть не хочу, за муром хоч і з охороною, та все ж не в тюрмі, хоч якась ілюзія волі.

Із приводу Несторової відмови Будковський поділився з Маріним припущенням:

- Цоркнути замислив.

- До гадалки не ходити, – погодився Петро.

Нестор дійсно готував нову втечу. Обладнав між штабелями дощок тайник, куди потихеньку щодня зносив сухарі, також схоронив сокиру, яку знайшов у котловині. Іржаву, але як зброю цілком придатну. Вочевидь її ще взимку загубили в снігу.

XX

На травневому засіданні «Політичних фігур» головував есер Рутенберг. Нестор вів протокол засідання. Рутенберг оголошував, як здалося Нестору, вельми пафосно, ніби у державній думі.

- Товариші, я не маю сумніву, що колись протоколи наших засідань увійдуть до аналогів історії революції.

Далі протягом години розхвалював різні політичні течії, завершив патетичним визначенням революціонера:

- Це Христос нової релігії! Лише через страждання здобудемо перемогу, ми – вершители історії!

«Десь таке чув», – подумав Нестор. У протоколі написав: *«Товариш Рутенберг висловив позитивну оцінку революційному рухові, а також визначив, що є революціонер і революція»*. Нестора вельми зацікавив виступ марксиста Дмитра Гудінова, сухорлявого інтелігента, манерами схожого на дворянина, але таким не був, він колишній залізничник.

- Товариші, факт, що Росія, всупереч недосконалій податковій системі, хабарництва державних можновладців, економічно зростає. Щороку держава виділяє колосальні кошти на потреби освіти і медицини, а також слід зазначити, що вальний відсоток йде на озброєння. Та слід акцентуватись на одному «але» – звідки ж лєвова частина надходжень до казни? А це, так звані «п'яні гроші». Державні можновладці, керуючись особистими інтересами знищують країну із середини, стимулюючи пияцтво серед пролетаріату і селянства.

Промову Гудінова Нестор занотував слово у слово.

На вечірній прогулянці, отець Амбросій запропонував випити по чарчині Нестор на це відказав:

- Кінчати треба з пияцтвом. Прийде час, зберу свою групу, я впроваджу порядки Олександра Лбова¹. Пиятка і революція речі несумісні.

¹ У групі Олександра Лбова був впроваджений суворий «сухий закон».

XXI

Унтер-офіцер втретє вигукнув «Махно». Зітхнувши, звернувся до старшого наряду:

- Знову цирк влаштовує.

- Ваш благородь, дозвольте? – визвався аристократ Лутінін, якому Нестор якось дав по щелепі. – Перевірте штабеля, він там постійно утаємничувався.

Скоро знайшли схованку. Нестор відчайдушно відбивався сокирою, так, що від багнетів летіли іскри.

- Не візьмете, чортові белеги! – Несамовито кричав. – Не підходити, уб'ю!

Солдати за допомогою багнетів поступово обмежили порухи, та й кайдани заважали. Одному вдалося вдарити невгамовного в'язня прикладом по тімені.

Унтер-офіцер оглянув схованку, знайшов торбинку із запасами.

- Це ж треба, довго готувався.

Нестор отямився у лазареті. Прив'язаний до ліжка, на голові мокрий рушник, поруч тітка Клава.

- Навіщо тобі те потрібне, – дорікала медсестра. – Від долі все рівно не затаїшся, шкоди собі завдаєш ото й усього. Смиренно прийми долю. Дасть Бог, звільнишся.

- Я сам творець долі своєї, – запально мовив Нестор, хоча кожне слово болем відлунювало у голові.

- То гордощі синку, за таке Всевишній карає.

За цю спробу, Нестор отримав місяць одиночки, з обмеженням літератури і літературних вправ.

Вночі розбудив Фельдфебель. Заліз на груди.

Намацав капсулу. Сева передав цигарок.

Невдовзі Сева отримав відповідь:

«Один я ніщо, гамузом – ми сила. Разом і тільки так! Ми спроможні вирватися за межі цього оплоту насильства і руйнації усього людського. Зробіть вибір: чи все життя жити, очікуючи на божу чи на царську милість, або узятися за справу самим. Ризикнути нікчемним існуванням на противагу волі. Нарешті дихнути на повні груди священним вітром Свободи!»

- Політика, – зазначив Севин співкамерник. – Як кучеряво написано.

- Це для інших, – Сева згорнув цидулку, вклавши у капсулу. – Його камері треба передати.

XXII

Після завершення карцерного строку Нестор вийшов на прогулянку. Вивели на зорі до, так званої, «камчатки», внутрішнього двору біля канцелярії, де ніколи не було сонця.

В обід пішов на роботу до миловарного цеху, працював у кочегарці. Підійшов Севин співкамерник Птах.

- Ходімо, кличуть.

Нестор, не розпитуючи навіщо, поплентався за Птахом. Зайшли до підсобки. Сева сидів на табуреті в оточенні карних. Біля стіни блідий Лутінін, якого пильнували двоє каторжан.

- Як же перехопили? – Нестор не розумів яким чином вдалося привілейованого в'язня та ще й такого рангу перетягнути до території контрольованої карними.

- Чужоложні бажання Несторе, спіймали на любовну цидулку ніби то із жіночого корпусу. Навіть охороні заплатив, щоб пропустили.

- Навіщо кликав?

- Він на тебе нафіскалив. Це на знак моєї дружби. Роби із ним, що забажаєш.

Лутінін кинувся Нестору в ноги, плакав, цілував чоботи.

Нестор огидливо відштовхнув аристократа.

- Я не суддя щоби карати, і не Бог, щоб милувати.

Вийшов із підсобки. Сева підійшов до Лутініна, який все ще стояв на колінах.

- Чув – він не суддя і не Бог.

Сева посміхаючись узяв Лутініна за голову, після різкого руху, хруснули шийні хребці.

XXIII

Зникнення Лутініна помітили не відразу, на перекличці його відсутність пропустили повз увагу, бо знали, що відкупився, і тепер десь перелюбствує. Та о дев'ятій ранку солдати знайшли тіло на господарському дворі, біля драбини. Складалося враження ніби Лутінін навіщо поліз на драбину, приперту до стіни, звідки оббурдюжився і зламав шию.

Наступного ранку після перевірки Нестора викликали на допит, не сумнівався, що через Лутініна.

Привели до кабінету начальника тюрми фон Ельбе та замість нього слідчий, який знаком наказав сісти навпроти.

Нестор приготувався усе заперечувати, якими б доказами не приперли.

Слідчий довго копирсався у теці, перекладаючи папірці з місця на місце, відтак якось несподівано спитав:

- Им'я Остапа Аріковича Коршака знайоме?

Відразу й не прирозумів про кого мова, тому впевнено відповів:

- Уперше чую.

- Як же так? Окрім того, що із одного села, ви ще й приятелювали. Ось... – слідчий поклав перед Нестором лист, написаний ним ще у 1906 році, який адресувався Остапу Піці.

- Я премного із ким приятелював, – відповів дещо приголомшено, бо не розумів, яким чином до справи про убивство тюремного стукача причетний покійний Остап.

Слідчий закурив, простягнувши Нестору розкритий портсигар. Хоч і хотілося курити, але не взяв.

- Що б ти сказав, якби пообіцяв через кілька років амністію, а там на нетривалий термін на поселення десь у Симбірську? Все ж краще, без кайданів, без тюремного розпорядку.

- Було б чудово, – Нестор відкинувся на стільці, зневажливою посмішкою показуючи, що насправді відкидатиме будь-які пропозиції. – Не тіштеся ілюзіями, співпрацювати не буду. Хоч і гомонимо приятелями, ми люті вороги. На волі я б вас застрелив.

- Я читав твою справу, тому маю уявлення якого польоту птах переді мною. Однак, всіляке буває. Де б на твою думку зараз міг перебувати Чорний Капітан.

- Хто?

- Чорний Капітан, він же Остап Коршак.

- Як де? Мертвий. Його у Києві стратили.

- Раджу подумати, – слідчий закрив папку, у його очах читалося розчарування. – Може щось цінне пригадаєте, то повідомте начальнику, а я подумаю як полегшити вам життя, але це має бути по факту щось цінне.

- Невже Остапу вдалося зіскочити? – це була радше думка у голос ніж питання, Нестор якось навіть захоплено дивився на слідчого.

У камері розповів про дивний випит Маріну і написав Севі цидулку, його напевне вже викликали на допит.

- Якщо фон Ельбе перед ним на цирлах ходив, – припускав Марін, – то ймовірно цей фараон із самого департаменту. Значить твій приятель Остап вельми важлива персона.

У вечорі від Севи прийшло повідомлення: *«Чудасія, отаман зробив неможливе»*

XXIV

Спроба втечі у березні 1914 вийшла найневдалішою. Хоча Нестору здавалося до цього все продумано, навіть на волі очікував чоловічок.

Підвода із помийними діжками не виїхала навіть із тюремного двору.

Солдат помітив гумовий шланг.

Смикнув.

Слідом за шлангом із діжки вискочив арештант.

Нестора побили на плацу.

- До кардегарії його, – скомандував старший наряду, потім схаменувшись помішався, – ні, засмердить там усе. Карцер згодом оформимо.

- Нехай може помиється? – запропонував солдат.

- Раз йому подобається у помиях бовтатись, то й нехай нюхає.

Нестор отримав тиждень карцеру.

Співкамерники помітили, що товариш Скромний став відчуженим, дещо забісованим. Мало із ким спілкувався. Часто піднімався поночі і блукав по камері, брязкаючи кайданами. «Оживав» лише на зібраннях «політичних фігур». Особливо палко відзначався, якщо тема торкалася майбутнього збройного повстання.

На травневому засіданні Гудінов зачепив питання можливого перевороту.

- Повстання зараз неможливе лише тому, що авангард революції – пролетаріат не озброєний. З вилами товариші, не навоюєш...

- У подібній справі головне не зброя, – перебив Нестор невпевнено, та поволі говорив запальніше. – Якщо правильно підійти до справи, то можна розпочати боротьбу навіть із вилами. Найголовніше друзі мої – готовність до самопожертви, а це набагато потужніша зброя від пістолета чи бомби. Не зрозуміло чом товариш Гудінов пролетаріат називає «авангардом революції». У процентному співвідношенні домінує селянство. Якщо незгодні, то зазирніть у будь-який підручник політекономії.

- Однак лідер вичленовується завжди із маси робочої інтелігенції, – заперечив Рутенберг.

- Хіба що «вичленовується», із інтелігенції виходять лише базіки-теоретики, практиків народжує селянство. Візьміть ту ж статистику, і ви побачите, що по справжньому народні лідери вихідці із селянського середовища. А пролетаріат засмічений непотрібною агіткою.

У вечорі Нестор отримав лист із жіночого сектору. Писала есерка Ганна Левіна, яка прочитала протокол засідання:

«Ознайомилася із Вашою промовою, та й деякі поезії Ваші мала честь читати. Вбачаю у Вас задатки лідера. Бережіть себе для майбутнього. Доки ви не опрацьований алмаз революції, але грані вже видно...»

XXV

У червні за бутирські мури дійшла інформація про убивство в Сараєво ерцгерцога Франца-Фердинанда. Серед в'язнів почалися перекори бути війні чи ні. Після смерті російського посла в Сербії Гартвига¹ вже мало хто сумнівався, що Росія залишиться поза війною, бо Гартвиг ще міг слугувати запорукою сербам.

Із липневих газет каторжани дізналися, що в країні почалися робочі страйки, які поволі ставали загрозливими для економіки імперії. Страйкували робочі нафтових копалень у Баку, страйкували путіловці у Петербурзі, а десятого липня страйкували і в Москві.

15 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. Росія того ж дня почала мобілізацію чотирьох військових округів зосереджуючи їх біля австрійського кордону. Хоча військові стратеги вимагали загальної мобілізації стверджували, що Німеччина не залишить Австрію без підтримки, але цар Микола сподівався, що Німеччина примирить Сербію з Австро-Угорщиною. Цар вагався. Часткова мобілізація не слугувала б Австрії як загроза. На загальну мобілізацію цар погодився лише у вечорі 17 липня. Німеччина це розцінила як можливу загрозу, тому власну мобілізацію оголосила, як акт самозахисту.

19 липня Німецький посол Пурталес вручив міністру іноземних справ Росії Сазонову офіційне оголошення війни.

Перша світова війна почалась.

В'язнів вишикували у кордоні прийшов начальник у в'язниці у супроводі дружини.

¹ Гартвиг Микола Генріхович 1855 – 1914 – російський дипломат.

- Панове, я начальник над вами зовсім недавно, тому ми не встигли один одному як слід у печінках засісти. Та думаю вже і не буде такої можливості. Почалася війна, а мені, як людині військовій місце на фронті.

Фон Ельбе говорив натхненно. Одні в'язні слухали байдуже, інші зацікавлено.

- Я німець, – закінчував промову фон Ельбе, – але живу в Росії, їй присягав на вірність. Буду прохати відправити мене на Кавказький фронт. Єдине, що для вас можу зробити, це попрошу свого наступника забезпечити вчасне отримання вами свіжих газет.

Останнє повідомлення порадувало каторжан. Дама почала роздавати по примірнику Євангелія, закликаючи в'язнів молилися за царя-батюшку, щоб «боженька допоміг йому здолати ворогів».

Арештанти розійшлися по камерах.

У вечорі Адам Козловський посварився з Вденятіним. Поляк бажав Росії у цій війні поразки, Веденятін же налаштований патріотично. Невдовзі серед в'язнів виник розкол, поділилися на «патріотів» і «поразковців». Часто доходило до бійок, кожен доводив свою правду за допомогою табуретів, кастетів. Адміністрація гласно підтримувала «патріотів», їх не запроторювали до карцеру, із багатьох зняли кайдани. Незважаючи на обіцянки попереднього начальника газети дозволялися тільки «патріотам».

У «поразковців» проводилися постійні обшуки, проучували карцером навіть за зберігання газет і революційних листівок, на які раніше адміністрація не зважала. Анархісти створили, так званий, «інтернаціонал» і зайняли нейтральну позицію, які засуджували війну, але не бажали Росії поразки, однак не дивлячись на нейтралітет, тюремники зарахували їх до «поразківців». Нестора засудили до десяти діб карцеру за те, що знайшли вірш «Заклик» написаний ним ще у 1912 році:

*Піднімемось браття, і з нами народ
Під чорним знаменом він піде вперед
Сміливо під кулями кинемось в бій
За віру в комуну, як вірний нам устрій
Зруйнуємо трони і міць капіталу
Зірвемо порфіри із золотого металу...*

Із карцеру передав записку засіданню «політичних фігур» де писав: «Товариші, не будьте сліпими кошенятами, не йдіть на повідку у катів трудового люду та їх ланцюгових псів – тюремних наглядачів. Їм вже вдалося отримати над нами невеличку перемогу – посварити революційні осередки. Єднаймося товариші, лише зараз ми непереможна сила, навіть за цими мурами».

XXVI

У серпні Нестор отримав звістку, що забрали на фронт Омеляна. Йому дозволили написати братові листа.

«Любий брате, тримайся і не втрачай силу духу. Головне – будь обережним. Думай про діточок, нехай син Іван, донечки: Фрося, Стеша і Катя перебувають у твоєму серці, це допоможе. Не знаю чи побачимося коли. Я тут надовго. Війна не для твоєї доброї вдачі, але нічого не вдієш. Я свідомо поклав життя на боротьбу з тими, хто розпалює війни. Почасти помилявся, але ні про що не шкодую. Що тобі побажати? Бажаю удачі, нехай «кирпата» тебе минає. Обіймаю, цілую твій брат. Нестор».

Дописавши підійшов до вікна і довго дивився у вікно на загразоване небо.

- Вийду, нап'юся свободи, і напою нею інших, – говорив тихо.

До Нестора підійшов есер Антон Шевцов.

- Несторе, багато хто із «патріотів» і ваших збирають підписи з проханням вирушити на фронт.

- Ну то й що?

- Шанс вийти на волю. Спокутувати провину...

- Не знаю кому як, а мені нічого спокутувати, – роздратовано мовив Нестор. – Чистий я перед народом і власним сумлінням, от вийду то до останньої краплини крові битимуся із царизмом та владою.

- Я тобі у загальних рисах, а ти... – Шевцов відмахнувся.

Нестор підійшов до Будковського і тихо мовив:

- Війна стимулюватиме вибух революції. Я це відчуваю. Лишилося недовго.

XXVII

Розпуск державної Думи 16 грудня 1916 року викликав серед в'язнів нову хвилю політичних суперечок. Подібний резонанс виникав під час звістки про початок війни, але цього разу до бійок не доходило. Більшість переконані – падіння самодержавства неминуче.

«Я певен мій друже, – писав Нестор Маріну, який перебував у іншому коридорі, – революція почнеться не пізніше зими».

Внутрішній режим Бутирок пом'якшав. Змінилася політика окремого утримання політичних і карних в'язнів, тепер одні з іншими могли спілкуватися на прогулянках. Виявилося, що багато карних злочинців подекуди орієнтувалися у політичному житті країни ліпше від деяких політичних. Часто засідання «політичних фігур» проводили на дворі для прогулянок.

- Товариші, нова республіка справедливості звільнить усіх політв'язнів, – говорив на дворовому засіданні Шевцов. – Очікувати лишилося не довго. Революціонери на волі вже піднімають народні маси.

- Лише політичні підуть на волю? – питав Сева. – Поміж вас є такі, що через непорозуміння опинилися серед політики, де ж ваша справедливість, про яку ви так взято торочите?

- Комісія по звільненню вирішуватиме, – пояснював есдек Ерьомін. – Багатьом дійсно доки ранувато на волю.

- Коли наша партія прийде до влади, – говорив Шевцов, – будуть звільнені усі в'язні без винятку.

- Так-таки усі? – глумливо мовив есдек Шадрін. – А як же ж убивці? Розбещувачі дітей?

До дебатів підключився Нестор:

- А таких не буде, якщо знищити основу розбещеності, щезне і сам злочин. В умовах мирної праці людина перевиховується...

- Дурниці! – перебив Веденятін. – Якщо ви так щиро вважаєте, а не цитуєте кропоткінську утопію, то ви звичайний романтик. І сподіваюсь життя виб'є із вас ці ілюзії. Деякі речі просто не від'ємні од людського ества: жадоба, бажання смачно поїсти, жити за чужий рахунок.

- Ви мало розумієтесь на виховному моменті, – відстоював переконання Нестор. – В'язниця, як інструмент виховання не виправдала себе. Ми ж, анархісти, запропонуємо свою методу – загальна праця, справедливий розподіл продуктів труда.

XXVIII

1 березня 1917 року у вівторок вранці не було звичайної перевірки. Принесли сніданок і не вивели на прогулянку. Невдовзі у супроводі коридорного зайшов заступник начальника тюрми Нечаєв.

- Панове, – Нечаєв говорив тихо, чомусь зиркаючи на двері, за якими залишив коридорного, – Щось відбувається. Говорю лише вам, бо знаю тут немає балаболів. У Петрограді політичні зміни, скоро дійде до нас. Скажу лиш те, що велика вірогідність скорого звільнення.

Тільки-но Нечаєв вийшов в'язні підійшли до вікна, із північної вежі дали знак, що передадуть послання.

Невдовзі «Фельдфебель» приніс повідомлення: *«По Москві акції протесту, видно людей із червоними прапорами».*

Потім на подвір'ї побачили озброєних охоронців, а зброю брали лише у якихось екстрених випадках.

У вечорі принесли вечерю і знову ніякої перевірки, навіть коридорні пощезали.

О восьмій вечора до камери зайшло двоє військових, без будь-яких пояснень забрали Жукова та Веденятіна. Через дві години забрали ще двох.

Протягом ночі забрали вісьмох. До ранку у камері №3 залишилося дев'ять в'язнів. У цих, що лишилися, урвався терпець, почали грюкати у двері вимагаючи пояснень. По криках із інших камер дізналися, що там відбувалося теж саме.

У коридорі почувся свисток старшого наряду. В'язнів вивели і вишикували.

- Спокійно панове, – говорив начальник охорони. – Ваших товаришів відправляють до фільтраційного відділку. Там комісія по звільненню, вона працює цілодобово. Першими звільняються хто за статтею 102.

Та протягом дня із камери більше нікого не вивели. В'язні впадали у відчай. Свобода, яка здавалася ось-ось прийшла, відтягувалася. Масла до вогню підливали настрої деяких в'язнів, які побоювалися, що повстання буде придушене як у 1905 році, тоді про звільнення можна забути.

Вночі у дворі тюрми почулися шум і постріли. З'явилися солдати із червоними знаменами, які вигукували:

- Товариші! Свобода! Виходьте, ви вільні!

Нестор із співкамерниками відірвали стільницю і скориставшись нею як тараном, із п'яти ударів вибили двері. Із інших камер теж виходили.

Невдовзі півтори тисячі в'язнів змішалися на дворі із солдатами. Унтер-офіцери вишикували звільнених у колону по чотири і вивели за ворота тюрми, скерувавши до міської управи, де мали видавати документи. Та дорогою колону зупинив загін козаків-вершників, який слідкував за порядком у місті. На перший план виїхав чоловік у шкірянці, озброєний «наганом».

- Куди ведете?! – закричав шкіряний. – Навіщо усіх? Назад. Звільнення відбуватиметься організовано!

- Що значить назад? – обурився матрос унтер-офіцер. – Це політичні. Жертви царизму. Революція звільнила їх без всіляких умов! Врешті-решт, ми пообіцяли їм свободу і ми ж назад до тюрми?! Не бувати цьому!

- Не бувати!!! – підхопила орава солдат.

Чоловік у шкірянці дав знак козацькому осавулу. Козаки підняли гвинтівки і невдовзі з Театральної площі виїхали ще вершники.

- Повертайтеся товариші! – кричав шкіряний. – Це ж для вашої користі. Завтра рано комісія знову розпочне роботу. Багатьом із вас знадобиться матеріальна і медична допомога. Цього не буде якщо топтатиметеся мов отара овець і заважатимете. Сприймайте в'язницю, як тимчасовий притулок.

Тепер каторжани поверталися у супроводі охорони, солдат витіснили із юرمىська. Багато хто плакав.

Тюрма наявно вже нагадувала постійний двір. Охорони ніякої, окрім кількох людей біля «брами святого Петра» – так називали центральний вхід, камери наростіж.

Нестор повернувся до своєї, де з отцем Амбросієм злагодили вечерю.

Аби розв'язитися від важких думок, Нестор засів за підручники алгебри, вирішував завдання з біноміальними коефіцієнтами.

О шостій вечора до камери зайшов офіцер без відзнак.

- Хто Махно?

- Я.

- Збирайтеся, я вас вітаю, ви вільні.

Офіцер потис Нестору руку, повів до кузні, солдати розкували.

Віючись подвір'ям відчувалася відсутність кайданів. Адже носив не знімаючи майже вісім років, а тепер від легкості здавалося злетить. Ледь хитаючись зайшов до кабінету де засідала комісія по звільненню.

РОЗДІЛ 4

Революція в Україні

Завжди зводили наклепи, проклинали, ніколи не знаходила порозуміння, тебе уявляють лютим жахом нашого часу.

«Ти – руйнація будь-якого порядку – кричить натовп» війна і неспинна жага убивств. Нехай вони кричать. Тим, хто ніколи не прагнув знайти істину, що ховається за словом, тим не зрозуміти його істинного значення. Вони залишилися сліпими серед сліпих. Але ти, о слово, таке ясне, таке сильне та чисте, ти проголошуєш все, що я поставив собі за мету.

Я віддаю тебе майбутньому! Ти будеш жити, коли кожен пробудиться у самому собі! Чи прийде це при світлі сонця, чи під свист бурі, я не можу сказати, але земля побачить. Я – анархіст, тому не стану керувати, але й не бажаю бути керованим.

Джон Генрі Маккой

I

Вулиці Москви діяли приголомшливо. Нестора дивувала велика кількість транспарантів, скрізь озброєні люди. Кудись щезли лихачі. Вулиці неймовірно засмічені, солдати справляли природні потреби на виднощі, або у під'їздах, барикади більше нагадували сміттєзвалища ніж бойовий редут, одна складалася із перевернутого трамвая, ламаних меблів та залишків огорож. Потрошені вітрини магазинів.

Нестор прочитав кілька закликів на плакатах: «Свободу підлітковій індивідуальності», «Слава всесвітньому союзу політичних збоченців».

- Невже такі бувають? – спитав Йосипа Альдира, який супроводжував до лікарні, де тепер за сумісництвом готель для звільнених каторжан.

- Читай більше марниць, – Йосип розсміявшись обійняв Нестора. – Жартівники звісно, а подостатком хто й штурпаки звичайні.

У шпиталі Нестора зареєстрували і поставили на тимчасове утримання до тих пір, доки виділять кошти на повернення додому. Також занесли до списку тих, хто потребує санаторного лікування. Червоний Хрест малими партіями щотижня відправляв чахоточних до Криму. Тут же зустрівся з Маріним, який повертався до в'язниці, бо входив до складу комісії по вивільненню і тепер доклав зусиль для звільнення анархістів Потапова і Шнейдерова, які стараннями Веденятіна зачислені до карних.

Нестор познайомився з Володимиром Худолеєм, якого знав тільки по тюремному листуванню. Пішли до лефортовської анархістської групи, там Нестору запропонували місце секретаря. На порядку денному групи питання організації першотравневої демонстрації. Нестор наполегливо взявся за організаційну роботу, відчував – саме це його стихія – громадська робота. До Гуляй-Поля надіслав телеграму, де повідомив, що на деякий час затримається у Москві.

II

Нестор кілька разів навідувався до Бутирок, намагаючись зустрітися із Маріним, який тепер підписувався і називався тюремним псевдонімом – Аршиновим. Застав його пізно у вечорі, коли той повертався із засідання комісії.

- Де Сева? – питає Нестор. – Він так і залишився серед карних?

- Ні. Вислизнув ще під час першого масового виходу до Театральної площі. Приходив до мене, також тебе розшукував, говорив, що знайде у Гуляй-Полі.

- Я із дому телеграму отримав від матері і Луки Коростильова, це активіст нашої групи. Додому кличуть. Думав одельки лишитися, та попрацював і зрозумів, що мос-

ковські товариші більше слину райдужну люблять пускати ніж працювати. Не для мене се. Не для такого стільки страждав. Якщо можна, поклопочись про місце у потязі.

Петро написав цидулку, яка призначалася Сергію Молчанському, секретарю відділку анархо-синдикалістів.

- Аршинов пише, що ви до України відбуваєте, – Молчанський відклав записку, уважно глянувши на Нестора поверх окулярів. – То можете виконаєте деякі дрібні доручення у Харкові?

- Звісно, якщо зможу.

- Ви із Катеринославщини, маю сподівання ми неодмінно побачимося. Наша федерація в готелі «Асторія».

- Я хочу попрацювати з селянством. Село зараз віддалене від революції, це чиста сторінка. Місто не для мене, як і пусті дебати.

III

За вікном вагону розгорнулися безкраї степи України Нестор не стримався, заплакав. На горизонті побачив табун коней. З'явилася хіть мчати верхи чвалом по степу безнастанно, це так часто снилося в Бутирках.

На станції Гуляй-Поле сплигнув на мокрий гравій. Гальмове сопло обволокло паровою хмарою.

Не став наймати візника, до села рушив пішки.

Йшов дорогою, якою подумки проходив щоночі, намагаючись згадати кожен куш. Здавалося, не було ніякого ув'язнення, лише жажливий сон. Тепер насолоджувався почуттям не насиченості свободою.

У селі вже знали про його наближення, виходили із дворів, віталися, знімаючи шапки.

Вдома зустрічала вся родина, стара Явдоха, брати з дружинами і дітьми.

Явдоха обійнявши сина довго не відпускала, так і стояла поруч тримаючи за руку.

Стіл накрили на подвір'ї.

- За твоє повернення брате, – Сава підняв чарку. – Дасть бог усе налагодиться.

Омелько зі шпиталю покажеться, скоро воєдино всі будемо.

- Як там у нього справи?

- Шрапнеллю око вибило. Та живий і слава Богу. Пий брате, а то небісь і забув смак горілки.

- Скажеш таке, цього лайна скрізь досить, – Нестор випив півчарки, залишок вилив на землю. – Це остання на сьогодні. Нові справи починаються брате, потрібна твеза голова.

Невдовзі прийшли Пилип Крат з Андрієм Семенютою, братом Олександра і Прокіпа, завітали члени анархо-комуністичної організації, послідовники «Спілки бідних хліборобів», Нестор пам'ятав їх ще юними хлопцями, які працювали в агітаційному відділку і зв'язковій ланці, один із них Мойсей Калініченко заарештований у десятому році, засуджений на три роки. Прийшли брати Шаровські Григорій і Пилип, Лев Шнайдер, Павло Коростильов, Сидір Лютий, Павло Сокрута, Олексій Марченко, Павло Хундей, Сашко Шевченко – двоюрідний брат Івана.

Сава з Григорієм спорудили ще допоміжні лавки, бо не всі гості вмістилися.

- Розкажіть Несторе Івановичу, що у світі діється, – попросив хтось із стовпища.

Нестор для ліпшого обзору зайшов на віз.

- Великі події товариші. На нас очікують справи, мета яких поліпшити теперішнє і майбутнє кожного, хто працює. Я прийшов щоби корінним чином зламати світ гнобителів і дати вам волю. Буде свобода ініціативи, творчості. Це вам обіцяю. Я прийшов вам дати землю. Визначайтесь зараз хто зі мною. Але пам'ятайте, шлях наш буде тернистий. Немало ворогів стануть на перешкоді, тому мені потрібно якомога більше побратимів.

- Ми з вами Несторе Івановичу! – вигукнуло кілька чоловік.

Розходилися далеко за північ. Нестор почувався вкрай стомленим, однак вирішив не відкладати на ранок розмову із членами анархістської групи. Потрібно обговорити проведення мітингу. Пішли до сараю.

- Сьогодні говоритиму про розпуск Громадського комітету... – Нестор уважно глянув на реакцію хлопців.

- Як же так? – першим здивувався Павло Сокрута, прикурюючи у Нестора. – На сьогодні це єдиний керівний орган.

- Ми його змінимо на свій.

- Але ж це не відповідає самій доктрині анархізму, – заперечував Павло Коростильов. – Мені здається, все, на що ми спроможні, це увійти до правління і впроваджувати свою політику. Якщо створимо наш керівний орган, то виходить ми і не анархісти зовсім.

- Поясню, – Нестор зробив паузу, зосереджуючись. – Громадський комітет у першу чергу є осередком Тимчасового уряду. Товариш Коростильов вірно говорить, почнемо саме із впровадження своїх людей до лав цього комітету. А правління анархістів матиме лише номінальну форму, насправді головне це перетворення наших ідей на практику.

- Навіщо ж зразу оголошувати про скасування Громадського комітету? – питав Мойсей Калініченко. – Якщо і є такі плани, то можливо краще без зайвого шелесту? Бо і в лихо вшелепатися недовго.

- Подібним оголошенням я консолідую навколо нас усіх невдоволених політикою Тимчасового уряду. Від революції очікувалося більше, а ми своєю роботизною дамо зрозуміти, що тільки від нас люди отримають усе необхідне, чого прагнуть найбільше – землі і волі. Створимо свій осередок – Селянську громаду.

Засідання завершилося о шостій ранку. До Нестора підійшов Андрій Семенюта, вилучив із бокової кишені револьвер «біблей», простягнув Нестору:

- Ще від Сашка залишився. Єдина зброя на всю групу, ми прирадилися ти маєш на нього право.

Нестор подякував, запхнув пістолет за пояс, потім попросив брата Григорія пройтися з ним по селу, показати де тепер який заклад. Махнів пішли супроводжувати брати Шаровські

Вирішив навідатися до школи. Йдучи коридором відчув запах фарби, який нагадав дитинство. Тоді пахло так само. Згадалася перша учителька Катерина Олексіївна. Тепер намагався пригадати її останній заповіт висловлений у передсмертній записці, яку зопалу знищив. У голові крутилося щось про самовизначення у житті...

Підійшовши до дверей директора з написом «Корпусенко О.М.» без стуку зайшов.

Олександр Матвійович сидів за столом, перебирав папери. Нестор простягнув для привітання руку.

- Я Нестор Махно.

Директор нерішуче підвівся, його доволі вразив погляд незнайомого відвідувача: зіркий і стомлений. Здавалося у самі думки зазирають ці очі. Лише перегода зрозумів, що у гостя зіпсований зір.

- Корпусенко Олександр Матвійович, – назвався, простягнувши для привітання долоню.

- Я прийшов поцікавитися внутрішніми проблемами школи.

Директор ще більше розгубився, бо не міг збагнути якого рангу людина перед ним, які має повноваження. Вдягнутий у солдатську гімнастерку, але напевне не військовик.

- Проблем насправді пребагато... Навіть не знаю із чого почати. Ми вже писали прохання до Громадського комітету та...

- Тепер прохання поштуйте мені, – Нестор щось занотував у записничку. – Детальніше все опишіть і думаю найближчим часом проблеми вирішаться. І запрошую вас о дванадцятій годині на Соборний майдан, буде мітинг.

Корпусенко, після того, як гість пішов, ще хвилин десять сидів у роздумах гадаючи, хто ж насправді Нестор Махно. Глянув на годинник, до мітингу ще півтори години, вирішив пройтися селом порозпитувати про гостя.

IV

На майдані зібралося людей більше ніж Нестор на те очікував. Груповики коротким терміном оповістили Гуляй-Поле і навколишні хутори. Біля трибуни стояли офіцери Сербського полку, яких попередили першими, пояснивши, що на мітингу буде оголошено про створення нового органу управління.

Калініченко розказував Нестору хто є хто:

- Отой високий худий Кудінов начальник міліції, маленький товстун поруч – діловод Рамбієвський, біля брички голова Громадського комітету прапорщик Прусинський.

Прусинський, побачивши Нестора, підійшов.

- Ви Махно?

Нестор схвально кивнув.

- Нам стало відомо про ваші заміри створити своє правління. Із повною відповідальністю попереджаю, що подібні дії розцінюватимуться не інакше, як провокація і в такому разі ми можемо застосувати військову силу.

- Революція дала нам право на свободу зібрання і свободу висловів, – Нестор зняв темні окуляри, пронизливо дивлячись на прапорщика. – Тепер шановний, не монархія і якщо громада вирішить, що ваша робота незадовільна, то ви просто не маєте право займати теперішні посади.

Прапорщик віддалився та і взагалі залишив майдан. Підійшов брат Сава, повідомивши, що виконав Несторове доручення – відвіз сербському полку діжку «грішної води». Горілку збирали Андрій Семенюта з Сидором Лютим.

- Як пройшло? – спитав Нестор.

- Прийняли як слід, можна і зброю виміняти.

Нестор пішов до трибуни.

- Товариші селяни! – зробив паузу, окинувши поглядом присутніх, яких зібралося біля трьохсот. – Я, Нестор Махно, щойно повернувся з царської каторги, куди потрапив за революційну діяльність. Мені вистачило кількох годин, для оцінки стану справ у Гуляй-Полі. Відбулася велика революція, мета якої зруйнувати тисячолітні соціальні устої. А що я побачив у рідному Гуляй-Полі? Земля під контролем нероб-поміщиків, до того ж зміцнена військовою присутністю сербського полку. Школа практично не працює, виробництво стоїть, господарі «Богатиря» зупинили завод і притримують продукцію до кращих часів. І ось я питаю товариші – навіщо вам подібне керівництво, так званий «Громадський комітет» нав'язаний Гуляй-Полю Тимчасовим урядом? Ні пан Прусинський ні Кудінов гуляй-пільцям не знайомі, бо не місцеві. Зайди-призначенці. Справи ведуть із притаманною старому режиму орієнтацією. То ж спитаю ще раз – чи відчули ви, люди добрі, хоч якісь покращення протягом їхнього керівництва?

Гурба одностайно вигукнула «ні».

Нестор запропонував із кожної сотні призначити по представнику, які увійдуть до нового правління.

- Чому маємо слухати цього розбійника-каторжанина? – вигукнув один із тлуму де гуртувалися сербські офіцери.

Нестор впізнав купця Веселовського.

На трибуну піднявся Корпусенко, назвався головою «Спілки просвіти» і оголосив про цілковиту підтримку ініціативи створення Селянської спілки, для засідання делегатів від сотень запропонував актовий зал школи.

Прусинський тим часом, йдучи з мітингу вирішив негайно арештувати Махна із при-спішниками і відправити до Олександрівську. Та з'ясувалося, що для цього немає солдат, усі до нестями повпивалися.

Пізніше голова Громадського комітету з Рамбієвським і Кудіновим приїхали верхи до гімназії, де закінчилися установчі збори новоутвореної Селянської спілки.

Прусинський заступив дорогу Нестору на сходинах.

- Даремно ви влаштували цю комедію. Що за позерство?

- Яку ще комедію? – Нестор посміхався, але в очах читався холодний вогник. –

Тут не до жартів шановний.

- Я арештую вас негайно, ви провокатор!

- Он як...

Нестор схрестив руки на грудях. Позаду нього стали шестеро хлопців, озброєних мисливськими рушницями, які тримали наготові. Сашко Шевченко відштовхнув Прусинського, давши Нестору дорогу.

- Негайно слід відправити телеграму повітовому комісару, – говорив Прусинський, коли Махно з охороною рушили на бричці. – Якщо цьому півню вчасно не обрізати крила, невідомо чим скінчиться.

V

Протягом тижня Нестор майже не спав. Ходив по сотнях, агітував селян створювати загони самооборони. Селяни питали про зброю, на що Нестор відповідав:

- Доки озброюйтеся тим що маєте: бірмаками, ножами, самопалами. По можливості цю проблему вирішуватимемо.

Це питання Нестор обговорював на засіданні групи, яке проводили у приміщенні колишнього Таврійського зібрання.

- А що тут думати, – говорив Мойсей. – Усе спирається в гроші, а тих коштів, що у касі вистачить хіба на кілька набойів.

- Ми роззброїмо сербський реймент, – Нестор підійшов до вікна, закривши руки за спину, перем'явся із п'ят на носочки. – Головне звести нанівець вплив офіцерів, збирайте спирт. Акцентуватимемо на тому, що їм час додому, там їх очікують жінки і діти. Гроші знайдемо, візьмемо під контроль касу обчеського комітету.

- Може спрацювати, – схвалив Мойсей. – Сказав би геніальна ідея, але ж всяко ризикована. Прусинський вже б'є на сполох.

- Буде зброя, нам нічого не стане на заваді.

Тут же вирішили Громадський комітет офіційно не розпускати, доки триватиме організація потужних бойових загонів самооборони. Нестор планував створити анархічну гвардію, куди увійдуть професійні солдати.

VI

Прусинський щодня відправляв до Олександрівську телеграму за телеграмою, де писав, що владу у Гуляй-Полі захопила, так звана, «Селянська спілка», вона ж бойкотує надходження коштів до Олександрівську. Прапорщик збагнув, що телеграфісти працюють на Махна. Відправив вістового, але через три дні того знайшли п'яного на станції Гайчур, до Олександрівську так і не дібрався. За словами вістового, ще у потязі приєднався до групи молодиків, ті відзначали чийсь день ангела, а далі усе запало у непам'ять, зокрема, куди подівся секретний пакет і не второпає яким чином опинився на станції.

Прусинський дорозумівся і про те, що і в його апараті хтось працює на Махна. До Олександрівська вирушив Кудінов.

Начальник міліції приїхав через два дні, передав Прусинському конверт.

Під час читання міміка поволі змінювалася, спочатку здивування, згоді гнів.

- Читай, – кинув послання на стіл. – Вони там або не втелепують серйозність нашої ситуації, або не бажають розуміти.

- «Заборонити ліво-радикальні об'єднання, видати наказ про здачу зброї...» – прочитав уголос Кудінов.

- «Видайте наказ», – саркастично промовив прапорщик. – Вже час прохати військової підтримки, а вони – «видайте наказ». Скільки у нас людей?

- Практично ніскільки, якщо виступати проти Махна, він набрав силу. Міліціонери деморалізовані, серби теж, вони щоранку отримують відро горілки, анархісти закидають їх прокламаціями і закликами розбідатися по домах, до того ж пропили майже усю зброю, вона тепер у бандитів Махна...

- Що ж... Треба щось на протидію... Зберемо заводчиків, поміщиків, нехай стають у поміч. Створимо фонд викупу у населення зброї. Інакше не віддадуть, це ж хотіли. І головне – вбити у поміщицькі голови, що для їхньої ж користі. Зажмикрутують кошти, Махно в першу чергу їм горлянки переріже.

VII

Чотири сотні: Вербівська, Гуриянська, Бочанська і Піщанська обрали Нестора головою Селянської спілки, хоча він відмовлявся, мотивуючи тим, що інших організаційних справ накопичилося. Селянська спілка розташувалася в одному приміщенні з Громадським комітетом – у Волосному правлінні. Нестор також зайнявся заснуванням профспілки металістів і готував план створення у поміщицьких маєтках сільськогосподарських комун.

Роботи накопичилося стільки, що доводилося спати у Волосному правлінні.

Вранці розбудив Пилип Крат.

- Несторе, по селу проїхалося двоє, назвалися агентами Тимчасового уряду.

- Людей на майдані зібрали, – додав Лев Шнайдер. – Хотіли у гімназії виступити, та Корпусенко не дозволив, сказав без твого дозволу ні-ні. Ось листівку роздають. Нестор зіщулившись читав прокламацію.

- Гм... закликаємо до патріотизму... так-так... підтримати установчу раду, – не дочитавши віддав Пилипу. – Збережи, напишемо статтю-відсіч. Що виступили?

- Народ не підтримав. Люди кричали, мовляв, самі упораються без будь-якого контролю із міста чи звідкись інде, – Пилип схилився ближче до Нестора. – Схоже більше на розвідку ніж на агітаторів.

- Нічого. Тепер у нас є зброя.

На черговому засіданні групи оголосили про створення Чорної гвардії і обрали чорний прапор. Командиром загонів призначили Саву Махна, Нестора – політичним керівником. Перший бойовий загін нараховував п'ятнадцять бійців.

У вечорі із Дібрівки приїхали вісім вершників. Командир загону високий чорнявий матрос, на безкозирці напис «Іоан Златоуст». Нестор про себе зазначив, що через таких красенів дівчата втрачають розум.

- Федосій Щусь, – представив командира Сидір.

Після дібрівчан до штабу гвардії прибула ще одна виправа добровольців із Шагрово, командира Нестор пам'ятав із дитинства, коли на спіл працювали у колонії Блюменталь, це Семен Каретник, тепер ветеран війни, георгіївський кавалер, із армії демобілізувався у чині підпоручика. У загоні Каретника служило двоє братів близнюків Іван та Петро Петренки-Платонові. Хлопці носили військові однострої, перемішані з козацькими пасками, із яких стирчали гранати і пістолети, плечі перетягували ремні портупеї, на вигляд юнакам не більше шістнадцяти років. Прийшов Олексій Марченко, ще один товариш дитинства.

На засіданні бойових груп Нестор, як голова нового осередку правління, уповноважив мандатами Щуся, Каретника і Марченка вилучати зброю у колоністів і селян не причетних до сил самозахисту.

VIII

Колишній помічник начальника міліції Рамбієвський боязко переступив поріг кабінету де працював Нестор.

Знявши картуз, невпевнено наблизився до столу.

- Несторе Івановичу, тут справа, – Рамбієвський скосив око на Мойсея, який сидів за сусіднім столом під портретом Олександра Семенюти. – Особиста справа.

- У мене тепер немає від товариства конспіративного шарварку, кажіть із чим прийшли.

- Тут для вас є дещо, – Рамбієвський тримав під піхвою щось загорнуте у мішкочину.

Розгорнувши поклав на стіл три течки.

- Ще в Олександрівську, розбираючи архіви, я, не знаю навіщо, ну так, про всяк випадок, прихопив деякі матеріяли. Тут про вас та інших, кого кинули до цюпи у восьмому-дев'ятому роках. Документи станового пристава Короченцева. От я і подумав, вам буде цікаво знати...

Нестор різко підвівся, а потім повільно підійшов до вікна закривши руки за спину, перем'явся з п'ят на носочки. Наблизився до Рамбієвського, дивлячись тому у вічі.

- Що хочеш?

Рамбієвський нервово м'яв картуз.

- Відколи ви розпустили міліцію, я залишився без служби, от і подумав, чи не знайдеться місце діловода...

Нестор кивнув Мойсею:

- Признач йому пайок.

Для ознайомлення з документами були запрошені уціліли члени «Спілки бідних хліборобів».

Прийшла Маруся Продан, яка через слабе здоров'я не займалася революційною діяльністю.

Нестор знайшов перший донос на себе, написаний Никодимом Задорожнім, двоюрідним братом Нюсі Задорожньої, яку колись намагався сватати.

Мойсей подав Нестору розписку. Це зобов'язання Петра Шаровського попередити поліцію якщо у полі зору з'явиться кум – Олександр Семенюта.

Нестор нервово забарабанив пальцями по столу. Наказав знайти Пилипа і Григорія Шаровських.

- Де ваш брат Петро? – питав Нестор.

- У себе, – відповідав Григорій. – Тільки давно не бачилися.

- Вікна цеглою позакладав, – додав Пилип. – Та жінка казала, відтоді, як ти з'явився у селі, він до Олександрівську поїхав. Боїться чомусь тебе...

- Ось чому, – Нестор подав Григорію донос. – Він провокатор, шпик¹.

Григорій, перечитав кілька разів, важко зітхнув, передавши документ брату.

- На його совісті смерть Сашка Семенюти, – тихо мовив Нестор.

- Що з ним буде? – спитав Прокіп.

- Суд вирішить... Наш суд, народний.

- Я ураджую будь-яке рішення, – мовив Прокіп не дивлячись на брата.

- Як суд, так і я, – говорив Григорій. – Якщо мій старший брат авантюрист, то він більше не брат мені...

Зміст документів уразив Нестора. Вразила кількість провокаторів упроваджених до групи.

Склали перелік тих, хто ще мешкав у Гуляй-Полі: Сопляк, стражники Бугаєвський і Оніщенко, останній, як Нестор дізнався, після його арешту знущався над Явдохою під час обшуку, до того ж виказав поліції рідного брата. Найбільше доносів написав під Гмитро. Виказуючи таїнства сповіді де матері розповідали про синів, які, на їх думку, «пішли кривою стежиною, зв'язалися з антихристами».

- Взяти Оніщенка? – питав Петро Семенюта. – Він вдома, хоч зараз на телеграфний стовп.

- Не треба, – заперечив Нестор. – Не варто швидкоувати. Схопимо одного, інші на дно заляжуть. Вистежимо кожного і візьмемо в один день.

¹ Шпик – так називали потаємних агентів поліції.

Заочний суд провели негайно.

IX

Петро Шаровський мешкав у двоюрідного брата в Олександрівську. Виїхав як тільки почув, що Нестор Махно повернувся.

Влаштувався лоточником, торгував цигарками. Та протягом останнього тижня самі невдачі. Спершу погиркалися з братом, той вигнав із квартири, Петро оселився у коморі двірника, далі виявилася неvistачка і крамар більше не давав товар на реалізацію. Тепер вештався повз торгові ряди, шукаючи випадкового заробітку.

Після обіду, заробивши трохи вантажником, повертаючись із базару, купив пляшку – зробити спробу замиритися з кузенком.

На перехресті вулиць Тюремної і Ярмаркової угледів візника, який стоячи на козлах, розглядав мапу. Петро докумекав, що візник новенький і вочевидь заблудив, пасажирка, мо-лода пані дуже нервувала.

- Забейкалися панночко? – спитав Петро, здіймаючи картуза.

Обличчя жінки закрито вуаллю.

- Лихач міста не знає, а мені потрібно до Шенвізе...

- О, знаю, це за річкою.

- То може покажете? А я вам заплачу.

- А чом би й ні, – Петро всівся біля візника. – Давай, паняй на Московську, а там скерую.

Коли виїхали на вулицю Кузнечну і наближались до річки Мокра Московка Петро звернув увагу на двох чоловіків, які топтали на мосту. Вони старанно закривали обличчя ко-мірами, ніби ховаючись од протягу, хоча вітру немає.

Бричка в'їхала на місток двоє несподівано заплигнули з двох сторін. Петро збагнув, що ускочив у біду. Дівчина підняла вуаль, під якою виявився Сидір Лютий, а двох, що заплигну-ли не знав.

Селище Шенвізе знаходиться у лісовому масиві, бричка поїхала до лютеранського кла-довища.

Петро стояв на колінах, Павло Хундай і Павло Сокрута тримали його на прицілі, Сидір читав присуд:

- За провокаторську діяльність у період з тисяча дев'ятсот дев'ятий по десятій роки, результатом якої стала загибель товариша Олександра Семенюти, революційний трибунал гуляй-пільської бойової організації «Чорна гвардія» засудив Петра Шаров-ського до смертної кари.

Хлопці відійшли на кілька кроків, підняли пістолети.

X

На другий день після виконання вироку Петру Шаровському Нестор зіткнувся на вули-ці з колишнім стражником Петром Оніщенком, який, побачивши булого ворога, зняв кашке-та, по-лакейському схилившись.

- Мої вітання, Несторе Івановичу!

Простягнув для привітання руку. Нестор затремтів од люті, міцно стис рукоятку пісто-лета у кишені. Та опанував себе.

Оніщенко поспіхом прибрав долоню.

- Ви вже вибачайте за минульщину, самі розумієте, робота така собача...

- Робота? Якби тільки виконував свій обов'язок, я б якось тебе зрозумів. Брата рідного послати на ешафот це теж робота? Над матір'ю моєю знущався – робота? Геть з очей доки кулю не всадив.

Оніщенко поспішив щезнути.

Від хвилювання Нестор відчув нудоту і запаморочення. Біля крамниці угледів стілець. Вийшов господар спитав чи не потребує допомоги. Нестор попрохав когось послати до шта-бу.

Невдовзі на бричці під'їхали Мойсей з Кратом.

Вже у штабі Нестор знепритомнів. Викликали лікаря, той констатував – нервові і фізичне виснаження.

- Він хоч буває коли дома? – питав Крат Саву, який прибув, почувши що брату зле.

- Буває, – Сава розпачливо махнув у бік Нестора. – Відтоді, як повернувся, мати його безмаль разів зо тричі бачила. Харчується аби як, та й так же лікується. Варя йому десь борсучого жиру роздобула, та яке там.

Нестор поволі приходив до тями.

Підвівшись з софи деякий час ошаліло озирався.

- Посовинів ніби... Голова – каменюка. Оніщенко стрів, підлабузник чортів...

Нестор спробував підвестися, та знову відчув запаморочення.

- Може заарештувати Оніщенко? – спитав Хундей. – Вже ж прийшов час...

- Ні в якому разі, – заперечив Нестор. – Хто він такий, дрібнота і тільки. До того ж вже покараний страхами, підлий виконавець.

- А як же Петро? – питав Коростильов. – Через нього на ешафот пішов...

- Загалом він лише свідчив проти брата, у Короченця і без того козирів проти нас було хоч греблю гати. Візьмемо зараз Оніщенко, втратимо Сопляка і Бугаєвського. Терпінням досягається багато чого....

Зайшов чатовий, повідомив, що прийшло двоє посланців. Нестор підвівся, дав знак впустити гостей. Завітали селяни із Таврії посланці анархістки Марусі Нікіфорової. Нестор чув про неї ще перебуваючи в Бутирках. Знав, що талановита ораторка.

- Може переманити наших людей, – непокоївся Борис Вертельник.

- Дурниці, – відмахнувся Нестор. – Вона потрібна нам як заводій. Думаю спроби скерувати її у потрібному напрямку.

До штабу увірвався Лютий:

- Є! – Сидір не міг говорити далі, бо був захеканий. – Є...

- Що є? Дідько тебе забирай! – вилаявся Борис.

- Сопляк з'явився, бачили як візницю у Пологах на залізниці брав.

- Ну от... – спокійно мовив Нестор, хоча в очах читався зловісний вогник. – Оце вже важливий птах. Прийшов час друзі, помститися за загиблих братів-революціонерів.

Пилип Крат, який виконував обов'язки секретаря, почав друкувати наказ про арешт попа Гмитра, колишніх стражників Бугаєвського і Сопляка.

XI

Арештовану трійцю відвезли до Непхайської балки.

Стражники слухали вирок мовчки, піп плакав.

- Ти найбільше за всіх завинив, – говорив попу Левко Шнайдер. – Тобі дурні баби ніби Богу довіряли...

Стражників застрелили першими. Попа Шнайдер зарубав шаблею, відсік голову і настрикнув на кіл, який встановив на пагорбі, тіла облили гасом і підпалили.

XII

Наближалось перше травня. Нестор зайнявся організацією свята, писав сценарій. Справами у Селянській спілці займався Мойсей.

Нестор сховався до командування сербської кулеметної команди, за його задумкою у Гуляй-Полі мав відбутися парад сил самооборони, і серби теж повинні промарширувати у повному бойовому викладі.

Під вечір Мойсей приніс на підпис документ, який уповноважував ревізійну комісію здійснити перевірку у поміщицьких садибах, переписати наявність інвентарю.

Вночі Нестор повертався стомлений, але у піднесеному настрої. Збувалася давня задумка, яку омріявали ще Олександр Семенюта з Вальдемаром, про яку мислив у Бутирках. Невдовзі має запрацювати комуна №1 імені Олександра Семенюти. Для цього обраний маєток поміщика Нейфельда, залишений господарем з усім інвентарем. У розпорядженні нової ко-

муни три млина, слюсарна майстерня, олійниця. Також під комуну готується господарство Класена, там працюють хлопці Щуся. Федосій повідомив Нестору, що поміщик сподівається на повернення старого режиму, а також намагався лякати охоронною грамотою Олександрівського повітового комісара, яка забороняє будь-які реквізиції. Хлопці спочатку отетеріли, бо грамота, судячи із прізвища, підписана Нестором, та з тим розторопали, що повітовий комісар просто має схоже прізвище – Міхно.

До першої комуні записалося зразу сімнадцять родин.

Вранці із типографії у штаб принесли плакати і збільшені портрети Кропоткіна та Олександра Семенюти.

Зі станції приїхав Несторів племінник Михайло, син Карпа, який відповідав за секрети навколо Гуляй-Поля. Повідомив, що з боку Полог йде загін вершників двадцять чоловік під чорним знаменом.

- Маруся, – зазначив Нестор.

Сів у бідарку, виїхав на зустріч. Ніяк не міг розгледіти серед бійців жінку.

Загін зупинився. Вершник, що їхав поруч із прапороносцем сплигнув, підійшов до бідарки. Тільки тепер роздивився, що це і є Маруся, вдягнена у чоловічий одяг. Шкіряні галіфе, шкіряна куртка, перетягнута ремінцями портупеї і планшету. Зачіска теж не жіноча, коротке темно-каштанове волосся пострижене під каре.

- Товаришу Махно? – голос у неї низький, але все ж жіночий. – Я вас зовсім по іншому уявляла.

Нестор холодно посміхнувся:

- Руште за мною.

До штабу Маруся зайшла з худорлявим чоловічком у пенсне, який назвався Вітольдом Бжостеком польським анархістом-терористом. Маруся представила його також, як свого чоловіка.

Нестор ознайомив гостей з планами на майбутнє, відвідали комуну №1, яка запрацювала саме перед приїздом гостей.

Побачене вразило отаманку.

- Я багато де була, але вперше зустрічаюсь із практичним втіленням кропоткінського вчення. Мені повідомили Несторе Івановичу, що і для мене робота знайдеться.

- Для кожного щось змудруємо, головне бажання. Тим більше для такої ініціативної як ви. Завтра о дев'ятій ранку першотравневий мітинг, то ж можу розраховувати на ваш виступ?

- Яку ж роботу плануєте доручити мені?

- У першу чергу працювати з людьми, це у вас вийде набагато краще ніж у мене. Зокрема організація бойових анархічних загонів у повіті. У Гуляй-Полі нам трохи вдалося зробити, але за межами авторитет за вами. Займетесь анархічним вихованням.

- Де я можу розквартирувати загін?

- У комуні. Ще... Попередьте – ніяких п'янок, за це суворо, навіть скажу, жорстоко каратимемо.

XIII

Святкування почалося о восьмій ранку. Сербський полк надав духовий оркестр.

Почався парад. Пройшли строем сотенні сили самооборони, проїхали вершники Марусі, з отаманкою на чолі, промарширували серби.

Першим виступав Борис Вертельник, за ним Нестор, який привітав гуляй-пільців з починим у створенні безвладного суспільства. Виступала Маруся, її слухали захоплено, навіть Нестор. Говорила на одному диханні, голос не по жіночому гучний. Жестикуляція вдало доповнювала палку промову. Здавалося і птахи припинили слухаючи її. Здебільшого хвалила Нестора і закликала селян стати на захист революційних завоювань.

Військовий оркестр перемістився до ярмаркового майдану де загравав вальс «Амурські хвили». Почалися танці.

До Нестора підійшов брат Григорій і Сашко Шевченко, запросили в садок на чарку.

Випивши трохи вина, Нестор відчув приємну слабкість.

- Ходімо подивимося як танцюють, – запропонував Нестор. – Так давно не бачив.

На майдані Сашко сіпнув Нестора за рукав, показуючи на трьох дівчат, що стояли біля ларьку з газованою водою. Дівчата вдягнуті святково: у демікотонових дзябканистих¹ сукнях, на спідницях басаги² у кожної обшиті по-різному, у однієї металиками³, насмиканими із старого намиста, у іншої білими коралами. У косах блакитні та алі гарусні уплітки⁴ з чарданами⁵.

- Бочанські дівчата, – тихо мовив Сашко, – я їх знаю. Гайда погмонимо.

Нестор підійшов першим. Торкнувшись криси капелюха привітався:

- Доброго дня дівчатка.

Ті розгублено привіталися, бо Нестор здавався недосяжною особистістю, небожителем, такі зазвичай не зиркають у бік простих селянок.

- Відпочиваєте? – спитав Нестор, відчуючи, як починають палати щоки.

- Відпочиваємо, – хором відповіли дівчата.

- То може громадно відпочинемо? – вклинився у розмову Сашко.

Дівчата засміялися. Сашко купив усім по стакану лимонаду і пляшку мадери. Пішли до альтанки під квітучими вишнями, де вже засіли молодики, та побачивши хто бажає відпочити зразу ж поступилися місцем.

Нестору сподобалася наймолодша русява дівчина років сімнадцяти, яка назвалася Настею Васецькою. Відкликавши її у бік, спитав:

- Ходімо сьогодні до театру. На честь прибуття Марусі ставиться Тарас Бульба.

Я теж мав там грати, але справ так накопичилося, ніколи на репетицію ходити. То як, підеш?

- Піду, – відповіла Настя. Було видно, що їй важко приховувати хвилювання.

Нестор, глянувши на годинник, вибачився. Григорій із Сашком підвелись маючи намір йти з ним, але він відсторонився, сказавши, що сам впорається. Мовивши Насті на прощення: «Так я жду», пішов до Селянської спілки, де з Вертельником поспіль готували документи про націоналізацію заводу «Богатир».

Настя теж мерщій додому. Чепуритися. Хоча до зустрічі ще шість годин.

- Що це із тобою? – питала Настю мати.

Вона не відповіла. Відкривши скриню почала стурбовано перебирати прикраси, приміряла то гадюче намисто⁶, то білі перла, то червоні рогачки⁷, обрала сороківці⁸, які блищали ніби золото.

- Та що ж утрапилося?

- Нічого мамо, нічого особливого. Мене Нестор Махно запросив до театру.

- Хто?

- Ви почули.

Мати не знала чи радіти, чи навпаки. Нестор Махно найвідоміша і найповажніша у селі людина, з іншого боку селяни відчували до нього якийсь містичний пострах, який зумовлювався чутками про кумівство із нечистою силою.

XIV

Нестор закохався. Тепер не так наполегливо займався громадськими справами, часто перекладаючи на Вертельника і Мойсея Калініченка. Пасивність ідейного керівника надавала

¹ Дзябканистих – різнокольорових.

² Басаги – окремо зшиті кишені, прикріплені до спідниці.

³ Металики – медальйони з тисненими фігурками святців.

⁴ Уплітки – штучні коси з вплетеними стрічками.

⁵ Чардан – бісерна стрічка з різнокольорових намистин нашитих на солом'яній плетінці і зав'язана у вигляді обручика, який прикріплюється до кіс, обмотується разом з косами.

⁶ Гадюче намисто – намисто чорного кольору.

⁷ Рогачки – коралі скляні червоні.

⁸ Сороківці – нашійна жіноча прикраса з монет, виготовлених у вигляді кругляків з геометричними орнаментами.

негативного відбитку на роботу Селянської спілки. Маруся окрім організації «Чорної гвардії» намагалася втрутитися у громадські справи, та селяни її мало слухали, не допомагала навіть погроза «маузером». У комунах почали пити.

Нестора викликали на позачергове засідання, яке зібрав Мойсей. Прийшло вісім активістів. Нестор сидів на підвіконні кури, пускаючи дим через квартиру, намагаючись зберігати спокій, бо знав, що питання стосуватиметься його особистого.

- Ти розпочав цю справу, тобі її продовжувати і розвивати, – говорив Мойсей. – Ми хоч і опанували організаційну жилку, однак не володіємо тим авторитетом, який є у тебе. Ця справа дорога нам, тому боляче дивитися, як все рушиться.

- А в чому неладно? – Нестор зіскочив з підвіконня. – В чому?! Про яку до біса самоорганізацію можна говорити, коли варто на тиждень відволіктися, як розбіднилися, усе у них рушиться... Вам досі дядько з нагайкою потрібен? А уб'ють мене тоді як? Ви ж до всього маєте бути готові. Я не припиняв працювати, скерував вас, працюйте. Врешті-решт я маю право на особисте життя.

- Помиляєшся, – похмуро говорив Вертельник. – Тепер ти сам собі не належиш.

- Чого ж від мене хочете?

- Ти потрібен, – знову говорив Мойсей. – Закохуйся скільки завгодно, але справі не зашкодуй.

Нестор не знав що на це відповісти. Останній аргумент уклав на лопатки.

«Дійсно, – думав, – я добровільно поклав себе на терези, люди повірили».

У вечорі вибачився перед Настею, цілуючи її руки.

- Прости, спізнився. Сама маєш розуміти, я тепер не господар собі.

- А мені? Мені ти належиш?

Нестор зітхнув:

- Маєш Настю, звикнути, або прожени мене.

Вона пригорнулася до нього.

- Чому саме ти? Невже мало страждань перепало на доленьку твою?

- Не в цьому справа. Сам обрав стежу, от і йду по ній впевнено. Один співузник багато філософствував на сю тему, казав якби у свій час зайнявся б чимось іншим, то неодмінно потрапив би на каторгу. Карма.

- Що?

- Це із індійських релігій. Простіше кажучи, якщо людина страждає, то має наслідок минулих гріхів. Індуси вірять у блукаючу душу, яка живе багато разів у різних тілах, – Нестор глянув на годинник. – Ну от, час. Ми створюємо комітет захисту революції, потрібно розписати все, кожному розтлумачити його обов'язки.

- Розкажи що це за комітет.

- Потім люба, потім....

Насті зовсім не цікаво слухати про незрозумілі комітети, просто хотілося, аби він більше побув біля неї.

XV

До середини червня Селянська спілка, Громадський комітет і Земельний комітет реорганізувалися у Гуляй-Пільську Раду робітничих і селянських депутатів.

Поміщик Класен вже втік зі свого маєтку, не дочекавшись жнив і закінчення «революційної вакханалії». Надсилав кілька сотень скарг на ім'я повітового комісара і ніякої відповіді, ніякої допомоги. Прийшли озброєні до зубів люди з папірцем підписаним «байстрюком-каторжанином», запропонували поміщику у родинному обійсті кімнатку для прислуги. Після привізитували комунари. Класену стало невтерпуче жити бік о бік з «бидлом».

Комунари привезли десяток свиней, вісім корів і п'ятдесят овечок. Нестор двічі на тиждень працював у комуні помічником механіка Мусія Дашка. Залишаючи у такі дні Гуляй-Поле погрожував хлопцям пістолетом:

- Дивіться, падлюки, шалітимете, власноруч розстріляю. Ніщо до рахунку не йде. Дитячою дружбою спекулювати не дозволю.

Перед від'їздом Нестор навідався до театру, де художнім керівником працював Серафим Гаплик.

- Роби програму, з нею гастролюватимеш по селах, – Перем'явся з п'ят на носочки, роздивляючись анонс вистав на тиждень. – Та й далі, до Таврії. Будеш і агітаційну місію виконувати.

XVI

Маєток поміщика Шабельського, що у семи верстах від Гуляй-Поля, охоронявся козаками. Нестор приїхав у супроводі Щуся, Каретника, Хоми Кожина і Бориса Вертельника.

Каретник, не злізши з коня, постукав прикладом у ворота.

Вийшов заспаний козак, озброєний мисливською рушницею.

- Якого дідька розгримівся?! – невдоволено питає охоронець, тримаючи гвинтівку напоготові.

- Я Нестор Махно, Голова Реввійськради Гуляй-Пільського комітету захисту революції. Цей маєток найближчим часом буде реквізовано і реорганізовано на сільськогосподарську комуну.

Козак опустил гвинтівку, оторопіло дивився на гостей. Чухав потилицю.

- Я Потапов, підосавул... Так, а ми як? Нам наказано охороняти...

- Ви можете погинути, як контрреволюціонери, або ж вирушайте негайно додому. Нам відомо, що пан Шабельський молодший зараз у Києві переховується, очікує доки тут кістками ляжете, а йому відвоюєте блага старого режиму. То ж, пане підосавуле, обирайте самі.

На двір вийшли інші козаки. Нестор виступив і перед ними, закликаючи повертатися по домівках.

Маєток Шабельського вже на другий день перейменували на комуну імені Бакуніна. Хоча серед селян не приживалися імена анархічних стовпів, йменували комуна «Класена», комуна «Нейфельда», комуна «Шабельського».

XVII

Нестор із племінником Михайлом зійшли на станції в Олександрівську. Зразу ж на вокзалі почали розклеювати листівки, вилучаючи із маленької валізки.

Там писалося:

«Кожному чесному працівнику!

До вас звертається орган Гуляй-Пільського селянського союзу. Товариші, у той час, коли революційні маси скинули самодержавство, вийшли на шлях свободи, рівності, братерства. У керма влади залишилася купка людей, яка замаскувалася під революціонерів, лизоблуди царату, що всілякими хитроцями намагаються повернути втрачені привілеї.

Наша Гуляй-Пільська волость сказала рішуче «ні». Ні – поверненню рабовласництва, ні – кровопивці-державі, ні – установчим радам, ні – громадським комітетам, ні – тимчасовому уряду. Відтепер революційне Гуляй-Поле, яке скасувало у своєму районі установчих призначенців, закликає кожен повіт, волость дотримуватися нашого прикладу.

Слава трудовому люду, що є авангардом революції!»

Протягом двох годин листівки наклеєні вздовж вулиці Вокзальної, до Ярмаркового майдану.

Зайшли до Олександрівського штабу анархістів, де секретарем Борис Михайленко, з яким Нестор познайомився ще у Москві у Лефортовському відділенні анархістів.

- У нас конкретна мета, – почав Нестор з головного. – Зібрати конференцію.

- Навіщо? – Михайленко не приховував невдоволення, бо не любив ініціативу, яка б могла зіпсувати відносини з владою.

- Наші досягнення у системі самоорганізації потрібно всіляко поширювати.

- Досягнення... гм... – Михайленко витер зі столу невидимий пил. – Що ж, можна...

- Ваше завдання оповістити представників Громадських комітетів і максимально забезпечити їхню явку.

Нестор з племінником вирушили на квартиру есера Михайлова. Той, вислухавши гуляй-пільців, зробив висновок:

- Розумію тебе. Вдалий, як на мене, політичний хід. Розхитати і без того хлипке олександрівське урядування.

- Я сонне царство хочу сколошкати, – уточнив Нестор. – Поміщики від влади отримують збройну підтримку. До того ж стало відомо, що проти Гуляй-Поля готується піхотний і кавалерійський полки.

- Звісно, адже резонанс який. Земля все ще в руках поміщиків, а ти закликаєш залишити їх ні з чим.

- Ми відібрали у нероб землю, – Нестор почав нервово ходити по кімнаті, заклавши руки за спину. – Якби ж то усі, розумієш, усі як ми, то це був би кулак! Кулацюра залізний! Важко вибити рабство із голів людей. Багато хто підкупний.

- Я припускаю Несторе Івановичу, цей раунд ти виграєш, Олександрівськ буде твій. А як же Катеринослав? Там зовсім інші люди, інші ресурси...

- Поставимо доки реальні цілі перед собою. Усе у нас буде.

О шістнадцятій годині Михайленко зібрав оргбюро. Призначили день проведення конференції.

Нестор з Михайлом не повернулися в Гуляй-Поле, а поїхали з агітаційною місією до Оріхово і Полог.

XVIII

У Кінських Роздорах Нестор прибув із племінником і Каретником.

У приміщенні Волосного правління так накурено, що у прибулих заболіли очі. Нестор хутко підійшов до вікна, яке прочинилося з тріском, бо не відкривалося кілька років.

- Дідько вас забирай! На дворі тепло, а ви наче шури.

Біля столу стояв бородатий чоловік, вдягнений у фрачні штани і смугастий жилет поверх чумарки. Шкутильгаючи підійшов до Нестора, простягнувши для привітання руку.

- Болтнев Силант, – назвався чоловік.

У Болтнева задрижали руки, він наслухався жахливих речей про те, як Нестор Махно розправляється з неугодами його режиму.

- Я сам, Несторе Івановичу, чманію од цього, то перед вами приходили, начаділи. Засідали хлопці...

- Де правління? І що це? – показав на стіл заставлений недоїдками.

- Я ж кажу, засідання...

- Хто веде організаційну роботу?

- Та ніхто... – Болтнев розвів руками. – Усе якось так само собою. Та й багато мужиків до вас у Гуляй-Поле на заробітки пішло.

Нестор переминався з п'ят на носочки, замислено дивлячись на Болтнева, від чого у того душа переселилася у п'яти.

- З вашими активістами я поспілкуюся. Бачу ви людина не питаща, то ж будете Головою правління у Кінських Роздорах.

- Я лише сторожую... Не зможу...

- Від нині у лексиці немає слова – «не зможу», якщо ж ви проти, то у мене на противагу є – «розстріляю». А тепер я хочу зустрітися із членами правління.

- Ніяк не можна, вони п'яні...

- От і добре, значить організуйте кількох шибутних хлопців. Такі знайдуться?

Болтнев привів трьох братів Боженків: Карпа, Михайла і Севастяна, шістнадцяти, вісімнадцяти і двадцяти років.

- Ну що хлопчики, потрібна служба, – Нестор став перед братами, переминаючись із п'ят на носочки. – Нуж бо, приведіть сюди увесь актив.

- Пручатимуться дядьку, – говорив Карпо. – Вони п'яні, а у Макухи ще й револьвер є.

Нестор простягнув Семену руку, в яку той вклав «парабелум». Зброю подав старшому Боженку.

- Тепер і у тебе револьвер. Пручатимуться, застрель одного.

Брати добре виконали завдання. Протягом сорока хвилин усі десятеро членів правління стояли на дворі Волосного правління.

Нестор, тримаючи руки за спиною, повільно тричі пройшовся туди-сюди повз стрій, проймаючи дивлячись кожному в обличчя. Члени правління стояли бліді від страху. Ті, хто до цього ледь на ногах тримався протверезіли. Один, не витримавши нервової напруги, знепритомнів.

- Що ж ви робите свині, – мовив Нестор спокійно і зловісно посміхаючись. Витримавши паузу, почав кричати: – Постріляю суки! У той час, коли проти нас рішуче активізуються сили контрреволюції, які воліють розтоптати наші досягнення, за які ми проливали кров, ви зайняли позицію трутнів. Дискредитуєте ім'я чесного революціонера в очах населення. Хто людей не поважає, сам поваги не має! Приїду через тиждень, мої люди знечев'я навідуватимуться, якщо хоч один п'яний писок повішу он на тій вербі!

Брати Боженки попросилися до Чорної гвардії. Нестор дозволив Михайлу і Севастяну. Карпа з Болтневим залишив у селі відповідальними. Болтнев староста, а Карпо мав організувати сили самооборони. Нестор пообіцяв надіслати спеціаліста у питанні розподілу землі.

XIX

Конференція відбулася у холі Олександрівського готелю «Росія». Нестор виступав з трибуни.

- Товариші, вам вже відомо, що це скликання відбулося за вимоги гуляйпільського осередку анархістів-комуністів. Ми вже не маємо часу очікувати милості від природи, а тим більше від Тимчасового уряду коли він урешті-решт розколишеться і почне вирішувати земельне питання. Більшість земель губернії залишилися у поміщиків, за які вони досі деруть людожерську ренту, а заводи у капіталістів. Ми, гуляйпільці, одностайно прийняли рішення самостійно розподілити справедливо землю, що і зробили. Нам бракує досвіду у сфері заводського управління, тому завод «Богатир» залишився за власниками, але контроль над рухом фінансів здійснює створена нами профспілка. Ми довели, що влада – нам без потреби. З владою ми золото миємо, і з голоду виємо.

Делегати конференції аплодували. Парировати вийшов соціал-демократ Рубцов.

- Я уважно вислухав палку промову товариша Махна і хочу сказати ось що. Товариші, у яку епоху ми живемо? У двадцятому сторіччі, чи може в еру первіснообщинного ладу? Лише політично неграмотна людина може верзти подібну ахінею. Що значить влада не потрібна? Товаришу Махно, ви хоч усвідомлюєте необхідність такого упорядкованого і могутнього організму, як влада? Рейвах, який ви описуєте, безладдя припустиме лише у вузькому соціальному прошарку, можливо у Гуляй-Полі це і спрацює, але запевняю ненадовго. Бо товариш Махно зі своєю Реввійськкратією і Селянською спілкою по факту і є владою, що заперечує самій ідеології яку він так шпарко позиціонує. Тож товаришу Махно, у вас лише видимість безвладного суспільства.

- Ми керівництво формальне, – Нестор став поруч трибуни звертаючись до залу. – Я, та інші провідники Гуляй-Поля не маємо від своїх посад ніякого пожитку і привілеїв. Щоби утримати себе і родину кожен змушений десь працювати, відбираючи час на родину, особисто я працюю в комуні. У вас, товаришу Рубцове, інша ситуація, адже цілковито залежите від своєї посади.

Конференція тривала ще кілька годин. Результатом стало ухвалення створення незалежних профспілок, які мали увійти до правління Олександрівських фабрик і заводів.

Додому Нестор повернувся опівночі. В його розпорядження Олександрівське ДЕПО виділило паротяг.

Настя вже спала, та як тільки зачепив на підлозі чавун прокинулася.

- Боже, що за життя. Ти хоч спочиваєш? Тижнями вдома не ночуєш, усе біжиш кудись. А мені грішним ділом думається-гадається чи не убили десь...

- Нічого не вдієш люба Настуня, нове життя будеється. Давай вечеряти.

Доки Настя накривала на стіл, Нестор присів на лавочку біля печі та й миттєво заснув.

XX

Мойсей подав Нестору звіт про ще один звільнений маєток поміщика Косовиці-Тихомирова.

- Як же ж, – Нестор мрійливо прижмурився. – Там такі сади були, яблука, груші, сливи...

- Там і досі сади, – сказав Сашко Шевченко.

- У цьому році непоганий врод яблук, – додав Мойсей.

Нестор кілька хвилин ходив од вікна до дверей, роблячи біля вікна припини, щоб перем'ятися із п'ят на носочки.

- Слухайте, така справа, давайте-но там організуємо школу для дітей-сиріт. Бо приміщення теперішньої школи придатне хіба для казарми.

- Слушна ідея, – підтримав Мойсей. – Будь-яка комуна спроможна узяти на себе утримання такої школи.

Крат під диктовку надрукував наказ про організацію нового будинку-школи для дітей-сиріт.

Зайшов вістовий, повідомив, що до Гуляй-Поля прибули якісь городовики¹. З'ясувалося то делегати із Харківщини. Нестор наказав впустити.

Зайшло п'ятеро ходжаїв, удягнутих у солдатські уніформи. Один із георгіївським хрестом підійшов до Нестора, козирнув, виказуючи знаки військової пошани, хоча Нестор вдягнутий у цивільне. Можливо кобура на поясі навела делегата на думку, що перед ним головний військовий начальник.

- Ми із Богодухівського повіту, – почав георгіївський кавалер. – Тут ось яка справа, мій кум має сина, який ще торік виїхав до Юзова на заробітки, та щось тамечки не склеїлося, чи то господар падлюка, а мо' синок, не приведи господи, ще той ракло. Та от, це ось приїхав привіз осьо...

Селянин-солдат вилучив із бокової кишені згорнутий у четверо папірець, дуже затертий на кутах.

Обережно розгорнув листівку Гуляй-Пільської Селянської спілки.

- Тут ось пишеться, що Гуляй-Поле самостійно вирішує питання про землю, отож ми порадилися із мужиками та й вирішили поїхати розпитати що і як.

Нестор не міг приховати задоволення. Делегатам присвятив залишок дня. Повезли по комунах, у вечорі відправили із кількома валізами листівок і газет. Та тільки-но провели харків'ян, приїхали такі ж із Таврії, за ними із Полтавщини, із Чернігівщини.

На другий день усе повторилося. Люди йшли і йшли, типографія працювала на повну потужність.

- Усе це звісно добре, – говорив Нестор товаришам на засіданні. – Але бракує однієї деталі – у нас немає талановитих агітаторів, які б їздили по селах і працювали із людьми, ось із такими гостями. У Москві багато розумних людей, але вони поступово деградують від неробства і пияцтва. Їх би та й врятувати, залучивши до роботи...

XXI

До Нестора на квартиру прийшло троє від робочого комітету. З одним Нестор познайомився на олександрівській конференції, це есер Володимир Антонов, двох інших Серьогіна і Мірошніченка знав по профспілці металістів.

¹ Городовики – так називали мешканців Полтавщини і Чернігівщини.

Вирушив з ними на завод, там робочі скликали нараду.

Трудівники відразу обступили і один поперед одного сповіряли про свої проблеми. Через гам нічого не розумів.

- Так! – підняв правицю. – Стуліться усі, геть баки забили. Давайте коротко і прирозуміло. Для полегші, складіть лейстрик¹ вимог і давайте представника, який по пунктах розтлумачить. А хор мені не потрібен.

Доки складали реєстр вимог, Нестор пройшовся по цехах, поспілкувався з робочими, тому читаючи дезидерат вже знав про що там йтиметься:

1) скорочення робочого дня; 2) скасування штрафів; 3) підвищення платні на сто відсотків; 4) безкоштовне медичне обслуговування; 5) повний контроль і руху коштів.

- Яюсь замахнулися ми, – говорив Антонов, скептично дивлячись у перелік. – Крігер і на п'ять відсотків не підніме платню, а тут аж сто.

- На сто п'ятдесят будемо просити, – замислено мовив Нестор. – А згодимося на ста тридцяти. Якщо не впровадиться, то женіть мене із посади голови профспілки.

У той же день Крігер і члени правління заводу отримали повістки з вимогою прийти на ранкове засідання робочого комітету. У повістці був допис: *«У разі неявки запрошений до-ставляється під робоче-військовим конвоєм».*

XXII

О восьмій ранку власник заводу «Богатир» Яків Крігер із членами правління директорів зібралися у залі нарад, настрої у всіх пригнічений, особливо у двох менторів, яких привели силоміць, не оцінили ступінь важливості постскрипту у повістці. Тут же сиділи власники млинів, ковалень, майстерень, їх не запрошували, але прийшли послухати, бо знали, що подібне нікого не мине.

Нестор зайшов стрімко, у супроводі озброєних обрізами гвинтівок братів Боженко.

Поклавши на стіл теку, зміряв поглядом присутніх, зупиняючи на кожному, очікуючи коли ті відведуть очі. Навіть Крігер, який пришов із рішучим настроєм, відвернувся і нервово забарабанив пальцями по столу.

- Від імені профспілки звертаюся до вас панове заводчики із низкою вимог, – Нестор повільно вилучив папірець. Заводчики спостерігали за його рухами так, ніби діставав бомбу. – Хто візьме?

Простягнув вимогу Крігеру. Доки господар заводу виймав із кишені окуляри, Нестор продовжив:

- Наші вимоги зводяться до цілком простих речей: робітникам чавуноливарного цеху підвищення платні на сто вісімдесят відсотків, восьмигодинний робочий день, – угледів здивування на обличчях, для підсилення ефекту, заговорив голосніше: – Так, панове, вам не почулося – сто вісімдесят відсотків! У разі невиконання, жоден робочий не вийде працювати. І се триватиме не один день, пройде тиждень, два, місяць. Для підтримки робочих ми надамо їм пособу в комунах, з голоду не помруть, а от як ваші справи підуть тут вже подивимося... Пам'ятайте, ми не поступимося жодним пунктом.

- Це ж фантастика! – вигукнув член правління Йосип Штерн. – Ви хоч розумієте, що насправді вимагаєте? Ви усвідомлюєте, що таке «зріст виробництва»? Подібною вимогою просто спростовуєте цю економічну догму. А без зросту виробництва шановний, завод можна закривати. Який сенс платити робітникам більше від того, що вони виробляють?

- При таких цінах потрібно у сто разів завищити ціни на продукцію, а хто ж її купить? – млосо говорив Крігер, відкидаючи Несторів папірець.

- Не треба про приріст виробництва, – Нестор підняв правицю. – Країна воює, ціни на чавун піднялися, на фронті снарядний голод, а завод не припинив випуск гільз

¹ Лейстрик – реєстрик.

до гаубичних снарядів. Вам на роздуми один день. Всілякі роботи на заводі припиняються. У мене все.

XXIII

Правління директорів заводу з господарем зібралися у кабінеті Крігера.

- Панове, як на мене, то не слід перейматися погрозами цього бубарчука-каторжанина, – говорив Гельдбух. – Врешті нашою запорукою є військова присутність сербів.

- Ну не скажіть, – заперечив один із членів правління, – Кудінов з Прусинським об нього зуби поламали і тільки через те, що теж були занадто самовпевнені і сподівалися на сербську залого. Досі листи-скарги строчать і що з того? Як то не прикро, але зважати на реальний стан справ – Гуляй-Поле вже в руках Махна і його зарізяк. І справа тут не у кількості зброї, та військовій присутності. Махно переміг у головній битві – битві за людські душі.

- То що ж ви пропонуєте? – спитав Крігер.

- Доки домовлятися. Висунемо стрічні вимоги і відпрацюємо нейтральні умови, водночас рішуче наполягатимемо на введенні військ із Олександрівську. Якщо ж не допоможе, то залишається одне – згортати виробництво і світ за очі.

- У такому разі зразу можна за кордон. Робочі не вийдуть працювати, і більшість тому, що бояться гніву Махна.

- А я думаю із цими харцизами не домовимося ніколи, – говорив власник ковалень Семашко. – Усі, хто проти них – ген тепер у степу лежать... Ці сто вісімдесят відсотків пояснюються бажанням спровокувати нас до активної протидії, що подається, як гноблення буржуазією пролетаріату. Дивно, що ми досі кістками не лягли...

- Ми їм необхідні як керівництво, – говорив Крігер. – Великим виробництвом вони керувати доки не спроможні. Запропонуємо тридцять відсотків і спробуємо довести, що це максимальна цифра, якщо ні, то нехай забирають правління і самі сплачують хоч двісті відсотків.

XXIV

Від власників завод до страйкарів прийшли Крігер, Гельдбух і Госель.

- Ми обговорили ваші вимоги і прийшли до логічного висновку, що виконання ваших вимог економічно неможливе, ми запропонуємо нейтральний варіант. Наша пропозиція так: робітникам чавуноливарень – сорок відсотків, кустарникам – тридцять.

Нестор підвівся:

- Що ж панове, цей нейтралітет більше вигідний одній стороні, вам. Прошу зважити, що телеграфних стовпів у Гуляй-Полі достатньо.

- У такому разі керуйте виробництвом самі! – вигукнув Крігер, різко підвівшись. – Я залишаю все і їду за кордон!

- У такому разі, – спокійно мовив Нестор, пронизливо дивлячись Крігеру у вічі, – відкараскатися од своїх обов'язків не вдасться. Відмова працювати дорівнюється до саботажу, а із саботажниками розмова коротка. А щоби не намислили п'яти намастити, до кожного буде приставлений конвой. Нічого, панове заводчики, ви і ваші предки довго сиділи на наших шиях, тепер час розраховуватися. Відбудете панщину у нас, доки не підготуємо вам заміну.

Нестор вийшов гримнувши дверима. Невдовзі мало розпочатися засідання селянської спілки.

У Таврійському вже зібралися. Говорити почав з ходу:

- Товариші, ми з Мойсеєм відпрацювали план. Тепер порадимось і обговоримо деталі. Товариші Серьогін і Мірошніченко завтра їдуть до Росії домовлятися з текстильними фабриками Петрограду і Москви. Там робочі потерпають від нестачі їжі, а у нас бракує реманенту і мануфактури. У них уся продукція під контролем робочих

профспілок, так ото ми й домовимося про вільний товарообмін. Від сьогодні розпочинаємо агітацію серед селян. Створюємо звітну комісію про внески родин.

Після засідання Нестор скликав засідання політбюро. Обговорювалася телеграма анархіста Воліна із Харкова, де той писав, що у більшовиків, після захоплення влади, із німцями запланований мир, а есери підспівують Тимчасовому уряду про війну до кінця. Почалися заворушення на Дону, козаки збираються на підтримку генералу Каледіну¹. А це значило, що громадянська війна неминуча.

До штабу прийшли представники профспілки, повідомили, що Крігер погодився на сто тридцять відсотків.

Тим часом у вузькому колі Крігер говорив:

- Треба чекати панове. Маю свідчення, що за підтримки Центральної Ради² увійдуть війська щоб поскромити всю цю братію, а доки панове, нам доводиться змиритися.

XXV

Із Комишевахи приїхав Дмитро Дундик, Нестора знайшов вдома, той саме порався по господарству, чистив конюшню.

- Нехай Бог помага, Нестору Івановичу.

Нестор запросив гостя під грушу, за стіл. Настя поставила самовар.

- Є Несторе, поговори, що комісар Міхно готує похід на Гуляй-Поле.

- Вже знаю, – зітхнув, відсorbуючи чай. – А до тебе звідки інформація прийшла?

- Хлопці служать в Олександрівському кулеметному гарнізоні. Очікуйте посланця з ультиматумом.

- Гм... це теж від хлопців стало відомо?

- Ні, є люди. Я приїхав сказати, що на нас можна розраховувати, навколишні роти теж підтримають.

- Ось це втішна звістка, – Нестор обійняв Дундика.

XXVI

На початку вересня до Гуляй-Поля приїхав представник від повітового комісара. Зразу ж зайшов до приміщення Селянського союзу. У кабінеті застав лише маленького чоловічка, в окулярах, який жмурячись від тютюнового диму, жуючи цигарку, зіщулившись щось писав у книзі для земських звітів.

Представник прокашлявся, привертаючи увагу.

- Добрий день, – інтонація свідчила, що прибулець дуже поважна особа. – Мені потрібен Махно.

- Це я.

Гість оцінюючи зміряв поглядом, як йому спочатку здалося, конторського служачу. Жарт? Невже цей щур канцелярський підім'яв повіт? Сполохав губернське керівництво?

Та варто було діловому повільно підвестися, зняти окуляри і проникливо глянути на посланця, куди й пиха у гостя поділася. Дрижачими руками передав ультиматум і, ніби виправдовуючись, тихо говорив:

- Ви самі розумієте... – зараз більш за все бажав залишити похмурий кабінет і мчати-мчати геть-геть куди подалі. – Це наказ... Інакше пан комісар упровадить заходи, тому ліпше не нагнітати.

- Чого не нагнітати? – спитав спокійно Нестор.

- Мені наказано вразі чого арештувати вас...

¹ Каледін Олексій Максимович 1861-1918 – російський військовий і державний діяч, генерал від кавалерії, один з керівників Білого руху в Росії у 1917—1918 роках, керівник Донської республіки 1917-1918. Отаман Війська Донського. Після невдач на фронтах, склав повноваження і застрівся.

² Українська Центральна Рада (УЦР) – спершу загально український центр, що об'єднував політичні, громадянські, культурні і професійні організації, згодом після Всеукраїнського Національного Конгресу – революційний парламент України, яким керував українським національним рухом 1917-1918.

- І ви припускаєте таку можливість? – Нестор вказав на настінний годинник. – У вас є сорок хвилин щоб залишити територію вільного Гуляй-Поля.

Гостю не треба двічі повторювати.

XXVI

Із Москви приїхали Серьогін з Мірошніченком. Профспілки московських текстильних фабрик охоче погодилися на товарообмін. Ешелони для відправки продовольства гуляй-пільці підготували протягом трьох днів. Сава Махно очолив охорону ешелону.

В очікуванні звістки Нестор не знав спокою, якщо із задумкою товарообміну щось піде не так, то рухнуть надії на створення анархо-комуністичної республіки. Щоб якимось відволіктися од важких думок згодився на пропозицію Серафима Гаплика зіграти у виставі «Хазяїн», де дісталася роль Пузиря.

Відколи ешелони вирушили із Гуляй-Поля минуло два тижні. Мойсей надіслав до Москви запит, на який прийшла відповідь: «Виїхали 20 вересня».

- Сьогодні двадцять восьме, вже давно мали б бути тут, – стривожено говорив Мойсей, – Щось приключилося.

Нестор ходив по кабінету раз-по-раз зупиняючись біля вікна, щоб перем'ятись із п'ят на носочки.

- Їдьмо, – мовив, рушивши до дверей.

Та двері причинилися зайшов Сидір, він із Савою супроводжував ешелон:

- Несторе Івановичу, біда! В Олександрівську затримали нашу мануфактуру, ми хотіли дати бій, та на путь викотили артилерію, конвой арештований, а мені вдалося дременути. Невже все дарма Несторе? Скільки роботи і собаці під хвіст...

- Чим мотивують затримку? – Нестор зовні зберігав спокій, хоча у середині кипіло.

- Кажуть, не маємо законного права. Мовляв, Гуляй-Поле на голову сіло...

- Зрозуміло...

Підняв слухавку, замовив з'єднання з повітовим комісаром. Коли на іншому кінці відгукнулися, гучно заговорив:

- Я голова Гуляй-Пільського Ревкому, Селянської спілки Нестор Махно. На якій підставі затриманий наш ешелон?!

- На тій підставі, що ви не маєте права на комерційну діяльність.

- У такому разі, скажу коротко – даю Олександрівську три дні на повернення наших ешелонів до Гуляй-Поля! І не дай вам боже, хоча б вухналі пропасти! Якщо ж не буде виконано, я – Нестор Махно, оголошую вам війну і нападаю на місто. Готуйте мило, бо починаючи від дрібного діловода до повітового комісара перевішаємо всіх на центральному майдані.

- Та як ви...

- У вас три дні. У мене все! – відгримнувся Нестор, кинувши слухавку. Звернувшись до Мойсея: – Готуймося до походу.

- Гадаю, комусь слід поїхати до Олександрівську, – говорив Андрій Семенюта. – Сповістити робочих.

Нестор погоджуючись кивнув:

- Ти і поїдеш.

Звістка про похід до Олександрівську миттю облетіла Гуляй-Поле і навколишні сотні і хутори. Селяни збиралися на Соборному майдані. Озброєні мисливськими рушницями, саморобними самопалами, холодною зброєю, здебільшого теж саморобною – багнетами виготовленими із вил. Дехто навіть мав кременеві рушниці XVIII століття, вочевидь вилучені із поміщицьких колекцій. Вершники озброювалися піками.

Григорій Махно зайнявся організацією бойових одиниць, поділивши селян на полки, роти і взводи. Маруся в Пологах інспектувала німецькі колонії, розшукуючи зброю.

До вечора сформувалися чотири полки. Вночі приїхав Андрій Семенюта з двома представниками Кічкаського селянського ополчення матросами Миколою Кобецем і Яремою Туром. Обидва прибули узгодити бойові дії з військовим штабом гуляй-пільців.

XXV

На засіданні в Олександрівському комісаріаті присутні повітовий комісар Міхно, інспектор Треух – той, що намагався зняти Нестора з усіх посад, заступник Міхна Морфіцин і начальник військового гарнізону і за сумісництвом керівник Олександрівської міліції Севастян Васильєв.

Питання денне – гуляй-пільський ешелон, віддавати чи ні?

- Зрозумійте, – говорив Васильєв, – коли так триватиме, ця отрута перейде на інші волості. Та навіть далеко ходити, вже Маріуполь, Комишеваха потяглися за цією анархією. Виявимо слабкість, нас проковтнуть побіжно з чоботами. Перекопаний, нам вистачить полку юнкерів щоб розігнати цю шушваль.

- Не так все просто Севастяне Ларіоновичу, – заперечив Морфіцин. – Проти нас виступає чимало сил. Є інформація, вони вже зібрали п'яти тисячне військо, а це, прошу зауважити, застаріла інформація. Ми ж маємо лише півтори тисячі бійців. Але й це не суть важливо, вагомо те, що робочі у місті перейдуть на їхній бік, а це ще три тисячі. Багато у Махна прихильників і серед нашої залози. Ми приречені.

- Де ж обіцяна підтримка Центральної ради? – питання Морфіцина призначалося Міхну.

- Нам просто треба поступитися. Сподіваюся не надовго.

- Панове, ви полохливі дівчатка, – мовив Васильєв, залишаючи кабінет і гримнувши дверима.

XXVI

Нестор зібрав військову нараду з приводу чуток про можливий похід генерала Корнілова на Петроград. До генерала мали приєднатися донські козаки, у такому разі путь їх через Олександрівськ.

- Товариші, – Нестор говорив жваво, хоча відчував головний біль і втому. – Петроградські справи доки нас не чіпають особисто, але це тимчасово. Генерал Корнілов скликає Велике Військо Донське, вже розпочалася мобілізація і якщо ми триматимемося осторонь, революція товариші, може постати під загрозою знищення і це не перебільшення. Саме від маленького Гуляй-Поля, особисто від вас може залежати глобальна справа. Для майбутніх військових зіткнень у нас скупенько зброї і мало вишколених солдатів. Пропоную створити комісію, яка б займалася питанням озброєння.

Протягом трьох днів тривала реорганізація Чорної гвардії, розподілили у рівній кількості зброю, сотні і роти обрали єдиний штаб командування.

Із Оріхова приїхала Маруся з якою виникли проблеми стосовно підпорядкування об'єднаному штабу, отаманка не бажала коритися гуляй-пільцям. Штабісти Гуляй-Поля і Марусині зголосилися на тому, що Нікіфорова перекриє залізничні вузли і мости.

XXVII

Ешелони з козаками зупиняли на станціях Пологи і Олександрівськ. Під погрозою відкрити вогонь із гармат гуляй-пільці змушували роззброюватися. Донці прохали залишити хоча б шаблі і сідла, мотивуючи тим, що це необхідний атрибут для кожного козака. Ревком дав готовизну віддати лише сідла.

Нестор весь час проводив в окопах, виритих на пагорбах уздовж колії. Від жовтневих дощів і паморозі, постійної вологи у нього почалося загострення туберкульозу.

Многі козаки повернули назад до Дону, багато хто їхав до Харкову, сподіваючись звідти якось добратися до генерала.

Після того, як роззброїли останній козацький ешелон Нестор із Серьогіним вирушили до Олександрівську для проведення мітингів на текстильних фабриках.

Пізно у вечорі стомлені пішли на квартиру Мартинова.

За чаєм Мартинов, спостерігаючи, як Нестор з товаришем складає чергову прокламацію для виступу на Бадівському консервному заводі, зазначив:

- Заздрю вашій енергії. У вас, гуляй-пільців, справа йде попереду теорії.

Дружина Мартинова поставила на стіл пляшку. Нестор, випивши зовсім небагато, швидко зомлів. Його віднесли на горище, де вклали на матрац біля димоходу.

- Щось слабенький ваш командир, – казав сусід Мартинова, який зайшов на чарку.

Серьогін презирливо зиркнув на гостя:

- Якби хоча б із десятків таких людей, то світ змінився б на краще. Наш Нестор не знає відпочинку, пити може не майстер, зате тими неабиякої нас захищати. То ж не смій говорити про його слабкість..

XXVIII

Нестор прокинувся о шостій ранку, поруч, укритий шинеллю спочивав Серьогін. Недовзі вийшов на ганок зі стаканом чаю. На дворі молодиця розвішувала білизну. За селянською звичкою, привітався із незнайомою людиною. Та у відповідь посміхнулася, показавши ряд білосніжних зубів.

- Ви ачей Мартинкин гість? – спитала молодиця, поставивши тазик із білизною.

Нестор кивнув.

- То ви теж революціонер?

- Я революціонер, – слово «революціонер», як йому здалося, вийшло занадто пишато.

- А звідки ж самі будете? Бува не з Москви?

- Можна сказати, що і так. Принаймні я довго жив у цьому місті, а сам із Гуляй-Поля.

- У мене там сестра побралася. Степана Качана може знаєте? Він тепер з Нестором Махном в орудці, який у вас там ніби усім керує.

Нестор знову кивнув, мовляв, чув про Качана і про Махна. Молодиця задавала питання за питанням, не очікуючи на них відповіді, і сама відповідаючи. Нестору лише згоджуючись кивав.

- А мо' ви бажаєте поснідати? Знаю, які у Мартинки харчі – сухарі та сивуха. Он, які ви худенькі хоч із села. Болещі ачей. Ходіте.

У цьому «ходіте» звучало щось значно більше від звичайної гостинності.

Нестор вийшов за годину, на ходу заправляючи сорочку. Мартинов із Серьогіним сиділи на дерев'яних сходинах курили. Мартинов прижмурихав око, хитрувато посміхнувся:

- Он як воно, – ледь штовхнув Серьогіна ліктем, – а ваш командир свого не випустить.

- Зараз у зуби дам, – сказав Нестор без тіні злості.

- Вдовиця, – говорив Мартинов. – Чоловіка ось вже два роки з хронту немає. А вона баба мирова – нагодує, напоїть ну і все таке...

За «усім таким» прослідували смішки.

Вдягнувшись Нестор пішов до суконної фабрики, де робочі вже зібралися на мітинг. Під час виступу, серед слухачів помітив військового комісара есера Попова, якого знав по фотокартці.

- Товариші, агенти тимчасовки і Центральної Ради їздять по селах і руйнують наш революційний устрій, який ми із такими труднощами налагодили, зводять нанівець усі наші досягнення. Однак то не головне, а значимо те, що вони прагнуть зіткнути селянство із пролетаріатом із міста. З одних деруть три шкури у вигляді податків, мотивуючи революційною необхідністю і роблять це від імені пролетаріату, інших годують байками ніби селяни жмикрутують, не даючи хліба. І як ви гадаєте, що буде думати селянин про пролетаріат? А подумає, що се якась шлункова прірва, скільки не годуй, а він усе голодує, під час царату так шкуру не драли...

- А як же фронт? – вигукнув Попов, який піднявся на трибуну, ставши поруч з Нестором. – Товариш Махно нічого не говорить про фронт. Хто, я вас питаю, підтримує солдата в окопі, як не тилове постачання? А з яких ресурсів воно береться?

- У нас достатньо сил для протистояння швабському¹ вторгненню, якщо звісно без внутрішніх перешкод. Нам відомо, що Центральна Рада збирається скористатися німецькою присутністю на свою користь, то ж навіщо постачати того, хто підгодовує ворога? Німець не захистить від зовнішнього ворога, а скористається своїм правом анексії...

Попов намагався заперечити, але робітники зігнали його.

Протягом дня Нестор виступав ще на двох мітингах і скрізь помічав Попова і з ним двох, які на кожному виступу вставляли своє «проти».

У вечорі Мартинов із Серьогіним всілися пиячити. Нестор пішов до вдовиці Клавдії.

Намагався заснути, але за стіною чулася лайка. У хлопців не обійшлося однією двома штофами. Почулося як пляшка розбилася об стіну, від чого прокинулася Клавдія.

- Твої революціонери повпивалися, – схилилася над ним, почала ніжно проводити пальцем від перенісся по носу до підборіддя. – Ти фронтовик?

- Ні.

- А це? – торкнулася шраму на грудях.

- Операція.

- У тебе такі стомлені очі.

У стіну з іншого боку щось важко вдарилося. Почулася лайка. Нестор підхопився, вдягнув кальсони, сунув ноги у чоботи, не вдягаючи онуч.

- Піду втихомирю, а то дійсно повбивають один одного.

За хвилину Клавдія дочулася Несторового загрозливого голосу, що говорив не розчула, і кілька ударів. Невдовзі він повернувся, а за стіною усе стихло.

- Отакої, – здивувалася, – гадала під п'яну руку потрапиш.

Він зневажливо посміхнувся.

- Виходить, вони тебе бояться...

- Більше поважають, ну і надійсь же ж бояться трішки.

XXIX

На станції «Гуляй-Поле» очікувала звістка про арешт в Олександрівську Марусі Нікіфорової. Міхно звинуватив у незаконному роззброєнні в Оріхові частин Преображенського полку. Нестор тут же телеграфував до Олександрівського бюро анархістів закликаючи виводити на страйк робітників, обіцяючи підтримати військовою силою.

Протягом дня до станції стягувалися бойові загони. Із Дібрівки прибули добре озброєні загони Щуся і Івана Петренка-Платонова, із Оріхова прийшов загін Білаша, який спільно із Марусею роззброював преображенців.

Вночі десять вагонів гуляй-пільців вирушили до Олександрівську. На станції Нестора з Савою зустрічали Тарасюк з Молчанським.

- Що вже зроблено для звільнення? – спитав Нестор, спускаючись зі сходин.

- Вранці страйк робочих чавуноливарного і пивного заводів.

- Залучіть якомога більше людей у кого язик добре підв'язаний. Мені потрібно кілька бійців.

Через півгодини четверо озброєних анархістів на чолі з Нестором увірвалися до квартири Попова, та того не було. Іншій четвірці вдалося схопити заступника Голови Рад соціал-демократів Мочалого, який ухвалив арешт Марусі. Тим часом бойові дружини оточили в'язницю, до них приєдналися два взводи співчуваючих солдат, які квартирували на Бадівському заводі.

Нестор у супроводі матроса Яреми Тура, маючи у кишені підписаний Мочалим документ про скасування арешту Нікіфорової переступив ворота в'язниці.

¹ Швабський – німецький.

Йдучи знайомими коридорами поволі повернулося те жахливе почуття безпорадності, яке відчував ще у роки юності, коли йшов тут зі скутими руками й ногами.

- Обіцяю, скоро не залишиться від цього оплоту держави каменя на камені, – говорив тихо Турові. – Інакше я не Нестор Махно.

- Ми звільнимо Марусю, як гадаєш?

- Я не гадаю Яремо, я впевнений вона сьогодні ж буде на волі. Міхно зі своїми зробили фатальну помилку, яка зіграє на нашу користь. Тепер на правах більшості і військової сили переоберемо Виконавчий комітет.

Солдати підхопили Марусю на вході в'язниці і під постріли у повітря і крики «ура» понесли тюремною площею.

XXX

28 жовтня до Гуляй-Поля прийшла звістка про жовтневий переворот у Петрограді, міністрів Тимчасового уряду усунено. Завершувалася телеграма закликом: «Вся влада радам на місцях! Землю – селянам, фабрики і заводи – робочим».

Гуляй-Пільці схвально сприйняли повідомлення, були такі, які поставилися песимістично, стверджуючи, що більшовицько-есерівський блок узурпує владу і на зразок Кабінету Керенського нав'язуватиме свою політику. Нестор схилився до думки, якщо якась із партій домінуватиме, то це будуть більшовики, бо вважав їх більше організованим у політичній боротьбі. На засіданні Селянської спілки говорив:

- Ось побачите, нова влада урядить свою Установчу раду, а це значить, невдовзі доведеться з ними зіткнутися, бо чинуші є чинуші, перетворюються на паразитів під будь-якими гаслами. Вони прийдуть на голе місце і, як того потребує статут, у першу чергу прагнутимуть збагатитися.

- Центральна Рада набирає силу, – додав Мойсей. – Із їхнього боку вже наявний альянс з німцями, їм потрібна німецька сила, нею захищатимуться від Леніна.

- То марнота, – говорив Андрій Семенюта, – по сотнях їх одиниці, а їхні листівки мужики або на самокрутки, або замість лопуха.

Нестор вже нікого не слухав, дивлячись на портрет Олександра Семенюти заглибився у думки. Відчував тривогу. Хоча Калініченко з Вертельником переконували, що більшовицький переворот здійснюватиметься малою кров'ю, що все вирішать установчі з'їзди, Нестор у це не вірив. Вдома Насті говорив:

- Буде багато крові. Великоросія вибухне, гніт до діжки з порохом уже горить, а там і Україна втягнеться...

- Невже знову війна? – стривожено питала Настя. – З німцями?

- Гірше Настуню, набагато гірше. Воюватимуть брат із братом, батько з сином.

XXXI

Потяг повільно сунув до Катеринослава. В купе розмістилося десятеро гуляй-пільців. Нестор спав на другій полиці, на нижніх розмістилися Ярема Тур з чорногвардійцями, які мали охороняти делегатів Нестора і Миронова.

Нестору снився сон. Ніби виступає на з'їзді, ось тільки замість делегатів чомусь царські присяжні і засідателі, ті хто колись засудили на смерть. Тепер Нестор погрожує суддям розправою. Раптом будівля сколихнулася, почулися крики, чує як репетує голосом Миронова суддя: «Рятуйте, бісові діти, Нестора Івановича!». Він кудись летить у темряву і прокидається від того, що падає в руки чорногвардійцям.

У вагоні розгардіяш, на підлозі валізи, та й вагон нахилений чути як десь б'ється скло, жіноче верещання.

- Поїзд із рейок зійшов, – пояснив Миронов.

Нестор вибрався із вагону. Пішов до машиніста розпитати про ситуацію.

Паротяг з'їхав з рейок, але жоден вагон не ліг. Машиніст розпачливо стояв на насипу, дивлячись на наслідки аварії. На Несторове запитання відповів знервовано:

- Тобі повилазило?! Гайки не витримали хіба не видно?! Колію за царя Панька ремонтували. Вже років тридцять ніхто ні за холоду воду. На вісімнадцятій, чорти б її винесли, дільниці така ж аварія.

Нестор стурбовано оглянувся, на дворі вже темно.

- І на довго застрягли?

- Я тобі що, пророк Авакум? От дочекаємося ремонтної бригади, доки злагодять, ото через тиждень може й поїдемо.

Нестор вирішив рухатися до найближчого села, а там шукати якусь підводу.

У Катеринослав прибули майже через добу. Нестор послав Миронова до реєстраційної комісії, а сам вирішив відвідати подругу дитинства Розу Гольдман, від її родичів у Гуляй-Полі дізнався, що дівчина вельми слабка і нібито часто згадує про нього.

Відчинила пані Софа. За стільки років у неї нарешті щезла упередженість стосовно «невмиваних хохлят», навіть до Нестора змінилося ставлення. Тепер відверто зраділа його появі. Коли спитав про Розу, пані Софа тихо заплакала, повідомила, що донька вже «на Божій дорозі».

Роза лежала.

- Не підходь близько, – тихо мовила. – Можеш захворіти, це чахотка...

Нестор поцілував її руку, у щоку.

- Подібним не злякати. Скільки ж не бачилися?

- А я ось заслабла... Батько невдовзі повезе до Криму. Ти на з'їзд приїхав?

- Так.

- Про це зараз багато говорять, і про тебе теж. Твоє ім'я на вустах ледь не у кожного робітника.

Вони довго говорили, згадували дитинство. Прощаючись пообіцяв посприяти покvapному вивезенню до Криму. Вийшов із каменем на душі. Кому, як не йому відомо, що це остання стадія туберкульозу і вже ніякий Крим не допоможе.

XXXII

У Катеринославі, як і у Москві, тепер існувало безліч політичних організацій, які пропонували себе правонаступницями влади. Домінували представники Української Центральної Ради, які повсякчас виступали на мітингах, розмовляючи ламаною українською мовою, бо зовсім недавно стали «щирими» українцями. У місті стояли війська – полк георгіївських кавалерів і кронштадтських матросів. Останні готувалися до походу на Дон проти Каледіна, де формувалася, так звана, Біла армія¹.

Раду робітничих і селянських депутатів очолював анархо-синдикаліст Грінбаум, він же Волін.

Нестор зайшов до федерації, де в коридорі зіткнувся з Молчанським.

- У нас Несторе Івановичу, справи потроху пішли. Охопили кілька важливих районів: Амур, Кайдаки, частково Нижньодніпровськ.

- То може нам агітаторів на район виділите?

- Невже ти зі своїми організаторськими здібностями їх не подужаєш?

- У колоніях та віддалених хуторах контролювати не завжди вдається. Серед заможників вони популярні, бо ті сподіваються заволодіти землями комун.

Молчанський на це тільки зітхнув і розвів руками:

- Вибач, брате Несторе, таких які б їздили по селах немає. Мир між нами і самостійниками на волосині тримається. Георгіївці на їхньому боці. Залишайся у місті, такі люди конче як потрібні.

Щоб показати наскільки це важливо, Молчанський провів ребром долоні по горлу.

- Я вже ніколи село не полишу. Там єдине місце де відчуваю – роблю те, що маю робити. І міські принади не до вподоби.

- Про які ще принади говориш? Така ж робота.

¹ Біла армія (Біла гвардія, Білий рух, Добровольча армія) – загальна назва політичних рухів, організацій, військових формувань, які воювали проти більшовиків у роки Громадянської війни.

- Ви не обтяжені господарством і іншими сільськими клопотами, а це розбещує душу.

XXXIII

Першим на з'їзді виступав представник Центральної Ради доктор Фельдман.

- Нами зроблена велика робота у кожній волості. Тому, я з повною відповідальністю стверджую, що більшість робітників і селян щиро підтримують постанови секретаріату Української Центральної Ради, бо кожен свідомий українець зрозумів, що прийшов довгоочікуваний час свободи для всіх і утримати цю свободу спроможна лише Центральна Рада. На підтвердження своїх слів я приніс доказ, – Фельдман показав кілька папірців, – це підписні листи на нашу підтримку зібрані по заводах, фабриках, по селах. Тут ще папка в якій кілька тисяч таких підписів.

Фельдман показав об'ємну теку.

Представник Синельниківського Громадського комітету есдек Горянський стверджував, що у їхньому повіті зміцнилася радянська влада.

Нестор виступав після Горянського.

Вийшовши на трибуну, зробив невеличку паузу, озираючи зал.

- Товариші, багатьом відомі досягнення Гуляй-Поля, тому вважаю зайвим вкотре повторюватися, більшість присутніх мене добре знає. Хочу дещо заперечити громадянину Горянському. Ось тут він красиво розписав, як їхня волость вчасно виконує норми продзаготівлі. Тільки не сказав, що виконання цих норм реалізується вимагом¹. Про те, що селяни у повіті на межі голоду забув повідомити, вивітрилося із пам'яті й оповідь про міліцейські кордони та патрулі, мета яких не випускати селян, що намагаються приєднатися до гуляй-пільських комун.

- Нагла брехня! – вигукнув Горянський. – Це ви Махно, вносите деструкцію у будь-які творчі починання на шляху до нового життя.

- Ви б ото стулили пельку! – вигукнув один із делегатів. – Розумними слівцями відкупаєшся! Ми Нестора давно знаємо, а ти хто такий?!

Нестор підняв правицю, закликаючи до тиші.

- Я можу викликати свідків контрреволюційної діяльності Синельниківського Громадського комітету. Прошу комісію надати слово двом утікачам із цієї, так званої, синельниківської землі обітованої.

- Протестую! – вигукнув Фельдман. – Це не суд...

Грінбаум проігнорував зауваження доктора. Нестор дав знак Туру, який стояв біля входу. Той завів двох хлопців охоронців, які нещодавно вступили до Чорної гвардії.

Обидва вийшли на сцену, зняли баранячі шапки.

- Назвіться, будь ласка, – попросив Грінбаум.

- Хома Колісник.

- Агафон Бурячний.

Промовили хором, тому секретар не розчув прізвища.

Почав Хома:

- А що тут говорити, нові жандарми – міліціонери, усі клуні обнишпорили, забрали навіть шкаралупиння від картоплі, останню кацабайку² зняли. Кажуть: «Ми за вас революційну кров ллємо». Тато було спитали чим самим харчуватися, а цей одоробло, – вказав на зблідлого Горянського, – говорить: «Мене то не колише, твій обов'язок допомагати революції». А коли тато відмовився давати посівне зерно, цей наказав відшмагати його на подвір'ї. А тут Агафошка, загітував до Гуляй-Поля, каже там усе: земля, воля, хліб. Нам ото з Агафошкою і вдалося вислизнути, а де брат і до сієї пори не відомо. Мо й не живий зовсім.

Горянський спробував залишити зал, але на виході чекали. Другого делегата від Синельниково схопили у залі.

¹ Вимагом – насильно.

² Кацабайка – блузка

Секретар ледь вгамував делегатів, гепавши дерев'яним суддівським молотком по трибуні. Нестор продовжив оповідь:

- Ще хотілось би звернути увагу на доповідь Фельдмана. Він тут зміцнював свої змишлення якимись писульками ніби по селах встановлено порядок завдяки секретаріату Центральної Ради. Найбільше здивувало, що до переліку волостей увійшло і Гуляй-Поле. Я із повною відповідальністю стверджую, що у нас збудовано вільний анархо-комуністичний лад.

Делегати від Центральної Ради незадоволено загомоніли. Фельдман підвівся.

- Не розумію, на якій підставі виступають представники волостей? У статуті з'їзду чорним по білому сказано, що кожен делегат повинен пройти на повітових виборах, а Махно на з'їзді лише почесний гість. Натомість він перетворив з'їзд на міжпартійну суперечку.

Зал незадоволено загудів. Грінбаум закликав до порядку. Слово узяв більшовик Квірінг.

- Товаришу Фельдмане, ми не вважаємо, що має місце порушення правил проведення з'їзду, надавши слово представникам селянства.

- У такому разі ми залишаємо це збіговисько, яке помилково назвали з'їздом, – Фельдман гепнув текою по столу.

Після того, як самостійники залишили зал Грінбаум оголосив перерву.

Нестор з Мироновим пішли обідати, до них приєдналися більшовики Епштейн із Квірінгом.

- Добром не завершиться, – казав Епштейн, сьорбаючи пиво.

- Ми теж не вилами озброєні, – говорив Миронов.

- Воно то зрозуміло, але збройного конфлікту не хочеться, – зітхнув Епштейн.

- Я сказав, те що мав сказати, – Нестор дивився у вікно. – Зіткнення і без того неминуче.

У залі засідань очікував молодий хлопець анархіст із Амура Лев Азерський, зростом трохи вищий від Нестора, коротко стрижений, вдягнений у довге шкіряне пальто. У нього звичка смикати головою, що свідчило про недавню наявність чуба.

- Товариші, самостійники вирішили дати бій, – говорив тихо Азерський, смикнувши головою, і поскоромадивши лису потилицю. – Сподіваються на Георгіївський полк...

- Я схожу до георгіївців, – Нестор підвівся, вдягаючи на ходу шапку. – Азерський, зі мною.

XXXIV

Біля казарм до Нестора підійшло двоє матросів.

- Товаришу Махно, ми від Молчанського, про всяк, так би мовити, випадок... прикриємо.

Георгіївці гуртувалися на плацу. Нестор звернувся з питанням до поручика:

- Чому у бойовій готовності?

- А ви хто такі?

- Парламентарі.

- Нам парламентарі не потрібні.

- А я думаю потрібні. Ведете людей на бій, а його можна уникнути. Ви командир, тому маєте попідкуватися про них, потрібно усім повернутися додому живими, а так їм доведеться зіткнутися із озброєними робочими.

- Ми маємо утихомирити заворушення у місті, – відповідав поручик вже з нотою розгубленості.

Цим часом один із матросів зібрав навколо себе гурт солдат і мітингував:

- Братва! Буду говорити. Ми не збираємося вам довго чухати вуха. Наші начальники бажають нас лобами зіткнути. От і прийшли замиритися. Навіщо нам кров, братва?

- А хіба не ви почали? – вигукнув один із сходьбища. – Ви воду скаламутили, вулиці затарасовані¹. Чом маємо йти проти преображенського полку? Хто ви такі? Ви під жидів-нехристів лягли.

Тут слово узяв Азерський, залізши на ящик, зняв шапку, трухнувши головою:

- По-перше ми ні в якому разі не закликаємо до виступу проти преображенців. По-друге, Преображенський, Семенівський та Павлівський полки вже переформовані в українізовані частини і підпорядковуються Центральній Раді. Ми лише намагаємося уникнути військового конфлікту.

Нестор смикнув Азерського за рукав, прохаючи слово. Говорити піднявся на лафет гармати.

- Я із Гуляй-Поля, моє ім'я Нестор Махно. Наш повіт завжди підтримує фронт якщо нам у тому не стануть на заваді. На нашому продовольчому контролі Сербський полк, розквартирований у Гуляй-Полі. На з'їзді я намагався підняти це питання, але моя критика Громадських комітетів самостійниками сприйнялася як особиста образа. Хоча насправді я оперував фактами. Що насправді, за час свого існування, зробили корисного Громадські комітети? Лише паразитування на тлі нового часу, намагання зруйнувати наші комуни, аби відібрати землю і повернути назад поміщикам-неробам. А одна комуна, скажу вам, спроможна утримати цілу дивізію. Я і гуляй-пільці намагалися узяти під контроль рух податків, чи насправді вони доходять до призначення. І що на ділі? На ділі, товариші солдати, оплатки на вісімдесят відсотків осідають у кишенях теперішніх можновладців, нікому не потрібного апарату нероб, які створили ілюзію життєвої необхідності свого існування, які посилають вас на смерть. Ось схопіть когось із губернського комісаріату за грудки і спитайте, чи служать їхні сини. Ми можемо мати різні політичні позиції, але, повторюю, не значить, що через те маємо вчепитися один одному у горло. У кожного є здібності і спробуймо їх використати максимально для загальної справи, для покращення теперішнього, для побудови світлого майбутнього для наших дітей. І тільки так!

Трьома годинами пізніше Нестор на вечірньому засіданні прочитав резолюцію Георгіївського полку:

- Будь-які зазіхання на права з'їзду робітничих, селянських та солдатських депутатів з боку Центральної Ради, полк Георгіївських кавалерів розцінюватиме, як спробу підбурювання політичних організацій до міжособної збройної боротьби, що потягне за собою безумне кровопролиття. У такому разі наш полк виступить супротив секретаріату Центральної Ради.

Зал аплодував.

Цього вечора з'їзд прийняв рішення про створення по волостях трудових комун. Нестор, слухаючи це, понидно посміхався.

- Ми ще чотири місяці тому виносили це питання на обговорення, – тихо говорив Молчанському, – у федерації вважали недоречним, а тепер ініціативу перехоплять більшовики, а вони типові політики-бюрократи

- Не розумію тебе Несторе, рішення прийнято, і прийнято позитивно. Яка різниця за ким буде ініціатива.

- Таки правда, різниці ніякої, – Нестор зітхнув. – Тільки усе це фарс.

XXXV

Перед від'їздом із Катеринослава Нестор вирішив попрощатися з Розою.

Дівчина лежала вже не підіймаючись. Невдовзі мали відправити потягом до Криму, Нестор поклопотався про місце для неї і пані Софи.

Вона взяла його долоню.

- З'їзд закінчився?

Нестор схвально кивнув.

¹ Затарасовані – забарикадовані.

- Рувель розповідав, що ти влаштував якусь провокацію. Самостійники нібито збиралися розігнати з'їзд.

- Перебільшення. Слухай усіляких Рувелів. Як прибудеш до місця, постарайся повідомити що і як.

- Обійми мене...

На прощання Роза подарувала медальйон з ланцюжком.

Проводжала Нестора Розина сестра Сара, дівчина двадцяти п'яти років. Відзначив, що сестри зовсім не схожі. Роза ніби то випромінювала ніжність, беззахисність, молодша ж асоціювалася з амазонкою.

XXXVI

У середині січня 1918 року із Олександрівську приходили тривожні звістки про зіткнення військ Центральної Ради із більшовиками і есерами. Самостійників вдалося вибити із міста, але на околицях зміцнилися, почали мобілізацію.

- Це громадянська війна, – говорив Нестор товаришам. – Вже мало шансів вирішити проблему миром.

Чорногвардійці всіляко перешкоджали проникненню до Гуляй-Пільського району агітаторів від Центральної Ради. Одних перестривали на шляхах і відправляли назад, попередивши що удруге не будуть такі лояльні, других ловили вже під час агітації. Селяни знаходили у степу трупи тих, хто не дослухався напуття не повертатися.

Настя завагітніла, справи не дозволили Нестору присвятити себе родині, тому вона переїхала до батьків.

- Сама розумієш, – тихо мовив. – Якщо залишу, то буде ще гірше, Гуляй-Поле захоплять вороги.

XXXVII

Розлучення з Настею Нестор переніс важко, щоб забутися цілковито занурився у справи.

Із Олександрівського штабу Ревкому на його ім'я прийшла телеграма:

«Частинами Української Центральної Ради зайняті південні райони міста, зайняті залізничні лінії. Мета – пропуск ешелонів, що зняті із зовнішнього фронту на поміч генералу Каледіну Просимо Вас взяти командування збройними селянськими угрупованнями».

Прочитавши Нестор узяв самовідвід.

- Я неодноразово говорив, що не розуміюся на військовій стратегії. У нас же багато таких, хто мають досвід війни, хоча б Сава, чи Домашенко...

- Тут не в кадрах діло, – Мойсей пошарпав Нестора за плече. – Ти став своєрідним знаменом, до того ж фактично командуєш Гуляй-Подем.

Чергова телеграма прийшла від командуючого червоногвардійським загonom Богданова, той прохав Нестора взяти під контроль Кічкаський міст.

Невдовзі із Богдановим зустрівся в Олександрівську. Високий білявий хлопець років двадцяти чотирьох, тут же в штабі була Маруся і голова Ревкому більшовик Мочалий у якому Нестор визначив колишнього каторжанина. Познайомився з начальником штабу матросом анархістом із Одеси Яковим Портовим.

Нестор зажадав списку про кількість бійців, що поступають у його підпорядкування.

- Малувато, навіть із моїми чорногвардійцями, – Нестор підійшов до вікна, руки за спиною нервово м'яли шапку. – А чому б не залучити в'язнів? Там багато арештованих ще за Керенського.

Пропозицію схвалили. У комісаріаті з'ясувалося, що питання стосовно розвантаження в'язниці проблема, яка всякчас відкладається.

Нестор гарячкував:

- Там кожна хвилина – катування!

Нестору і Марусі виписали перепустки.

Пройшлись по камерах. Нестора ледь не знудило від запаху, який вже почав забувати. Розмовляв з арештантами, розпитував хто за що сидить. Потім у коменданта попросив особисті справи, той розвів руки:

- Дав би, та не можна, ключі від архіву у Ляпіна.

- А де цей Ляпін?

- Не можу знати, прийде спозарання.

Маруся вихопила револьвер:

- Через п'ять хвилин не побачимо архіву, я пушу тобі кулю в лоба, а в'язнів і так випустимо без бюрократії.

Комендант на це байдуже зітхнув:

- Моя справа маленька, покажу двері, а ви як хочете то виважуйте.

Нестор прибрав Марусину руку, яка звела курок.

- Я не можу звідси піти когось не звільнивши. Приведи Портового, комісію по звільненню створимо негайно. Не очікуватимемо ранку. Колись таки рознесу цю бугарню до бісової тьоті, а на цьому місці збудуємо фонтан.

Комісія почала роботу о десятій вечора. Більшість арештантів карні злочинці затримані вже після лютневої революції, політичні монархісти і нещодавно арештовані представники Тимчасового уряду. Серед арештованих був комісар Міхно, начальник Олександрівської міліції Севастян Васильєв, до того ж колишній слідчий Нестор пам'ятав допит, коли теперішній начальник міліції пропонував купити свободу шляхом зради, прокурор Максимов, цей теж запав у пам'яті, Нестор за часи ув'язнення, писав на його ім'я чисельні скарги про важкі умови і прохання поліпшити життя арештантів, але за кожну скаргу отримував карцер.

Член комісії більшовик Пантелеймонов подав Нестору справу командуючого військом Центральної Ради генерала Гармаша Леона Максимовича, якому висунуто звинувачення в насильницькій мобілізації робочих. Нестор, Маруся і Портовий проголосували за звільнення генерала, інші троє членів комісії проти.

- Відпустимо цю контру, а він зразу ж перейде лінію хронту і воюватиме проти нас, – аргументував свій протест Пантелеймонов.

- Він може послужити нам, – говорив Нестор. – Спробуємо обернути його вміння на нашу користь. Якщо ж не погодиться, то нехай дасть слово офіцера, що не воюватиме проти революції.

Коли справа дійшла до Міхна, Нестор усупереч тривалому антагонізму, голосував за звільнення колишнього політичного ворога.

- Не бачу за ним ніякої провини, – відказав на це. – Те, що намагався розігнати Селянську спілку, так то через недалекоглядність. Принаймні діяв щиро, хоч і оманливо. Маємо бути поблажливими до переможених ворогів.

Стосовно Васильєва тут однодушно проголосували за негайну страту, бо його затримали на даху будинку звідки він обстрілював із кулемета наступаючі червоногвардійські частини. Також смертельний вирок отримав прокурор Максимов.

Перед стратою Нестор захотів стрітися з Васильєвим.

Колишній слідчий перебував у камері один. При появі Нестора підвівся, поправляючи однострій.

- Я готовий.

- Це ще не розстріл. Ви мене пам'ятаєте?

- Скажімо так, я вас не забув. Чим зобов'язаний?

- Хочу пропозицію, так би мовити, обговорити.

- А-а-а, – Васильєв нервово зареготав. – Пригадується. Я тоді вам пропонував видати ваших співучасників, а ви щось казали про дитину, яку б зіштовхнули у прірву...

- І як? Готові на подібну самопожертву.

- Я, пане Махно, на кшталт вас. Не піду на компроміс із власною совістю і не виступлю у вашій пресі, чи де там іще, так, що, як ви тоді казали, не гайте часу.

XXXVIII

Загони гуляй-пільців і Марусин зайняли по обидва береги кічкаський міст. Нестор із групою Якова Домашенка рили шанці на височині лівого берега. Працювалося важко, йшов мокрий сніг, бракувало дерев'яних укріплень, через це окрайки запливали і обрушувалися.

Вночі прийшов вістовий від Богданова, повідомив, що козаки прохають переговорів.

До парламентерської делегації увійшли Нестор, Маруся, матрос Бобрикін і Богданов. Переговори велися у вагоні.

- Нам відомо про мету вашої подорожі на Дон, – мовив Богданов. – А це для нас майбутня загроза, тому самі розумієте, озброєних козаків пропустити не можемо.

Козацькі старшини на це зухвало посміхалися.

- А чи осягаєте кебою своєю дурною, у що вплутуєтеся? – питав козацький осавул. – Ми й на переговори пішли, тільки б менше крові лилося тих, кого ви надурили. Військо ваше – писклюки жовтороті і обихвости, яких ви із в'язниці насмикали. І такими силами виступаєте супротив регулярної армії?

- У нас є тільки два виходи, – Богданов побагровів од люті, – перемогти вас, або загинути. Ви ж, маєте ті самі умови, але є й третій варіант – здати зброю і повернутися додому.

- А я раджу не обманюватися нашим невмінням воювати, – додав Нестор.

- Як же, як же... – осавул покосився на Марусю. – У вас он баби командують, а унтера керують полками. Не дивно, що прапорщик у вас дорівнює єдноралу¹.

Козаки розреготалися. Нестор теж засміявся, але в очах зберігався холодний вогник.

- Ми ще посміємося панове, на полі бою, – Нестор підвівся, а за ним усі делегати.

Осавул міцно схопив ефес шаблі:

- У нас вісімнадцять вагонів. Ешелон гайдамаків. Пам'ятайте, полону не буде!

XXXIX

Нестор лагодив своє місце в окопі, яке усякчас обрушувалося. Зміцнив кількома дошками зі снарядного ящика.

- Роби як у мене, – показав Домашенко під ногами поглиблення. – Під ранок буде відлига, то ж сидітимеш у воді, а так стікатиме у заглинок.

Коли споночіло почався дощ.

- Яка ж погода мерзенна, – говорив хтось у темряві. – У таку хлягозу тіко й воювати.

- Справедливо, – підхопив інший. – Мені от думається, донці до ранку не сунуться. Хто ж по такій погоді воює? То може за краще до ранку по хатах?

- По зубах, а не по хатах! – крикнув Яків. – Вони підуть саме поночі, бо впевнені – ми мислимо саме як ти.

О другій ночі розвідники повідомили, що за кілька верст чути стук по рейках.

- Колію перевіряють, – зазначив Яків і наказав передати живим ланцюгом: –

Приготуватися! Голосно не розмовляти!

Ешелон повільно сунув до засідки. Підричник запалив бікфордів шнур.

Після вибуху, Нестору здалося, ніби земля розкололася. Скрегіт металу, перемішаний з людськими криками, щось моторошно зашипіло, потім засвистіло – вибухнув паровий котел. Вдарила по тендеру гармата, встановлена на колії. З пагорбів по ешелону полетіло тисячі куль, через шквальний вогонь козаки не могли висадитися, кому вдалося цілим сплигнути ховалися під вагоном. Тим часом Григорій Махно з групою бійців спробував перекрити відступ ешелону, мінери встановлювали на рейках вибухівку. Та невдовзі підричники почули, як суне інший ешелон на підмогу, Григорій поспіхом відвів людей. Машиніст підбитого ешелону, зумів відчепитися від ушкодженого паротягу і запустити другий давши «повний-

¹ Єднорал – генерал.

назад». Як тільки-но почав набирати оберти, зіткнувся з іншим. Після аварії, козаки спробували контратакувати, та були відбиті щільним кулеметним вогнем.

Бій тривав до ранку.

Від козаків прийшли парламентарі. Зухвалого осавула серед них не було.

- Просимо припинити вогонь, – говорив козак з білою хустиною на багнеті. –

Дайте підібрати поранених і вбитих.

Нестор схвально кивнув.

- Забирайте, дамо час на поховання, і для відступу, якщо ж до обіду ви ще мулятимете очі, відкриємо вогонь із артилерії.

Нестор блефував, у них лише одна гармата і три снаряди.

Козаки лагодили пошкоджену залізницю, ховали на пагорбах загиблих.

- От тепер можна і посміятися, – маркітно говорив Нестор спостерігаючи за дійством у бінокль.

Об одинадцятій козаки знову прислали трьох парламентарів.

- Ми не можемо повернутися на Дон без зброї. Залиште хоча б коней, сідла і шаблі. Вшануйте нашу козацьку честь.

- За дурнів тримаєте? – заперечив Богданов. – Що для козака гвинтівка? Це – тьху.

- Коней можете залишити і зброю, – додав Нестор. – Інакше воюємо. Сподівається витримаєте ще кількагодинний обстріл?

Нестор знову блефував. Гуляй-пільці майже не мали набоїв, козаки могли однією штиковою контратакою розбити їх.

Через годину згодилися скласти зброю. Як з'ясувалося вночі після зіткнення ешелон гайдамаків відступив.

Козаки проходили кічкаський міст складаючи гвинтівки і шаблі на палубці¹. Їх супроводжували до станції, де отримували сухий пайок і пляшку горілки на трьох, навіпісля вирушали до Харкова для фільтрації, яку здійснювали більшовики.

Нестор вирушив до Гуляй-Поля. Від Мойсея прийшло повідомлення про прибуття великої групи людей, яка від імені Рад робітничих і селянських депутатів агітує підтримувати Центральну Раду.

XL

Мойсея у Гуляй-Полі не було, поїхав до Кінських Роздорів, заступником залишив молодого анархіста Олександра Калашникова.

- Вони прийшли через два дні, після того, як загони вирушили до Олександрівську, – звітував Калашников. – Відразу ж зібрали мітинг, виступали в «Колізеї». Багато говорили про Запорізьку Січ, що мовляв вони правонаступники традицій і всяке таке...

- По справі, – перебив Нестор. – Які результати їхнього перебування?

- На загальних зборах закликали мобілізованих сформуватися у курінь і чекати приходу головного війська, яке вже ніби зорганізувалося на Поділлі. Але то не головне, стало відомо, що у Гуляй-Полі є люди, котрі підтримують матеріально створення цього куреня.

- Не важко дійняти, хто... – Нестор закупив, почав ходити по кабінету закривши руки за спину. – Тут вже цікаво...

- Ми з Мойсеєм вираховували зв'язкового між агітаторами і тими, хто даватиме гроші на ці військові формування... – Калашников зробив паузу і заговорив тихіше: – Вульфович.

Нестор спинився біля вікна.

¹ Палубці – криті вози.

– Вульфович, Вульфович... він ніби то діловодом працює... Ось що зробимо, давай бери Агатандла, – Нестор жестом показав на молодого хлопця, який прибув з ним, – і цього Вульфовича сюди. Тільки так, тихенько.

Вульфовича привели за десять хвилин, всадили на стілець, Нестор обіпершись на стіл просто мовчки дивився на затриманого. Мовчанка тривала кілька хвилин. Для Вульфовича став нестерпним магічний погляд, а ще більше незносна незрозуміла помовклість.

– Товаришу Махно, на якій підставі мене затримано? Я скаржитимусь комітету захисту революції! Немає нічого огульного у тому, що я більше симпатизую Центральній Раді, самі казали – у нас повне волевиявлення...

Нестор дивився не моргаючи, врешті Вульфович втратив психічну рівновагу, впав на коліна:

– Помилуйте, Несторе Івановичу, я нічого не робив, мені пообіцяли після приходу військ не чіпати родину.

– Годі колінкувати. Отже, військ кажеш?

– Та ніби серед гайдамаків поширений антисемітизм.

– Кому передавав повідомлення?

– Леві Альтгаузену.

XLI

Згідно Берестейської угоди¹ німецькі війська зайняли правобережну Україну і просувалися по лівобережжю. Увійшли у Катеринослав.

Гуляй-Поле готувалося до оборони. На шляхах споруджувалися сторожові вежі, укріплення. Нестор не виключав партизанської війни, тому споруджувалися збройні і харчові схрони.

З приводу наступу експедиційних військ гуляй-пільський Ревком скликав мітинг, який розпочав Вертельник.

– Товариші, на нас сунуть ворожі армії. Українські соціал-демократи підтримують угоду Центральної Ради з кайзером Вільгельмом. Ми ж, анархісти, у цьому питанні категоричні, подібну угоду вважаємо зрадою революції. Тому пропонуємо негайно організувати фронт спротиву. Захищатимемося під єдиним гаслом – воля, або смерть!

Селяни підтримали Бориса оплесками. На трибуну піднявся прапорщик Семенюта-Рябко.

– Шановна громадо, почну із того, що вважаю промову Бориса занадто пафосною. Як на мою думку, закликати до війни погано озброєний люд проти професійної армії, сучасно озброєною, є безумством, навіть злочином. До того ж чи насправді така лячна ця армія, якою її намагаються подати анархісти? Вона покликана не для відновлення старого ладу, а для налагодження порядку, для захисту нашої новоутвореної держави від зазіхань зовнішнього ворога. Під загрозою наші цінності, зокрема – українська ідентичність, українська мова нарешті.

– Мені думається, – перебив Борис, – для українців тепер це не головне. Ми прагнемо нагодувати народ, захистити стабільність завтрашнього дня. А який німці наводять порядок? Кому він потрібен, як не вчорашнім поміщикам? У нас і без них лацно.

– У нас є свідчення, що експедиційні армії везуть безліч мануфактури, устаткування...

– Маячня! – вигукнув селянин Матвій Гулий. – Нестор Іванович і без німців усе це облаштував. І що ж це за армія, обозом за собою тягає мануфактуру з реманентом, чи що?

¹ Берестейський мир – мирна угода між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією з другого, підписаний 27 (9 лютого) 1918 року у Бресті.

- Все одно, – послебізував прапорщик вже тихіше. – Хто будучи представником нації, не самовизначається, рано чи пізно стане рабом іншої нації... Раз для вас шлунок на першому місці, то ви й достойні, щоб вас закабалили.

- Забирайся з амвону¹! – кричав Гулий. – Цвентюх ти брехливий! Семенюта-Рябко зійшов з трибуни.

Вертельник оголосив про запис добровольців до сил самооборони.

XLII

Прихильники Центральної Ради зібралися на квартирі агронома Дмитренка. Вікна щільно затулені, у дворі чатовий.

- Справи – халепа, – говорив прапорщик Семенюта-Рябко. – До приходу військ можемо не протриматися.

- Отож, – підтримав Волох. – Не дочекаємося, як наші тіла клюватимуть ворони у степу, як отця Гмитра.

- Що ви справді, як я не знаю... – Дмитренко відмахнувся ніби то від чогось неприємного. – Терпіння панове, терпінням захоплюються держави. Не сьогодні-завтра прийдуть союзники, ось тоді громада візьме наш бік. Військова сила завжди впливає на сіру масу...

- Не слід бути таким категоричним і самовпевненим, – говорив прапорщик. – Багато хто через це спіткнувся, та голову загубив. Їм всевіддана молодь, і віддана фанатично, а молодість, як відомо, не боїться смерті. Ми втратили їхні душі панове. Тому тут слід діяти по-іншому.... Треба зліквідувати Махна. Бо увійдуть війська він стане ще більшим головним болем. Доки на виду, а тоді шурхне у підпілля, і Бог його знає яким боком то для нас обернеться. Буде партизанщина, ось тоді істино живи, а жижки трусяться. Думаю слід залучити до цього Солов'я.

- Матъ, на вулкані спокійніше, – говорив Леві Альтгаузен, обмацуючи на лисині шрам від опіку, залишений колись давно ще малим Махном.

- Тс-с... – зашипів Дмитренко, притуливши палець до губ і показуючи на дах.

Дмитренко з прапорщиком вийшли на вулицю, тримаючи наготові револьвери.

Тим часом на іншому боці будинку з даху сплигнула темна фігура і безшумно ніби кіт заплигнула на огорожу і зчезла у темряві.

XLIII

1 березня Нестор з хлопцями вийшов на природу відпочити. Випивши чарку вина пішов улігся на мажару².

Хлопці пекли картоплю і смажили сало.

Дивився у зоряне небо на сузір'я Ковша і поволі думки заглибились у філософські роздуми.

«Яка таємниця всесвіту... зорям мільйони літ, вони є, вони будуть. На Чумацький шлях колись дивився Пугачов, Разін, Македонський. Можливо років через сто хтось скаже, що на Ведмедицю дивився Махно. Там нескінченність, а ми, як говорить Біблія – пил».

До воза підійшов хлопець, який нещодавно побував на даху Дмитренка, це Лев Голик, відповідальний за розвідку.

- Розчув, що проти вас замислили недобре, – тихо говорив Лев. – Серед наших хтось на них працює.

- Когось назвали?

- Ні. Але розчумав, що вони підкупили єврейську роту і роту Солов'я.

- Сам що думаєш?

- Думаю до цього Шнайдер якось причетний, він частенько навідувався до крамниці Альтгаузена.

- Хто ними керує?

- Семенюта-Рябко.

¹ Амвон – місце у церкві з якого ведеться проповідь.

² Мажара – великий віз.

Нестор потис Леву руку і покликав Сидора Лютого.

- Кому можна доручити делікатну справу?
- Агату. Віртуоз просто.

XLIV

Прапорщика Павла Семенюту-Рябка застрелили на порозі власної оселі. Колишній слідчий Іванов просто із професійної цікавості оглянув місце події.

- Застрелили за п'ятдесят кроків, – зробив висновок старий поліцейський, потім глянувши на кульовий отвір у лобі, додав: – стріляли із «нагана».
- За п'ятдесят кроків? Із «нагана»? – дивувався Дмитренко.
- Так, вочевидь снайпер.

Нестор теж прийшов. Представники Центральної Ради дивилися на нього з осудом. Ніхто не сумнівався, що саме він організатор убивства. Але усі із обережності промовчали.

- Де ж він так стріляти навчився? – спитав Нестор Сидора.
- Хто зна... Але стріляє як диявол, з пояса у підкинутий півкіпник¹ влучає.

XLV

17 квітня із Олександрівська прийшла телеграма. Сповіщалось, що австро-німецько-угорські війська підійшли до міста з боку Кічкаса. На відмову сил самооборони капітулювати обстріляли важкою артилерією околиці міста. На вулицях робочі влаштували барикади.

У Гуляй-Полі зібралося шість сотень, сформували санітарну роту під керівництвом фельдшера Абрама Лося. Комісаром військових формувань призначили Нестора, командиром Саву, начальником штабу матроса Полонського.

Нестор вирушив до Полог, де на станції перебував червоногвардійський полк під командуванням начальника Південних радянських військ більшовика Беленкевича. Полк слідував із Харкова до Царицина на боротьбу з козаками. Із Беленкевичем Нестор знайомий був ще по Бутирках, тепер мав намір попрохати зброю.

- Від більшовиків мало зиску, – говорив Вертельник. – Вони скуті домовленостями.

- Не розумієш Борисе політику, – заперечував Нестор. – Їхній інтерес щоби хтось таки воду каламутив. Воюватимуть навіть під нашими знаменами, аби пізніше сказати – «ми тут ні до чого».

Беленкевич зустрів Нестора радісно, як давнього приятеля. Тричі чмокнувши запросив до столу.

- Кров із носу, а зброя потрібна, – Нестор постукав себе в груди, зробивши благальну міміку. – Ми, у прямому розумінні, з вилами революцію захищаємо.

- А чи не краще Несторе, зберегти сили і піти з нами, а перегода повернутися і вдарити організовано?

- Я не з тих, хто через першу перешкоду кидає все і шукає легкої розв'язки. Кажі ліпше даси щось, чи як?

Беленкевич наморщив лоба:

- Потрібно узгодити із командуванням...
- Облиш, ситуація не та. Запрошую негайно оглянути наше військо.

Беленкевич погодився.

Сидір вирушив попереду щоб підготувати бойові загони до параду.

Поспіль побачене вельми вразило Беленкевича. Чорна гвардія промарширувала по Соборному майдану з оркестром.

- Мені б таких гвардійців, я б протягом тижня увесь Дон у баранячий ріг скрутив би, – потиснув Нестору руку. – Я дам артилерію. Воюй.

XLVI

П'ять гармат, отриманих від Беленкевича встановили на лінії оборони, що простягнулася від Новоуспенівки до Григорівки. Артбатареєю командував Михайло Махно.

¹ Півкіпник – 15 копійок.

Нестор з Полонським прийшли подивитися на укріплення. Підійшов артилерист з Михайлом.

Батаресць, виказавши знак військової пошани, почав неквапно рапортувати:

- Товаришу Несторе Івановичу, гармати то воно звісно справа козирна, але ось яка осоружна штука виходить...

- До гармат немає панорам, – перебив Михайло.

- Так, немає, – підтвердив артилерист. – Недокомплект. Стріляти все рівно, що викинути снаряди, вони летітимуть хтоне куди.

- Панорами... – Нестор стис кулаки і звернувся до Михайла: – Що пропонуєш?

- Якщо докомплектувати не вдасться, то нехай товариш Полонський знайде матросів, я чув у нього каноніри є, які через ствол можуть цілитися.

Нестор вилучив із планшету блокнот і на папірці написав текст телеграми, який передав вістовому.

- Негайно роби. І тут же звітуй відправив чи ні.

Вістовий повернувся за десять хвилин.

- Передати не вдалося, телеграфіст каже пошкоджена лінія. Зв'язку немає.

- Чорт забирай! Бери коня і давай галопом до Полог, до найближчого телеграфу, але Беленкевич телеграму отримати повинен кров із носу!

У Нестора почався приступ кашлю. Вже у штабі говорив Полонському і Калініченку:

- Це чиясь ворожа каверза...

- Що? – не зрозумів Полонський.

- Панорами. Не скажу, що Беленкевич безпосередньо, але хтось умісне.

До штабу забіг Марченко, відповідальний за секрети.

- Погані справи Несторе, кулеметники із третього секрету розійшлися, кулемет забрали. Дмитренко загітував. Говорив хто чинить опір кайзерівці спалюють села, вішають, а тих, хто мирно працює не чіпають і навіть допомагають реманентом. Третій секрет це лише перша ластівка.

- Хай йому! – Нестор пнув стіл. – Збирайте людей, буде мітинг.

Селян на мітинг прийшло не більше двадцяти. Промова Нестора звучала вельми емоційно:

- Кров'ю умістесь! Мені соромно за тих, хто опустив руки. Згадаєте мої слова, а зашморг вже затягуватиме шию. Свобода не падає з неба, як біблійна мана, її треба щодня, щохвилини відстоювати, відвойовувати, зубами вчепляться у горло ворогу. Бажаєте і надалі тягнути ярмо раба, будь ласка. Я ж не зупинюся ні перед чим, нехай і одному доведеться голіруч воювати. Краще кістками ляжу ніж плазуватиму під німецьким чоботом!

XLVII

Із комуни Нейфельда прийшла чергова неприємна новина. Група червоногвардійських п'яних матросів приїхала вночі на вантажівці і вимагала від селян спирт, поранили комунара.

Нестор із п'ятьма вершниками негайно вирушив до колонії.

Вантажівка стояла посеред двору. Агатандел заліз з «люйсом» біля воріт, узявши на приціл парадний вхід, до маєтку зайшли Нестор з Чубенком. У вітальні за столом сиділо десятеро матросів. На паркеті недопалки, плювки і блювотиння.

- Гості! – заволав один із матросів. – Пришвартовуйся, як тебе?

- Я Нестор Махно і я тут не гість. Прошу пояснити на якій підставі бешкетуєте у ввіреній мені комуні!

- Чого тобі треба? – загрозово мовив русявий матрос, вочевидь командир, повільно беручи зі столу «маузер». – Мені начхати хто ти такий, забирайся доки цілий!

- Будинок оточений. Наказую вийти і скласти зброю.

Один із матросів, щоб пересвідчитися, підійшов до вікна, та зразу ж відсахнувся, бо куля розтрощила лутку.

- Ми із полку Єгорова, – гнівно мовив русявий. – Тобі це так не минеться...

- Маю повноваження від Антонова-Овсієнка¹ заарештовувати і розстрілювати кожного, хто деморалізує фронт. А ви поводитися як контра.

- Кого контролю називаєш? – русявий почав трусити «маузером».

- Тебе. А хто ти як не контра? Чекаємо на подвір'ї, виходити по одному.

На подвір'ї роззброєних матросів посадили на підводу і відправили до станції. Вантажівку Нестор конфіскував.

XLVIII

До штабу в Пологах зателефонував Єгоров, командир західною групою військ з повідомленням:

- Ми відступаємо, північно-західна ділянка оголена.

Нестор нічого не відповів, зле кинув слухавку. Вістовий приніс із Гуляй-Поля листа від Вертельника, який писав:

«Тихон Бик з двома подільниками псують телеграфні лінії. Перерізали дроти відразу на п'ятьох стовпах. Зараз Тихон, скориставшись, що Гуляй-Поле без захисту зібрав банду сім чоловік вирушив кудись на шлях, очікувати на тебе. Соловей у Таврійському зібранні погрожуючи гранатою вимагав твого арешту, сформував делегацію, яка вирушила на зустріч австрійцям, вони ніби вже у Дібрівках».

- Мать погана пішла, – Нестор зовні зберігав спокій. – Якщо Дібрівки зайняті, то німці вже біля Гуляй-Поля, а то й зайняли. Їдьмо до Оріхова.

Планував зустрітися з Марусею та із її загonom відбити назад Гуляй-Поле.

До Оріхова прибув о четвертій ранку. Марусин штаб розташовувався прямо на вокзалі.

- Вибачай друже, але на штурм Гуляй-Поля моїх замало, – говорила Маруся. – Попрохаємо допомоги у червоних.

- Ще кілька годин і втратимо час, а так можемо ще відбити зброю і навіть устигнемо приховати...

Маруся підняла слухавку, зв'язалась із Молчанським.

- Віступайте до Таганрогу! – кричав із динаміка голос. – Німці вже до Оріхова підступають, скоро будуть у Пологах, відходьте доки шляхи не перекрили!

- Що ж, – Маруся поклала слухавку. – Нічого Несторе, скоро прибудуть загони Петренка і Степанова.

- Дурня, – Нестор відмахнувся. – Драпають усі...

До штабу зайшов вістовий, подав Нестору записку.

- Це шойно із Полог, для вас.

Цього разу писав Марченко:

«У ніч на 16 квітня наші передові загони були викликані з-під Чаплино, хтось вдало підробив твій підпис і товариші підкорилися фальшивому наказу, тільки пізніше збагнули, що ти не міг підписати такий наказ. Дорогою усіх роззброїли, а потім прийшов загін юнкерів підпорядкований Центральній Раді. Багатьох наших арештували. Волох, Соловей, Петро Коваленко, Микита Конопля ходили по хатах хапали актив. Комуни наші розігнано. Єврейська рота, під командуванням якогось Рувеля, відійшла з дібрівських позицій, люди на євреїв тепер дуже злі. Там не лише командири загатовані. Звістку передаю нашими прихильниками серед гайдамак, я теж під арештом. Вертельника виказали у Шагрово. Сподіваюся на твою допомогу».

На пероні Нестор стрів гуляй-пільця Каравая, який лаштував підводу, щоб виїхати до Гуляй-Поля.

- Перекажи Волоху. Якщо хоч хтось із моїх товаришів постраждає, хоча б волонина впаде, то нехай спить із відкритими очима. Так і передай. Я буду переслідувати його де б не був, із пекла висмикну.

XLIX

¹ Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович 1883 – 1938 – радянський військовий діяч. 1918 р. – член Народного Секретаріату, головнокомандувач військ СРСР в Україні.

Німці підійшли до Полог, у бій не вступали, лише проводили розвідку. В обід Нестор отримав цидулку від Вертельника, яку привіз Олександр Лепетченко, молодший брат Олексія:

«Друзе, зрадники чогось злякалися і по одному випускають з умовою не залишати Гуляй-Поля, але товариші їдуть. Я посадив твою дружину у вагон особисто, невдовзі відбувають до Полог. Я тепер у Вербівках намагаюсь зорганізувати спротив, але лишилися самі старі. Євреї розбігаються, бояться твоєї помсти, захисту шовіністів не довіряють. Зрадник Шнайдер заєдно із гайдамаками громив наш штаб, власноруч рвав і топтав портрети Кропоткіна і Семенюти, палив наші знамена. Товариші встигли прихопити чимало зброї, артилерію, нажаль, втратили. Усі майже виїхали, ми з Марченком залишилися, спробуємо убити Шнайдера. Сам до Гуляй-Поля не їдь, вже нічого не вдієш. Бережи себе».

Нестор зайшов до контори, де відбувалася військова нарада Марусі і більшовика Петренка, вони саме обговорювали план нападу на Гуляй-Поле. Обох цікавив обоз.

- Пропоную зробити наскок, – пропонував Петренко. – Кавалерією ми змітаємо їхню піхоту, опісля підганяємо до станції панцерник і підтримуємо артилерією.

- Так, – погоджувалася Маруся, креслячи на карті маршрут походу. – Головне вчасно прорватися до центру, де вони зосередили майно.

- Марниця, – заперечив Нестор. – Людей втратите та й тільки. Я читав звіт, вони у кожному місті встановлюють потужну оборону і лише тоді розгортуються для наступу. Треба було коли я пропонував, а тепер запізно. Пропоную організувати потужне підпілля.

- Це ти курзю-верзю несеш, – Маруся зневажливо посміхнулася. – Мало, що тямиш у військовому мистецтві, вибач за прямоту.

- Товариш Єгоров уже роззброїв австрійський полк під Чаплино, – додав Петренко.

- Він роззброїв лише передові частини, – Нестор зрозумів, що до його порад не дослухаються.

Загудів телефон. Підняв Петренко, кілька хвилин слухав, занотовуючи. Поклавши, важко зітхнув.

- Гуляй-Поле відміняється. Загін Мокроусова відрізаний від Бердянську у Великому Токмаку, у мене наказ прикривати відхід ешелонів.

Маруся запропонувала Нестору вирушити з нею. Він відмовився. На пероні дав завдання Олександру Лепетченку їхати до Гуляй-Поля.

- Знайдеш Бориса, скажи нехай облишить Шнайдера, зі зрадниками поспіль розберемося. Скажи, тепер головне зберегти талановитих людей.

Він все ще сподівався десь зустріти Настю, яка ось-ось мала народити. Вирушив із Полог лише тоді, коли на околицях почалися бої, на пероні з'явилися гайдамаки.

Потяг рушив до Цареконстантинівки.

L

Прокинувся Нестор на колінах якогось червоногвардійця.

- Виспався? – весело спитав боєць. – Як ти?

Нестор підвівся, трухнув головою. Почав старанно терти скроні.

- Вибачай, якось закуняв і не помітив...

- Та пусте, хіба не бачу з ніг валишся, а коліна не зламаються. Плакав ти уві сні, усе комусь погрожував.

- Де ми?

- До Цареконстантинівки підходимо, за тобою Беленкевич наказав доглянути, а як не очуняєш то здати до лазарету.

На пероні зустрів гуляй-пільців, серед них брат Сава з небожем Михайлом, Шепель Іван.

- Знаєш, нас жиди зрадили... – почав було Іван.

- Знаю, – перервав Нестор. – Не у євреях справа, а у кількох негідниках, яких і серед наших достатньо. Конче важливо не допустити антисемітизму.

- Що тепер Несторе? – питає Сава.

- Оповістимо актив, зберемо десь конференцію, обговоримо причини побиванки, і визначимося із планами на майбутнє. Настю ніхто не бачив?

- До Таганрогу поїхали, – відповів Іван, і на Несторів запитливий погляд додав: – Сам видів, туди багато наших біженців подалося.

Підійшов заступник Петренка, козирнувши, відрепортував, що товаришу Махно і його людям зарезервоване місце у вагоні, котрий слідує до Таганрогу.

II

У Таганрозі Нестор відправив Саву з Михасем відшукати гуляй-пільців і оголосити про конференцію. Сам пішов до штабу розпитати про червоногвардійський загін, що очолює Григорій Махно, про який почув від Петренка, той стверджував, що Гриша приєднався до штабу Єгорова. У штабі дізнався, Григорій десь на царицинському фронті.

Нестор вирушив до федерації анархістів. Зустрів Марусю, та сиділа на підвіконні, курила, роздивляючись мапу, розкладену на колінах.

- Ти Несторе, був на всі сто правий, потрібно переходити до партизанської боротьби. От, дивлюся який район кращий для постійного базування.

- Для партизанки у подібних умовах постійної бази бути не може. А ти хіба не з червоними?

- Тут друже Несторе, діється казна що... Уся влада зосереджена в руках чеки¹. Вони щодня десятками розстрілюють і кого? Чесних революціонерів, тих хто якимось йде навсупр більшовицькій владі. Зараз засідання у центркомі, ти зі мною?

Остання фраза більше схожа на ствердження ніж на питання.

Біля центрального виконавчого комітету зібрався мітинг протесту проти незаконних арештів чекістами робочих-анархістів.

Маруся з Нестором пройшли до трибуни, та їх перейняв матрос із загону Марусі на ім'я Софрон.

- Жандарми оточили федерацію, вимагають скласти зброю.

Будинок федерації блокували загін чекістів, дві бронемашини перекрили виїзд. Маруся рішуче підійшла до підводи з кулеметом.

- Хто командир? Хто командир, питаю?!

Підійшло двоє у шкіряних куртках.

- Никифорова? – спитав один. – Здайте зброю, ви арештовані. І без жартів.

- Як смієте! – Маруся потягнулася до кобури, але у її бік миттю направлено кілька десятків стволів.

Софрон з водієм автомобіля теж заклацали затворами.

Нестор торкнувся Марусиного плеча:

- Не треба бою, – шепнув. – Ми тебе витягнемо, зараз же підіду людей піднімати.

Маруся махнула і зняла португезу.

Нестор вирушив до телеграфу звідки на ім'я Антонова-Овсієнка відправив телеграму:

«Прошу негайно дати відповідь щодо вашої думки стосовно загону т.Никифорової, яку таганрозька влада безпідставно заарештувала незважаючи на те, що фронту так необхідна будь-яка підтримка, особливо таких талановитих командирів. Прошу Вас підтримати нашу ініціативу проти свавілля місцевих ЧК».

Відповідь прийшла через дві години, її копію відразу відправили до таганрозького виконавчого комітету ЧК.

Антонов-Овсієнко писав:

«Загін анархістки т. Никифорової, як і сама командир мені добре відомі, це справжня бойова одиниця революції. Тому роззброєння такого загону можна розцінювати у якості

¹ ЧК – від рос. аббревіатури «чрезвычайная комиссия» (ВЧК) – створена у 1917 р. політичний карний орган уряду більшовиків.

провокації і контрреволюції з боку тих, хто видав подібний наказ. Підпис: Головною Антонов-Овсієнко».

Чекісти лютували, особливо дісталася Каскіну, який арештував Марусю, йому закидали те, що не зміг здійснити арешт тихо. Біля виконавчого комітету Нестор організував мітинг протесту, вимагаючи резолюції про показовий суд. Коли чекісти прийняли рішення відкрити вогонь, на станцію прибув бронепоезд під командуванням бердянського матроса-анархіста Гаріна, який до ЧК відправив ультиматум:

«Даю дві години щоб звільнити Марусю, або ж розстріляю ваше кубло із морської гаубиці».

Центральний комітет більшовиків поспішив заспокоїти Гаріна, повідомивши, що над Никифоровою відбудеться показовий суд.

II

У судовій залі вмістилося біля ста чоловік. Ревтрибунал складався із двох есерів і трьох більшовиків. Адвокатами виступали Нестор і Вітольд-Бджойстек, головний обвинувач – таганрозький більшовик Коробко.

- Никифорова обвинувачується у саботажі, – голос Коробка слабкий, раз-по-раз прокашлювався і пив воду. – Вона від самого початку злиття з червоногвардійським полком товариша Полупанова ігнорує будь-які накази. До того ж її загін відступаючи із Таврії у Єлисаветграді здійснив масове пограбування мануфактурних крамниць, цим самим скомпрометувавши червоний рух, як такий, бо загін все ж йменувався, як червоний.

- Докази! – вигукнув хтось із залу. – Пусте баламкання такі звинувачення.

- Отож! – озвався Нестор. – Відступаючи усі грабували.

- Ось, – Коробко вилучив із течки фотографії передавши президії трибуналу. –

Тут усе зафіксовано, як пограбували мануфактурні крамниці, та про чотирьох замучених людей.

Нестор узяв кілька фотографій із зображенням забитих. Попрохав слова.

- Я тут дійсно бачу світлини пограбованих магазинів і убитих людей, але ніде не бачу Марусі із шаблею, чи хоча б когось із її хлопців. Можливо ці фото зроблені за інших часів, наприклад татаро-монгольської навали.

У залі почувся сміх.

- У нас є свідки, пропоную вислухати...

- А я надам свідків, які дадуть показання, що саме ви підпалили храм Артеміди.

Це до того, що ми не розглядаємо карний злочин, а питання в іншому. Вся ця справа проти товаришки Марусі висмоктана із пальця і має характер контрреволюційної змови. Я можу навести десятки прикладів як червоногвардійські загони грабували, але чомусь на лаві підсудних немає їхніх командирів, а є чесна революціонерка. Більше того, якби Маруся була більшовичкою ми б її тут не побачили, із чого робиться однозначний висновок – цей суд, вірніше судилище, упереджений.

Зал аплодував.

- Молодець Несторе, – тихо говорила Маруся. – П'ять разів судили і ще не було такого адвоката, хто б так розколював присяжних.

Ревтрибунал звільнив Марусю, як і в Олександрівську, із залу суду її виносили на руках.

III

Каскін змушений вивести загін чекістів із міста, бо ЧК потерпала від п'яних матросів, які наслухавшись промов Махна норовили кинути у приміщення гранату, або ж нападали на бійців. На ім'я Антонова-Овсієнка надіслав телеграму:

«Прошу надіслати надійних політпрацівників. Анархісти підривають авторитет, бійці деморалізовані, запалені анархізмом»

Невдовзі прибув член Реввійськради 14-ї армії Бубнов. Одразу повів його до шкіряного заводу, де Нестор організував черговий мітинг. Показав Никифорову, вона саме виступала,

але Бубнова більше зацікавив маленький чоловічок поруч, який чимось здалеку нагадав Антонова-Овсієнка, вдягнений у шкіряне пальто, з-під баранячої шапки спадають на плечі довгі пасма волосся.

Після мітингу Бубнов підійшов до Нестора з Марусею.

- Чому ви у всіх смертних гріхах звинувачуєте більшовиків? – Бубнов звертався до Нестора, намагаючись за темними окулярами розгледіти очі. – Особисто я ціную і поважаю анархістів, але будемо відвертими, здебільшого самі анархісти несуть провину за те, що поняття «анархія» сприймається у гіршому значенні – хаос, бузувірство...

- А то вже завдяки вашим «надзвичайкам» усі бешкети і грабунки зачисляються анархістам, – заперечила Маруся. – Як вже говорив товариш Махно, спочатку свій ніс витріть, а далій шукайте сопливих. Ми визнаємо свої помилки і по можливості боремося з ними, більшовики ж свої промашки намагаються перекинути на інших.

Коли Маруся з Нестором віддалилися, підійшов Каскін.

- Переконалися? А ми все сюсюкаємося з ними...

- Вона цікава особистість, – замислено говорив Бубнов.

- А Махно?

- Такі, як він до певного часу знаходяться у тіні подібних Марусь. Я б на вашому місці доки не пізно його якось нейтралізував, прийде час він вас на безкозирки поріже.

ІІІ

Таганрозьку конференцію проводили у вагоні. Присутні Сава Махно, Марченко, Лютий, Вертельник, брати Каретники Семен і Пантелеймон, Лев Голик, Чубенко.

- Товариші, – почав Нестор. – Найперше, ми повинні визначити основні причини нашої поразки, щоб надалі запобігти подібній ганьбі. Як не цинічно, але один плюс для нас у цій ситуації те, що селяни страждають від окупаційних військ і нарешті зрозуміють хто є хто. Нас зрадив кагал¹, однак ми повинні всіляко посприяти тому, щоб серед селян не виник антисемітизм, пояснювати, що через кількох покидьків на зразок Левка Шнайдера, не слід клеймити всіх євреїв.

Наступним виступав Голик, який розгорнув папірець.

- Ми склали чорний реєстр. Тут зрадники. Йосип Соловей, командир Піщанської роти, який під час наближення австрійців на нараді командирів у Таврійському зібранні пропонував арештувати товариша Нестора і вийти на зустріч окупантам із білим прапором, а потім цей самий Соловей обстріляв із гармат наші відступаючі частини на станції Пологи. Це Тихон Бик, агроном Дмитренко, Олексій Волох, Іван Волков, Петро Коваленко, Микита Конопля, Шнайдер.

- Повернемося розрахуємося з усіма, – у Нестора нервово заграли жовна. – У нас слабка теоретична база, як теоретики ми типові гергеппи². Більшовики на фронт відправляють ешелони агітаторів. Наша робота в основному базувалася на індивідуальному терорі, ми залякали заможників, тому вони очікували на наших ворогів, як на визволителів. Тепер усе по іншому. Ми підготуємо роздрібнені бойові загони. Наші вороги вже тепер мають знати, що над ними завис Домоклів меч. Пропоную цей чорний каталог оприлюднити за допомогою листівок.

Надалі гуляй-пільці розробили план повернення. Визначили три групи, кожна з яких має виконувати певне завдання. Перша під керівництвом Мойсея налагоджує підпільну роботу, організовує штаб-квартири, друга під проводом Семена Каретника займається агітацією, третя, очолювана Марченком – організацією бойових загонів та індивідуальним терором, Левко Голик має організувати розвідку, вербувати людей серед гайдамак. Усі три групи знаходяться у підпорядкуванні штабу під керівництвом Сави Махна і Вертельника.

¹ Кагал – єврейська община.

² Гергеппа – неквапна людина.

Нестору доручалося протягом двох місяців зібрати авторитетну агітбригаду, для цього мав відвідати Москву і Петроград.

- Ох, дурниці все це, – зітхав Нестор. – Навряд чи витягнеш кого із Москви чи Пітеру, вони так звикли до теоретизування...

Після засідання Нестор провів Саву і Михайла. Підійшов Борис.

- За двадцять хвилин наш потяг.

Нестор не рушив з місця.

- Ось, що Борисе, мені затриматися треба. Піду на перейми Насті.

- Тоді візьми, – Вертельник простягнув пачку грошей. – Тут п'ять тисяч. У Москві ще ходять, хоча як доберешся може перетворитися на папір.

Домовилися зустрітися через місяць-півтора у Гуляй-Полі.

Нестор розшукав ешелони біженців. Дізнався, що гуляй-пільці виїхали кілька годин тому до Ростова, куди вирушив і Нестор.

У Ростові був лише через добу, та й тут пошуки виявилися марними.

На пероні зустрів Полонського, який намагався виїхати до Царицина. Нестор попросив поклопотатися про місце і для нього. Тут же Олександр повідомив, про зміну політичної орієнтації.

- Я Несторе, вирішив вивчати більшовизм. Кропоткін здається утопічним, читай Маркса.

- Воля твоя. Не маю ні часу ні бажання переваблювати, бажаю знайти вірну путь.

LIV

Доки Полонський дбав про від'їзд до Царицина, Нестор пішов до штабу Беленкевича, розпитати про ешелони гуляй-пільців. Та нічого нового не почув, Беленкевич розповів те, що і інші – бачив, як вирушали із Таганрогу.

- За бабою женешся?

- Дружина вагітна, – зітхав Нестор. – Вже мабуть народила мені сина чи доньку.

- Хочеш, гайда зі мною, у мене посада начштабу вільна.

- Ні, дякую. Протягом місяця маю повернутися, буду із німцем та паном воювати. А твоя пропозиція суперечить моїм переконанням. Ти живеш за вказівкою «з гори» я ж дію за власної ініціативи, за велінням серця і здорового глузду.

- Ну не треба так вже критично. Воістину кабінетні командири мало що відають про стан на фронтах. Товаришу Троцькому здебільшого потрапляють не точні дані, тут система надходження розвідданих недосконала. Але ж ми намагаємося збудувати державу, єдиний організм.

- Вам би слід слухувати розумних командирів, а не Троцького. Антонов-Овсієнко давно пропонував вашому командуванню перехресний план захисту. Експедиційні армії ввели лише кілька дивізій пошарпаних на заході і не переформованих. Ми за його планом будували лінії оборони, але не вистачило людей і озброєння, – Нестор зробив паузу, щоб закурити. – Так, нас ще зрадили.

- Отож бо, ти ще не знаєш анархістів із міста, сподіваюся невдовзі познайомишся і не будеш таким категоричним у відношення до нас...

LV

Нестор не міг знайти ростовської федерації, із колишнього будинку анархістів вигнали чекісти. Біля центрального банку побачив гурби солдат і матросів. Впізнав матроса Софрона.

- Що за люди? І де Маруся? – спитав Нестор.

- Проводимо акцію проти капіталу. Братки фіксацію банку зробили, будемо палити.

Нестора здивувала така недоречна практика анархізму, яка на його думку мала б проводитися під час налагодженого товарообміну.

На банківський майдан приїхала на автомобілі Маруся у супроводі двох матросів озброєних «люйсями».

- Ти? – прозвучало замість привітання. – А мені казали із Беленкевичем проти козаків пішов.

- Що це за затіва?

- Знищення капіталу. Акції, облігації, боргові записки...

- Царські гроші, – перебив Нестор. – Зрозумів, іншими словами – спалите макулатуру.

- Ти з нами? – Маруся зробила вигляд, що не помітила сарказму.

На банківському майдані окрім Марусиних хлопців зібралися кілька десятків зацікавлених городян-гаволовів, здебільшого молодь. Містяни не могли проминути подібної вистави, до того ж неабияк приваблював зовнішній вигляд «акторів», яких через строкатий одяг йменували «іспанцями». Морські бушлати поєднувалися з гусарськими рейтузами, малинові сорочки з тільняшками і клітчастими штанами, англійські котелки з австрійськими одностроями і все це доповнював чималенький арсенал – перехрещені на грудях кулеметні стрічки, широкі запорізькі паси з кинджалами і гранатами. Та найбільше інтригувала режисеркатаманка, яка у багатьох асоціювалася із Жанною Д'Арк, коротка стрижка, шкіряний одяг вельми нагадував лицарські обладунки.

Матроси витрушували із мішків банківські папери. Окрім облігацій та акцій до «капіталу» потрапили звітні книги і земські записи.

Маруся стала на капот автомобіля.

- Городяни! Товариші! Сьогодні ви свідки історичної події. Ми знищуємо один із символів поневолення людської гідності. Цей мертвий вантаж, котрий не так давно слугував зброєю панівного класу нехай назавжди перетвориться на попіл і ніколи не відтвориться феніксом.

Вона дала знак матросу з каністрою.

LVI

Ростовський анархіст Борзенко проінструктував Нестора як краще дібратися до Москви:

- Будь особливо обережним на станціях, удавай простачка. На кожній свій закон. Тамбовщина багата на самостійні загони, вони йменуються як завгодно: і червоними, і чорними козаками, і дідько знає яким кольором. Буває таке, що більшовицькою ватагою керує отаман без будь-якої політичної орієнтації. Їхня революційність обмежується носінням черчатих¹ бантів, або зірок на кашкетах, у головах же суцільне сміття. Не подорожуй на дахові, чи гальмовому майданчику. Ближче до Москви орудують надзвичайки, ці найгірші від усіх, бандити з необмеженою владою. Якщо, не дай боже, потрапиш до них у полон не чекай справедливого суду, або ж розкумекання ситуації. Борись за життя.

Нестор приєднався до червоногвардійської артилерійської бази під командуванням анархіста Пашечникова, яка вирушала до Царицина. Пашечников чув про Нестора, тому запропонував йому посаду начальника постачання. Нестор відмовлявся, та командир наполягав:

- Інакше не можна. Мені бійців годувати нічим, а ти хлопець шибутний, я знаю. У мене лише директиви Троцького де сказано, що свідоме населення має годувати солдат революції, я ж не можу з дядьками розмовляти, кажуть нема нічого.

- Умовив, – Нестор погоджуючись махнув. – Мені потрібні помічники, які потаємно пройдуться розвідають по крамницях, та складах.

На станції Тихорецька Нестор зробив розвідку. З'ясувалося у містечку, як і скрізь, влада хитка, домінують більшовики. Крамарі ігнорують наказ постачати провіантом і мануфактурою на рахунок військової позики.

Нестор з новим помічником Іваном Васильєвим пішли на базар, найнявши на вокзалі дві підводи.

¹ Черчатий – із червоного шовку.

Під'їхали до крамниці де торгували крупами і борошном.

- Необхідно десять пудів гречки, – сказав Нестор господарю, щось звіряючи у записничку. – Так, саме десять пудів.

Господар крамниці переконаний, що перед ним агент-закупник. Підвода була заповнена, таким же чином вплинув на продавця олії, взявши у того два бідони. Підійшов час розраховуватися шепнув Васильєву, щоб бійці супроводу примкнули багнети. Потім ставши на одну із підвід, гучно мовив:

- Панове, громадяни комерсанти, ваш товар вилучається як позика згідно закону про реквізицію харчових і мануфактурних товарів на користь червоногвардійських частин. Кожен, особисто від мене, отримає розписку за якою борги будуть погашені коротким терміном.

Оторопілі і ошукані власники реквізованого товару стояли мовчки доки підводи не рушили. Власник гречки оголтувався перший:

- Ка-ра-у-ул!!! Що ж це діється людоньки?! Пограбували, тримайте їх!

Бійці зробили попереджувальний залп у повітря, виставивши багнети.

- Тихіше говорю! – вигукнув Нестор. – Повторюю, товар реквізований правно. Я маю мандат!

- Що мені твій мандат! – плакав крамар. – Плати зараз.

LVII

Через годину після реквізиції продовольства до ешелону приїхало на вантажівці шестеро чекістів. Зайшли до купе Пашечникова, де також сидів і Нестор. Один із чекістів впізнав Нестора за описом.

- Йдіть за нами, ви затримані до з'ясування.

- У чому його звинувачують? – питав Пашечников. – Це мій начальник поставлення.

- Цей громадянин підозрюється у мародерстві.

- Він діяв за моїм розпорядженням і на законних підставах, – наполягав Пашечников.

- Ми маємо наказ. Прошу пройти за нами по доброму.

- Я піду, – сказав Нестор. – Інакше загін розформують.

- Я з ним, – визвався Васильєв.

Їх привели до будівлі ЧК де завели до кімнати із закладеними цеглою вікнами. Зайшов чоловік у шкірянці і пенсне.

- Назвіться.

Нестор з Васильєвим дали документи.

- Ви заарештовані за мародерство і зарання будете розстріляні згідно закону військового часу.

- Сподіваюся нашу справу розглядатиме трибунал, – спокійно мовив Нестор.

- Є директива, мародери розстрілюються без суду.

Чекіст вийшов. Біля дверей залишилися двоє охоронців. Один огрядний, баньканий і з рідкими вусами під час розмови визирали жовті зуби.

- Глянь, Гриню, на них одяг справний, – говорив жовтозубий.

- Угу, – погоджувався Гриня і показуючи на Нестора додав: – Шкода у цього занадто мала одежина.

- Виміняємо на пайку, у четвертій роті куховар такий же.

Нестор спокійно слухав цю розмову, а Васильєв нервував:

- Почуваюся ніби розбіяка на Голгофі, ми ще живі, а наш одяг розігрують у кості. Лайно справа Несторе Івановичу. Скажуть розстріляли двох мародерів.

Нестор підійшов до дверей, охоронець направив на нього дуло гвинтівки.

- Ану, контра, не балуй.

- Поклич начальника.

- Ти не вказівка, стули пельку не то стрельну завчасно.

- Слухай, дубино, виконуй що сказано! Інакше вийду і особисто повішу тут на ганку.

- Ну чого.. чого, – Гриня злякався.

До камери зайшов чекіст в окулярах.

- Що трапилося?

- Та ось, – жовтозубий вказав на Нестора. – Бузить контра.

- Як ви смієте ще й огризатися, мародери! – чекіст замахнувся на Нестора, але той стояв не ворухнувшись.

Чекіст заляк. Мов загіпнотизований стояв і Гриня, Нестор підійшов, повільно забрав гвинтівку, вдарив прикладом чекіста по щелепі. Тим часом Васильєв роззброїв жовтозубого.

На шум прибігли із інших кімнат, Нестор хотів стримати попереджувальним пострілом, але бойок просто клацнув. Трофей Васильєва теж виявився розрядженим.

Їх звалили і деякий час били ногами, зв'язали. Повели до начальника ревкому.

Рожевощокий начальник з маленькими очима запитливо глянув на затриманих.

- Хто ви такі?

Нестор кивнув на чекіста зі зламанною щелепою.

- Документи у нього. Ми вже називалися. У вас тут повний рейвах. Ні за що ні про що хапаєте чесних революціонерів і до стінки. Ми здійснили акт законної реквізиції, згідно наказу товариша Троцького. Думаю головкомверху сьогодні ж піде телеграма, що у Тихорецькому ЧК засіли контрреволюціонери, які активно перешкоджають постачанню фронту. У мене всі підстави думати, що ви у змові з торгашами. У такому разі розстрілюйте.

Рожеві щоки голови ревкому зблідли. Почав у голос читати Несторові документи:

- Начальник об'єднаного штабу вільних гуляй-пільських батальйонів... Гм...

Що ж це за чортівня така виходить? Ми ж із Ростова учора отримали повідомлення про ваш ешелон і наказ зупинити. Прошу вибачити товаришу Махно, самі бачите із ким працювати доводиться...

Їх звільнили. Потім вивели ешелон із запасних ліній, повернули вилучену гречку і олію. Вночі ешелон рушив до Царицина.

LVIII

Після пережитої нервової напруги Нестор не міг заснути. Прийшов до Пашечникова на стакан чаю, той запропонував горілки, але відмовився. Дивлячись у вікно, замислено говорив:

- Ще не скоро весь цей гармидер розгребемо. Тихорецька лише квіточки, результат нескvapності. Іншим випадком на такого простачка може й не поталанити.

Ешелон зупинився на проміжній станції.

- Телефон працює? – спитав Пашечников станційного наглядача.

- Ні десь лінію пошкоджено, можете розквартируватися тут, доки прибуде ремонтна бригада.

Нестор відзначив, що статура у залізничника струнка для людини, що веде осіле життя.

- Командуй негайно забиратися, – шепнув Пашечникову. – Роби як кажу, пере-годом поясню.

Пашечников, який вже довіряв Несторовим відчуттям, скомандував вирушати.

- Його шапкування театральне, – пояснював Нестор. – Зробимо маневр...

У свою чергу начальнику полустанку не сподобався мовчазний патлатий чоловічок у темних окулярах. Червоногвардійський командир пішов виконувати якісь розпорядження, а патлатий підійшов до станційного наглядача.

- Ми виїдемо на обсів¹, пристріляємо гармати, там і заночуємо. А ви знайдіть до ранку мастила для зброї, заплатимо.

- Звісно-звісно, – погодився наглядач. – Знайдемо, усе буде в ажурі.

¹ Обсів – незасіяне поле.

Коли потяг рушив біля станції залишився Васильєв сховавшись у господарчій будівлі.

- Поясни, – вимагав Пашечников.

- Це не станційний наглядач і по перону не звичайні мужики ходили. Засідка.

- Що ж тепер?

- Почекаємо Васильєва. А доки погримай холостими.

LIX

Станційний наглядач, він же підпоручик Тихий пішов до кімнати де очікував полковник Донцов. Вислухавши звіт Тихого, наказав корнети:

- Мерщій до Нагавки, людей усіх сюди, залізницю не чіпати. Візьмемо їх тут.

- Розвідка доповіла, що командир ешелону Пашечников, – говорив Тихий. – А хто такий отой маленький патлань не зрозуміло. Щось не подобається він мені.

- Пояснить.

- Враження, ніби його ініціатива відігнати ешелон у поле.

- Розвідки бракує, – роздумував у голос полковник. – А ще більше зброї. Червоні після Бресту драпають, а нам нічим від цих орд захищатися. Ось тепер яко розбійники за кожною рушницею полюємо. Може дійти до того, що руські люди знову на трон варяга покличуть, бо самі ми телепні несусвітні, а наш донський отаман і данину сплачуватиме аби не чіпали Великий Дон.

- Доволі образливі слова ваше благородіє, – озвався штабс-капітан, який лагодив телефонний апарат. – Якби не життєві обставини, вас би слід викликати на дуель.

- Облиште хвалькуватість, – Донцов поморщився, кутаючись у шинель. – Якщо бажаєте вижити, то вже слід розпрощатися із такими ілюзіями, як честь та гідність. Усе пил. Теперішня війна це не багнет, шабля чи куля, а політика. Більшовики тікають, а головнокомандуючий у змові з Ейхгорном¹ домовляються про зміцнення політичних позицій. Каледіну не подужати військову присутність. Реальна опозиція німцям – це різнобарвні банди, не дай боже, з'явиться хтось, хто їх об'єднає, тоді непереливки буде не тільки німцям.

- Вас послухати, то хоч негайно дуло до скроні.

На станцію поволі стягувалися люди із засідки. До приміщення зайшов осавул Борейко, який до цього перевдягнутий у селянина чергував на станції.

- Дозвольте, пане полковнику?

- Що у вас?

- Я впізнав одного із ешелону. На тому тижні ми з розвідкою були в станиці Великокняжеська, мітингував перед козаками. Його ім'я Махно, хоча називався Скроним. Доволі оклична особа у Катеринославщині...

Довершити оповідь осавула не дав сигнал тривоги на станції. Ешелон, який мав стати на ніч у полі мчав на всіх парах. Кормова гармата вдарила по платформі шрапнелним зарядом. Із вікон вагонів стріляли кулемети і гвинтівки.

Ешелон промчав. Донцов вибіг на платформу і схопився за голову. На пероні лежали десятки забитих козаків і коней.

Полковник важко опустився на лавочку.

- Бачите, як воно все підпоручику, – звернуся до Тихого. – Не буде вороття тому життю, яке ми відстоюємо, а у майбутньому для таких нещасних, як ми немає місця.

Донцов вилучив із кобури «наган». Тихий не встиг запобігти самогубству.

LX

У Котельниково ешелон Пашечникова відігнали на запасні лінії. Вістовий приніс наказ місцевої влади: «Наказуємо негайно скласти зброю». До ешелону підкотили дві гармати і броньовик.

- Що за чортівня? – лаявся Пашечников. – Одне і теж – арешт «до з'ясування». У мене чіткий наказ, а із мене на кожній станції місцеві князьки кров п'ють.

¹ Герман фон Ейхгорн 1848 – 1918 німецький генерал-фельдмаршал, командувач німецькими окупаційними військами в Україні. Очолював адміністрацію окупованих областей України.

- Значить не вірну путь обрав друже, – говорив Нестор, роздивляючись у вікно загороджувальний загін. – Їм можна дати бій, але ж це прецедент оголосити тебе поза законом. Треба було піти служити Богу, він безпідставно не розстрілює.

- Що б ти у цій ситуації зробив?

- Бій і тільки бій, у тебе охоронна грамота начфронту. Дістанемося до місця там буде виправдання – воював проти внутрішньої контрреволюції, а вона тут наявна.

Пашечников куриє одну за одною, зиркаючи на годинник, завершувався час ультиматуму.

- Під кулю підводиш Несторе...

Дві бортові гармати вистрелили синхронно. Чекісти навіть не збагнули, що постріли холості. Не звиклі до опору повтікали з позицій. Ешелон виїхав із запасних ліній, зім'явши гармату, рушив далі.

Під вечір Нестор відчув слабкість, піднялась температура. Куховар приніс йому цибулину, яку з'їв ніби яблуко, потім заснув.

Прокинувся на станції Сарапета. Зайшов Васильєв, повідомив, що Пашечникова арештували коли той пішов повідомити про прибуття.

- Не дивно, – Нестор незважаючи на слабкість підвівся. – Допевне із Котельниково повідомили, що ми контра.

- Так точно.

Пашечникова випустили у вечорі. Того ж вечора до Царицина від сарапетського ЧК пішла телеграма:

«У Сарапеті діють анархістські провокатори, що прибувають ешелонами з півдня. Прошу повідомити товаришу Гулаку».

LXI

Вранці до ешелону під'їхав загін вершників. Нестор не второпав, що діється. Вершники – мадяри, озброєні, дехто мав військові відзнаки і нагороди експедиційної армії. Подумав, можливо перевдягнуті, визирнув у вікно аби дочутися про що гомонять із Пашечниковим, який розмовляв зі сходи́н.

- Хто вони? – спитав командира, як повернувся.

- Колишні полонені, погодилися працювати на нас.

- І оце їм довірили зброю? Маячня якась! Нас змушують скласти, а наявних воєрогів революції озброюють.

- Чехів теж озброїли, а вони з мадярами як хохол з кацапом.

У Царицині Нестор розпрощався з Пашечниковим.

Розшукав ревком, який перебував під посиленою охороною.

- Що трапилося? Чому не пускають? – спитав чатового.

- Якийсь контрреволюційний загін зробив висадку і розсіявся по місту.

Пішов розшукувати анархічний осередок. Знайшов у приміщенні колишнього театру, що теж охоронялося матросами. Один довго вивчав Несторові документи, показав іншому.

- Їм'я Махна задосить відоме, – казав матрос роздивляючись посвідчення голови профспілки металургів. – Ти не той Махно про якого я чув. Мармуза у тебе занадто підозріла...

- Знайдіть когось із загону Марусі, або Гаріна, чи Полупанова. Там мене знають особисто.

- Зараз кинувся шукати, чекісти теж ці імена знають.

Та Нестора впізнав хлопець Никодим Ростов-Юденко, учасник акції спалення капіталу в Ростові. Його повели до голови федерації Яшина. Чоловік, на вигляд років п'ятдесяти, хоча насправді йому тридцять вісім. Робила старішим сива борідка і пенсне.

- Ось так і живемо, – зітхав Яшин. – Ніби на діжці з порохом. Ледь не щодня інспектує ЧК. А тепер через цей загін...

- Що за загін?

- Сибіряка Петренка. Троцький прислав наказ роззброїти, а він дав бій.

- Чому ж ви не приєдналися до Петренка?
- Зброї мало.
- Могли б вплинути на червоногвардійців, провести агітацію, там багато таких, хто сумнівається.
- Дарма все. Тут у більшовиків потужний авторитет.
- Тож і гамба вам не сьогодні-завтра прийде. Розгонять і постріляють, значить ви того варті.

Нестор вийшов гримнувши дверима.

«Канцелярія чортова, – лаявся про себе. – Дивно, як їх до сих пір не розігнали. Більшовики грають у демократію, мовляв, нехай буде опозиція, але підготована».

Біля виходу його наздогнав Никодим.

- Товаришу Скромний, можна з вами?
- Ходімо, розкажеш деталі, що і як.
- А що тут розказувати. Буде бій. Петренко вже на позиціях, чекісти також. Ворошилов пропонував переговори, але Гулак з Маніним протестували.
- Хто такі?

Прізвище Гулака Нестору знайоме, Пашечников говорив, що ордер на його арешт підписаний саме Гулаком.

- То великі більшовицькі начальники, Ворошилов ще нічого, тямущий, а ті двоє шохи Троцького. Тільки й знають, що цілими днями дудлити горілку та з повіями на катері кататися.

LXII

Загони чекістів підкріплені червоноармійцями¹ виступили о десятій годині. Загін Петренка займав позиції на висотці неподалік річки Волги.

В авангард дрібною лавою пішла чекістська кавалерія, за нею три броньовики і піхотинці. Петренко створив дві лінії оборони, на першій кулеметник і десять стрільців-піхотинців в окопах, далі вище – артбатарея. Наступаючих кавалеристів зім'яв перший залп, короткі кулеметні черги діставали піхотинців. Потім петренківці зробили фланговий кавалерійський удар, розсіявши піхотинців, підпалили броньовик.

Нестор з Никодимом залізли по каракуватій сосні майже на верхівку, звідки зручно спостерігати за розгортанням бойових дій на пагорбі.

- Молодець який, – говорив захоплено Нестор, передаючи Никодиму бінокль. – Грамотно атаку відбив. Такий може і місто захопити.
- А це вже навряд. Він надто відданий більшовикам. Вважає, що все це провокація буржуазії.
- Так, тоді йому поза сумнівом амінь.

Петренко тим часом перевів людей з першої лінії оборони, нижче. Бійці під прикриттям кулемету збирали зброю убитих чекістів.

Через годину до бунтівного командиру прибули парламентарі. Переговори вирішено провести у приміщенні залізничного вокзалу. Нестор хотів взяти участь у перемовинах, та від чекіста отримав відмову:

- Краще не влязь, бережи шкуру.

З Никодимом розмістилися на даху сусіднього будинку.

- Це ж пастка. Невже купиться? Там штурмовий загін прихований, – Нестор вказував на товарний вагон, який підігнали до платформи. – Якщо не зовсім дурний, то дійма прийде.
- Ех, кажу ж, сподівається на справедливий суд.

Петренко прибув у супроводі вантажівки з десятьма охоронцями.

Нестор з товаришем не залишали пункт спостереження до другої ночі. Вже почали дрімати, як почули на вокзалі галас і стрілянину.

¹ Червона армія – повна назва Робітничо-Селянська Червона Армія (РККА або РСЧА) – більшовицькі військові формування Радянської Росії та СРСР, сформовані на основі червоногвардійських загонів.

Вранці дізналися, що петренківців роззброїли і вишикували на пероні, готуючи до переформування по різних частинах.

У колишньому ресторані, де тепер була солдатська куховарня Нестор зустрів петренківців, які по одному проникали до міста. Багато хто впізнавав Нестора, підходили плакали.

- Що ж це діється, Несторе Івановичу, – ридав мов дитина матрос велетень. – Чому з нами так? Хіба не ми останніми залишали фронт, рятуючи їхні шкіри? Вони кажуть хохли відкрили фронт, «а якщо, – кажуть, – ви агенти Центральної Ради»...

- Сам мало що розумію, – зітхав Нестор. – Вам слід узяти приклад у Марусиних хлопців, тим вдалося витягнути її із чеки. Тільки от, халепа, мало вас. Одних розформували інші розбрелися.

LXIII

Звістка про розстріл Пашечникова і Петренка миттю облетіла місто.

Матроса-велетня Нестор знайшов на залізничному полотні, неподалік вокзалу. Його застрелили коли намагався виручити командира. Куля влучила у лоба, відірвавши шматок черепа, але матрос був ще живий.

- Вмираю браток... – хрипів конаючий велетень. – Запам'ятай – станція Апостолю, присілок Зелений. Горіна Мотря, баба моя. Передай, прощаю їй усе, нехай під вінок із Козьмою стає. Поховай по людськи...

Нестор з Никодимом відтягнули на візку матроса до кладовища, де цвинтарний наглядач за пляшку спирту згодився поховати.

Далі Нестор планував подорожувати річкою. Перед від'їздом вирішив знайти когось із місцевих анархістів. Знайшов у готелі, як з'ясувалося тут також діяв публічний дім. Відвели до прокуреної кімнати, за столом сидів голова олександрівських анархістів Андрій Рубцов, тримав на колінах товсту повію, ще Нестор впізнав Михайленка Бориса – секретаря катеринославської федерації та Івана Тарасюка, цього кілька разів бачив у Катеринославі.

- Ба! Нестор Іванович завітали! – п'яно закричав Рубцов, зіпхнувши з колін діва-ху, пішов на зустріч, розпростерши руки для обіймів. – Якими вітрами?!

- Весело у вас у штабі, – холодно мовив Нестор відсторонюючись. – Лепський прихисток, нічого не скажеш. Із гуляй-пільців нікого не бачили?

- Бачив, – озвався Тарасюк. – Біля річки отаборилися, завтра покажу.

- Так відведе, – Рубцов поклав Нестору на плече руку. – Гони копійчину, ще горілки купимо.

- На це і полушки не дам, то трудові гроші, – Нестор скинув руку Рубцова.

- Ну от, – театральні образився Рубцов. – А гуляй-пільський командир то жмикрут, шкода пригостити товаришів.

Рубцов від удару в щелепу упав на стіл, затим, під верещання дівахи і дзвін битого посуду, рухнуv на підлогу потягнувши за собою обрус¹. Нестор несамовито лупцював його ногами. Присутні злякано спостерігали. За хвилину заспокоївшись, сів:

- Ще раз подібне почую, застрелю.

- Та чого ти так, – говорив Рубцов, підіймаючись і витираючи кров з губ. – Я ж пожартував. Сідай з нами, почверткуємо.

- Покажи де можу поночувати. А ти посидь розмисли, і висновуй чом твої люди не кинулися на захист. Якби подібне сталося у моєму штабі, хлопці на консерви б пошматували мого образника.

Нестор пішов, а Рубцов накинувся на присутніх:

- І справді, чого закликали? Ваню, у тебе ж пістолет он за поясом. Навіщо? Горіхи колоти?

- У самого в чоботі «наган». За ним на ділі люди стоять.

LXIV

Вранці зайшов Рубцов із Тарасюком, мали вказати місце де оселилися гуляй-пільці.

¹ Обрус – скатертина.

На базарі голова олександрівських анархістів відокремився, вилучивши з-під шинелі кілька пакунків, розгорнув, там була шовкова жіноча білизна.

- Все братки, мені час працювати.
- Працювати? – здивувався Нестор. – Торгуєш жіночими причандаллями?
- Ох, брате Несторе, по іншому ніяк. Крутитись якось треба.
- Невже іншого не можна знайти? Тут же рибний завод, лісопильня є.
- Заморожене виробництво. Рибалки більше не здають продукцію, зразу ж на ба-

зар.

Гуляй-пільці розташувалися неподалік причалу, облаштували наметове містечко. На березі річки зустрів Григорія Василевського, який рибалив. Нестор відразу поцікавився про Настю.

- У лазаретному наметі вона, – відповів Василевський.
- У лазаретному?
- Ну вона ж, – Григорій показав на живіт. – Ходімо.

Та потрапити відразу до лазарету не вдалося. Обступили гуляй-пільці, хто тиснув руку, хто цілував.

- Пропустіть Настю! – вигукнув хтось із стовковиська.

Він опасався її міцно обійняти, щоб якось не надавити на живіт.

Усамітнилися.

Від радощів вона плакала:

- Знала, прийдеш, знайдеш.
- Я довго шукав тебе.
- Ти ж не залишишся, я знаю. Знову кудись побіжиш.
- Йде війна Настуню. Я маю бути там де є.
- Несторе, я ненавиджу революцію. Вона відбирає найкраще, що маю.

У вечорі гуляй-пільці зібралися навколо вогнища. Павло Хундей розповідав як громили комуну Класена:

- Спочатку притупували гайдамаки, попередили притьопає Класен, а з ним німці, шомполуватимуть, ліпше щоб йшли по-доброму. Та Шнайдер із Солов'єм обстріляли підводи. А Мойсея вже немає...

Під ранок Нестор попрощався з товаришами і Настею. Їй пообіцяв, що повернувшись зробить усе можливе, аби злучитися і тепер назавжди. Вона на прощання сказала:

- Знаю, ми ніколи не будемо разом.

LXV

На пристані зустрівся з Борзенком, Васильєвим і анархісткою із Олександрівська Рівою. Від Борзенка дізнався про скасування Центральної Ради на заміну якій прийшов режим гетьмана Скоропадського¹.

- Що з вами? – питала Ріва, побачивши, як сумно Нестор дивиться на пристань, їй навіть здалося, що він ось-ось плигне у воду.

- Стомився. Знайшов дружину і змушений розлучитися.

У Саратові Нестор накупив газет де освітлювалися останні події в Україні.

- От і маємо чергового дурника, – говорив, прочитавши про Скоропадського. – Тільки тепер від німців.

Ріва запросила на конференцію, де обговорюватиметься подальша доля газети «Голос анархії».

Конференція проводилася у приміщенні ілюзіону. Прийшло біля п'ятдесяти чоловік. Відкривав молодий саратовський анархіст Макс Альтенберг, більше схожий на конторського служачу, ніж на робочого риболовної артілі. Вдягнутий у старий, але акуратний костюм-трійку, пенсне, макітра, незважаючи на молодість, лиса.

¹ Скоропадський Павло Петрович 1873-1945 – український громадський політичний і військовий діяч, гетьман Української Держави у 1918, лідер і ідеолог гетьманського руху.

- Почну із головного, – Альтенберг прокашлявся. – На порядку денному існування нашої газети. Усе банально і нагально для всіх часів – відсутність коштів. Отже, на обговоренні ця проблема. Можливо спільними потугами знайдемо рішення. Яку визначити періодику, одна на тиждень, як і раніше, чи хоча б раз на місяць...

Тут піднявся такий гам, що Нестор схопився за голову. Вийшов покурити. Після за-йшов, попрохав слово.

- Я голова анархістського ревкому Гуляй-Поля, гадаю мої товариші порозуміло поставляться, якщо допоможу випуску одного номеру газети, – Нестор вилучив із кишені пакунок «керенок», половину передав Альтенбергу. – Звісно сума незначна, але це щось. Надалі раджу більше активно працювати з громадою. Зверніться до спільноти – заводських профспілок, знайдіть обопільний інтерес. Надайте місце на шпальтах, для висвітлення інформації ваших нових споборників. Одним словом шукайте, шукайте наполегливо. Саме наполегливістю, крайньою самовідданістю досягнете результату.

Нестор із Рівкою залишив зібрання. Дівчина запропонувала відвідати ще хвору революціонерку, з якою, на її думку, товаришу Скромному цікаво буде познайомитися. Та лежала у шпиталі.

Як же здивувалася, коли Скромний обійняв Ганну Левіну. Надалі обернулася на слух, ловлячи кожне слово двох співкаторжан.

- Як товариш Аршинов? – питала Левіна.

- У Москві. До нього їду, хочу за його допомоги підготувати агітбазу.

- Розкажіть про себе...

Левіна розпитувала, чи не контактує з іншими товаришами по каторзі. Особливо цікавилася про заплановане антигетьманське повстання. Рівка слухала ще з більшим інтересом, до цього навіть не підозрювала, якого гатунку новий знайомий.

Після відвідин Рівка побачила на його очах сльози.

- Що трапилося? – спитала.

- Тягар такий... Багато пройдисвітів приєдналося і приєднується до революції, а справжні бійці, хто її відстоював, тепер на смертному одрі.

- Гадаєте вона помре?

- Вже ж повір мені.

LXVI

До Нестора зайшов матрос Озерський, покликав до міста, де за його словами «затівається шторм». Дорогою розказав, що вночі із Одеси приїхав великий загін матросів, приблизно чотириста багнетів. Прибули на бронепоезді, обладнаному п'ятьма тридюймовими гарматами і шестидюймовою гаубицею, що спроможна стріляти на сім верст.

- Звідкіля такі подробиці? – питав Нестор.

- Сам біля панцерника був.

- Що вони вимагають?

- Скасувати більшовицько-есерівську гегемонію, розгін чеки і правління рад на місцях.

- Справедливо, але незграбно. Дають зайвий козир більшовицькій агітці. Тепер кожна газета кричатиме про контрреволюційність анархістів.

Частина бунтівних матросів розташувалася у місті, отаборившись на центральному майдані. Озерський підвів Нестора до мічмана, який за його словами один із провідників повстання. Нестор назвався командиром анархістських гуляй-пільських батальйонів. Мічман представився Єгором Турчиним. Пішли до панцерника знайомитися із командиром.

Турчин розповів, що головного звати «товариш Михась», служив на крейсері «Республіка».

Як тільки Нестор ступив на бронемайданчик узрів знайому картину, яку терпіти не міг. Металевий, кулеметний стіл заставлений пляшками і залишками їжі. Двоє п'яних матросів

хропіли на матрацах під гарматами. Михась дрімав на металевій койці, із появою гостей, важко підвівся.

- Мішаню, людину до тебе привів.

Михась – високий брюнет, років двадцяти восьми, з опухлим від недосипання і оковитої обличчям. Дізнавшись хто такий гість, охоче розповів про свої поневіряння:

- Не можемо до хронту доїхати. Авторитетних командирів від Одеси розгубили, їх знімають і кудись переправляють. Втрачається єдність. Троцький каже у частинах поширюється кумівство, тому й чинять так. Мордувався я та не витерпів, повісив комісара прямо на баштовій гаубиці. От і вирішив підчистити усі міста де проходитиму від надзвичайок.

- Скільки у вас палива? – Нестор визирнув у бійницю. – Дорогою поговорив із машиністом, каже не так вже й багацько.

- Палива... гм... – питання Михася настільки стурбувало, що протверезів. – Паливо, дійсно... Треба десь роздобути. У мене зброї вистачить. Бачив, рухлива башта, кулеметів шість штук, бортові гармати...

- А впевнений, що зі своїми пияками упораєшся? – Нестор кивнув на сплячих матросів.

- О, а ти знаєш який у нас терористичний загін...

Нестор тільки тепер збагнув, що Михась неадекватно сприймає дійсність.

На платформі зустрів Ріву.

- А я заходила на квартиру...

- Забираймося, духом звідси, – узяв її під руку. – Щось не те з анархістами діється.

Деякий час йшли мовчки.

- Терористична група у них є, – мовив кривляючись. – Тільки галсу і неприємностей нароблять. Такі вояки усю роботу нанівець зводять. Пожитку, як з верби петрушки ... Ходімо де є друкарська машинка, статтю писатиму. Потім Альтенбергу передамо.

LXVII

Вранці до Нестора прийшов від Михася вістовий матрос, спитав чи не бажає взяти участь у нападі на ЧК.

- Навіщо вам я? – здивувався Нестор. – У вас же стільки людей, ще й група терористична.

- Розбрелися по кабаках, – зітхнув посланець. – Єдино з Михасем нас п'ятеро.

- Який же у Михася план?

- Закидаємо чеку гранатами, далі вриваємося і усіх на багнети. В'язнів випускаємо.

- Поганий план. Сказав би, гірше нікуди.

- Чому ж не годиться?

- Значить передай Михасю так: по перше вікна ЧК зазвичай заграбовані, максимум від цього терору контузія якогось писаря, по-друге – переб'ють, бо немає серед вас тверезості і єдності. То ж забирайте тих, хто лишилися і геть із міста. Інакше до обіду вам амба.

Матрос пішов, а Нестор рушив до Ріві щоб та порадила місцевим анархістам до часу припинити у підпіллі, бо після провалу Михасевого теракту з боку чекістів почнуться репресії усіх анархістів без винятку.

Через дві години на пристані очікував пароплава до Астрахані.

LXVIII

В Астрахані сів на потяг до Москви. Дорогою вслухався до балачок, люди говорили, що у «златоглавій» скрутно з харчами, пригадалися розповіді бійців, які конвоювали продовольчі ешелони, про з'єдених у Пітері та Москві котів і собак.

У Тамбові потяг затримався на добу. Нестор вирушив на пошуки місцевої анархістської організації, але за адресою, яку вказали, виявився лівоесерівський штаб. Тут же зустрів знайомих по каторзі Сікорського і Богрова, вони чули про Нестора від робочих Московського металургійного заводу, з яким Гуляй-Поле налагодило товарообмін. Поцікавився щодо чуток про московський голод.

- Карткова система, – говорив Сікорський. – Якщо є гроші то не помреш.

- А тут можна харчів якихось придбати?

- Небезпечно, – казав Богров. – На вокзалі заградзагони, знайдуть більше добової пайки, заарештують як спекулянта. До речі, зброя є?

Нестор плеснув по внутрішній нагрудній кишені.

- Залиш, або ж викинь. Якщо чекісти схоплять, то зразу до стінки як терориста, без з'ясувань.

Розпрощавшись із товаришами вирушив на базар, накупив повну валізу продуктів, круп і сухарів. Від револьвера позбавлятися і не думав.

У Тулі набрав газет. Сподівався на шпальтах освячуватиметься метода виходу країни із економічної кризи, але ледь не кожен заголовок починався з «долой» і всілякими закликами. Економічна криза пояснювалася «розрухою» і роботою «шкідників, агентів заходу». І у кожному номері спрощення чуток про співпрацю більшовицької верхівки з німецьким генштабом.

У Орлі почалися перші перевірки на виявлення спекулянтів. Пасажири старанно витирали валізки від борошняного пилу.

Нестор із готовністю відкрив валізу. Зверху лежали більшовицькі газети, які прикривали продукти.

Вже у Москві через вікно побачив щільний ланцюг вартових, ті ретельно оглядали кожен чемодан, у чоловіків перевіряли кишені. Прикриваючись валізою, прив'язав пістолет до гомілки. Ступивши на платформу, поліз під вагон та з іншого боку запримітив облогу. Прилаштувався позаду чоловіка по поведінці якого легко визначити, що везе контрабанду. Коли того почали обшукувати, Нестор нарочито нав'язливо показував відкриту валізу. Вартів, зосередившись на пачкареві¹ дали знак проходити швидше.

Вийшовши із вокзалу найняв візника, поїхав до Борового, той мешкав у комуні, що оташувалася у колишньому маєтку. Там же зустрівся з Адамом Козловським, вдягнутого у шкірянку, і картуз із червоною зіркою.

- Ти чекіст? – здивувався Нестор.

- Міліціонер, – уточнив поляк. – Доки працюю тут, та небавом додому, якимось не узгоджуюся з більшовиками у політичних позиціях.

Козловський запросив на чай до себе в дільницю. Нестор особливо не розказував про мету прибуття, пояснивши, що змушений тікати із окупованої України. Розпитав де можна розшукати Аршинова.

Прощаючись, Козловський посміхаючись мовив:

- А пістолетик залиш. Патрулю попадешся зразу ж до цугундеру, тоді не зможу допомогти.

Нестор віддав револьвер.

- Повертатимешся, забереш.

У приміщенні Федерації, яка розмістилася у маєтку Дмитрівського провулку, Нестор зіткнувся з людським мурашником, люди пересувалися туди-сюди, усі заклопотані, одні по кутках їли, інші спали під сходами. Знайшов «бутирчан» Гордіна, Палісадіна і Бармаша.

Бармаш на Несторове запитання про Аршинова відповів:

- Забудь про нього. Він не той, ким був раніше, зарився серед теоретиків-чистоплюїв, сам таким став. Вони із Гросманом-Роциним по бібліотеках усе, лекції якісь незрозумілі читають.

¹ Пачкар – контрабандист.

- А ви чим корисним зайняті?

Несторове питання сконфузило трійцю, та він і не чекав відповіді.

Протягом дня ходив за вказаними адресами, але Аршинов ніби вислизав, то за годину подався, то «ось-ось». Пізно у вечорі рушив до гуртожику-комуни, куди влаштував Боровий. У кімнаті жило ще вісім чоловік.

Сусід по койці, який назвався Левом поцікавився звідки він. Почувши «Україна» помітився і надалі називав «південь».

- Чи доходять до півдня наші резолюції стосовно внутрішньої побудови анархізму?

- Загалом ні, але ми й без того самоорганізувалися.

- Все ж не зовсім організувалися раз ви тут.

- Так, агітатори насправді потрібні бо селяни не дуже різнять більшовизм від анархізму.

Коли Лев пішов до туалету Нестор поцікавився про нього у іншого сусіда.

- Лев Чорний¹ – пояснив той.

LXIX

Іншим ранком Нестор знову натрапив на слід Аршинова. У федерації повідомили, що Петро у відділку Селянської секції ВЦВК².

Стрілися на порозі. Обійнялися. Петро повів до коменданта гуртожитку Виконавчого комітету Бурцева³ про якого багато чув ще на каторзі. Бурцев нещодавно відсидів у більшовицькій в'язниці, туди запахоторили за наказом Троцького, через антибільшовицьку агітацію у пресі. Розпитавши Нестора із яких той країв, і про мету прибуття, порадив:

- Головне юний друже, не довіряй ніколи більшовикам, а тобі, судячи з усього, доведеться із ними співпрацювати.

Нестор знизив плечима, не зовсім зрозумівши, чому Бурцев вирішив що йому доведеться співпрацювати із більшовиками.

Аршинов запросив Нестора на лекцію в жіночій гімназії, яку проводитимуть Бобров із Гросманом-Рощіним на тему «Лев Толстой і його вплив на революційну творчість».

Прийшли на початок лекції. Виступав Бобров. Говорив вільно, але якось завчено, подекуди сонно, помітно промова на одну і ту ж тему не перша. Нестор спочатку слухав уважно, бо лектор освячував дійсно цікаві факти із життя письменника, та несподівано подумав: «Яка ж революції користь від сієї балаканини?»

По завершенню пішли обідати.

- Як вам? – питав Нестора Гросман-Рощін. – Бачу не до вподоби.

- Чому ж, цікаво. Тільки, як на мене, займаєтеся не там де слід. Йдіть у народ, а тут це вені-теревені.

- Вважаєте не доцільним? – питав Бобров.

- Творчість Толстого звісно дуже корисна, але ви можете використати свій потенціал на користь революції. Ідьте до нас, нам бракує досвідчених агітаторів від анархізму. Не закисайте тут.

LXX

Біля будинку Кропоткіна Нестор був о дев'ятій. Кілька хвилин стояв біля парадного входу не наважуючись крутнути ручку дзвінка. Збирався з думками.

Відчинила жінка вдягнута у форму сестри милосердя.

- Я до Петра Олексійовича, із ним домовлено...

Медсестра провела до вітальні де попрохала почекати. Перегодом зайшла, повідомивши, що Петро Олексійович очікує в робочому кабінеті.

¹ Турчанинов Павло Дмитрович 1878-1921 – політичний діяч, анархіст, анархо-індивідуаліст, поет, видавець газети «Клич», засновник «Дому анархії» в Москві.

² ВЦВК – всесоюзний центральний виконавчий комітет.

³ Бурцев Володимир Львович 1862-1942 – російський публіцист і видавець, відомий викриттям потаємних агентів Департаменту поліції зокрема Євно Азефа.

Кропоткін сидів у інвалідному візку, поясниця перемотана пуховою хустиною. Господар уважно дивився на гостя, примружуючи очі. Протер скельця окулярів. Вказав на стілець.

Нестор поклав на стіл пакунок:

- Тут Петре Олексійовичу, гостинець для вас.

- Зразу видно, що із України. Не варто, мій друже, однак дякую. То з яких ви країв?

- Із Катеринославщини. Я до вас з питанням. Наші комуни будувалися і діяли за вашими принципами тому ця зустріч важлива для сотень тих, хто залишився там, у ярмі гетьманщини.

Поволі Нестор опановував емоції і говорив впевненіше. Детально розповів про створення бойових загонів самооборони. Кропоткін робив нотатки.

На прощання, патріарх анархізму сказав:

- Я зрозумів ви людина дії і головне – слова. Зберігайте ці якості доки б'ється серце. Однак маєте з товаришами недолік. Ви занадто покладаетесь на істинність теорії. У той час як теорія лише поштовх, практика – розвиток і удосконалення теорії. Я не маю морального права давати практичні поради хоча б тому, що я лише теоретик. Кожен мій твір має евристичну основу. На прощання порада – бережіть себе, не втрачайте самовідданості.

Залишивши оселю Кропоткіна Нестор вже остаточно вирішив негайно повертатися в Україну. Проблема з агітаторами долати самотужки. А щодо московської поїздки зробив висновок: «Даремне вояжування».

LXXI

Терміново виїхати не вдалося. Аршинов попросив попрацювати у московській Раді солдатських депутатів. Нестор погодився, бо дізнався, що є нагода отримати перепустку до Кремля.

Через два дні роботи у комітеті отримав мандат до голови ЦВК від якого розраховував на поміч у безпечному переправленні в Україну.

Блукаючи коридорами Кремлівського палацу довго не міг знайти потрібного кабінету. Переходячи із поверху на поверх на сходах зустрівся з Бухаріним¹, його світлину бачив у газетах. Спитав як знайти голову виконавчого комітету. Бухарін, дізнавшись, що співрозмовник із України запросив до свого кабінету, пригостив чаєм з крекерами і розпитував про політичне становище у тих краях, звідки приїхав. Нестор охоче повторив оповідь, яку розказував багатьом.

- Розумієте, – Нестор почувався дещо розчуленим від уваги Бухаріна. – Маю повернутися. Ми запланували широкомасштабне повстання.

- Відвідаємо товариша Свердлова, розповісте йому те, що мені.

Свердлов теж запропонував чаю, та Нестор відмовився. Протягом години розповідав теж саме, що і Бухаріну.

- Навіть не усвідомлюєте наскільки важливий ваш прихід, – Свердлов написав на папері: «південь, посланець». – На цей момент, можна так висловитися, інформаційний голод про південь Росії.

- Не знаю наскільки свіжі мої новини, становище змінюється щодня.

- Те, що від вас почули вже дуже цінне. Особливо цікавить який відсоток селян спроможне чинити опір німецьким військам.

- Спроможні всі. У нас бракує зброї, але це не перешкода. Під знамена свободи піднімуться десятки тисяч.

Свердлов зняв пенсне, дмухнув на скельця і старанно протер хустиною.

- Ми маємо зовсім інші свідчення. Хоча б те, що нагодоване малоруське селянство запалене куркульством, хлібом-сіллям вітало австро-німецькі війська.

¹ Бухарін М.І. 1888-1938 – російський економіст, комуністичний політичний і партійний діяч.

- Ви занадто категоричні, і ваше судження виникло через поодинокий випадок. Експедиційні війська в дійсності хлібо-сольно приймали, але хто? Поміщики та їх наймити.

- Наймити... – Свердлов начепив пенсне. – Вам треба зустрітися з Володимиром Іллічем.

По телефону Свердлов зв'язався з Леніним.

Зустріч призначили на ранок. Нестор вийшов з подвійним почуттям. Занадто просто виявилось потрапити на прийом до кремлівських небожителів, на перший погляд прості добрі люди, та у той же час це ті, хто ведуть боротьбу із будь-яким інакодумством, їм підпорядковується ЧК, на їхній совісті життя чесних революціонерів таких як Петренко, Пашечников, або невідомий велетень-матрос.

LXXII

Ленін виявився навіть трохи нижчий за Нестора.

- Радий товаришу, – Ленін потис його долоню обома руками. – І так, ви із Катеринославщини. Скажіть, як населення сприйняло гасло «Уся влада радам на місцях»?

- Як можливість самоорганізуватися. Для нас це значило, що кожна окрема комуна є невід'ємною одиницею революції, але без центристського підпорядкування.

- І ви вважаєте це правильним?

- Абсолютно.

- Ви анархіст?

- Вірно.

- Цікаво-цікаво... Анархізм для селянства неприродне діло. Безперечно подібні ідеї приносять пропагандисти із міста, тому анархізм у селі явище тимчасове, перехідне.

- Не згоден категорично. Моїми першими вихователями анархізму були звичайні селяни.

- Ви дуже різнитесь від наших московських анархістів, – додав Свердлов, який курил біля квартирки.

Нестор посміхнувся:

- Ви теж відрізняєтеся від тих більшовиків з якими доводилося зустрічатися.

Ленін продовжив розпит:

- Ось, товариш Свердлов казав, що ви спільно із червоногвардійськими частинами брали участь у роззброєнні козацьких ешелонів. Яке загалом ставлення населення до Червоної армії?

- Про армію не скажу, але щодо гвардії інше діло. Регіональні бойові формування на дев'яносто відсотків складаються із місцевого населення. Виключення комісари, чи мобілізовані.

- Ви говорите про анархічні бойові загони? – уточнив Ленін. – Я спитав про червоне спрямування.

- Певний період населення не різнило чи анархічний чи червоний. Бо це був єдиний революційний організм. Усіх об'єднувала загальна справа – боротьба із буржуазією. Та згодом з'явилася межа у вигляді надзвичайок, які всіляко компрометують більшовиків, налаштовують населення проти вас. Чекісти розстрілюють відданих синів революції і я цьому був свідком. Наприклад Петренко.

- Петренко не виконав бойового наказу, – зазначив Свердлов.

- Якби більше таких бунтарів революція перемогла б. Я свідок того, як червоні командири драпали, загони ж Петренка стояли до останнього, даючи можливість евакуюватися резервам. І тільки через контрреволюційну змову поплатився життям.

- На вашу думку фронт розвалюють чекісти?

- Не тільки. Військспеців мало.

Ленін повернувся до Свердлова.

- Повернутися в Україну.
- Сподіваюся для боротьби?
- Саме так, ми з товаришами плануємо розпочати партизанську війну, а потім...
- Нестор замість того, щоб сказати що буде «потім» зробив жест, вказуючи на захід.
- Вам потрібно перейти кордон. Бажаєте заручитися моєю підтримкою?
- Було б ідеально.
- Яка конкретно поміч?

- Наздогад буряків, щоб дали капусти.

- Затонський.

- Пророкує наше фіаско...

- Потрібна буде поміч нехай приїждять, дамо можливість заробити. Не треба вам озпинатися з толстовськими лекціями перед курсистками та гаволовами.

Махновщина

Create PDF files without this message by purchasing novaPDF printer (<http://www.novapdf.com>)

I

В Орлі потяг затримувався на шість годин. Нестор пішов блукати по базару. Кілька разів спиняли торговці, пропонуючи безглузді речі, як-то: ніби то золоті, насправді ж спижові¹ каблучки «самої імператриці», самовар, а один переконував, що його протигаз невдовзі стане у нагоді. У привокзальній чайній наткнувся на гуляй-пільця, якого знав лише в обличчя. Арон Вайзман гостював у родичів. Нестор помітив, що Арон намагається щось сказати, але не наважується.

- Чом трешся? Говори, не ховай очі.

- Навіть не знаю Несторе Івановичу, як сповістити... Ви давно із Гуляй-Поля про брата нічого не знаєте?
На Нестора наплив холодок.

- Говори.

Арон витер сльози.

- Сталося те другого травня. Кайзерівці прийшли із Полог, привели їх двоє офіцерів Державної Варти². У них наказ був – розстріляти Махна. Як тіко зайшли питали «де хата Махна». Хтось і вказав Омелянову.

Нестору хотілося перервати оповідача питанням «що з Омельком?», та стримався, сподіваючись, що можливо не все так погано.

- Вигнали вашого брата із хати і дітей з Варєю виштовхали. Омеляна погнали через дорогу до городів Вічлинського, а Іван саме пивницю копав. Варя плакала, запевняла, що не того, мовляв, схопили, а вони: «Махне стрілять – Махне стрілять». Омелька примусили докопувати Іванову яму. Варя притьмом до коменданта, та запізно, Конопля приїхав, а Омеляна вже застрелили і тіло облили гасом збиралися палити. Коли ж дізналися, що не тому віку вкоротили розлютились, і хату з подвір'ям спалили. Явдошка встигла у Карпа сховатися. Саву і Михайла Махнів заарештували, чи живі не скажу.

Нестор не пам'ятав, як розпрощався з Ароном, як сів у потяг.

Пригадалася остання зустріч з Омельком. Після каторги вони майже не спілкувалися. Омелько присвятив себе господарству, родині.

«Вони поплатяться, – думав Нестор. – За кожную невинну душу спитаю. Тепер ім'я Нестора Махна наводитиме такий страхополох, що кожен із них хто залишиться жити передасть переляк по крові наступним поколінням, і шаленітимуть ті нащадки од страху, почувши ім'я моє».

II

Нестор зійшов у Курську, в кущах перевдягнувся у військовий однострій, начепивши погони капітана. Спочатку почувався ніяковіло, здавалося, недостатньо переконливо грає роль офіцера. Оглянувся у вітрині магазину. Пройшовся туди-сюди. З сумом відзначив – бракує військової виправки.

У Курську рушив до вокзального ринку, де за домовленістю мав очікувати Олексій Чубенко. Того знайшов за торгівлею цигарками.

- А я думав ще кілька днів тут потинятися та й майнути до Гуляй-Поля, – говорив Олексій. – Ніхто на зв'язок так і не вийшов.

- Мені ледь не на кожній станції із земляками доводилося стрічатися. Нам потужного тумака дали, тепер наша черга на опертя.

Чубенко неабияк зрадив, що час їхати. Бо за його словами жебракував, торгівля цигарками справа не дохідна, доводилося харчуватися аби чим, ночувати у собачій конурі. Нестор відвів його до лазні, дав запасний мундир і погони прапорщика. У Чубенка був револьвер з двома кулями, його привласнив Нестор, бо його пістолет Козловський так і не повернув.

Сіли на потяг до Белгорода. Чубенко тільки-но приліг на другій полиці, миттєво заснув. Нестор сидів біля вікна до самого Белгорода.

¹ Спижові – бронзові.

² Департамент Міністерства внутрішніх справ Української держави (Гетьманату) 1918).

На станції почули звуки оркестру. Обидва вийшли подивитися.

На одному обабочу платформи у синіх жупанах вишикувалися солдати Державної варти, на другому кінці австрійські гусари.

Хлопці вирішили подивитися ближче.

- Що за ганьба! – почулося збоку.

Обернувшись побачили маленького генерала, який виходив із вокзалу. Озираючись, сподіваючись то не до них. Зиркнувши один на одного, змикнули, що так обурило генерала. «Офіцери» трималися розв'язно, руки у кишенях, комірки розстебнуті.

- Струнко! – кричав генерал. – На гауптвахту обох!

«Офіцери» неквапно намагалися стати «струнко», та далі взагалі зчурнули до товарного потягу, що набирив оберти. Заскочили на гальмовий майданчик. Нестор шкодував за однією втраченою валізкою, де була чиста білизна і головне – примірник «Землі і волі» з автографом Кропоткіна. Цією книжкою у майбутньому планував розпочати «Музей анархізму». Залишився наплічник з прокламаціями, зібраними у Москві по різних політичних установах.

Прибувши до наступної станції зняли погони. Сіли на потяг до Катеринослава.

У вагоні ходив патруль німецький і гетьманський. До хлопців підійшли австрійці.

- Auswesen bitte¹.

Нестор подав документи на ім'я Шепеля, Чубенко дав посвідчення інваліда війни.

І тут сталося несподіване, Чубенко випустив з колін наплічну торбину і на підлогу випало кілька прокламацій.

- Was is das².

Нестор поспішив зібрати листівки, пояснив:

- Unterstützung grammatisch³.

Патруль пішов далі, а хлопці раділи з того приводу, що їх вагон перевіряли не гетьманці. Однак вирішили не випробувати долі. Сплигнули, тільки-но потяг уповільнив хід.

Дібравшись до вузлової станції розділилися. Нестор доручив Олексію їхати в Катеринослав, який тепер йменувався Січеславом, попередити підпілля про його повернення, сам вирушив до Синельниково.

III

Від Синельниково до Мечетної Нестор частіше чув свої ім'я.

- Махно повертається, – говорив нарочито голосно у вагоні селянин, намагаючись долучити до кулуарної розмови якомога більше людей.

- Ось тепер дадуть прикурити германцю.

- Це який такий Махно?

- Із Гуляй-Поля, який землю у сімнадцятому роздавав, а паничі купно з німцями навіпісля відгарбали.

Нестор не знімав окуляр і натягував на очі козирок.

У Мечетному по вагонах пройшовся патруль, у кого не було «аусвайза» виводили. Нестор побачив арештованого хлопця, у якого із документами ніби то гаразд, та все рівно арештували. Придивившись до юнака, зрозумів причину арешту. У хлопця під лівим оком білів шрам.

Зайшовши до вокзалу де роздобув вуглину і крейду, за допомогою яких закримував мітку під оком.

На станції зустрів гуляй-пільця Гордія Ляшка, який торгував насінням.

- Вас скрізь шукають, – говорив злякано Гордій, скося поглядаючи на патрульних неподалік.

- Коли до Гуляй-Поля?

- У вечорі.

- Виконаєш доручення.

¹ Auswesen bitte (нім.) – документи будь ласка.

² Was is das (нім.) – Що це?.

³ Unterstützung grammatisch (нім.) – граматичний посібник.

Гордію хоч і не хотілося вплутуватися у небезпечну авантюру, однак мусив згодитися, суперечити Махну не наважувався. Нестор передав цидулку для Марії Продан, а вона надішле підпілля.

Він писав:

«Я повернувся. Діємо згідно таганрозької домовленості».

Із Мечетного пішки вирушив до Рождественки. Йшов уночі, вдень переховувався у чагарниках.

Опівночі піднявся на пагорб з якого видно Рождественку.

IV

Стурбований Йосип Соловей зайшов до штабу гуляй-пільської Державної варти.

Обережно поклав на стіл папірець з друкованим текстом.

- Махно таки причалапав, клята шельма.

Дмитренко, начепивши окуляри, читав уголосо:

- Товариші, після двох з половиною місяців моїх мандрів по революційній Росії, я знову повернувся до вас щоб тлумом взятися за вигнання німецько-австрійських контрреволюційних армій та їхніх посіпак. Одним міцним кулаком повалити владу гетьмана Скоропадського і поспіль не допускати на вільготне місце жодної іншої влади. Загальними зусиллями займемося організацією спротиву. Зруйнуємо рабський устрій. Хай живе наше селянське братство! Слава українській соціальній революції! – Підпис – Ваш Нестор Іванович. – Дмитренко нервово забарабанив пальцями по столу. – Так-таки-так. Кепські справи якщо тут правда, а не витвортки його приспівників.

- Слід негайно надіслати острогу генеральній прокуратурі, – мовив Соловей, теж пальцями видаючи знервованість. – Нехай допоможуть військами.

- Дарма, – заперечив Волох. – Нас на глум піднімуть. Маємо розквартирований піхотний полк, ескадрон гусар і страшимся якогось байстрюка. До того ж у нас у заручниках його брат з племінником.

- Не допоможе заручник, – зітхав Соловей. – Махно не та людина, яка поступиться своїми навіженими ідеями. Певен, коли на те піде він власноруч постріляє рідню, аби тільки по його було.

- Тобі Йосипе, може взагалі переїхати десь до Олександрівську чи у Катеринослави, – пропонував Дмитренко. – Махно не подарує тобі те, що з невісткою нароби.

V

Нестор півтора тижні жив у Рождественці на горищі селянина Захарія Клешні. На двір виходив поночі. Від Захара дізнався дві жахливі звістки, що стосувалися його родини. У травні начальник гуляй-пільської гетьманської жандармерії Йосип Соловей прийшов арештовувати Саву і не заставши того вдома, вимістив лють на Федорі. Її посеред подвір'я відшмагали, вона кинулася з вилами на одного із солдат, той рубонув її шаблею, важко поранивши у груди.

Сава потім намагався помститися. Вистежив Солов'я і вистрелив посеред вулиці, але тільки легко поранив. На Савине щастя німці не дозволили людям Йосипа здійснити самосуд, його відправили до Олександрівську. Друга неприємна новина стосувалася Насті, у Ростові вона народила гризуна¹, тепер мешкає у Новоселці неподалік Полог. Нестор спіймав себе на думці, що певним чином відчув навіть полегшення із того приводу, що відтепер руки розв'язані.

Через зв'язкових постійно отримувал листи від підпільників і селян. З сумом зазначив, що назріває антисемітизм.

Вночі прийшла зв'язкова Єлизавета Качаниха.

- Несторе Івановичу, Соловей лютує. Нещодавно наскочив на Марфополь, бо якісь злоріки нашепотіли, що ви там, а у Марфополі ховалися Лютий з Марченком. Та вони встигли дати чосу, їх Влас завчасно остережив.

¹ Гризун – мертвонароджена дитина.

- Влас?

- Шаровський, – пояснив Захарій. – Він у гетьманців служить, та це підстраховується, боїться братів, аби і йому, як Петьку, дух не випустили.

Єлизавета повела Нестора у ярки де зібралося тридцять чоловік молоді. Нестор запропонував розділитися на три загони по десять чоловік, обрати командирів і єдиний штаб. За умовним сигналом загони мали приєднатися до повстання і взяти на себе певну бойову ділянку. Командиром рождественських загонів призначили Хвиля Каленика, колишнього прапорщика.

Поспіль Свирид розповів про загибель Мойсея Калініченка.

- Його на квартирі вислідили. Доки Соловей підтягнув людей Мусій у вікно та на коня. От лишень далеко не умчав, коня підстрелили. Він городами, та на біду, упавши, ногу зламав. Мойсея під арешт, а Соловей усіх на майдані зігнав та й оголошує, що, мовляв, злодія спіймано, йому підбріхувати купець Митровніков із Цапком та Гусенком. На розстріл Мойсей йшов спираючись на ковіньку. Підпоручик скомандував «плі», Мойсей упав, а затим ізнов піднімається, у крові весь. Сміється: «Що, падлюки, – каже, – навіть розстріляти не вмієте. Ось, почекайте, прийде Нестор він навчить як стріляти». Гетьманці плакали. Мойсея добив поручик, усю обойму висадив. А Пашу Сокругу били в жандармерії, та так, що сцаяв ніч кров'ю, а до ранку амінь.

VI

Нестор розмірковував над планом підриву штабу Солов'я. Динаміту зібрав достатньо. Проблема, як наблизитися на відстань кидку. Штаб під посиленою охороною. Розглядався варіант перевдягнутися у жіноче вбрання.

Бомбу виготовляв за технологією Олександра Семенюти. Корпусом слугував звичайний саквояж, начинений динамітом і шрапнеллю.

Єлизавета повідомила, що у селі Воскресенці переховується Ярема Тур і ніби то під його контролем загін приблизно із десятка чоловік.

VII

Молодь села Воскресенки зібралася у Динеєвській балці. Десять чоловік по-різному озброєні: шаблями, кортиками, багнетами, мисливськими рушницями. У середині кола стояв Тур.

- Прийшов час братва, Нестор повернувся, – Ярема ходив по колу, зазираючи кожному у вічі. – Розумієте яка справа, попи дурили, ніби то наш Нестор по Петербургах у ресторациях балагує.

- Давай сьогодні буржуазії кров пустимо! – вигукнув один із хлопців.

- Що скажеш, отамане? – питав другий. – У Семенівському поручик Шпота квартирує.

- Що ж, – Тур плеснув долонями. – Тим більше потрібна зброя, бо цими виделками не навоюєш. Відділ каральний, том половина солдат нашою кров'ю замазана.

До хутора підходили вночі пішки, коней, щоб не видавали іржанням, залишили далеко у балці.

У розвідку пішов Агатандел Прудкий, який примкнув до Яреми в Олександрівську. Невдовзі повернувся зі свідченнями про пости.

Двох вартових із першого секрету «зняли» ножами. Тур і Агатандел вдягнули трофейні мундири, вирушили до хати, де квартирували офіцери. Біля дому ще двоє охоронців, які сяк-так виконували обов'язки вартових, один спав на возу, а другий куняв на призьбі. Цих теж тихо закололи.

Будинок оточили.

Ярема наказав тримати на прицілі двері і вікна. Троє хлопців із саморобними гранатами розосередились уздовж вулиці.

На солом'яну стріху штабу полетіли смолоскипи. У хаті схаменулися коли дах палав на повну силу. На вулиці вибухали гранати, то хлопці жбурляли у гетьманців, які бігли на полум'я.

На порозі палаючої оселі з'явився перший офіцер по ньому вистрелили із обрізу мисливської рушниці, пошарпавши дробинами бік. Той забіг до хати, та невдовзі вискочив стікаючи кров'ю, бо у середині вже неможливо знаходитись. Інші намагались вискочити через вікна, одному відсікли косою голову.

Ті солдати, які вибігали із оселі тікали в городи, бо вогонь, вибухи на вулицях створювали ілюзію масивного нападу.

Трофеїв зібрали не так багато як сподівалися. Лише вісім гвинтівок і два револьвери. Поручик Шпота згорів.

Тур наказав вантажити забитих гетьманців на підводи.

VI

Каральний загін під командуванням штабс-капітана Мазухіна наближався до Воскресенки. Вранці прийшли бійці поручика Лебідя, повідомивши про нічний напад. Мазухін мав намір покарати кількох селян, бо не сумнівався, що до нічного розбою причетні хтось із воскресенської молоді.

На роздоріжжі загін спинився. Від моторошного видовища гетьманці хрестилися, один знепритомнів, хрюпнувся з коня.

Уздовж шляху вкопано вісім паль, на яких насаджені офіцери загону Шпоти. У одного на грудях табличка з написом – «Ласкаво просимо до пекла. Так буде із кожним німецьким посіпакою».

- Їх мертвими посадили, – зазначив секретар Мазухіна Сивашов, маленький товстун із червоним обличчям, уважно розглядаючи трупи. – Рани ножові.

- Господи, хто ж таке міг заподіяти? – один із бійців перехрестився. – Ваш благородь, дозвольте їх поховати.

- Ніколи, – Мазухін махнув у бік Воскресенки. – Накажемо мужикам схоронити. На згарищі штабу знайшли ще три трупи.

- Бачите Сивашове, які справи, – Мазухін замислено хвиськав рукавичками по долоні. – Роботи не початий край.

- Люди Махна, – говорив Сивашов.

- Махна... Волох називав це прізвище і говорив, що непокоїться нема чого.

- Волох вже п'ять разів повідомляв про його смерть то ж самі розумієте, віри немає.

Мазухін наказав привести церковного старосту. На питання хто напав на село, староста відповів ніби приречено:

- А що думати-гадати, Ярема зі своїми харцизяками.

- Махно був серед них?

- Біс його батька знає. Може й був, – староста перехрестився. – Хрест святий, ваш благородь, бачив цього Махна лише двічі у житті та й нема триби, ще стрічатися! Істино диявол у людській подобі. А чи був він з Яремою на спіл, чи не був, Бог зна...

Наказавши закрити у конюшні усю молодь і виставивши варту, Мазухін, узявши з собою старосту, з двома десятками вершників рушив Чувишинською балкою по слідах до села Веселого, де теж арештували молодих хлопців віком від п'ятнадцяти років, яких зігнали на майдан. Спитали старосту чи не впізнає кого.

- Ні, ваш благородь, нікого не знаю.

Брехав староста, ховаючись за тином бачив і розпізнав одного, який з Яремою у гетьманському одінні був, та відсік офіцеру голову біля вікна. Боявся, бо із поверненням Махна насправді влада помінялася. Удень гетьманська, а вночі махновська.

Мазухін підійшов до Агатандла.

- Ану, покажи руки, – сам схопив кисть розвернувши долонею вгору. – А це що?

Штабс-капітан показав на водянку, яка зазвичай утворюється якщо людина починає тренуватися з шаблею.

- Це я сіно цілісінський день перекидав.

- Сіно? Знімай сорочку.

Знімати самому не довелося, двоє солдат здерли її. Мазухін ткнув батогом у слід на плечі, що утворився від тертя ременем гвинтівки.

- Від торби, – поспішив пояснити хлопець.

- В'яжіть цього розумника, живцем шкіру здеремо.

Гетьманці, побачивши який хлопець худосочний не вбачали у ньому небезпеки, тому не поспішили мотузити. Повели троє. Один штовхав револьвером у спину.

Знеобачка хлопчина з розвороту б'є, того що позаду, захопивши пістолет, двічі стріляє і заплигує на коня. Вартові оговталися коли кінь перескочив огорожу, чвалом нісся шляхом до Кінських Роздорів. Зробили залп. Троє помчало навздогін.

Мазухін бачив, як хлопець повернувся і зробив ще два постріли після чого двоє вершників упало із сідел.

- Стріляє ж то як, – мовив Сивашов. – Чотири постріли – чотири трупи.

- Повісити вісьмох, – наказав Мазухін.

VII

Нестор оселився у Тернівці у дядька Йосипа Передрія, куди той перебрався із Гуляй-Поля сім років тому. Тут вирішив затриматися на тиждень по можливості організувати загін. Від троюрідного брата Івана дізнався про воскресенські події. Попрохав родину дядька не розголошувати навіть близьким хто він насправді, на питання відповісти що приїхав родич, учитель із Матвієво-Курганського повіту.

Гуляв здебільшого поночі, але не так приховано, як у Рождественці. Прогулюючись за селом часто натикався на пари, де з ким знайомився. Невдовзі нічні прогулянки викликали перешіптування. Здебільшого людей насторожило, що приїжджий учитель не ходить до церкви. Полізли чутки про відьмака.

Зацікавилася і молодь. На потаємному зібранні гадали хто насправді Степан Шепель.

- Він агент варти, – говорив один із хлопців. – Вірно говорю, усе ходе, винюхує.

Нещодавно бачив, як крутився неподалік наших сховів. Кінчати треба, доки нас до плахи не потягнув.

- А як же Йосип? – говорив інший. – Він чесна людина, навіщо йому приховувати агента? Ні, тут щось не тєє.

- Та Йосип якомсь незрозуміло пояснює хто він такий. Усі Передрії торочать одне і те ж – родич, приїхав на відпочинок.

- Завтра вечорниці влаштуємо, – говорив найстарший із парубків, високий чорнявий хлопець. – Матвій із ним ніби заприятелював, ото нехай запросить, а перегода тихесенько за село вивеземо і там усе розкаже, що він за птах такий.

VIII

Матвій Синиця зайшов коли Нестор тільки почав збиратися на чергову прогулянку. Охоче згодився на запрошення, радіючи нагоді поспілкуватися з молоддю.

Стіл накритий у клуні. Зібралось біля тридцяти хлопців і дівчат. Одні грали у «хвильку»¹, інші навкружки гуртувалися відерної сулії і барильця пива. На столі сало, солоні огірки, квашена капуста.

Чорнявий парубок простягнув руку.

- Олександр Єрмократьєв.

- Степан Шепель, – відрекомендувався Нестор.

- Ну вищий, Степане, закуси...

Нестору не сподобалася інтонація. Прізвище Єрмократьєва знайоме. Читав, що у Михайло-Лукашево каральний загін Мазухіна розгромив банду колишнього прапорщика Єрмократьєва.

Перед Нестором поставили шклянку горілки. Підняв, поморщившись поставив на місце.

¹ Хвилька – гра в карти.

- Вони такого не п'ють, – говорив один із хлопців. – Їм шампанського із сьомгою подавай.

Нестор вилив чарку на стіл.

- Вам не соромно? – питав спокійно, але шалено зазираючи кожному у вічі. – Не соромно вечори на дурню витрачати, небо коптити? Нищити свої юні сили, котрі зараз так необхідні вашому народу, вашій землі...

- Ще агітатор.. – почав було кепкувати один.

- Мовчати! – Нестор вдарив кулаком по столу, так, що стакан покотився. Усі примовкли, припинили грати в карти. – Так, можете назвати мене й агітатором, останні десять років тільки й тим займаюся, що агітую і воюю.

Він підвівся і рушив до виходу, на порозі обернувся, кивнув Єрмократьєву:

- Йди за мною. Гомоніти будемо.

Толокою із Єрмократьєвим вийшло четверо. Зайшли за сарай.

- Хочу відкритися, – Нестор на всяк випадок тримав руку в кишені, стискаючи рукоятку пістолета. – Я Нестор Махно, можливо чули.

Приголомшені терновчани презирнулися.

- Чим доведеш? – спитав Єрмократьєв. – Я теж можу назватися ким завгодно, тим же Махном.

- Мені нічого не потрібно доводити, я Махно і все тут. Не вірите розпитайте мого дядька Йосипа, чи брата Івана. Але все то абищиця, скрізь де не буваю я створюю бойові загони, які надалі, під час загального повстання, підпорядковуються єдиному командуванню, – Нестор на мить замовк, зосереджуючись. Потім звернувся до Єрмократьєва: – То не ти командував лукашівськими повстанцями?

- Я, – відповів не без гордоців.

- Чому ж пересічній людині повідомляєш справжнє ім'я?

Єрмократьєв повів Нестора до клуні де розкидав сіно під стіною, показавши тайник з п'ятьма обрізами, двома шаблями і мисливською рушницею.

- У лісі ще кулемет прихований. Тут така справа... – Єрмократьєв прокашлявся.

- Гадали ти провокатор, потаємно винюхуєш усе, ото й принесли. Думали тебе сьогодні допитати і в розход.

Жоден м'яз не ворухнувся на обличчі Нестора, хоча мороз пішов під шкірою від думки, що ледь по дурному не загинув.

- То що сталося із твоїм загonom? Скільки було людей?

- Двадцять сім охочекомонних¹, – зітхнув Єрмократьєв. – Лишилося троє, ось Костя з Макаром. Мазухін, стерво, обіцяю, колись кишки на голову намотаю.

Нестор сховався додому приніс чистих аркушів, копіювальний папір і дюжину олівців. Склавав прокламацію і доручив молоді продублювати.

На ранок селяни гуртувалися біля листівок, розклеєних уздовж центральної вулиці. Навпісля з'явилися вартові, які батогами відганяли од огорож, здирали заклики. Терміново провели слідство, після якого заарештували двох випадкових юнаків. Селяни рішуче стали на захист хлопців, родичі стверджували, що схопили невинних, а насправді з вечора селом ходили чужі люди.

- Дурня клеють! – вигукнув один із вартових тернівчан. – Ці захиснички небісь самі й чіпляли. То треба за грудки вчителя взяти, Передрія родича. Учителі усі вільнотдумці, начальство не поважають...

- Що таке верзеш, – заперечили вартовому. – Той учитель ось вже кілька днів як ген-ген поїхав.

Вартові відвідали Йосипа Передрія. Обшукали оселю і господарські побудови.

Нестор тим часом переховувався у кукурудзяному полі.

Як споночило до схованки прийшов Єрмократьєв.

¹ Охочекомонні – вершники добровольці.

- До села не піду, – говорив Нестор. – Час повертатися. Організуй коня. На тебе тепер сподіваюся. Прийде людина з інструкціями. Самостійними акціями не захоплюйся. Слушним часом вдаримо.

Невдовзі Єрмократьєв привів вороного.

- Вибач, Несторе, але іншого немає.

- Чом вибачаєшся? – Нестор простягнув коню долоню. – Огир¹ ніби то добрий.

- Дикуватий коник.

- Як його звати?

- Колишній господар називав Вуглик.

- Вуглик? Не годиться. Я називатиму Марсом, бог війни.

Переименування ніби то сподобалося конику, на подив Єрмократьєва порська тварина вмить стала смиренною.

IX

У Різдвянці на Нестора очікувала приємна несподіванка. На конспіративній квартирі сокупно з Марченком, Пузановим, Агатандлом, Чубенком і Левком Голиком сидів Остап Коршак, друг дитинства.

Риси обличчя стали більш виразними: орлиний ніс, темні проникливі очі, тоненькі вуста, які ніби постійно посміхалися. Зростом такий же, як Нестор тільки ширший у плечах. Дивний капелюшок – безкозирка чи то турецького, чи персидського фасону. Вдягнутий у чорний текінський мундир.

Друзі обійнялися.

- Ось і стрілися, Несторе Івановичу.

- А я ж про тебе зачував ще у Бутирках, навіть на випит викликали. Ну як, знайшов свій шлях?

- Шукаю мій друже, шукаю. А зараз щастя будеється на кровопусканні. Час теоретиків скінчився, почалася кривава практика.

- Кучеряво висловлюєшся. То з ким же ти?

- Звісно з тобою. Чутки до Києву дійшли.

Нестор простягнув руку Агатандлу.

- Про тебе теж наслухався, чув поклав чотирьох людей Мазухіна, і це ж ти поцілив Рябку у лоба. Чесно скажу, таких стрільців на віку стрічав мало.

- Набоїв немає... – Агатандел показав пустий револьвер.

Нестор витрусив із барабану свого пістолета шість набоїв, залишивши один, висипав у долоню хлопцю.

- Візьми, у твоїх руках кожна куля не піде на файфер.

Нестор оголосив про початок засідання. Спочатку звітував Чубенко, який з розвідкою повернувся із Гуляй-Поля. Повідомив про масові репресії у відношенні селян через їхнє саботування німецької продрозкладки. Щодня палають обійстя.

Нестор розповів про свої досягнення в організації бойових осередків. На завершення прийняли резолюцію про початок агатаційно-бойового рейду. Єдиний нелад – обмежена кількість набоїв.

На зорі загін рушив у бік Туркенівки на з'єднання із новим загоном Єрмократьєва. Попереду верхи Нестор з Остапом, на обох капітанські погони, за ними на підводі брати Гусарі – Пантелеймон з Петром, Лютий, Агатандел і Чубенко. Хлопці мали нарукавні пов'язки Державної варті.

Із тернівцями зустрілися в умовному місці – у Тарт'янській балці неподалік колонії Маріенталь.

З Єрмократьєвим п'ятеро хлопців років по сімнадцять.

Нестор розказав про організацію рейду:

¹ Огир – жеребець.

- Йдемо двома напрямленнями: ми до Гуляй-Поля, Єрмократсьєв рухається західніше, паралельно. Основний мотив – агітація і збір зброї. Сіємо паніку поміщиків, інкурсії¹ здійснюємо одночасно у різних місцях, це створить ілюзію масовості. Буржуазія має розчумати – допомоги не буде, гетьманці з німцями то не спасителі. З каральними загонами доки сутичок уникаємо. Діяти за принципом – напад-відхід. Із засідок зробили залп, відійшли. Потомний напад хвилин через двадцять, і так цілодобово. Нападати групами, одні відсвіжуються, інші у справі. Ні на мить не давати ворогу спокою.

- А давайте Мордовенка покараємо, – запропонував один із хлопців Єрмократсьєва. – І Самійло Рудь, він найзатятіший вартовий. Німці його наглядачем поставили, збирачем податків. Кожного дня, гад, когось шомполує.

Нестор схвалив пропозицію.

До оселі Мордовенка, який мешкав неподалік Павлограду, підійшли о другій ночі. Той проживав у розкішному кам'яному будинку на вісім кімнат. Нестор зупинився біля стовпа, показав на дріт. Один із хлопців закинув мотузку з «кішкою», якою обірвав телефонну лінію.

Остап з Агатанделом пішли вперед «знімати» охорону біля воріт. Невдовзі група оволоділа кулеметом «максим» і двома підсумками стрічок до нього. Дуло направили на клуню, де ночували німці. Маєток оточили і за сигналом синхронно кинули у вікна гранати.

Вибухи гриміли один за одним, супроводжуючись криками поранених і дзвоном битого скла. Із клуні вибігали німці, та під кулеметним залпом змушені прикипіти до землі. Уцілілі в маєтку барикадувалися, затуляючи вікна столами і меблями.

Німців хлопці роззброїли і відпустили, ті пішим ладом рушили до Павлограду.

Тим часом із маєтку спробували провести переговори:

- Облиште це! – кричав офіцер із віконця на горищі. – Ми вже зателефонували, невдовзі прибуде підмога! Видайте заколотників і розходіться. Слово офіцера не чіпатимемо!

- Покажи себе, – звернувся Нестор до Агатандла.

Хлопець вистрелив із трофейного «маузера», поціливши переговорнику в лоба.

Остап, тим часом, через дахове вікно проник до маєтку. Невдовзі вийшов, тримаючи закривавлений ніж. Махнув рукою, показуючи «все чисто».

У маєтку знайшли п'ятьох зарізаних гетьманських офіцерів і господаря Мордовенка.

Взяли дві ресорні брички-тачанки, на одну з яких встановили трофейний «максим». На підводи завантажили знайдене у коморах зерно, яке відвезли у найближчі хутори, роздали селянам.

Х

Кінна варта прибула до спаленого маєтку в обід. На галявині біля ставка слідчий зібрав селян, вимагаючи викрити злочинців. Один із мужиків на це відповів:

- А чого нам через цього шкуродера когось шукати чи викривати? Вбили і царство небесне. А я б за цих відчайдухів «за здоров'я» ще й свічку.

Слідчий Сологдін побагровів од люті:

- Прирозумійте ви, це явище тимчасове. Нашим союзникам необхідна певна контрибуція на відвзаємну підтримку порядку. Гетьман готує нову земельну політику, згідно якої Україна спроможна прогодувати не лише себе, а й експортувати хліб. Але подібні злочинські випадки гальмують. Гальмуєте ви, приховуючи розбійників. Урозумійте, що в першу чергу перешкоджаєте собі і тільки собі.

- Як же, як же, – озвався той самий селянин. – Дочекаєшся від вас нової політики, до тієї пори перевишають усіх. Ген, подивіться, обороги¹ на землі, сіно позабирали, на зиму

Селяни розійшлися. Біля управи Сологдін побачив Мазухіна, той проводив своє слідство, заарештувавши сімох селян, яких по одному шмагали віжками, прив'язавши до колоди.

¹ Інкурсія – напад.

¹ Оборіг – дах на чотирьох стовпах під який складають сіно. О. опускається по мірі зменшення того, що під ним.

- Це не такі дурні, як Єрмократьєв. – Говорив Мазухін Сологдіну. – Знали, що німці після першого пострілу від страху лапки до гори піднімуть... Знають, про їхні настрої – небажання загинути десь на чужині.

До Сологдіна підійшов підхорунжий, щось шепнув на вухо.

- Пане штабс-капітане, ходімо, там, здається, по вашій парафії.

Зайшли до хати, яку Мазухін зайняв під штаб. На стільці сидів хлопець років вісімнадцяти. На перший погляд міцний, але Мазухін визначив, що статура квола, радніше гладка. То селянська сорочка створює таку ілюзію, приховує барилькуватість.

- Ось, ваше благородіє, – показував підхорунжий на затриманого. – Листівки розклеював.

- Де схопили? – спитав Сологдін.

- Батько привів, каже ось чадо в революцію подалося. Оце питання, що з ним робити.

- А що робити, – Мазухін байдуже позіхнув, показуючи, що йому немає ніякої справи до долі хлопця. – Виведіть за огороди і розстріляйте. Самі ж знаєте, є нотація – бунтівників та інших порушників порядку до Аллаху без суду.

Мазухін удавав ніби на цьому справу закінчено.

- Та шкода хлопця, – співчутливо зігхав підхорунжий. – Його ж обдурили.

- Обдурили? – Мазухін зацікавлено подивився на блідого від переляку виростка.

- А мені думається він телепав на що йшов. Он, жердина яка вимахала.

Штабс-капітан підійшов до дверей і ніби то віддаючи комусь наказ, нарочито голосно мовив у сінці, де нікого не було:

- Вирийте яму широку, бо арештант огрядний, на сонці гнити почне, смердітиме.

У арештованого під стільцем з'явилася калюжа. Мазухін, ніби цього не помітивши продовжував психологічну атаку, звертаючись до арештованого:

- То може тебе краще відпустити? Бо клопоту із цією ямою... Відпущу, якщо чесно усе розкажеш.

- Я...я...я... не...не... не...

- Не знаєш, – допоміг штабс-капітан. – Сивашове, налий йому.

Підхорунжий вилучив із похідної торбинки фляжку.

Затриманий, доки допив, розплескав пів кружки. Дрижали не тільки руки, а й усе тіло.

- Я пане, не знаю... я лише листівки... Я не хотів...

- «Не хотів», «не знаю»... Будь мужчиною, розкис мов баба. Ти ж зрештою революціонер, то ж і поведься гідно. Зумів нашкодити, зумій відповідати.

- Я не нападав на економію.

- Зрозуміло не нападав, вас кожного схопи за шкірку усі янголята, не нападав, не вбивав. Та ось, що любий друже, усе починається із листівок. Смута в Росії почалася з них. Спочатку прокламації, поспіль нічні напади, усе поєднане.

- Та годі, ваш благородіє, – говорив Сивашов. – Видно ж, хлопчина покався.

- А коли так, то нехай доведе. Бо таких заплутаних хоч греблю гати, тут каяття, а за поріг і ніж у спину. Знаємо, навчені.

- Я багато не знаю, мені листівки тільки доручили. Ми у клуні Шаповала збиралися, йому за це горілку давали.

- Хто у банді ватажок?

- Учитель якийсь, маленький такий, злий що чорт.

- Звідки?

- Чи то із Гуляй-Поля, чи із Москви. Нестор Назарич, увесь час повчав як воювати треба, казав ліпше нападати на маєтки нічю, зробивши розвідку.

- Коли в останнє бачив цього ватажка?

- Позавчора вночі у Шаповала. Він з хлопчиком із Воскресенки приходив.

- Хлопчик? Що за хлопчик?

- Я ото з татом до Воскресенки до кумів їздили його бачив із якимось охвіщаром...

- Офіцером? – Мазухін стурбовано наморщив лоба, далі оповідь слухав уважно і в той же час розмірковуючи над тим, що серед бандитів останнім часом трапляється усе більше військовиків.

- Підслухав, що вони з отаманом домовлялися стрітися у Славгороді, в якогось учителя.

- Чому ж ти бовдуре, відразу не сказав про це?! У якому чині офіцер?

- Не знаю, погонів не було.

- А чому вирішив, що він офіцер?

- Хто зна... чинився так

- Ну що ж, – Мазухін підвівся, вдягаючи білі рукавички. – Обіцяв значить відпускаю. Тільки умовимося, якщо у полі зору з'являться хтось із цих: отаман, хлопчик або офіцер, повідом куди слід. Звинувачення із тебе ще не знято.

XI

Нестор, Остап, Лютий, Пузанов і Агатандел, очікуючи посланця від Єрмократьєва і Куриленка із Гуляй-Поля, два дні переховувалися у Славгороді у будинку есера Івана Бордо. Командири бойових груп мали повідомити про готовність приєднатися до загального виступу, захопити Гуляй-Поле і розгорнути повстання.

Олеся, дружина Івана, забігла захекана і стривожена. Повідомила, що усі шляхи перекриті, арештовують славгородських вчителів.

- Діють спрямовано, – зазначив Остап. – Десять допустилися необережності.

До хати заскочив Лютий, який стояв на чатах:

- Все, засипалися. Оточили.

Остап визирнув у вікно, оцінюючи становище. Бордо спустився з горища.

- Їх чоловік сто.

- Махно! – почувся крик з вулиці. – Знаємо ти там! Здавайся!

- Спокійно, – весело говорив Нестор, шарпаючи плече Івана. – Нас неможливо перемогти. Головне до коней добутися.

Коні сховані на сусідніх подвір'ях. Хлопці вирішили йти на прорив. Остап з Агатандлом, приготувалися. Взявши по два пістолети, і ще по два запхнувши за халяви чобіт.

Жбурнули підряд три гранати, і коли вибухнула остання, кинули каміння і пішли на прорив. Гетьманці з австрійцями, сприймаючи камені за гранати, не виходили із укриття, очікуючи вибуху.

В Остапових «маузерах» скінчилися набої, а в Агатандлових «наганах» спорожніли барабани, на землі лежало тридцять чотири забитих. Нестор з іншими йшли слідом, стріляючи навмання. Бричка стояла через два подвір'я. Нестор з Лютим віддали Остапу і Агату револьвери.

За бричкою помчала погоня, яка невдовзі відірвалася, бо переслідувачі оцінили небезпеку, як тільки з коней один за одним беркицнулися вершники.

- Ти улюбленець долі, – говорив Остап Нестору, витираючи хустиною «маузер».

– За тобою вже інфамія¹ плентається.

- Дурна слава тільки серед буржуазії. Я загину, заступить інший...

- Не обманюйся друже, тебе не буде, люди втихомиряться.

- Категорично не згоден. Зараз так багато прагнуть справедливості, тим більше зброї по руках чималенько. А ти? Ти Остапе, хіба не заміниш мене?

- Що ти, я не така масштабна фігура. А щодо революційності населення, то задам у відповідь питання. Після смерті Пугачова чому не продовжилася його справа?

Нестор відмахнувся.

¹ Інфамія – дурна слава.

В Агафонівці знайшли Єрмократьєва, потім з Максимом і Самійлом, вирушили до Нової Гупалівки де очікував Куриленко.

На шляху несподівано наткнулися на загін Державної варти, що складався із п'ятнадцяти вершників. Через присутність Остапа з Агатандлом хлопці особливо не переймалися з приводу того, що у гетьманців перевага майже удвічі.

Гетьманці познімали гвинтівки. Остап стьобнув коня, помчавши вперед. Офіцерська форма і самовпевненість збила вартових із пантелику. Поручик, командир загону підняв руку для військового привітання, та роздивившись «капітана» ближче потягнувся до кобури, бо за описами вельми схожий на бандита за прізвиськом «Чорний Капітан», але викоцабнувся застрелений. Остап вибив із сидел ще чотирьох, після чого гаркнув:

- Ані руш! За кожним пострілом труп! Воно вам треба?!

Вояки помирати за справу гетьмана й не збиралися. Солдати кинули зброю і спішилися. Під'їхав на бричці Нестор, ставши на козли почав промову:

- Ми вас відпускаємо, як несвідомий обдурений елемент. Але пам'ятайте, надалі помилування не буде.

Двоє попросили узяти їх із собою, на що Нестор категорично відмовився.

- Доки не можна прийняти, вас тягне розбійницька воля, а нас ідея. Повертайтеся додому, подивіться що зробив ваш гетьманат. Організуйте загони спротиву у своїх хуторах, селах. Зброю забирайте.

Підхорунжий повідомив, що по той бік Дніпра на кічкаських острівцях переховуються вояки, які не побажали служити гетьману. Ця інформація зацікавила Нестора. Відправивши Єрмократьєва до Нової Гупалівки на зустріч із Куриленком, сам рушив до Кічкаської переправи.

ХІІ

На правий берег переправилися на плотах, бо на мосту встановлені кулеметні гнізда. Пішли уздовж берега на північ до, так званого, «Вовчого горла», де багато порослих лісом затонів, острівців, схованих в очеретах.

Шукати довго не довелося, зразу ж у чалці¹ наткнулися на чотирьох рибалок, які тягали ятир. Побачивши невідомий загін забродчики поспіхом сховалися у чагарях, звідки почулося клацання затворів.

- Спокійно! – крикнув Нестор. – Свої!

- Як знати що ви за свої?

- Підійду один, без зброї.

Нестор рушив стежиною, тримаючи долоні відкритими.

Його оточили.

- Я Нестор Махно, а там мої хлопці. Ми є революційний загін. Воюємо за волю трудового народу проти гетьмана і окупаційних армій.

Підійшов чубатий вусань із запорізькою зачіскою. Витерши об стегна руки, простягнув долоню:

- Михайло Пузир, сотник піхотного полку.

Пузир намагався вгадати якого високого рангу незваний гість. Тримається впевнено, навіть зухвало, без сумнівно авторитетний отаман.

- Нас розформували, – пояснював Пузир. – Хотіли перекинути кудись на схід, а чого ми там забули. Тут наша домівка. Посівна почалася, а кому сіяти? Вони тільки контрибуції вимагають, а наші сім'ї взимку зуби на полицю покладуть.

На острівку, захищеному очеретом і вербами переховувалося біля сорока синьожупаників, Пузир стверджував, що на Дубовому острову цілий полк, приблизно триста чоловік.

Харчувалися дезертири в основному рибою, вдавалося роздобути по хуторах хліб, винісавши на обмундирування, або на набої. У Несторовому обозі був лантух картоплі і півпуда гречки. Цими запасами охоче поділився.

¹ Чалка – місце розвантаження плоту.

У загоні Пузиря двадцять стволів і кулемет «люйс».

Вночі з іншого берега човником приплив інший дезертир полковник Черета, чоловік похмурий, морально стомлений, із загорілою лисиною, яку без потреби постійно протирав хустиною.

Черета вельми обережний, на Несторові питання відповідав неохоче, лаконічно: «так», «ні», «та десь так», важко зрозуміти якої він політичної орієнтації.

Нестор зібрав коло на нараду. Виступав стоячи на галявині.

- У вас тут добре, спокійно. Але друзі, досить відпочивати. Час тормозити паничів. Це вельми не достойно здоровим боездатним хлопцям переховуватись по куширах, ніби коти здичавілі, у той час могли б захищати матерів і сестер, наречених. Натомість віддали їх у пазурі завойовникам.

- Мій загін не воюватиме проти гетьмана, – озвався Черета. – Я не схвалюю німецького альянсу.

- Зберемо коло, – говорив Пузир. – А там нехай кожен вирішує хто з Черетою, а хто за анархістами. Докіль не второпали що ти за людина і чи доброю дорогою пориваєшся повести.

- Краще погана дорога, ніж недобрий супутник, – мовив Остап, підіймаючись. – Ваші учораšní союзники багато наробили ганьби репресуючи народ лише за те, що скористався природнім правом обробляти землю і не годувати трутнів в образі поміщиків. Хто тримає голос за владу Скоропадського то стовідсотково прорахувалися. Нас називають бандою, але у кожному селі, хуторі, люди приймають із розпростертими обіймами, а вас і без німців стрічатимуть як вовкулаків. То ж подумайте, скільки ви протримаєтесь без народної підтримки.

На ранок Нестору не вдалося поїхати, його і Остапа запросили на Дубовий острів де проводитиметься козацьке «коло».

ХІІІ

Сходка проводилася на невеличкому майданчику, викладеному камінням. Спорудженому ще за прадавніх часів. По середині навіть зберігся жертвний камінь, тепер біля нього розвели вогнище.

Нестор із Черетою стояли всередині кола.

Першим говорив осавул Іван Цебинога:

- Шановне товариство, ми, непричкома, зібралися, аби не виникло серед нас альярму. Молоді козаки, що прийшли з лівого берегу, стверджують, що є анархістами, а такі позиції з багатьма із нас йдуть урізноміч.

Черета підняв руку, показуючи, що говоритиме він.

- Побратими! Ми не боюни¹, кожен має бойовий досвід. Гетьман тепер під контролем нашого історичного ворога, який прикриваючись військовою допомогою, всіляко перешкоджає створенню в Україні регулярного національного війська, перешкоджає відтворенню самостійності, для призору дозволивши жандармські формування Державної варти. Тому сподіваємося на новий уряд, який відстоюватимемо. Отаман Махно кличе воювати негайно. Як на мою думку, краще зберегти військовий потенціал, ніж розбазарити у змаганнях за сумнівні ідеали.

- Не згоден! – вигукнув вояк із загону Пузиря, сіпаючи край жупана. – Ось вже два місяці тягаю це синьожупанне лайно, а Махно у своїй волості забезпечив землею і роботою, усі були нагодовані, а ми лише хизуємося козацьким походженням, ходимо у вишиванках, та горілку дудлимо, ото й уся наша боротьба за Україну. Це братки, не відродження козацтва. Я піду за Махном.

Підняв руку Нестор:

- Я не заглиблюватимуся у хащі історичної національної само-визначеності. Мої загони інтернаціональні і, якщо бажаєте, політично різнобарвні. Нас усіх об'єднує ме-

¹ Боюни – боягузи.

та – ворог має бути розбитим. Ми збудуємо справедливе суспільство. Моє кредо – першочергово нагодувати народ, надати йому прихисток, а далі вже займатися культурним аспектом. Ну не знаю там... – домінуючою мовою зробимо українську, а бійці нехай з оселедцями ходять. Для мене немає справедливої гетьманщини, це той же царат, це теж гноблення селянина і пролетарія. Я геть не згоден із твердженнями деяких політиків, що працюючій людині, через її неосвіченість, конче потрібен життєвий керманіч, простіше кажучи – дядько з нагайкою, що, мовляв, вона не спроможна самостійно організувати соціальний побут. Досвід показує – це твердження нероб, які більш за все на світі бажають зберегти теплі місця, щоб жирувати у неробстві. Мої ідеали прості і зрозумілі – з гнобителями боротьба до останньої краплини. Доки дишаю, доки б'ється серце я воюватиму за народ. Мир хатам – війна палатам!

Несторова промова викликала оплески.

Слово знову узяв Цебинога:

- Отже, шановне товариство, час зробити вибір. Хто за Чередою гайта¹ становиться, хто з отаманом Махном – ліворуч.

- Я з отаманом, – підвівся перший. – Ще кілька днів по болотах і забуду як шаблю тримати.

- А я не піду за волохатим розбійником, він до шибениці доведе, а не до раю земного, – озвався другий.

На бік Нестора перейшло сімнадцять бійців.

- Отже, визначилися, – підсумував Цебинога. – Кожен боєць, що пішов за отаманом Махном, має право на військове майно, що при ньому.

Новоутворений махновський загін тієї ж ночі пішов берегом Дніпра до прибережного села Воскресенки, там перепочивши і організувавши збройні і продовольчі похоронки вирушив до Тернівки.

XIV

У Тернівці стояла рота Варти. Дізнавшись, що на село суне чималенький повстанський загін, поспішили забиратися геть. Зайшовши до села повстанці в першу чергу встановили навколо села секрети. Протягом дня загін зріс до ста п'ятдесяти чоловік.

На військовій нараді обрали командування тернівським загonom, його очолив Матвій Синиця. Єрмократьєв з цього приводу дещо здивувався, адже у нього чималенький військовий досвід. Нестор пояснив:

- Ти може командир і авторитетний, незважаючи на нещодавній розгром, однак ми дотримуємося виборності, а ти не місцевий, навіть я не можу претендувати на командування загonom.

- Нічого душа моя, – говорив Пузанов, плескаючи Єрмократьєва по плечу, – посотникував, дай іншим.

Бійці привели полоненого, який не встиг утекти з іншими, бо напився.

- Отамане, це Рюхін Макарка, – говорив жилистий дідок. – Віддай його мені отамане, він онуку мою, сирітку, зіпсував...

Нестор глянув на затриманого, потім на діда.

- То вже нехай громада вирішить. Ревтрибунал доки не організований.

Окрім згвалтування чотирнадцятирічної дівчини за Рюхіним тягнулося чимало інших гріхів: виказав комендатурі чотирьох селян-революціонерів, найактивніше спомагав примусовій контрибуції. Ніхто не висловився проти, якщо дід помститься за онуку.

Остап простягнув старому «маузер», але той відмовився:

- Не треба на всіляку погань кулю витрачати, вона тобі, козаче, ще у бою знадобиться, а його як шельму порішу.

Дід підняв з землі сокиру.

Рюхін відступав доки не вперся спиною у стіну сараю.

¹ Гайта – праворуч.

- Власе, чуєш, Власе, не треба, – благав Рюхін. – Я одружуся на ній.

- А нам таких зятів і за гроші не потрібно.

Конвоїри ледь устигли відскочити від бризок крові з мозком.

XV

До Гуляй-Поля під'їхали з боку Бочан. Коней сховали у Сігорській балці. Зібралися у хаті Андрія Семенюти.

- Облави часто бувають? – питав Нестор Андрія.

- Сусід Микита очі і вуха Дмитренка. Гусарі у Шагровому очікують.

- Де квартирують бійці Дмитренка і Солов'я?

- На церковному дворі.

Нестор дав знак Остапу. Той, у свою чергу, кивнув Агатандлу.

Тієї ночі гетьманці втратили сімох коней, їх увели до Сігорської балки. Там же Нестор провів нараду.

- Товариші, ще не виконана резолюція таганрозької конференції. Сидоре, оголоши.

Лютий вилучив із планшету складений у четверо папірець.

- Польовий ревтрибунал Гуляй-Поля від двадцять третього квітня постановив: за провокативні антиреволюційні дії, спрямовані проти анархістів-комуністів, що спричинили зайняття Гуляй-Поля експедиційними арміями, розгрому сільськогосподарських комун призначити смертний вирок таким громадянам: агроному Дмитренко, ротним командирам Йосипу Солов'ю, Лейтмонському і Тарановському, колишньому слідчому охоранки Петру Сопляку, колишнім членам бойової групи анархістів-комуністів: Івану Закорлюку, Леву Шнайдеру, Прокіпу Коростильову, прапорщикам Івану Волкову та Аполлону Волоху, солдату Тихону Бику.

- Доповнення, – підняв руку Чубенко. – Поміщик Рєзніков не значиться і його чотири синки. Вони Мойсея убили. У маєтку двадцять чотири охоронці, наймають батраків.

- Я піду, – зголосився Агатандел.

XVI

Остапів учень виконав завдання досконало. Двоє охоронців окрай воріт і кулеметник на ганку лежали оглушені, два дога біля буди з перерізаними горлами. Повстанці зайшли на двір без перешкод.

Будинок Рєзнікова двоповерховий, під бляхою, з просторим горищем, там розмістилися солдати. Агатандел вказав кімнату де спали сини поміщика, туди зайшли удвох з Остапом і вийшли менше ніж за хвилину із закривавленими ножами.

Із конюшні вивели п'ятнадцять коней.

До вітальні і в кімнати занесли сіно.

Коли запалало, охоронці на другому поверсі вискакували із вікон і потрапляли під шаблі і багнети. Огрядний Рєзніков спробував прорватися через перший поверх, та задихнувся у диму.

XVII

У Воскресенці очікувала неприємна новина. Німці заарештували усе чоловіче населення від п'ятнадцяти до сорока років і тримають у балці, огородивши територію колючим дротом. Нікого із хлопців Тура і самого отамана не взяли, Нестор дізнався, що він у Семенівських хуторах. Послав Яремі цидулу у якій повідомляв про похід на Гуляй-Поле, але спершу Нестор планував скористатися вибуховим саквоюжем, розгромити гетьманський штаб, який базувався у «Таврійському зібранні». Вістовий від Тура приніс звістку, що в районі Дібрівок діє потужний загін Щуса.

Нестор із хлопцями вирушив на південь, щоб оминати Гуляй-Поле західніше і піти на з'єднання зі Щусем.

Та на пологівському шляху наткнулися на загін кайзерівців і гетьманців, які сприйняли невідомих вершників за вартових, бо попереду їхав «штабс-капітан». Повстанці розвернувши

тачанку з кулеметом відкрили проривчастий вогонь і під прикриттям рушили в балку, на тачанці лишилися Остап з Агатандлом.

- Стріляй перед ними! – кричав Остап. – Можливий полон, не треба дратувати.

Агатандел робив короткі черги під копитами, коні гарцюючи ставали дибки, скидаючи вершників. Коли скінчилися набой, підняли руки.

- Можуть порубати, – спокійно мовив Агатандел, дивлячись як наближаються вершники.

- Навряд... їм потрібен полон, є наказ. Відправлять до Гуляй-Поля, а далі в Олександрівськ чи Січеслав.

Невдовзі хлопців оточили. Один із гетьманців замахнувся на Остапа батою, та вдарили не наважився, побачивши зловісну посмішку «штабс-капітана».

- Verflüchter!¹ – вигукнув німецький офіцер.

Як Остап і передбачив, відконвоювали до Гуляй-Поля, там закрили у зерноскховищі Тупікова.

Як тільки зачинилися двері Остап, менш ніж за хвилину, звільнився від пут на руках і ногах, розв'язав Агатандла.

- На совість зроблено, – Агатандел спробував двері на міць. – Що тепер, отамане?

Остап не відповів, почав вистукувати підлогу.

- Що то ти?..

- У юні літа Нестор писав, як тягали звідси харчі, десть має бути лаз, вони приховали його, бо брали потрошку, Тупіков так і не угледів збитку.

Потрібна дошка знайшлася, але лаз для Остапа виявився замалим, Агатандел ледь протиснувся.

- Йди сам, угледь коней, а я через парадний спробую, – шепнув Остап, потім почав дратувати вартового: – Гей, дуполизе, чуєш, дуполизе! Ходь-но сюди.

- Пельку стули, – почулося ззовні. – А то покажу такого дуполизу...

- А хочеш, дуполизе, анекдот розкажу. Сидить значить на вокзалі у Києві негр у вишиванці, сало їсть. Тут проходить гетьман Скоропадський, бачить таке діло і питає: «Ти хто такий?», «Я, – каже негр. – українець». «А хто тоді я?» – питає Скоропадський. «Не знаю, – відповідає негр. – певно москаль».

- Ти затулиш свого поганого рота?! Нічого, скоро капітан Мазухін прибуде, він тобі покаже і розкаже що і як.

- Не правильно розподіляєш категорії дійства. Спочатку ти займешся приємною для тебе справою – вилижеш капітану дупу, опісля він її мені покаже.

Остап зареготав, а у вартового урвався терпець. Як тільки-но відчинив двері отримав потужний удар знизу в щелепу. Остап, забравши «манліхер» обережно рушив під огорожею. Тут з'явився Агатандел, який вийшов із кущів. Пішли до своєї тачанки, яка стояла біля «Таврійського зібрання», з неї ще не зняли кулемет.

Агатандел сів кучером. Біля кулемета стояв коробок з набоями, але стрічка не заправлена.

Вартові стямилися тоді, як тачанка вже пересікла бочанський місток, стріляли навздогінці. Остап здивувався чому не організували погоні.

- Я знайшов кавалок коси, – пояснив Агатандел. – Супоні перерізував.

XVIII

Остап з Агатандлом приєдналися до товаришів на конспіративній квартирі у Бочанах.

Нестор розмірковуючи над планом знищення гетьманського штабу відкинув ідею із вибуховим саквоюжем, бо занадто важкий, щоб жбурнути через огорожу і закинути до вікна. Вирішив скористатися гранатами. У загоні було чотири французькі «лимонки», які обклеїли шматками чавуна, цим посилювався шрапнельний ефект.

¹ Verflüchter! (нім.) – проклятий.

Вранці біля «Таврійського зібрання» йшов галантний кавалер у супроводі двох паночок. Кавалером виступав Семен Каретник, а «паночками» Нестор з Агатандлом. Від «сакво-яжу» все ж не відмовилися, його ніс Семен, який запевняв, що спроможний кинути такий вантаж куди слід.

За Несторовим планом вони з Агатандлом проходять повз охоронців до штабу і жбурляють гранати у вікна другого поверху, після вибухів Семен, який чекає біля входу, стріляє в охорону і закидає вибуховий пристрій у вікно першого поверху, де розташована канцелярія.

Як тільки Нестор з Агатом наблизилися до калитки, їх випередила якась жінка з двома маленькими дівчатками. Чатові на вході навіть козирнули. Напевне дружина якогось офіцера.

- Відбій, – шепнув Нестор, потім, старанно імітуючи жіночий голос, погукав Семена, який стояв біля огорожі, очікуючи сигналу: – Петю, а Петю, підійди-но...

Нестор поцілував Семена у щоку, після чого граціозно витер хустиною губну помаду.

- Там баба із дітьми, відходимо, – шепотів Нестор.

- А як же це? – підняв руку із саквою. – Його вже не розмінувати. До біса усе Несторе, вони знушаються над нашими жінками і дітьми. Чому маємо їхніх жаліти?

- Уб'ємо цих, назавжди обличчя втратимо. Не з цього починати треба. А бомбу у річці утопимо.

На алеї побачили Марченка з Лютим замаскованих під пару, вони мали прикривати відхід бомбістів. Тепер не почувши у визначений час вибухів, подумали, що щось трапилося і йшли на виручку.

Вночі гаряче обговорювали зрив операції. Кілька хлопців звинувачувало Нестора у м'якосердності. Омелян Рябко із групи Єрмократьєва говорив, що подібного трапунку може не нагодитися.

- Пропоную здійснити ще одну спробу, – говорив Остап. – Не треба дівочі вбрання, хоч і оригінально, але привертає увагу. Я з Туром вдягаємося у німецькі однострої і просто заходимо до штабу, всіх стріляємо, Агат на підхваті.

- А чому мені місця немає у твоєму плані? – питав Нестор.

- Тебе навіть щури знають. Тому краще з Агатом прикриватимеш відхід, можеш навіть у сукні.

XIX

Після розгрому гуляй-пільського штабу Державної Варти авторитет махновських загонів посилювався не лише серед населення, а й у лавах гетьманців. Якщо траплялися зіткнення, відбувалася імітація бою і погоні, ті та інші стріляли в повітря.

Протягом серпня і початку вересня Нестор з хлопцями рейдував по повіту зриваючи заготівлю експедиційних військ. Закінчилися жнива і угорське керівництво розраховувало на чималеньке постачання борошном, однак гуляй-пільський район мав більше ніж вісімдесят відсотків недостачі запланованого збору. Це стало причиною, що гуляй-пільськими повстанцями зацікавився Скоропадський.

Німецько-гетьманським командуванням було прийняте рішення усіма засобами очистити Катеринославщину від банд. Гетьману також повідомили, що поміщики Олександрівського повіту зневірилися у німецьких військах, як захисниках і поволі залишають маєтки напризволяще, тікають за кордон.

Для відстеження пересування розбійницьких юрмищ командування експедиційних військ залучило авіацію.

XX

Несторів загін, який у купі із ним складався із сімох чоловік, рухався Дедиківською балкою у бік Дібрівки. У небі з'явився аероплан.

Зробивши коло, пішов на друге. Нестор наказав обстріляти.

- Німецький винахід, – говорив Остап, цілячись у аероплан із «манліхера». – Повітряна розвідка. Десь неподалік війська. За нас серйозно взялися.

- Повертаймо! – крикнув Нестор.

Рушили із балки на новоселівський шлях. Із розвідки повернувся Сашко Шевченко, повідомивши, що назустріч їде загін Варти із двадцяти чоловік, двоє офіцерів в екіпажі.

Нестор звернувся до Агатандла, який керував тачанкою:

- За кулемет. Дам сигнал, роби чергу над макітрами, заартачаться – вибий кількох, не утихомиряться – криши в капусту.

Загони зближувалися. Гетьманці побачивши в авангарді двох «офіцерів» не зазорили небезпеки, до того ж невідомий загін значно поступався у живій силі. Остап виїхав наперед, зробив постріл із «маузера» наказавши вартовим зупинитися.

- Кидай стволи! – послідувала команда.

Офіцери в бричці піднялися, та гримнула кулеметна черга, змусивши знову присісти, а бійців притиснутися до грив.

- Не стріляти! Стіть вашу!.. – закричав один із офіцерів. – Я поручик Мурковський, зі мною прапорщик Греков!

Нестор наблизився до брички.

- То значить ви командир загону? – спитав поручик. – Я поміщик Мурковський, цей загін утримується на мої кошти. Ми достойні люди, а ви кулеметом.

Нестор угледів, що Мурковський напідпитку.

- Під чийм підпорядкуванням?

- Штабс-капітана Мазухіна, особисто я брав участь у розгромі банди Єрмократьєва, а тепер Махна ловимо.

- Он як, – Нестор, кволо поплескав долонями. – І як ловиться?

- У кожному селі засідки. А ви якого полку?

- Базуємося у Славгороді, – відповів Остап.

- Це полковника Фрейгофера?

- Його-його, – Нестор хижо посміхався. – У яких селах засідки? А то випадково сприймемо їх за бандитів.

- У Дібрівках зараз кулеметна команда і кавалерія п'ятдесят шабель. Там розбили банду Брови.

- Невже розбили? – Нестор навіть не приховував розчарування.

- Частина просочилася до лісу. Викуримо і звідти. У них тепер Щусь ватажок, та голову навідріз – скоро і Щуся і Махна прилюдно шомполуємо, а потім повісимо на роздоріжжі.

- Досить! – Нестор вихопив револьвер. – Вилазь. Агате, попередь!

Агат зробив ще одну чергу, змусивши вершників спішитися.

- Що це значить? – питав Мурковський.

- Ти отримав опис Махна? – питав Нестор схопивши Мурковського за петельки.

Поміщик почав говорити завчений текст:

- Невеличкий, приблизно два аршини, блідий, довге темно-русяве волосся, під лівим оком шрам...

Мурковський зблід. Куди й хміль подівся. Кинувся Нестору в ноги.

- Пане Махно, не вбивайте, мене змусили...

- Он як? – Нестор огидливо відштовхнув ногою. – Мужиків вішати і шомполувати змусили?

- Благаю, не вбивайте, – поміщик учепився за Несторове коліно, почав цілувати. – Заради дітей маленьких. Я окуп за себе добрий дам. Золота скільки забажаєте. Тепер двадцять тисяч завдатку.

Мурковський підбіг до брички, звідки вилучив ридикюль, показав стос грошей. Нестор знову відштовхнув поручика і звернувся до гетьманців, які понурились спостерігали за дійством:

- Ви цінуєте такого командира? Ви впевнені у ньому, що в разі небезпеки захистить вашу спину? Чому пішли за ним? Гроші? То ж забирайте ці двадцять тисяч і геть з очей.

Один із вартових забрав ридикюль, повернувся спочатку до своїх, поспіль до Нестора:

- А з вами можна?

- Їдьте до біса, – відмахнувся Нестор. – Ми військо революції, а ви ідейні розбійники.

Спотайна Мурковський, який на деякий час залишився поза увагою, підвівся, вихопив із бокової нагрудної кишені маленький «браунінг». Після пострілу в груди Нестор стояв нерухомо, похмуро дивлячись на поміщика, той, здивовано оглянув пістолет, знову вистрелив.

- А тепер теж саме, тільки собі у голову, – спокійно мовив Нестор.

- Диявол... – прохрипів Мурковський і знову направив пістолет.

Але на гачок натиснути не встиг, Випередив Остап, поціливши поміщику у лоба.

Нестор підійшов до Грекова, який сидів у бричці ні живий ні мертвий, блідий і з мокрими штаньми.

- Говори паролі на секретах.

Дізнавшись усе необхідне Грекова відпустили. Той хитаючись пішов у поле, і скоро знепритомнів.

У Нестора на мундирі виступили багрянні плями. Остап обстежив поранення. Приклав подорожник і зробив перев'язку.

- Твоє щастя набої слабкі. Куля зрикошетила від портупеї, а друга від бляшанки.

Ну й стрілець поганий.

XXI

На військовій нараді командирів, що відбулася у Любомирівці в будинку Пантелеймона Каретника обговорювалося питання – здобуття коштів.

- Від налітів на маєтки доход невеликий, – говорив Нестор. – Поміщики що вартісне вивезли, альбо надійно схоронили. І це краплини, а нам для повстання необхідно зразу і багато. Пропоную взяти банк.

Пропозицію підтримали. Найближчий банк у селі Жеребець, що за сорок верст південніше від Гуляй-Поля.

На подив повстанців банк майже не охоронявся. Лише двоє солдат дрімали в сторожці. Ключів від сейфу у них не було, провели до будинку скарбника.

Скарбник навіть під страхом смерті не погодився віддати кошти без свідків і розписки, що грошей узято двадцять вісім тисяч золотом.

До ранку прибули до Гуляй-Поля. Нестор наказав в'їхати шумно.

Повстанці зробили коло по Соборному майдану стріляючи у повітря. Ті представники Державної Варти, що неумнозі залишалися у селі поспішили втекти.

Зразу ж, як тільки запрацював штаб, почали надходити розвіддані. Першою прийшла дівчина років вісімнадцяти, яка добре знала Агата і назвалася Соломоною. Повідомила, що до німецького штабу в Пологах прорвався вістовий.

- Відступаємо до Шагрово, – наказав Нестор.

- Не встигли зайти, а вже драпаємо, – говорив Чубенко.

- Не тікаємо, дамо їм зайти, а згоді виб'ємо.

- Несторе Івановичу, а можна з вами? – спитала дівчина.

Нестор глянув на неї, потім на Агатандла і все зрозумів.

- Медицину знаєш?

- Ні, але навчуся.

- Приєднуйся, – махнув рукою.

XXII

Цілу ніч повстанці готувалися до ранкової атаки на Гуляй-Поле, куди зайшов німецький піхотний полк і кавалерійська рота.

Приєдналися загони Тура і Марченка, тепер повстанців сімдесят чоловік.

Наступ призначили на сьому ранку.

Німецькі вартіві, помітивши загін, що рухався із Марфополя, не спинили попереджувальним пострілом, гадали Державна Варта. Та коли двоє вершників спішилося, щоб забрати зброю, збагнули хто то насправді. Підняли руки.

- Wir kämpfen nicht!¹ – закричав один із німців, розмахуючи білою хустиною.

Наступ здійснювався із трьох напрямків: Марфополя, Туркенівки і Любомирівки. Загони виступили за сигналом дзвіниці Христово-Воздвиженської церкви, бевкали Агатандел із Соломоною.

Марфопільський загін вів Нестор, розсіявшись вуличками по п'ять чоловік. Німці гуртувалися біля «Таврійського зібрання», звідки строєм рушили до центру села, куди, як здавалося офіцерам, наступають повстанці.

Агатандел із дзвіниці робив короткі кулеметні черги над головами німців. Інші хлопці, розосередившись по дворах стріляли із-за огорож.

Німці не розуміли звідки бандити набрали таку кількість людей, адже згідно даних аеророзвідки їх не більше кількох десятків.

Гетьманці першими поспішили до станції. Повстанці спробували обстріляти їх із міномета, але ніхто не вмів цілитися. Із десяти пострілів лише одна міна впала на шляху убивши коня.

Вояки експедиційної армії піднявши руки кричали: «Ура Махне».

Гетьманці не змогли евакуювати сейф з полковою касою. Зміст сейфу складався із різноманітних грошей: керенки, білети УНР, гетьманські гривні із відрізними купонами, які ніби дійсні до 1933 року.

Оглянувши здобич, Нестор звернувся до Чубенка:

- Іди шикуй німчуру, буду говорити.

Кайзерівці вишикувалися у дві шеренги. Остап зголосився виступити перекладачем, хоча Нестор сам більш-менш володів німецькою, однак, на його думку, не зміг би сказати, те, що хотів. Нестор стояв на тачанці. Говорив тихо, Остап перекладав гучно.

- Ми, революційні повстанці. І нам не потрібно забирати ваші життя, бо розуміємо, що ви тут не за власним бажанням. То ж я відправляю вас додому. Відстоюйте священне право на щастя, аби-то буржуазія вас ніколи більше не посилала світ за очі воювати невідомо за що. Ми віддаємо вам польову касу.

Німці схвально кричали, підкидаючи догори шапки. До Нестора підійшов унтер-офіцер.

- Гере Махне, золдат мого взводу бажать йти з тобою.

- Не ви перші. У вашій країні назріває революційна ситуація, тому вам слід бути на своєму місці, а не копирсатися у чужому гної.

Нестор поїхав до телеграфу.

- Передавайте, – розгорнув папірець з текстом послання.

- Куди? – спитала телеграфістка

- Куди тільки можна, куди сягає телеграф. Бажано до Москви і Петрограду. Значить так: «Всім! Всім! Всім! Районний Гуляй-Пільський ревком сповіщає про зайняття повстанськими військами села Гуляй-Поля і оголошує про загальне повстання робітничих і селян півдня України проти окупаційних військ та інших гнобителів трудового люду».

Потаємно Військрадою спорядили до Дону бійця Марка Голованя, його завдання полягало у зборі інформації про Білу гвардію.

У супроводі Сидора Лютого Нестор вирушив до будинку брата Карпа, де тепер мешкали мати і Варя з дітьми. Варя сиділа на призьбі. Він підійшов, став на коліна, схиливши голову.

- Прости мене Петрівно, за Омеляна прости...

Він не стримався, заривався.

¹ Wir kämpfen nicht! (нім.) – ми не воюємо.

Варя обійняла його.

- То війна клята. Вона винна Несторе.

Зайшли до хати. До півдня зібралися усі Махни, окрім Сави, Григорія і Михайла. Сава з племінником все ще сиділи в Олександрівській в'язниці, а Григорій десь у Червоній армії.

До ранку поминали Омеляна.

XXIII

Від Щуся прийшов посланець з повідомленням, що отаман хоче зустрітися з Махном.

- А де ж наша людина? – Нестор мав на увазі Агатандла, який пішов до Щуся на переговори.

- Він у нас, – відповів посланець.

- Зрозуміло, заручник значить...

Загудів телефон. Телефоніст підняв, передав Нестору.

- Голова Гуляй-Пільського ревкому на дроті.

- Пане Махно, ви перейшли усі дозволені межі! – кричав хтось з іншого кінця дроту. – Навіженою поведінкою, безрозсудними випадками поставили під удар не лише людей, котрих обдурили демагогією, а й простих селян, які поза власної волі стали вашими приспівниками.

- А хто зі мною говорить?

- Я Ковелев, заступник начальника штабу.

- Що тобі потрібно, Ковелев?

- Чи то правда, що ви перебили усіх поміщиків?

- Якщо когось і стратили, то лише того, хто забруднив руки селянською кров'ю.

- Пропоную вам доки не пізно припинити бузувірство. Складіть зброю і очікуйте на справедливий суд.

- У мене зустрічна пропозиція – застрельтеся доки не пізно.

- Не зрозуміла ваша уверість¹. На що ви розраховуєте?

- Справа у тому, що я і мої люди готові до смерті, її ми приймемо заради наших ідей. А ви спроможні померти захищаючи режим Скоропадського? Чи може ладні загинути, тіко б масток повернути?

- Мені шкода, що ми не домовилися.

Нестор кинув слухавку. Наказав зібратися ротним командирам.

- Товариші, доведеться знову залишити Гуляй-Поле, – оголосив на нараді.

- Чому? – питав Каретник. – У нас достатньо війська протистояти будь кому.

- Воно то так, але більшість новобранців юнаки жовтодзьобі і ми не дуже узгоджено діємо. Відійти треба, щоб зберегти сили. Вони на станцію вже підтягують артилерію, знаючи, що ми тут, обстріляють село. Ковелев так про це і сказав – постраждають мирні люди.

- Доки ж цей відворот триватиме? – питав Марченко. – Тільки й те робимо, що драла даємо...

- Доки не відпрацюємо власну тактику доведеться драпати.

XXIV

Першою до Гуляй-Поля увірвалася кавалерія, затим увійшли піхотинці. Офіцерів очікувало розчарування. Повстанців уже не було. У селі лишилися лише жінки та старі.

- Як же так? – питав підполковник Крюков заступника начштабу. – Ви говорили їх біля трьохсот чоловік, а розвідка доповіла, що до Дібрівки пішло не більше двадцяти. Яким дивом проскочити повз наші загороджувальні загони?

- Не можу знати пане підполковнику, – відповідав Ковелев.

- А я скажу. Оті селянські підводи, про які говорили розвідники, що нібито тікали від банд, то і були бандити. Вони просто вийшли із вашої, так званої, пастки. Куди пішли селяни?

¹ Уверість – упертість.

- Думаю до Дібрівки.
- Це добре. Значить самі йдуть на зустріч нашому оперативному плану.

XXV

Розвідники доповіли, що в Дібрівках німців немає, лише кілька вартових.

Основній масі повстанців Нестор наказав розосередитися південніше від Дібрівки біля колонії Комар. До Дібрівки увійшов із шістьма бійцями. Спершу завітав до колишньої міліції, де тепер окошилася варта, оголосив, що всіх заарештовано і вилучив зброю, у чотирьох вартових окрім солдатського «нагана» нічого не було.

- Що ж вас німці так погано озброїли? – питав Сашко Пузанов.
- А то Щусь забрав, – відповідав чатовий.

Чубенко обшукав шухляди, знайшов мапу.

- Це два дні тому австріяки забули, – пояснював вартовий. – Там не по нашому.
- Куди ж німці пішли? – поцікавився Нестор.
- Офіцерів несподівано до Михайло-Лукашево викликали, ото вони хаміль-хаміль, якось знічев'я...

Нестор наказав гетьманцям вийти, а сам із Чубенком, Пузановим і Остапом дослідили мапу.

- Червоним олівцем вказаний правець пересування частин, – пояснював Остап. – Ось із Дібрівки йде на захід і концентрація військ у Зубівці та Гавриловому Куті, а сходження ліній у Новоселівці. Вочевидь нас заганяють до лісу.

Остап показав на місце позначене як Євграфівський ліс, оточений річкою Вовчою.

- Схематичний мішок, – пояснював Остап. – Сюди нас і заманюють.
- Що ж, – Нестор, дивлячись замислено на мапу, перем'явся з п'ят на носочки. – Нам треба негайно стрітитися із Щусем. На їхню військову стратегію відповімо нашою селянською парадоксальністю.

Ніхто не зрозумів, що він мав на увазі.

XXVI

Щусівський провідник вивів на лісову галявину. Нестор наказав хлопцям залишатися осторонь, з Остапом рушив за провідником у кінець галявини. Та тільки збочили за виріжок лісової скелі, як побачили вишикуваний у каре загін австрійських гусар. Остап вихопив «маузери». Нестор підняв Марса дибки, почав розвертатися.

- Товаришу Махно, це я Щусь! – закричав один із «гусар».

Федосій під'їхав на вороному, вдягнутий у гусарський мундир, спішився. Нестор уважніше роздивився отамана. Високий, стрункий, модні вусики-кісточка.

На галявину вийшов Агатандел.

- Ну vedi, хизуйся господарством, – говорив Нестор Щусю.

Отаман повів до бліндажів, які розташовані у підногах поміж скель. Добре укріплені, можна тривалий час оборонятися і укритися від артобстрілу. Обладнаний лазарет, багато поранених.

Щусь, помітивши Несторів стурбований погляд, пояснив:

- Останній тиждень важкі бої. Ось, поранених ніяк не можу евакуювати, підводи зіпсовані з розбитими цвоняками¹. У хуторах облави. Он, – Щусь вказав на ділянку на іншому кінці галявини де виднілися хрести. – Навіть на цвинтарі не можемо поховати, усе тут під боком.

Щусь, помітивши у Несторовому обозі Соломону, спитав чи не медсестра вона. Поранених оглянути зголосився Остап.

- Скільки у тебе людей? – спитав Нестор.
- Ще три дні тому було сто п'ятдесят бійців, – зітхнув Щусь. – Тепер п'ятдесят чотири із них боєздатних двадцять п'ять.

¹ Цвоняк – частина складового ободу колеса.

- Я спробую виклопотати підводи, – Нестор скося зиркнув на хрести. – У нас є приблизно доба, доки вони сили підтягнуть, а ми спробуємо поранених вивезти і самі вислизнемо.

Нестор з Остапом начепили погони, Агатандел, Лютий, Чубенко і Марченко попрохали у щусівців гусарські мундири.

Загін гуляй-пільців поїхав до телеграфу, потрібно надіслати до Гуляй-Поля шифровану телеграму. Та шлях заступили дядьки.

- Пане охвіщере, допоможіть.

- Що вам? – насупився Нестор. – Кажіть коротко.

- Допоможіть із Щусем. Вони зараз неподалік у лісі ховаються. Допоможіть, ваше благородіє.

- Скоро дядьку, скоро, – відповідав посміхаючись Нестор. – Чом же вам Щусь так осоружив?

- Синів, ірод клятий, побив за те, що у Варті служили.

- А що ми проти них? – підхопив другий мужик. – Озброєні, бісові діти, до зубів. На німця годі й покладатися, не хочуть, падлюки, воювати. Тільки й того, що контрибуцію на безпеку беруть, а охорони то й ніякої...

- Батраків підначують проти нас, – поскаржився третій.

- Розберемося, – знервовано відповідав Нестор, знову посміхаючись, тільки тепер вже зловісно.

Телефоністка дівчина років двадцяти уважно оглянула прибулих і на відміну від дядьків відразу визначила, що це за «офіцери».

- Красуне, терміново до Гуляй-Поля телеграму.

- Диктуйте.

- «Гуляй-Поле. Іван Якович. Діброву перейшли, готуйтеся до буревію».

- Дивне яке повідомлення...

- Там зрозуміють. Дозвольте дізнатися ваше ім'я.

- Тіна. А ви?

- Я Нестор.

- Невже?! – дівчина підвелася. – Той самий? Вам треба забиратися. Я підслухала перемови. Невзабарі тут буде піхотний полк. Передайте Феодосію, що ліки принесу вночі.

У дядьків, які скаржилися на Щуся, Нестор рекувізував, три підводи під приводом перевезення арештованих.

Тіна прийшла опівночі. Принесла обіцяні медикаменти і розвідку. Окрім піхотного полку кількістю три тисячі багнетів, з іншого берега річки Вовчої до берега підтягнули чотири артилерійські батареї, взявши ліс у тісне кільце.

Тіна прийшла з наміром до села не повертатися.

На військовій нараді Щуся обрали командиром об'єднаного загону, Нестор очолив штаб і політвідділ.

Нестор кілька разів ловив на собі Тінин погляд. Після засідання запросив пройтися заодно перевірити пости. Потім всілися у бричку, піднявши тент.

Ранкової зорі вивів Тіну на середину галявини, і оголосив викличку¹. Відтепер вони по-дружжя.

XXVII

Артобстріл почався о шостій ранку. Снаряди вибухали навколо бліндажів не завдаючи значної шкоди.

Обстріл тривав півтори години. По закінченню стрілянини повстанці поспіхом зайняли позиції. Невдовзі на узліссі з'явилися ланцюги австро-німецьких стрільців.

- Вогонь! – скомандував Щусь.

¹ Викличка – оголошення про шлюб.

Повстанці зробили залп. Агатандел стріляв із «люйса». Наступаючі залягли. Потім відійшли. Щусь наказав контратакувати. Цей маневр здійснений для того, щоб підібрати зброю, але забитих австрійців виявилось лише двоє.

Через сорок хвилин знову почався артобстріл. У бліндажі Щусь з Нестором і Остапом радилися як діяти далі.

- Таких атак ми ще три-чотири витримаємо, – говорив Щусь. – Далі хана. Пропоную замінювати підходи, тоді австрійки не потягнуться, а ми спробуємо просочитися дрібними групами. Що скажеш, Івановичу?

Нестор підвівшись, витягнувся на повний зріст, вдалося перем'ятись із п'ят на носочки, його маківка ледь торкалася стелі на відміну від інших хлопців, які змушені ходити пригнувшись.

- Скільки нас?

- Тридцять один, – відповів Петро Петренко-Платонов.

- Вийти то ми вийдемо, вночі проскочимо, але самі, без обозу поранених. Із ними не пройдемо. Пропоную засвітла йти на село. Артобстріл почнуть як і сьогодні, то ж вони на всяку прикличку знімуть позиції, а ми вийдемо звідси і атакуємо.

- Атакуємо? – здивувався Щусь.

- А чом би й ні, – у Нестора азартно заблищали очі. – Принаймні такого від нас аж ніяк не очікують.

- Самогубство, – говорив щусівець Пилип Гончаренко на прізвисько Чуприна. – З нами один кулеметник упорається, варто вийти в сектор обстрілу.

- Ми революціонери, і нам не личить відсиджуватися тут ніби щурам! – Нестор поволі відчував прилив ораторського натхнення, бо тепер постало питання «пан або пропав». – Ми і вмирати повинні достойно. Не велика честь здохнути у пастці. Зате інша справа смерть у бою, це стане яскравим прикладом для тих, хто прийде після нас. Жертва не буде даремною. До того ж це шанс друзі мої.

- Я з тобою, – озвався Петренко-Платонов.

- Тоді і я, – підхопив Гончаренко. – Якщо виведеш із цієї мишоловки, то прямо тут присягаюся йти за тобою до кінця віку, слухатися як батька.

Згодом усі щусівці зголосилися йти за Нестором. Сам отаман зігнувшись підійшов до Нестора потис руку, обійняв.

- Раз хлопці так вирішили, то й мені нема чого коцюбитися. Якщо насправжки виведеш, то і я присягну тобі на вірність.

Вирішено, що першими підуть піхотинці, яких поведе Нестор, підйдуть городами і нападуть на майдан, де в наметах квартирують війська. Перестрілка слугуватиме сигналом для кавалерії. Щусь поведе десятьох вершників із лісу і нападе зі східних воріт. Таким чином має утворитися ілюзія масової атаки.

На дві тачанки встановили кулемети «максим».

XXVIII

О п'ятій ранку дехто із селян копирсався на городах, розчищаючи від стерні. Побачивши повстанців спішили по хатах.

До хлопців підбігла жінка у хрещатій плахті.

- Не йдіть, – схопила Нестора за рукав. – Їх там сила-силенна. Ти ж на смерть хлопців ведеш!

Нестор вихопив із халяви батіг, шмагонував жінку.

- Пішла звідси! Ми до смерті приготувалися. Не псуй воєнного настрою!

До загону приєдналася дівчина, озброєна «манліхером» і гранатою.

Остап йшов поруч з Нестором, тримаючи наготові «маузери».

- Ніхто не хоче бути старим, а ні вмирати молодим, – говорив посміхаючись Остап. – Сьогодні у пеклі очікується поповнення. Нам важко вмирати бо властиво перебільшувати свою значущість у природі, а для неї ми цінні лише як перегній.

- Остапе! – Нестор штовхнув дулом револьвера у бік. – Облиш філософію на вечерю.

Загін рушив дворами, собаки рвалися з ланцюгів. Вийшли із двору. Неподалік головного майдану, наткнулися на жінку, котра уgliedів озброєних невідомих, поспішила зникнути з очей.

До Нестора підбігла дівчина з «манліхером».

- Не дайте чезнути сій гаргарі. То Мотря, любаска начальника Варти.

Нестор дав знак Лютому, який з Каретником помчали за жінкою. Наздогнали посеред вулиці, але та встигла закритися:

- Банда Щуся наступає!

Після чого отримала потужний удар прикладом по потилиці. Її поспішно відтягли, перекинули через попліть¹.

Війська тим часом вже готувалися до походу.

Повстанці займали за огорожами позиції. Нестор з льюсистом Агатандлом засіли біля Волосного правління, кам'яний паркан слугував надійним прикриттям. Остап пробрався на дзвіницю.

- Що ж товариші, хто вірує помолиться, – Нестор підняв руку. – Вогонь!

Після першого залпу солдати залягли. Повстанці жбурнули гранати. Вибухи спричинили більше галасу ніж жертв. Військовики не могли вбагнути звідки нападають і якими силами. Обстріл вівся з усіх боків, навіть із дзвіниці.

Зі східних воріт шумно увірвався Щусь, зі свистами та вибухами. Кавалеристи виїхали на площу, розганяючи солдат по майдану. Дві тачанки розвернулися і вогнем із кулеметів розсіяли австрійців, які намагалися згуртуватися. Щусь тіснив піхотинців до річки. Нестор із хлопцями захопили трофейних коней, приєдналися до Щуся.

Солдати плігали в річку, та не всім вдавалося перебратися, хто вчасно скидав на березі таністру², допливав. Вовча хоч і вузька, але швидка і крижана.

Щусь, гарцюючи на коні, реготав, стріляючи із «маузера» по солдатах, які намагалися вибратися назад.

Церковний дзвін сповіщав про кінець бою.

До центру села, під канонаду пострілів, Нестора несли на руках.

На майдані гуртувалися біля двохсот полонених, в яких селяни кидали грудки землі. Нестор наказав це припинити.

Із навколишніх хуторів сходилися люди, що бажали озброїтися, бо трофеїв накопичилося чималенько.

Щусь вліз на підводу.

- Браття і сестри! Надамо слово Нестору Махну, який привів нас до цієї перемоги і приведе до інших!

Нестор став поруч.

- Товариші! Друзі! Сьогоднішній бій це ефектний приклад того, що австріяк не такий вже й страшний вояка. Тому кожен, хто отримав зброю не ховайте під стріхою, використайте для захисту своєї землі, домівки, родини. Ніякий гетьман, ніякий німець не прийде і не подарує вам свободу, а навпаки – начепить ярмо раба. Тому здобуйте право на щастя! Хто прийде до вас і скаже – «віддай хліб, бо я тебе захищаю», стріляйте такому захиснику в лоба.

Люди аплодували. Полетіли догори шапки.

Петро Петренко-Платонов заліз на підводу, зняв перед Нестором кашкета, схилив голову.

- Будь Несторе Івановичу, нам батьком. Просимо тебе.

- Так, захисти від клятих німчурів! – вигукнув один із маси.

Інші теж підхопили:

¹ Попліть – верхня частина плетню.

² Таністра – ранець.

- Будь нам батьком!

XXIX

До півдня чутка про нового отамана батька Махна розлетілася не лише по наокольних хуторах і колоніях, а й далі – до Андріївки, Ново-Павлівки, Марієнталю.

Перед Нестором постало складне завдання, тепер під його командуванням дві з половиною тисяч бійців. Усвідомлював, що посередній досвід штабної роботи замалий.

Окупаційні війська залишили артилерію. Цього разу він має намір не втратити «богиню війни», як у випадку із гарматами Беленкевича.

Повстанці сформували чотири полки, які мали діяти як самостійні загони на певній ділянці.

Розвідники повідомили, що вояки, які уціліли після дібрівського бою, зібралися у Ново-Успенівці і вочевидь готуються до реваншу, із Гуляй-Поля вже прибуло підкріплення.

Нестор наказав у прямих боях із окупантами не зав'язуватися, а виключно вести партизанську війну. Обстрілювати обози, вимотувати ворога гонитвою, для цього по хуторах і селах вирішено створювати кінні депо для хватної заміни коней, продовольчі бази.

Щусь залишився у Євграфівці для контролю за Дібрівками. Нестор із гуляй-пільцями вирушив до Михайло-Лукашево, де Тур заєдно із Єрмократьєвим повинні тримати резерв із сорока вишколених хлопців.

У Михайло-Лукашево застали масове поховання. Ховали двадцятьох повстанців, котрі підпорядковувалися Єрмократьєву, самого командира серед загиблих не було.

- Ой, дарма йому Тур людей довірив, – говорив Остап зітхаючи. – Немає за ним військового щастя.

Невдовзі приїхав і сам Єрмократьєв, який до цього переховувався у балці в катражці¹ пастушків. Мав вигляд побитої собаки.

- Що трапилося? – питав Нестор хлопця із оточення Єрмократьєва, не звертаючи уваги на самого командира.

- Мазухін у пастку взяв.

- Як же так вийшло?

- Ми без розвідки йшли.

- Знов Мазухін! – скрикнув Нестор, хльоснувши батою по чоботу і нарешті глянув на Єрмократьєва. – Чому не було розвідки?

- Хто ж знав. Йшли поночі. Сотник Скиба поділився набоями. От я і поспішав...

Ох, я і поквітаюся з Мазухіним. Слово честі, Несторе.

- Шалава, – процідив крізь зуби Нестор.

Рушили на Дібрівки.

Здалеку угледіли куріння чорного диму.

- Дібрівки горять, – мовив Остап, розглядаючи крайнебо в бінокль. – Якщо Федосій знову схоронився у лісі, то цього разу не викрадеться.

Щусівських хлопців знайшли в Андріївці. Ті провели до Федосія. Щусь сидів на підліжці¹. Плакав. Побачивши Нестора, підвівся, вказав на південь.

- Бачиш батьку, як австріяки мстяться за поразку.

- Нічого Федосію, невдовзі так віддячимо, довіку не оговтаються.

XXX

До Гаврилівки повстанці увійшли в одностроях Державної Варти. Селяни ховалися, лише кілька вийшло на зустріч. Один звернувся до Щуся:

- Пане, а чи не Дібрівки ото горять?

- Дібрівки, – збуджено відповідав Щусь. – Дібрівки, якір їм в бік. Ми козаки повітової Варти Олександрівського коменданта. Щойно знищили банду Щуся і Махна.

Старий селянин знову спитав:

- Та невже усе село запалили? Харцизи ви, а не козаки, – селянин зле сплюнув.

¹ Катрага – намет пастухів.

¹ Підліжки – великі камені, що підкладаються під основні колоди стін під час побудови хати.

Підійшов інший, маленький, широкоплечий.

- Пане, тут кілька бандитів переховуються, знаю де.

- Пане капітане, – звернувся Нестор до Остапа. – Сходіть будь ласка, за сим чесним громадянином і приведіть на кого вкаже.

Повстанці спішилися. Щусь через поранення в ногу шкутильгав.

Привели двох хлопців, які побачивши людей в уніформі Державної Варти сіпонулися, щоб втекти, Остап утримав. Та один, впізнавши Щуса і Нестора розреготався, повернувся до чоловіка, який їх видав.

- Ну, що Гаврилич, язик твій до зашморгу довів, – Хлопець підійшов до Нестора, поцілував руку. – Я вас вітаю, батьку.

Гаврилич, збагнувши, що то за «офіцери», кинувся до найближчого плетіню, та його схопили видані ним хлопці, за мить висів на груші.

Повстанці рушили до поміщицького маєтку. Поміщика не було, від слуг дізналися, що після дібрівського бою пан утік, і тепер десь із гетьманцями.

Нестор з Тіною пішли до панської спальні. Перед сном зняв тільки портупею і чоботи. Хотілося кохання, а ще більше спати. Ось уже кілька тижнів не було можливості виспатися, постійна небезпека боїв.

- Видно любов для нас не порове явище, – говорив, цілуючи дівчину. – Бої попереду. Не буде у нас майбутнього.

- А я просто живу, як там Бог дасть, най так і буде, головне поруч з тобою.

Тіна пригорнулася.

Поспати довго не довелося. Розбудив Лютий. Повідомив, що на шляху затримали десяткох вершників, ведуть до маєтку.

- А без мене не могли розібратися, – невдоволено говорив Нестор, сидючи на ліжку.

Накинувши на плечі бушлат рушив за Сидором.

На дворі стояли вже роззброєні затримані.

- Хто такі? Чому поночі озброєні по шляхах вештається?

- Зброю пане, нам у комісаріаті видали, – на передній план вийшов чоловік років тридцяти. – Дали на полювання за Щусем.

- І як?

- У Василівці двох спіймали та на воротах повісили.

- Он як... – байдуже мовив Нестор, озирнувшись на вхід, звідки шкутильгаючи вийшов Федосій.

Побачивши його чоловік похнюпився і повільно опустився на коліна.

- Вибач отамане, нас змусили.

- Батьку, що з нами робити? – питав Федосій Нестора.

Нестор щільніше закутався у бушлат, нічого не сказавши пішов за маєток до альтанки.

Почулися крики затриманих, яких хлопці Щуса рубали шашками. Нестор стулив вуха.

- Господи, що я калабродю? – шепотів.

Його лихоманило, відчував як на душу сповзає темний тягар. З'явилася несподівана спокуса одним махом з усім покінчити. Вилучив револьвер. Холодне дуло торкнулося скроні.

- Несторе, що це ти? – до альтанки вбігла Тіна.

- Нічого, в рулетку вирішив погратися. Чого зіскочила? Хто зна чи буде час виспатися.

- Чубенко допитав одного. Сюди скоро прийдуть. Хлопці хочуть дати бій, але ждуть твого слова.

XXXI

Повстанці рейдували у південному напрямку вздовж річки Мокрі Яли. У колонії Комар схопили невеличкий загін Державної Варти. Вартові усі як один спали, не виставивши навіть

постів. Бранців було повели за село на страту, та церковний староста відмовив, переконуючи Нестора, що ці хлопці нічого поганого не робили і Дібрівок не палили. Вартових відпустили.

Далі повстанці пішли до Великої Янісолі через Врем'євку де розігнали австрійський полк. Австрійці, побачивши на тачанці чорне знамено кидали зброю і піднімали руки.

Нестор влаштував мітинг, на якому оголосив, що відтепер не буде ніяких контрибуцій на користь окупаційної армії. Пізніше Тіна надрукувала наказ, який розповсюдили завдяки копіювальному паперу і рознесли по околичних олійницях і млинах. Згідно цього наказу, господарі млинів, якщо такі були, ставали управляючими, а володіння переходило до селянської громади.

- Воно то так, – говорив один із селян, прочитавши наказ. – Але ж сьогодні влада ви, а завтра знову німці із поміщиками опаношаться і уп'ять гни на них спини. То ж давай спалимо усе до бісової тьоті.

- Як так спалимо? – оторопів Нестор. – Це ж ваше добро! Хіба не шкода?

- Звісно шкода, та відбудуємо заново. Гулять так гулять: сип, жінко, перцю, нехай нам хоч раз гірко буде... Зате паничі не пожирують.

- Ні, палити не дозволю. Я не для того узяв зброю, щоби згарища опісля себе лишити. Німець вже не той, що вчора, гетьманці здають позиції. Перемога близька. Тут або ми, або смерть. І тільки так!

У штабі на Нестора очікували розвідники. Повідомили, що у колонії Красний Кут зберігаються великі запаси зброї. Охороняється лише чотою вартових.

- Воно хоч і взвод, але непомітно не підступитися, – говорив Нестор дивлячись із пагорба в бінокль на долину де розташована колонія.

- Ми з Агатом зніmemo кулеметників, – Остап вказав на ожеред неподалік воріт. – Телефону немає, то ж вони не попереджені.

- Та ні Остапе, про наші перевдягання їм вже відомо. Придумай щось краще, я теж піду.

- Тоді зі старцями не буде промашки.

Тіна з Соломоною довго сміялися побачивши перевдягнутих хлопців. Начепили таке драння, що і жебраки посоромилися б облачитися. Із вати зладнали бороди.

Підійшовши до колонії, з-під копиці почулося:

- Halt!¹

Хлопці спинилися.

- Hände hoh!²

Вийшов колоніст із револьвером наготові. Вдягнутий у селянські полотняні штани, німецький солдатський мундир з відзнаками оберфельдфебеля поверх сорочки-мережки і німецькому шоломі.

- Добрий чоловіче, не стрілай. Ми убогі, йдемо із Таврії. З божою поміччю і людським милосердям здобуваємо хліба щоденного...

Несторове лебедіння не викликало у вартового і тіні сумніву, що перед ним не старець.

Колоніст запхнув револьвер за пояс і говорив українською:

- Нема чого тут вештатись! Тут у нас військова зона.

- Помилуй, добрий чоловіче, пустіть хоч води у пляшки набрати. Довго без води.

Хотіли до ріки, та там стріляють.

Колоніст погоджуючись махнув рукою:

- Йдіть, тільки за півгодини забирайтеся.

Хлопці поплентались до воріт, шлях вів трохи під гору. Підійшовши ближче до секрету, Остап оцінив ситуацію. З-під копиці визирало дуло кулемета, і десь у замаскованому окопі сидів ще один, який демаскувався тим, що курив.

Остап кинувся до окопу, а Агатандел з Нестором на оберфельдфебеля.

¹ Halt! (нім.) – Стійте!.

² Hände hoh! (нім.) – Руки вгору!

Нестор вихопивши із-за пазухи білу хустину, прив'язавши її до говезки¹ став біля копиці, помахав над головою.

П'ятнадцять вершників без перешкод наблизилися до воріт. Однак у колонії почалася тривога. Розосередившись по дворах колоністи обстрілювали повстанців із-за огорож, із вікон. Двоє повстанців упали із сідел, під Щусем убило коня. З даху одного із будинків застрочив кулемет. Остап з Агатандлом помчали в обхід, кинули у кулеметне гніздо дві гранати.

Колоністи спробували згрупуватися і зайняти колову оборону, але залишилося надто мало. Їх оточили і підірвали. Хати із яких відстрілювалися підпалили. Десятеро здалося, із них двоє військових – солдати Державної Варти, інші звичайні селяни-колоністи. Повстанці захопили п'ятсот гвинтівок і підводу набоїв.

Полонених повели на майдан, туди ж наказали зійтися іншим.

Нестор став на тачанку.

- Ми не хотіли вашої крові! Загинули ті, хто зустрів нас кулею. Так і передайте іншим – я, Нестор Махно, ворог тому, хто піднімає нагайку і зброю проти трудового люду!

Один із старих побабистих² німців колоністів, сидячі на лавочці, важко зітхав.

- Це за якісь гріхи нам така покута.

- Ось тут ти маєш рацію старий, – говорив Остап, який стояв поруч. – Спокутуєте гріхи ваших пращурів, вони заволоки³ заселилися на сих землях витісбивши козаків. Тепер клич пімсти відгукнувся у крові, піднявши козацьких нащадків. Ми й самі не розуміємо, що робимо. Це, дядьку, у нашій крові, прийшли повернути своє.

XXXII

Повстанці рушили до хутора Коломійцева, де, за даними розвідки, формувалася каральна експедиція, яку спорядив поміщик Гізо і сам брав участь у спаленні Дібрівки.

До хутора прибули вночі, але окрім кількох інвалідів нікого не застали. Дізнались, що поміщик десь неподалік, поїхав рибалити. Повстанці підпалили крайню пусту хату, щоб деякий час освітлювала шлях. Рушили на південь до ставків Кам'януватого. Попереду розвідники в одностроях Варти.

Виїхавши від хутора на дві версти повернувся із розвідин Іван Шкабарня.

- Батьку, спіймали Гізо. Зі шльондрами бавиться.

Гізо тримали під охороною в балці, горіло багаття і смажилося м'ясо. В екіпажі сиділи дівчата, які байдуже спостерігали за дійством, що розгорталося. Їхній кавалер лютував, лаяв бійців, які тільки-но заарештували його і побили управляючого.

У темряві Гізо не впізнав Щуся, бо не було коронної безкозирки, замість – кудлата бараняча шапка.

- Пане штабс-капітане, – звернувся до Остапа. – Що то у вас за бовдури безголові? Я їм кажу – я поміщик Гізо, на мої кошти утримується два підрозділи Державної Варти, а вони...

Побачивши, що «штабс-капітан» ігнорує його скарги ще більше розлютився:

- Та хто ви такі? Сьогодні ж поскаржусь куди слід і залишитися без погон! Я то-вариш губерньського Голови!

- Де його маєток? – питав Нестор Шкабарню.

- Неподалік.

Гізо змусили бігти піхом. Прибувши на двір, накинули на голову піхтір¹. Охорона маєтку, побачивши скрутне становище пана, не кинулося на поміч.

У бричці поміщика Петренко-Платонов знайшов планшет, а там світлина Федосія у гусарському мундирі і безкозирці. Під світлиною напис «Fjedor Stschuss». Нестор передав Федосію. Той накинувся на поміщика, бив ногами.

¹ Говезка – ковінька.

² Побабистий – зморшуватий.

³ Заволока – прибулець із чужих країв.

¹ Піхтір – мотузкова торба в якій возять сіно.

- Тягніть шкерт! – скомандував Федосій. – І за ноги на тій груші!
- Це фото дарував наречений, – пояснив Нестору Петренко-Платонов.

Поміщик несподівано вирвався із дужих рук.

Незважаючи на те, що гладкий, і спутані за спиною руки, довго не могли спіймати. Він вдало маневрував між хлопців, навіть вдалося залізти по драбині на накриття ганку, і звідти відбиватися ногами. Та не втримавшись упав. Хтось вдарив шаблею по голові.

Гізо потягли до шляху, де повісили за ноги на воротах.

XXXIII

Чим ближче повстанці наближалися до Дібрівки, тим частіше траплялися погорільці. Повстанці дібрівчани плакали. Плакав Щусь.

У селі загін обступили селяни, один підійшов до Нестора, вказав спалену вулицю.

- Ось батьку, гетьманська подяка за хлібосољство, за те, що годували, одягали їх. Вони хтіли нас зіткнути лобами, але краще нехай спалений двір, а від тебе не відступимося.

Нестор розцілював чоловіка.

- Як твоє ім'я?
- Іван Шпота.

- Ти призначаєшся головою. Ми підтягнемо інструменти і матеріали. Відповідатимеш за скарбницю. Кожна копійчина має бути підзвітна. Хоч полушка нестачі – розстріляю.

Махновці вирушили у бік Гаврилівки де за даними розвідки пересувається гетьманський загін із сімнадцяти чоловік.

Повстанці вишикувавшись у каре, зустрічали гетьманців на шляху біля пагорба «Кам'яна могила».

Екіпаж спинився. Огрядний офіцер, який їхав у ньому, підвівся.

- Хто такі? Чого мовчите?! Відповідати!

До Нестора під'їхав Єрмократьєв і тихо мовив:

- Це Мазухін, холера його візьми...
- Геть відійди, – прошипів Нестор замахнувшись батогом. Потім звернувся до гетьманців: – Усім зброю на землю! Я – Нестор Махно.

Ніби й коні злякалися почувши це ім'я. Солдати кидали гвинтівки, дехто скерувався у степ і були вбиті Агатандлом із кулемета.

Мазухін потягнувся до кобури, гримнуло кілька попереджувальних пострілів, коли ж не послухався, куля влучила у кисть правиці.

Мазухіна і ад'ютанта роздягли до гола, готуючи до страти.

Восьмеро гетьманців попрохалися приєднатися до махновців.

- Як можу на вас покладатися? – говорив Нестор. – Менше ніж півгодини тому, ви були ланцюговими служаками гетьмана.

- Ми б давно перейшли до вас отамане, та нагоди не перепало. Хіба ж вас просто так знайдеш, уся губернська жандармерія полює, – до Нестора підійшов хлопець років двадцяти трьох. Говорив якимось урочисто, поклавши праву долоню на серце: – Я – Олексій Чучупака. Присягаю батькові Махнові на вірність.

Те ж саме зробили семеро інших вояків.

До Нестора підійшов Єрмократьєв.

- Віддай Мазухіна, дай душу відвести.

Нестор поморщившись, махнув.

Мазухін з ад'ютантом лежали на ріллі зв'язані і голі. Єрмократьєв почав шалено гемлєсити ногами давнього образника. Зморившись, вихопив ніж і штрикав ворога у тулуб, той вже не подавав ознак життя.

Остап з Нестором їхали в бричці Мазухіна, Остап підняв картуз, прокрутив його на пальці, кинув назад під ноги, спостерігаючи за помстою, звернувся до Нестора:

- Дуже ненадійна людина. Страхопуд, до того ж з апломбом і славолюбний. Він нас зрадить, амбіції не дозволять довго бути рядовим.

- І що?

- Кінчати по тихому.

Нестор знизив плечима:

- Роби.

Агатандел подав Нестору листа, який знайшли у кишені Мазухіна. У темряві через слабкий зір Нестор не зміг прочитати. Узяв Остап.

- Пане Григорію Миколайовичу, поміщик Миргородський запрошує Вас і панів офіцерів до свого маєтку на бал з приводу іменин доньки Софії.

Нестору пригадався епізод дитинства. Колись саме Миргородський наказав його відшмагати за перевернуті біля ставок сніпки.

- Що ж... – Нестор зловісно посміхався. – Відповімо на запрошення. Хлопці, йдемо на бал.

Повстанці зареготали.

- Там може бути багато охорони, – сумнівався Семен Каретник.

- Пусте, – відмахнувся Нестор. – Ви бачили які вояки поруч Мазухіна ходили?

Гетьманцям, які приєдналися до загону, наказано рушити до Дібрівки у розпорядження Шпоти. Нестор з десятима вершниками поїхав до маєтку Миргородського.

Єрмократєв тим часом відстав. Закінчував катування. Секретарю вистрелив в обличчя, а Мазухіну прив'язав до живота гранату і мерщій кинувся доганяти хлопців. Коли вибухнуло, у Єрмократєва на плечі повисли кишки, від чого його тут же знудило.

- Мо його просто зараз пристрелити? – стомлено мовив Нестор звертаючись до Остапа.

XXXIV

На подив повстанців на шляху до маєтку жодного пункту охорони. Це свідчило, що Миргородський на зразок Гізо вірив, що повстанців розгромлено, а по степу гуляють невеличкі банди від трьох до п'яти чоловік.

Попереду Нестор послав вістового з повідомленням про прибуття офіцерів карального загону.

Нестор, вдягнутий у білий мундир, який знайшли серед речей Мазухіна, Чубенко облачився в однострій секретаря-прапорщика.

До зали Нестор зайшов у супроводі Щуся, Чубенка, Лютого і Марченка. Нестор жмурився від непомірного світла. Горіло принаймні два десятки ламп і невідомо скільки свічок. Відчув нудотний солодкуватий запах горілого гасу.

- Слава руським офіцерам! – проревіло кілька горлянок.

Нестор наблизився до Миргородського, клацнувши каблуками, відрекомендувався:

- Заступник пана Мазухіна, штабс-капітан Нестеренко.

Дружині поміщика поцілував руку, кивнувши іншим дамам.

- Помічник пана Нестерова... вибачте, Нестеренка поручик Федоров, – назвався

Щусь.

Миргородський, поміщик років шестидесяти сидів на чільному місці широкого дубового столу. Дружина з двома доньками праворуч. Одній донці років п'ятнадцять, другій біля двадцяти. За ними полковник, який прислужував старшій. Ліворуч Миргородського сусідський поміщик, літній генерал з сином офіцером. Далі двоє австрійських лейтенантів. Гостей всадили ліворуч, Нестору дісталось місце навпроти Миргородського.

- А де ж сам Мазухін? – спитав Миргородський.

- У справах, – Нестор махнув, указуючи на вікно. – Вибачається, багато справ знаєте.

- Ну в такому разі пане капітане, від вас тост.

Нестор підняв бокал вина.

- Пропоную випити за визволителя християнської віри, за вельмишановного пана гетьмана.

- За гетьмана! – підтримали присутні.

Випивши Нестор почав виделкою ганяти по тарілці маринований гриб. У його супутників навпаки був гарний апетит.

Новоприбулий «капітан» чомусь відразу не сподобався австрійському офіцеру і старому генералу. Австрійцю здалося підозрілим, що мундир на штабс-капітанові мішкуватий, а у русявого помічника навпаки – уніформа замала. Генерал же насторожився через погляд старшого офіцера, у якому наявно читалася ненависть до присутніх. Він посміхався, жартував, але – ненавидів. Сину генерала фізіономія «мазухінського помічника» повиділося знайомою, тільки не міг пригадати де перестрівалися, тяжіло, що спогад має неприємну асоціацію.

- А я панове, хочу випити, – полковник підвівся, – за те, щоб раз і назавжди покінчити з Щусем і Махном. Останнього я чув бандити коронували своїм ватажком-батьком.

- Їх вже вбито, – стверджував Миргородський.

- Ні-ні, – заперечив полковник. – Точні свідчення, що цих двох бачили учора поблизу Гуляй-Поля. Одне можу на усі сто стверджувати – невдовзі їх буде спіймано. Махно десь поблизу. Шкірою відчуваю.

- Он як? – зацікавився «штабс-капітан». – Наскільки ж близько?

- Настільки, що вже спроможний схопити його за ніс.

Миргородський підняв бокал:

- То ж давайте панове, за те і вип'ємо. Най сим покидькам не довго лишалося топтати нашу святу землю. Завтра ж накажу звести на роздоріжжі найвищу шибеницю, особисто для Щуса і Махна. І нехай так і висять непохованими, бо це не християнські душі, то й землю їхніми тілами не слід поганити.

Нестор відкинувшись на спинку готичного крісла, закурив.

Генерал помітив хижу посмішку.

«Не дивно, що такого призначили до карального загону»

- А якщо не спіймаєте? – спитав Нестор.

Миргородський зневажливо посміхнувся.

- Спіймаємо-спіймаємо. То до сьогодні панькалися з мужиками, а от завтра ж накажу усіх батогам, хтось та й викаже. Вони усі знають де Махно, але його бояться більше ніж мене, от я це й виправлю.

- А може тут інше, – Нестор випустив дим із ніздрів. – Може мужики його просто поважають більше ніж вас?

- Поясніть! – Миргородський насупився, тепер і йому не подобався цей «офіцер».

- Суспільство на межі великого зламу. Ми входимо до нової ери і хто не зміг зламати себе, той не увійде до майбутнього, той залишиться у минулому. Батогом проблему уже не розв'язати, селяни понюхали революцію, понюхали кров. Завтра ви знищите Махна, а після завтра на його місці з'являться ще десятеро махнів. І усіх не переб'єте, бо нікому буде працювати на полях.

Запанувала тиша. Поміщик сидів ніби заплъований, поволі його душу обволікав страх. Як тільки ім'я Махна з'явилося у всіх на вустах Миргородський не міг збагнути, чому в його серці оселилася тривога. Який неприємний спогад пов'язаний із цим іменем? І саме цієї миті згадався хлопчик, який перевернув біля його ставка стирт і через поганий настрій наказав висікти малого. Саме тоді його захопив смертельний смуток.

Генерал подумав: «Він не офіцер», а його син разом пригадав, що весною бачив сього «штабс-капітана» у Ростові на одному із мітингів, тоді він закликав бити поміщиків.

- А я чула, – порушила мовчанку старша донька Миргородського. – У Щуса немає одного ока.

Федосій розкашлявся.

- В Олександрівську під арештом брат і племінник Махна, – говорив полковник. – Ми вже надіслали петицію видати їх нам, а прокурор телепень все грається у демократію. Дограється...

- Згоден, – говорив Миргородський, піднявши фужер з вином і дивлячись крізь нього на світло. – Гуманність тут недоречна. Такі, як Махно, Щусь та інші пройдисвіти зламали наш світ, розтоптали святині. Сатана прийшов у їхньому образі, тому це чи не єдиний випадок, коли треба поступитися християнськими регулами.

Генерал цим часом не слухав промову поміщика. Його заціпило від страху, вбагнув хто насправді «штабс-капітан».

- І я хочу випити за те, – завершував Миргородський. – Щоб нам у поміч стала Свята Богородиця...

Нестор різко підвівся.

- Непогано, панове поміщики! – в його руках була граната. – Погоджусь із вами в тому, що ворога треба знищувати. Один ворог вартий поваги інший презирства. До вас підходить друге. Ви не воїни, а так – шушера, яка мислить по-старому, не бажає ламати себе задля нового життя, тому ж вам немає чого там робити. Помріть з миром.

- Пане офіцере, що за витівки! – вигукнув Миргородський піднімаючись. – Що за жарти?

- Жарти?! – Нестор висмикнув кільце. – Перед вами Махно, буржуї!

Хлопці кинулися на підлогу, по столу шкопиртала, збиваючи графіни, граната. Онімій від жаху генерал навіщо поставив на місце пляшку шампанського.

«Лимонка» вовчком закружляла на підносі.

Вибуховою хвилею змело свічки. Тут же прогрімів другий вибух, який заглушив моторошні крики жінок і дітей. То Нестор слідом жбурнув другу гранату.

Першим отямився Щусь. Запалив свічки.

На вулиці розляглася стрілянина, Остап роззброював зовнішню охорону. До приміщення забігали хлопці.

Нестор сидів блідий у кріслі, перевернутий дубовий стіл закрив від шрапнелі. У залі ж розкрилась моторошна картина: Миргородський із розірваними грудьми конав біля вікна, поруч донька із відірваною головою, на підлозі, безумно обдивляючись, без руки сидів полковник, інші лежали хто вбиті, хто поранені.

Нестор вийшов на двір, жадібно ковтав повітря. Коли повернувся, хлопці добивали поранених. Миргородський все ще був живий.

Нестор присів біля нього.

- Знаю вже згадав мене. Я обіцяв повернути боржок.

- Навіщо ж так жорстоко мстишся?

Нестор дав знак. Миргородського застрелили.

XXXV

Мирон Кіндратович Улас, управляючий канцелярією Катеринославського губернського старости записував чергові свідчення. Перед ним сиділа жінка років тридцяти, вчителька французької, на колінах тримала вихованку. Десятирічну дівчинку-сироту, наймолодшу доньку поміщика Миргородського. Жінка описувала ватажка бандитів:

- Темно було, я бачила одного у білому мундирі. Після вибухів чула, як бандити кричали – «світла, батьку поранило».

Коли свідок пішла Улас звернувся до секретаря Тіменова:

- Катастрофа, Андрію Тимофійовичу. Війська безпорадні.

- Так, потрібно прохати санкцій і коштів на формування місцевих військових сил.

Галичани воювати не бажають.

- Дарма, прохали. Закидають, що ми перебільшуємо. Ось подивися, – Улас показав лист із друкованим текстом.

«Доводимо до Вашого відому, що в повіті діють банди під керівництвом анархіста Махна. Банди утримують під контролем такі населені пункти, як: Гуляй-Поле, Пологи,

Покровське, Велика Михайлівка, Новомиколаївка, Михайло-Лукашево. До зазначеного списку додається велика кількість прилеглих хуторів і колоній. Заможне населення повіту панічно тікає, наповнюючи портові міста. Махно погрожує напасти всіма бандами на Олександрівськ. Зусилля військовиків марні. Робота адміністрації дезорганізована через політичну нестабільність у військах. Агітація бандитів має вплив на незаможне селянство і деяких міщан, які надають перевагу дружбі з бандитами. А також на солдат, їм махновці регулярно постачають вино. Посилюється масове дезертирство, солдати тікають, либонь по домівках, або ж приєднуються до банд».

Тіменов наморщив лоба:

- А якщо Олександрівськ все ж перебільшує?
- Думаю навіть навпаки – применшують, справа Гетьмана однозначно програна.
- З вашого боку провокативні промови.
- А-а, – відмахнувся Улас. – Провокація не провокація, а Вільгельм ніколи не дозволить українцям збройні формування. Значить слід очікувати лідера більше рішучого.
- Чи не на Махна натякаєте?
- Аж ніяк. Махно місцевий князюк на подібні масштаби не заохотиться, але він добряча спотичка для усіх, хто спробує тут свою заведенцію насадити.
- А якщо проти нього застосувати систему підкупу? Адже ж бандити.
- Тут, мій пане, зовсім по іншому усе... На тому тижні із Олександрівська привезли терориста, людину Махна. Бомбу у начальника тюрми кидав. Його допитали, спробували підкупити спочатку свободою, а потім грошима в обмін на Махна. І що ви думаєте він відповів? Буквально сказав: «Мати з татом зарубаю, якщо батько накаже».
- Батько? – не зрозумів Тіменов.
- Батько Махно! – Улас підняв палець. – Ось його найважливіший авторитет, дідько б його забрав!
- Що ж тепер?

Улас розвів долонями:

- Приймати скарги від розорених поміщиків і сподіватися що нас помине.

XXXVI

Листопад 1918-го для махновців відзначився далекими рейдами по Бердянському, Маріупільському, Мелітопільському і Юзівському районах. До загального повстання влилися загони отаманів: Білаша, Вдовиченка, Гончаренка, Кожина, Ленца, Хоменка, Хвиля Каленика.

У цьому ж місяці у Німеччині відбулася революція і 13 листопада Всесоюзний Центральний комітет і Раднарком РСФСР анулював Брестський договір, про це повстанці дізналися у двадцятих числах. Вже ніхто не сумнівався, що окупаційні війська скоро відійдуть.

Нестор із загonom перебував у Тернівці. Ночував у троюрідного брата. Ці дні бійці почувалися відносно спокійно, боїв майже не було, лише із частинами, які намагалися на останнє вивезти із окупованої землі якомога більше. Хоча залишалися війська командуючі яких ладні були вмерти, а наказ знищити революційних бузовірів виконати.

Нестору погано спалося. Вночі вийшов на двір.

Прикуривши у чатового, пішов в огорог, де сів на стару колоду. Почув лопотіння крил, десь присів на гілках пугач.

- Відпочиваєш лицарю? – почулося позаду.

Нестор навіть не обернувся, упізнав по голосу.

- Звідки ти тут?

Дід Воля присів поруч.

- Часи неспокійні, тримаюся ближче до людей.
- Як вдалося пости минути? А хоча, дурне питаю... – Нестор подивився на діда.
- Із чим прийшов? Без причини ніколи не з'являєшся.

- У тебе військо тепер. Головне бережи кожного хлопця. Окрім куль і шабель очікуй ще одного ворога – хвороб. Скористайся допомогою сили землі. Я тебе напоумляв колись. І не загуби себе, це – найголовніша порада.

Раптом на дворі почувся голос Чубенка: «Батьку, батьку!».

- Що трапилося?

- Там підозрілого спіймали.

- Взагалі, нехай тепер подібними справами контррозвідка займається. Тут підозрілих хоч греблю гати, так що тепер мене кожного разу посеред ночі смикатимете? Ну ходімо раз прийшов.

Затриманого утримували у штабі, який розташувався у спустілій хаті, господарі померли від тифу.

Чоловік поведився спокійно. Показав Нестору гетьманську перепустку.

- Пане отамане, дайте пробі дозволу на весільний поїзд, доньку у сусідньому селі заміж видаю.

- Вас пропустять, – Нестор був дуже невдоволений, що через такий дріб'язок потурбували. – Іще щось?

- Чи не могли б якийсь папірець дати, бо ваші хлопці повсюди.

Нестор кивнув Чубенку.

- На яке ім'я виписувати? – спитав Олексій.

- Цапко.

Весільний кортеж минув село, до Нестора підійшов Остап:

- Негайно віддай наказ основним силам і обозу відійти, а тут лише мобільний загін у бойовій готовності. А на заставах повз які минув поїзд нехай лишиться бутафорія.

Нестор запитливо глянув на друга:

- То була розвідка, – пояснив Остап.

Нестор пішов будити Тіну, наказавши йти із санітарним обозом.

XXXVII

До Туркенівки австрійці підійшли вночі.

Першим закалатав кулемет на південній заставі, пролунали залпи із гвинтівок на східний. Нестор сидів на кулеметній тачанці поруч Остап розглядав мапу, розкладену на колінах.

Під'їхав стурбований Каретник.

- Батьку, схоже ми в халепі. Оточили.

Нестор зітхнув і мовив спокійно:

- Що ж, йдемо на прорив. Напрямок – північ.

З півночі трьома ланцюгами наступала піхота. Йшли ріллею.

Агатандел, поклавши дуло «люйса» Сидору на плече, робив короткі черги. Австрійці падали, але темп наступу не змінювався. На повстанців подіяв цей психологічний хід, почали відступати.

Нестор, басуючи на Марсі, сміявся і шмагав відступаючих батою:

- Учїться! Учїться соплії, як треба воювати! Ось як захоплюються міста і села!

Стьобнувши коня, пішов у атаку. За ним два десятки кавалеристів, наскоком зробили дірку в ланцюгу, через яку проскочили махновські піхотинці сівши на підводи і брички. Відступили недалеко, до першої ліщини, де стали табором, зайнявши колову оборону. Далі йти не змогли, бо на могилі, що на шляху поливало вогнем кулеметне гніздо. Його «з'ясував» Остап, змайструвавши ручний гранатомет зі звичайної мисливської рушниці. Застругав палку один кінець якої встромив через дуло у заряджену подвійним зарядом гільзу, до другого кінця підв'язав гранату. Після першого пострілу палка з гранатою зробивши дугу в небі впала поруч з гніздом. Доки долетіла, Остап вже зарядив другу гранату, цей постріл виявився вдалішим – вибухнуло у повітрі над головами кулеметників.

Загін рушив уздовж річки Янчул. Зі сходу із Чистополя вдарила австрійська кавалерія, яку стримували тачанки. Увійшли у Санжарівку, де наткнулися на засаду. Нестора із п'ятьма

бійцями і санітаркою відрізали від основної групи, яка перетнула річку і вирвалася у степ на захід.

Двоє, що залишилися з Нестором, спробували прорватися через кільце піхоти, та були застрелені посеред вулиці.

Двір, де укривався Нестор, обстрілювали з усіх сторін.

Василь Лазоренко, обійняв Нестора.

- Це кінець батьку, прости мене коли що не так.

- І ти мені вибач.

Поруч вибухнула граната, осколком вбило санітарку. Лазоренко звів курок «нагану» і вистрелив собі в рот.

Нестор озирнувся. Ось, вже бачив австрійських піхотинців, які обходили з боку городів, чути їхнє джерготання. Підняв пістолет, направивши на ворогів, але бойок лише заклацав.

Підхопив пістолет Лазоренка. Торкнувся дулом до скроні. Заплющив очі.

Зненацька зовсім близько закалатало кілька кулеметів. Вулицею, розсіюючи австрійців, мчала тачанка, якою керував Щусь, а Остап із Агатандлом стріляли із «люйсів». Нестор разом з уцілілими повстанцями заплигнув на тачанку.

Невдовзі були біля повстанського укріплення на Орловій могилі.

Нестору повідомили, що Тіна загинула. Здавалося він байдуже сприйняв цю звістку, бо зразу ж спитав: «А Каретник де?». Наступної миті знепритомнів. З'ясувалося, через прострелене плече втратив багато крові. Щусь неспроможний зійти з козлів, поранений в обидві голімки.

Нестора з Федосієм поклали на підводу і вирушили до Нової Олександрівки.

Нестор тихо плакав за втраченою Тіною.

З підводою порівнявся Агатандел.

- Батьку, із Гуляй-Поля звістка, брат ваш Григорій повернувся.

- Це добра новина, – Нестор несподівано заспокоївся.

XXXVIII

До околиці села загін підійшов на світанку. Ударним взводом командував Агатандел. Вирішено напасти на будинок Цапка.

- Напевне самого вже дома немає, – напучував Нестор. – Бабів на вулицю, все що є цінне – до каси, барахло по дворах, худобу в обоз, хату спалити.

Шістнадцять бійців увірвалося в село. Сімох вартових порубали на місці, троє здалися без бою. Ворота Цапка протаранили підводою, хоча цього можна було й не робити. Агатандел цим надавав своєму наскоку руйнівного ефекту, бо до цього його у селі пам'ятали як худорлявого хлопчиська-байстрюка, над яким усі насміхалися. А тепер він командир потужного махновського загону, наблизений «батька» Махна.

- Ну брат Агафошо, раз зброєю обчіплявся то сам козирем став, – говорив молодший брат Цапка. – Щеням сопливим як був, таким і зостався.

- То раз так, – посміхався зловісно Агатандел. – Я розрахуюся сповна і негайно, за кожну твою образу, за кожен потиличник. Хлопці, вшануйте його.

- Слухаю батьку Ангеле, – озвався «синок», років на п'ятнадцять старший від «батька».

Цапка молодшого схопили і прив'язали до колоди, на якій пиляють дрова. Доки одні грабували будинок, інші шмагали бранця.

- А це, – Агатандел вказав на трійку коней, яких вивели із конюшні. – За те літо, коли зі мною так і не розрахувався твій брат, а я три місяці батрачив у вас. Ви обіцяли чотири овечки, які так і не дали. Борг виріс. Паліть хлопці, усе.

XXXIX

Гуляй-пільські поміщики-землевласники, заводчики, фабриканти панікували. Махновці оточили село, перекривши усі шляхи. До начальника австрійського гарнізону, розквартированому у Гуляй-Полі прийшов парламентар, приніс ультиматум підписаний «батьком» Мах-

ном, у якому Нестор пропонував вийти із села без бою. Для цього війська повинні рухатися у бік станції, на шляху здаючи зброю. В іншому випадку – пощади не буде. Також махновці обіцяли кожному солдату пляшку горілки і на один вагон три гвинтівки. Огавні¹ гуляйпільці, які намагалися вийти із села зі скарбом, обиралися до нитки, декого, хто відзначився знущанням над селянами роздягали до гола і відпускали.

13 грудня повстанці увійшли до Гуляй-Поля. Нестор в'їхав на Марсі, прикрашеному стрічками, за ним у чотири колони кавалерія на чолі із Щусем, слідом на двох тачанках оркестр, грав «Марсельезу».

На соборному майдані «батька» Махна стрічали хлібом-сіллю заможні селяни, підніс Йосип Веселовський.

- Батьку, прийми од щирого серця. Якщо і є минулі образи, то пробачай. Не знали, що робимо.

Нестор узяв хліб, передав Сидору.

- Здоров бувай, дядьку Йосипу. Хто старе згадає, тому без ока ходити. Як сам? Де Яшка?

- Дякувати Богу, Несторе Івановичу. А Яків інвалід тепер...

- Сьогодні святкуємо перемогу, – не дав закінчити Нестор, бо знав, що Яшка покалічився упавши з драбини. – Прийдуть хлопці, дай усе, що попросять. Розрахунок буде. Хто прийде силоміць відбирати, негайно до мене.

Вечірка на честь перемоги відбувалася у «Колізеї». Доки хлопці гуляли, Нестор з командирами пішли до телеграфу, передали до Олександрівську телеграму:

«Міському Голові міста Олександрівськ Дмитричуку О.В. Повстанські загони, які на даний момент встановили у Гуляй-Полі та навколишніх селах радянську владу висловлюють обурення з приводу незаконного утримання наших товаришів у Олександрівській в'язниці. Ми категорично вимагаємо звільнення таких товаришів: Михайла Шрамка, Олександра Калашникова, Савелія Махна, Михайла Махна. На роздум даємо два дні. У разі невиконання цих вимог я «батько» Махно, поведу свої доблесні війська на Олександрівськ».

- Невже підемо на місто? – питав Федосій. – Сил може не вистачити, там потужна оборона.

- Ультиматум то наш психологічний удар. Ми своїм людям передамо нехай бомбами пошумлять, та й більшовицьке підпілля прохало зброю. Дамо.

Відповідь із Олександрівська прийшла швидше ніж на те розраховували – через годину.

«На ваше прохання повідомляю, що на даний момент комендант не може терміново виконати вашу вимогу, тому що згадані Вами арештанти у підпорядкуванні губернського трибуналу. Комендант не має на те права, щоб відпускати їх на волю. Єдине, що можемо обіцяти, це захист вказаних осіб. Підпис – комендант Дмитричук»

- Відпустять, – зазначив Нестор. – Ранком збираємо нараду. Підходять загони Білаша. Командирам припинити гуляти, на ранок мають бути тверезі.

На засіданні комскладу було оголошено про створення Повстанської Армії України махновців. До нового штабу увійшли: Віктор Білаш, Щусь, Василь Данилов, Каретник, Григорій Махно, Івана Лепетченка призначено ад'ютантом Нестора, Сидір Лютий відповідальний за особисту охорону «батька».

Армію комплектували за таким принципом: армія складається із трьох полків, полк із трьох рот, артилерійської батареї, кулеметного взводу, розвідка, саперна команда, санітарний обоз. Рядовий повстанець повинен мати на озброєнні одну гвинтівку, десять касет набоїв, постійно пристебнутий до гвинтівки багнет, наплічник зі змінною білизною, баклагу, миску, ложку і ніж. Кінний корпус складався із трьох полків. За підрахунком штабу на кінець вісімнадцятого року повстанці мали сімсот коней, п'ятдесят кулеметних тачанок. Створена армій-

¹ Огавні – багаті.

ська контррозвідка, яку очолив Лев Голик. За подачі Нестора заснували агітбригаду, яка б відповідала за оркестр, пересувний театр, за формування по районах агітаційних пунктів.

XL

Нестор сидів за друкарською машинкою намагаючись надрукувати наказ по господарській роботі. Та протягом десяти хвилин настукав лише два рядки з безліччю чортиків.

- Хай йому дідько! – підняв машинку і гепнув по столу, почав лаяти Лепетченка:
– Прохав же знайти секретаря! Де він?!

- Я дав розпорядження, але...

- Дав розпорядження, – перекривив Нестор. – Теж мені цабе зачне. А самому важко гузно підняти. Доки сам не зроблю, ініціативи не дочекається! Ходімо до школи, там кожна вчителька володіє машинкою.

У гімназії зразу пішов до кабінету Корпусенка. Того на місці не було, вирушив до бібліотеки, де побачив високу чорняву дівчину. Та поверх окулярів запитливо глянула на прибульців.

- Де Корпусенко? – спитав Нестор.

- По-перше – добрий день.

- Добрий... – знітився Нестор. – Так де?..

- Не скажу точно. Знаю буде на мітингу.

Нестору хотілося ще про щось спитати, та думки геть заплуталися. Розгубився.

Перед мітингом розшукав Корпусенка. Розпитав про бібліотекарку. Дізнався, що її звали Агафія, вчителька української мови.

Думки про учительку не полишали протягом дня. Навіть товариші помітили, що батько якийсь неухважний. Проголосивши промову, в якій закликав відновлювати комуні і підтримувати новоутворену армію.

Після мітингу пішов до матері.

- Я мабуть одружуся мамо, – мовив з порогу.

- Хто ж така? – мовила байдуже Явдоха. Вона і не сподівалася, що це Настя, яку любила.

- Потім мамо, потім...

Явдоха так і не змогла довідатися про майбутню невістку, бо не відали навіть хлопці із близького оточення – ні Сидір, ні Коршак.

XLI

Нестор не спав. Вночі розробляв економічний план військового постачання. Розглядалася можливість використання військ на загальних сільськогосподарських роботах, щоб збалансувати розходи військової казни.

О шостій тридцять пішов голитися. Через годину вже був на порозі школи. Сидору наказав залишатися в коридорі.

Агафія щось розповідала дітям. Під час появи Нестора діти піднялися. У класі також присутні кілька бійців, які вчилися читати.

- Я посиджу, – не дочекавшись дозволу, сів на задній парті.

Вчителька продовжила урок. Біля п'яти хвилин сидів замислившись, дивлячись на фотографію Тараса Шевченка. Затим покwapно підвівся, рушивши до виходу. Біля дверей спинився.

- Можна вас на хвилинку?

Вийшли. Нестор, перем'явшись із п'ят на носочки, збирався із думками.

Пістолет, який висів на поясі у саморобній кобурі, раптово випав.

- Підніми і подай, – наказав Нестор, свердлячи вчительку поглядом.

- Він твій, сам і піднімай, – спокійно мовила Агафія, зберігаючи міміку зневаги.

- А ти знаєш хто я?

Вона знала, але знизилася плечима і розвела руками.

- Я Нестор Махно, – він підійшов ближче не зводячи з неї очей. – Хочу щоби ти стала моєю дружиною.

Сидір, який осторонь слухав цей діалог, очікував коли вчителька вліпить ляпас, або ж ввічливо попрохає забиратися геть.

- Я згодна.

Нестор узяв її за руку і повів до директора.

- Олексію, яке її повне ім'я? – спитав Корпусенка.

- Агафія Андріївна Кузьменко.

- Вона буде моєю дружиною.

- Мої GRATULACIJA, – говорив Корпусенко не висловлюючи ніякого здивування.

- Там клас пустий, нехай хтось замінить, у школі вона більше не працює.

На порозі вже очікувала бричка-однокінка.

- Я називатиму тебе Галею, бо Агафія – якось по церковному і більше бабі старій личить, а ти молода і красива. І, у свою чергу, присягаю тобі на вірність як чоловік. У вечорі до тебе прийду, о восьмій. Де живеш?

- На квартирі Матвія Гельдбуха.

Нестор залишив приголомшену Галину-Агафію на порозі. Вона стояла і думала про те, що з цієї миті її життя змінилося.

Нестор поїхав до штабу.

- Таки знайшов писаря, – весело говорив Лепетченко. – І на машинці мастак, і почерк – лялечка.

При появі Нестора піднявся хлопець, ставши струнко.

- Як звати? – спитав юнака.

- Василь Харламов.

Лепетченко подав прокламацію написану рукою нового писаря.

Нестор навіть прицмокнув. Почерк дійсно каліграфічний, подібний можна побачити в учбових посібниках з правопису.

Наступного дня до будинку Гельдбуха Лютий під'їхав на кареті. Вийшли Нестор з Галиною. Спочатку поїхали до штабу, там було оголошено, що тепер вони подружжя. Її тут же охрестили «матінкою». Рушили за село. Григорій Махно, кинув Галині на коліна пакунок. Вона запитливо глянула на Нестора.

- Тобі, – кивнув Нестор. – Соломона допоможе.

Вона поспіхом розв'язала. Там нова військова уніформа, зшита на замовлення і чорна кубанка з малиновим денцем.

Коли перевдягнулася Нестор простягнув револьвер.

- Тримай завжди при собі.

- Не вмію стріляти.

Лютий почепив на жердині старий картуз, який знайшов у бричці, колись належав Мазухіну.

Галина вистріляла чотири барабани.

- Ну, а тепер їдьмо із матір'ю знайомитися, – говорив Нестор, розглядаючи продрявлену шапку.

XLII

Наприкінці грудня махновський штаб отримав із Харкову телеграму, де говорилося, що чотирнадцятого листопада у Києві створена «Директорія» на чолі із Симоном Петлюрою¹, яка прийшла на заміну режиму Скоропадського. Як повідомлялося, сам гетьман утік до Німеччини.

У списку складу Директорії Нестор помітив прізвище Винниченка². Пам'ятав, що якийсь твір читав ще на каторзі.

¹ Петлюра Симон Васильович 1879-1926 – державний і політичний діяч, публіцист, літературний критик. Організатор збройних сил України. 3 листопада 1918 р. Головний Отаман військ Української Народної республіки (УНР), з лютого 1919 – листопад 1920 голова Директорії УНР.

² Винниченко Володимир 1880-1951 – український прозаїк, драматург, художник, політичний і державний діяч.

Нестора запросили на засідання учителів, відбувалося у шпиталі. Він, Галя і Лютий зашли до актової зали, виступав чоловік із клиноподібною борідкою і моноклем в оці. Саме цей монокль надавав його худому обличчю якоїсь неприродності, так здалося Нестору. А ще помітив, що і шинель на ньому завелика. Нестор не встиг прислухатися про що мова, як його запросили до трибуни.

- Нехай батько Махно скаже слово про нову владу! – кричав чоловік у пенсне. –

Адже тепер Директорія, і головує людина, котрій близькі інтереси трудового люду.

Нестору зовсім не хотілося виступати, але довелося, бо зал підтримав оплесками.

- Мені важко зараз висловлювати свою політичну позицію стосовно Директорії і її керівників, знаю що Винниченко соціяліст, знаю, що він талановитий повістяр, але замало для політичної довіри, ми не бачили його роботи. Від імені революційних селян скажу, що простий роботяга так часто був обдурений пустими обіцянками про краще життя, що з недовірою ставиться до одноманітних масних слів, адже те ж саме обіцяли під час гетьманату. Я нічого не скажу про колишнього військового міністра Центральної Ради – Петлюру. Знаю, зовсім недавно йшов у авангарді військ котрі топтали і нищили вогнем наші надбання, знищували революційну ініціативу. Якщо я побачу значні поліпшення у житті селянина, робітника, я сам вступлю до Директорії і вірно служитиму їй. Тільки ось хотілося спитати – це ж мітинг учителів, хіба не повинні розглядати якісь інші проблеми, ніж ті, що вас не обходять?

Частина залу підтримала Нестора оплесками. Чоловік у пенсне нервово теревив гудзики, то застібаючи, то розстібуючи. До Нестора підійшов Марченко.

- Перед твоїм приходом цей всіляко вихваляв Директорію, – говорив Олексій вказуючи на оратора.

- Хто він?

- Вчитель із Олександрівську, соціяліст. Кононенко Інокентій, здається Мойсейович.

Кононенко наздогнав Нестора за порогом школи.

- Ви талановита людина, Несторе Івановичу, кажу від щирого серця. Хоча й не розділяю ваших промосковських і пробільшовицьких ідей. Шкодную, що ви на заваді української державності і певен, колись пошкодуєте, та може бути пізно.

Нестор, пильно і насмішкувато дивлячись на Кононенка, заговорив монотонно, як гіпнотизер:

- Він очолив боротьбу за справу приречену на невдачу і злякався громів небесних. Скинутий у пекло, він не був зламаний і повів за собою третину янголів, підбурив людину проти Бога і цілі покоління людей привабив на свій бік. Люцифер – вільний дух, для нього слугували Богові, рівнозначно загибелі, він обрав страждання і свободу замість безгорісного життя і рабства...

- Що ж на це можу сказати... – говорив сконфужений вчитель. – Для атеїста ви вдало цитуєте Біблію. І все ж повторюсь. Мине не так багато часу, як ви кардинально змініте світогляд.

XLIII

Марко Головань повертався з Дону. У Комиш-Зорі потяг перевіряли махновці, Марко мав перепустку. На станції пішов розшукувати візника, бо потяг далі не пропускали.

До нього підійшов чоловік у солдатському вбранні. Марко відразу визначив, що уніформа не його, надто неквапно грав «мужика».

- Слухай, земляче, бачив перепустку маєш. Мо проведеш через пости? А я сам собою віддружу...

- Звісно, – Марко вирішив теж грати простачка. – А куди треба?

- Поки що до станції Гуляй-Поле, кажуть лише звідти можна до Січеслава доїхати, а у мене наречена там. Розумієш... Я тобі п'ять тисяч дам.

- П'ять? Якими?

- Керенками, а як до Січеслава проведеш, то і червінцями. А хочеш то і гетьманськими гривнями.

Зголосилися на «керенках» і червінцях. Найняли візника.

У Гуляй-Полі Марко запропонував новому приятелю «зайти до знайомих», повів того прямо до махновської контррозвідки. Опинившись у приміщенні, увішаному чорними знаменами, гість розшолопав, що ускочив у халепу. Відштовхнувши чатового вибіг на двір. За ним навіть не кинулися наздогінці. Та й за двором, вибравшись в огороди гість зрозумів, що далеко не втече. Снігу по пояс. Його настиг вершник, шмагонувши батогом промовивши:

- Е ні, любенький, повертай-но голоблі.

Незнайомця обшукали. Знайшли лист від штабу Краснова¹.

Голик, прочитавши листа, почав допит:

- Хто такий полковник Дядьєв?

- Командир восьмого добровольчого корпусу, він тепер у підпорядкуванні отамана січеславського кошу військ Директорії.

- Чому саме цей полк зацікавив?

- Він складається виключно із донців і отаман Горобець, не проти, якщо полк воюватиме із більшовиками на своїй території.

Голик відправив Реввійськраді доповідний звіт. Невдовзі приїхав Нестор з Остапом і Лютим. Остап ознайомився з листом.

- Відчуваєте чим пахне від цієї промеморії (Промеморія (заст..) – доповідна записка, що подається нижчим чином вищому)? – питав Остап.

- Не пахне, а смердить війною із Директорією, – Нестор теж глянув лист. – Потрібен альянс із більшовиками.

- Чому зразу війна? – питав Лютий. – Можемо ж поладнатися...

- Вони неодмінно проводитимуть мобілізацію, а ми не дамо.

- А ти пообіцяй, – радив Остап. – Пообіцяй не перешкоджати мобілізації, а з молоддю нехай попрацюють наші агітатори.

XLIV

Делегацію Директорії зустрічали на станції з оркестром. Переговори проводили тут же в залізничній конторі.

Як і попереджав Остап, представники нового українського керівництва вимагали від повстанців не чинити перешкод мобілізації. Махновський штаб, у свою чергу, висунув зустрічну вимогу про вільну агітацію серед населення, на що представники Директорії довго не погоджувалися. Зійшлися на тому, що агітація дозволялася вже після мобілізації. Також пообіцяли виконати останню вимогу махновців – звільнити із в'язниць анархістів затриманих ще за часи правління Скоропадського.

На завершення повстанці влаштували парад військ, чим дуже вразили представників Директорії.

- Доведеться із ними воювати, це факт – сумно говорив Нестор дивлячись як від'їжджає потяг. – З одного боку Біла гвардія, з іншого – українська аристократія.

- Ти забув про більшовиків, – додав Остап.

- А що більшовики, з ними завжди можна домовитися.

- Не будь наївним Несторе. Сам же знаєш, що це за цяця – марксизм. Вже зіткнувся із надзвичайками. Вони будуть союзниками доти, доки із твоєю поміччю зміцнять політичні позиції, сперегодом візьмуться й за союзників.

XLV

Нестор третій день лежав немічний. Застудився коли у Пологах перевіряв постачання арт-батареї, яку надав Антонов-Овсінко і майже цілий день перебував під дощем зі снігом.

У двері постукали.

- Матінко, мене за батьком послали, – почулося із коридору.

¹ Краснов П.М. 1869 – 1947 – генерал від кавалерії, отаман Війська Донського.

- Він хворий.

- Там хтось до нього приїхав. Каже що із батьком у московському санаторію відпочивали.

- Що за ахінея! Який ще санаторій?

Нестор вийшов.

- Поясни, мій друже, – звернулася до нього Галина. – Ти лікувався у санаторії?

- Це метафора люба. Де той суб'єкт?

- У Реввійськраді.

Незважаючи на Галинині протести, поїхав.

Через густу бороду Севу тепер важко впізнати.

- Казав же, знайду тебе, – говорив посміхаючись Сева, розпростерши руки для обіймів.

Нестор наказав принести поїсти. Сева перед їжею випив пугирь горілки. За вечерею розповів як після звільнення певний час вештався по Москві, приєднався до анархістів-експропріаторів, та невдовзі утлюючись в ЧК. Із в'язниці мобілізували до Червоної армії. Таким чином розвантажували в'язниці, кидаючи карних усіх мастей на запеклі ділянки фронту, звідки важко вийти живим. Вперше про Нестора почув у Царицині, що ніби то подорожує із загоном Єгорова. Вдалося роздобути документи і дезертирувати. Повернувся до Москви де знову зійшовся із анархістами. Познайомився з Марусею Никифоровою. От і вирішив вирушити на вогнище друга і погуляти з ним.

- Добре, що приїхав, – Нестор підвівся, охоронець накинув йому на плечі бурку.

- Надійні люди тепер конче потрібні. Поступаєш у розпорядження свого давнього друга Остапа.

- Остапа? Піки? – Сева ледь ковтнув не пережований шматок. – Таки живий чортяка...

На дворі до Нестора підійшов боець, почав щось тихо говорити. Сева бачив як насупилися товариш.

- Їдемо до Шагрово, – звернувся до Лютого, потім кивнув Севі: – Ти з нами.

- Що там? – питає Лютий. – Скоро ніч, вранці не можна?

- У нас тепер немає дня і ночі. Там від нашого імені якісь бузотери шаліють.

У Шагрово зайшли до сільської ради. Приміщення пусте, навіть без сторожа. Пішли до панського маєтку, де був телефон. Там наткнулися на повний розгاردіш: вибиті вікна, розпотрошений диван, подюганий паркет, важкий запах, від того, що у кутках справляли природні потреби. На диво, телефонний апарат цілий.

- Хто ж дзвонив? – питає Нестор, морщачись від запаху.

- Я, – почувся голос з другого поверху. – То я.

Поспіл сходами спустився сухорлявий селянин років шістдесяти, який спирався на ціпок.

- Ти хто такий? – спитав Сидір.

- А Махно є?

- Я, – озвався Нестор.

- Ось же, слухайте, – чоловік вилучив із кишені засалений зошит. – Ваші люди, брати Дяченки здійснили ось такі неподобства: дев'ятнадцятого жовтня у вдови Коган забрали свиню, дві пари нових клобуч¹ мішок борошна і відро горілки, двадцять третього жовтня у протопопші забрали індичку, золотий хрестик і срібні сережки у вдови Волосович, потому того ж дня п'яні...

- Досить! – Нестор топнув ногою. – Де вони?!

- У Солониhi, штаб їхній там.

Нестор наказав чоловіку до ранку зібрати народ на майдані.

Прийшли до вказаної хати. Данилов вибив двері, за ним зайшов Нестор із Севею.

¹ Клобучі – валянки.

Один із братів Дяченків спав поклавши голову на стіл, обставлений мисками із недоїдками.

- Тягни на двір, – наказав Нестор Севі.

Другого брата знайшли у сусідній кімнаті, той спав з господаркою. Цього схопили Лютий з Даниловим. Солониха заверещала, Нестор шмагонув її нагайкою.

Братів до ранку закрили у погребу.

На світанку на майдані збиралися селяни. Дяченків привели Сева з Лютим. Нестор очікував верхи, один із братів кинувся до нього, обхопив чобіт, цілував.

- Батьку, прости, лихий поплутав.

- Геть! – відштовхнув його. – Такі революцію ганьблять! Нас болотом гартують!

Розстріляти псів поганих!

Сева вихопив револьвер.

XLVI

Коли Директорія почала мобілізацію у Юзівському і Херсонському районах у повстанському штабі почалися суперечки. Одні пропонували доки нове українське керівництво не набрало силу, дати бій. Інші, у тому числі і Нестор, не погоджувалися.

- Воювати зараз із Директорією значить послабити східну ділянку, – аргументував Нестор. – Там ворог сильніший і політично і збройно. Працюємо краще із молоддю. Якщо до Петлюри і підуть, то нехай вже запалені нашими ідеями.

- То значить основний ворог білі? – питав Каретник. – Вони вже роблять короткі набіги на наші околиці.

- Шарпатимемо і ми. Робимо рейди дрібними групами глибоко в тил. Доки вивчаємо їхню тактику, вчимося. Невдовзі почнуться серйозні бої. Ми станемо перешкодою на шляху до Москви.

XLVII

Остап з Севою і Агатандлом із пагорба, що за Межиричами спостерігали за шляхом. Місяць освітлював засніжений степ, тому добре видно на десятки верст. Невдовзі помітили загін із десяти чоловік, що рухався із колонії Красноселка.

- Розвідка, – Остап передав бінокль Агатандлу. – Мерщій до Нестора, його слово, буде бій чи ні.

Нестор вирішив не вступати у відкриту січу з біло-козаками, що сунули на Межиричі, хоча сили рівні. У Межиричах квартирувала «батькова сотня» – особистий полк Несторової охорони. Коней відвели у балки, таким чином створивши ілюзію відступу. Бійці ж поховалися в ожередах та по клунях.

О шостій ранку білокозаки оточили село, першим увійшов ударний ескадрон, зразу ж розшукали махновський штаб. На зустріч вийшов Тур.

- Де махновці? – питав осавул.

- Втекли, ваше благородіє. Чорти б їх забрали. Як тільки про вас почули, так і чкурнули, ще й пил ще не осів.

Командир загону сотник Сорокін зле сплюнув:

- Спізнилися, едріть... Що ж, дві години відпочинку.

Через годину Сорокін купно із штабними офіцерами сидів у теплій хаті. Штабісти п'яні, тому відпочинок затягувався. Сорокін не міг второпати, як так сталося, що не угледів тієї миті, коли «по двадцять капель» перетворилися у тривалу гульню і всі так скоро захмеліли, та й він особисто припустився вольності перекинути чарку-другу.

Тур одну за одною ставив на стіл пляшки.

Сорокін, з розстебнутим кітелем, тулячись до теплої печі, грав на гітарі і співав:

Цілу ніч соловей нам наспівував

В темних оковах ховались дома...

- Видно Господь відвернувся від Росії, – говорив поручик Васильєв. – Значить гріх великий на імператорі і на його підданих.

- Закусуйте поручику, – говорив інший офіцер Карманов. – Це звичайний бунт, який сколихує Росію кожні сто років.

Сорокін відклав гітару, причукнувши лобом до холодної шибки. За вікном топтався чатовий. Підпоручик відвернувся, а чатового проткнули багнетом. До вікна підійшли Остап із Севою.

- Ну що, червоний півень? – питав Сева.

- Ні, – Остап дав гранату. – Кинь у димохід. Наказ офіцерів випустити, а інші тут залишаться.

Коли у хаті гримнуло повстанці вийшли із схронів, розстрілюючи козаків, які вибігали із хат.

Сорокін із офіцерами наопашки вихопилися на вулицю, хапали коней, на яких не змогли виїхати козаки. Хто устиг вискочити із махновської пастки, помчали до Цареконстантиновки, там на постої сотня полковника Шалаєва. Та з'ясувалося на Цареконстантиновку теж був наліт, Шалаєв загинув. Сорокін зібрав залишки двох полків і вирушив до Ростову. Тепер його мучило питання – що звітувати Ставці? Як пояснити безглузду втрату майже двох полків?

Десятьма годинами пізніше у головному штабі Сорокін писав у рапорті, про те, як чисельна добре озброєна банда, приблизно три тисячі шабель несподівано атакувала вночі. Подібні рапорти надходили із різних районів Катеринославщини, потрапляли до рук барона Нольнелна, який протягом місяця збирав інформацію про отамана Махна.

Штабні аналітики не могли збагнути яка кількість вояків у Махно. Через суперечливі свідчення виходило, що навкруг Гуляй-Поля зосереджено біля десяти тисяч бійців.

Несторова хитрість спрацювала. Тут зважав на офіцерську пиху. Жоден поважачий себе офіцер, який через сором не застрелився, не скаже, що дав себе обдурити селянам-сіромахам, тому розповідатиме не те, що сталося насправді.

XLXVIII

Перша збройна сутичка повстанців із військами Директорії відбулася біля Сатробільську під час мобілізації. Петлюрівці зобов'язалися постачати махновців зброєю, а махновці не чинити перешкод. Махновці не отримавши вчасно обіцяних гвинтівок напали на опорний пункт у Старобільську, де звільнили новобранців.

До махновського штабу прийшла звістка про те, що петлюрівці розігнали в Катеринославі Робітничу раду, а в Олександрівську Ревком. З цього приводу Нестор на засіданні сказав:

- Війна почалася на два фронти. Тепер і білі і Директорія проти нас.

20 грудня до махновського штабу прибули представники Антонова-Овсієнка з пропозицією йти з боями до Лозової на об'єднання із загонами Павла Дибенка¹.

Нестору пропонувалася посада головнокомандуючого об'єднаних повстанських загонів.

- Змилостивилися пани, – саркастично мовив Нестор, відкидаючи телеграфну стрічку. – Командування над повстанськими загонами і без їхнього благословення у наших руках.

- За цими рядками криється сумна істина – невдовзі очікуймо зіткнення з більшовиками також, – говорив Білаш.

- Схоже на те... – Нестор перем'явся з п'ят на носочки, замислено дивлячись у розкладену на столі мапу. – Вже поволі на голову залазять і ноги звішують. Вони мають потужне підпілля і симпатії на заході і сході де царюють Петлюра з біляками і у них є зброя.

¹ Дибенко Павло Юхимович 1889-1938 – більшовик, один із керівників жовтневого перевороту. Перший нарком військомор. У 1918 р. на підпільній роботі в Україні. У 1920-30-х рр. – керівник військових округів

26 грудня у Нижньодніпровську відбувся селянський з'їзд на якому головував Білаш. Махновці закликали молодь до Повстанської армії, а село активно підтримувати махновський рух.

Нестор тим часом у Пологах вів переговори із делегатами від Антонова-Овсієнка про похід на Січеслав. Більшовики мали зброю, але не мали людей. Нестор сподівався розжитися на катеринославських арсенальних складах.

XLIX

Петлюрівська розвідка доповіла Головному штабу про наступ на Січеслав більшовицьких і махновських частин. Було негайно посилено охорону південного мосту. Підігнали панцерник і бронемашину.

30 грудня о шостій ранку з лівого берега малим ходом рушив потяг.

Курінний отаман намагався зв'язатися з лівобережним постом, щоб дізнатися про нез'ясований ешелон, та схоже дріт ушкоджений.

- Не второпаю, – казав отаман, розглядаючи потяг у бінокль. – Вагони навестижир і таке ніби ген пусті.

- Накажу батареї підготуватися, – говорив хорунжий. – Тут якась витівка.

Потяг поволі перетнув міст. Гайдамаки зазирали у пусті вагони. Групу селян залишили поза увагою. Чоловіки і жінки жваво йшли пішохідною доріжкою, несучи за плечима торбишки і тягнучи возики зі збіжжям.

Один із солдат заплигнув на підніжку, заліз у кабінку машиніста. Невдовзі визирнув, крикнувши, що і машиніста немає.

Потяг спинили. Селяни, тим часом, вже наблизилися до першого блокпосту. Гайдамак більше цікавив загадковий поїзд.

Дві молодичі наблизилися до бронемашини. Селянка знеобачки жбурнула кошик під коліщата і, з неспританістю для жінки спритністю, помчала до бронепоезду, перестрибуючи через фіри з піском. Один із охоронців спохватився, та був оглушений ударом у щелепу.

Селяни вилучивши із кошиків револьвери і обрізи оволоділи гарматою і кулеметним гніздом. Усе це розвернули на місто, прикриваючи вогнем кінноту Щуся, яка пішла через міст. Піхотинці полку Тесленка форсували Дніпро на човнах. Артилерійська батарея старшини Мартиненка перейшла на бік махновців.

Кавалеристи Щуся витіснили петлюрівців із вокзалу до центру міста. На вокзалі залишилося чимало зброї, яку махновці почали вантажити на підводи. Це обурило більшовицького командира Єрмолая Ковальчука, який керував підпіллям.

- Що ви робите?! Продовжуйте наступ! – кричав Щусю. – Не дайте їм закріпитися у місті!

- У мене немає наказу йти до міста, – говорив заступник Щуся Калашников. – А вам краще не вести людей. У них вже встановлені вогневі точки. Краще дочекатися темряви і нехай поширять Остапові люди.

- Я поскаржусь командуючому! – Ковальчук навів на Щуся револьвер. – Рішення командування – захоплення і утримання міста, а ви мародерствуете!

- Мені до фені твоє командування, – Щусь, застосувавши прийом, заламав руку Ковальчука, вибивши пістолет. – Ми маємо право на трофеї, і людей до центру під кулемети не поведу. Тобі свербить, от і кермуй своїх червонопузих, а ми дочекаємося темряви.

Ковальчук, потираючи кисть, підняв револьвер. Невдовзі повів своїх бійців до центру міста. Де на Семінарському провулку потрапив під кулеметний вогонь, що вівся із вікна будинку. Кулеметник навмисне підпустив наступаючих до центру вулиці, щоб унеможливити відступ. Усі люди, укупі з Ковальчуком залишилися на мостовій.

Із кулеметним гніздом «розібрався» Михайло Махно, викотивши на вулицю трофейну гаубицю.

Нестор прибув на станцію опівдні. Вислухав доповідь Щуся і Калашникова. Згідно даних розвідки петлюрівці закріпилися в Амурі і на пристані. Нестор наказав припинити наступ, і підтягнути на позиції захоплені гармати і обстрілювати петлюрівські укріплення.

Махновці влаштували штаб у готелі «Асторія», у вечорі прийшов більшовик Іван Рогов.

- Товаришу Махно, я з ультиматумом. У місті діється казна що. Ваші люди грабують і убивають. Погромлені квартири євреїв і крамниці... Або ви припиняєте безчинства, либонь я скажусь головнокомандуючому і з вами говоритимуть на іншому рівні...

Нестор ударив кулаком по столу.

- Погрожувати ви на всі штуки! Васю, пиши... Товариші повстанці, під час зайняття міста Катеринослав революційними військами у багатьох районах міста мають місце грабунки, насильство у відношенні до мирного населення, – наказ закінчувався погрозою розстрілу. Потім звернувся до Остапа. – Організуй ревізійну команду. Піду з вами.

Біля ювелірної крамниці сиділо четверо зв'язаних.

- Хто такі? Із якої частини? – питав Остап.

З'ясувалося, що це бійці кайдацького більшовицького загону. Нестор схопив одного за чуба і поволик до Рогова, який під'їхав на автомобілі.

- Чому по місту пустили чутки що грабують махновці?

Рогов нічого не говорив.

- Тепер я вам ставитиму ультиматум! – Нестор звернувся до Севи: – Рубай в капусту!

Агатандел з Севою вихопили шаблі.

31 грудня на вулицях ще тривали бої, у ніч на перше січня петлюрівців остаточно витіснили із міста. Та на ранок стало відомо, що на підмогу Директорії підтягнулися свіжі полки отаманів Самокиша і Сакви. 2 січня о десятій ранку почалася петлюрівська контратака. Передові загони легко зламали махновську лінію оборони. Міські робочі виявилися прихильниками Петлюри, хоча до цього більшовики стверджували зворотнє, почали обстрілювати махновців із барикад, і вікон будинків.

Відступаючи валку махновців вдалося спинити лише у Нижньодніпровську. Із Лозової прийшло повідомлення, що білокозаками розгромлений штаб. Голик з'ясував, що на передодні наскоку у Тернівці викрили двох провокаторів, перевдягнутих попів – білогвардійських розвідників. У Лозовій теж блукав піп, який багато спілкувався з жінками повстанців, обійшов секрети. А після виявилось, що кулемети не працюють. Козаки діяли не навмання, а точно знали у яку хату завітати.

L

Нестор зі штабом прибув до Гуляй-Поля 5 січня. Із Копані, де базувався загін Тура, приїхав вістовий із цидулкою «Блюменталь на боці білих», на словах вістовий передав, що блюментальці перебили у Копанях Ревком.

- Скільки там сил? – питав Нестор вістового.

- Десять шістдесят мужиків і вчора у поміч взвод юнкерів підтягнули.

- По конях! Зітремо їх з лиця землі! П'яних геть! Кого побачу той голим наступатиме.

- Не гарячкуй Несторе, – заспокоював Остап. – Вони напевне налагодили оборону. Та й Блюменталь має добрий обзір, не підступишся...

- Пусте. Змемо до дідька. Вони перші пролили нашу кров.

Нестор з Лютим, Остапом і Щусем йшли в авангарді. Лютий непокоївся через те, що батько вирушив не на Марсі, а схопив першого-ліпшого коня.

- Щось тихо, – говорив Лютий роззираючись довкіл.

Колонія вже завдаласьки гвинтівочного пострілу.

Нестор і сам розумів, що щось не так. Постеріг білий димок, біля ожереду, потім ледь гримнуло і ніби поступово грім доходив до нього, переріс у жахливе ревіння зі свистом снаряду. Вибуху вже не почув, лише здригнулася земля, в обличчя дихнуло гарячим повітрям. Запанувала тиша.

Отямився накритий крупом мертвого коня. Лютий тягнув його, тер щоки снігом.

- Живий! Батько живий! – кричав Сидір.

Нестор трухнув головою і важко підвівся. Озирнувся, окіл побачив убитих повстанців і коней.

- Відступаємо, – тихо скомандував.

Його наказ підхопив Сидір. Дорогою пропонував підтягнути до колонії далекобійну гаубицю і міномети.

Повернувшись у штаб Нестор зажадав підрахунку убитих і поранених. З'ясувалося, що невдала атака коштувала життя шістнадцяти бійцям, більше тридцяти поранених. Із лазарету пришкутильгав Щусь, нога у нього ніяк не заживала, а тепер ще упав з коня. Показував на ребра, говорив:

- Схоже шпангоути поламав, не продихнути...

- Із Полог потрібно якось артилерію підтягнути, ми цього так не подаруємо....

Опівдні очікували нові неприємності. Блюментальці пішли в контратаку і відтіснили махновців до Оріхово, де стояв пошарпаний полк Кобця. Сам Кобець поранений у череві лежав у лазаретному вагоні.

- Білі у Токмаку, – пояснив Кобець. – Прорвали оборону, у нас мало набоїв, та й хлопці не обстріляні...

На платформі Нестор побачив ще поранених, які лежали просто неба.

- Чому на вулиці? – спитав санітарку. – Адже вокзал вільний...

- Начальник вокзалу не дає. Каже наш час вийшов, мовляв скоро законна влада прийде.

- Он як...

Нестор рушив до вокзалу, вихопивши револьвер, за ним Лютий, Сева і Щусь пошкутильгав. У револьвері барабан зі стріляними гільзами, кинув пістолет Севі, той перезарядив. Звернувся до Щуса.

- Збери людей і геть усіх із вокзалу. Хоча... Документи перевір, якщо є лікарі мобілізуй.

Нестор із Севою пішли до привокзальної побудови, місце начальника станції. На сході дороги заступив юнак років двадцяти трьох в уніформі залізничника.

- Сюди не можна, – рішуче мовив хлопець, розпростерши навіть руки.

- Що? – глухо спитав Нестор.

- Стороннім зась. Не пушу, хоч би там що. Вас тепер ніхто не боїться. Краще йдіть і очікуйте справедливого суду за злочинства ваші проти царя і вітчизни.

- А це дарма, що не боїтеся... – Нестор посміхався, очі випромінювали злість. – До того ж Миколка давно розцарювався вже, а ти тут ланцюговим псом, значить, поставлений.

Позаду Нестора пролунав постріл. У хлопця шарпнулася голова, біла стіна за ним забризкалася кров'ю з мозком. Вистрелив із обрізу Сева.

Нестор піднявся сходами, хлопець із простреленою головою все ще стояв, його підхопив Сева скинувши з порогу.

Начальник станції Степан Севастьянович відсахнувся од вікна і тремтячою рукою хрестився, промовляючи – «господи помилуй».

Із темряви коридору з'явилася маленька фігура, удрягнута в англійську сіру шинель, перекроєну під бушлат.

Начальник притискався спиною до стіни, із жахом спостерігаючи за повільним наближенням чоловіка, який тримав руки за спиною і просто свердлив його поглядом, ніби копир-

саючись у страхах. Степану Севастьяновичу здавалося, що немає на світі нічого страшнішого від цього погляду.

- Значить очікуємо законну владу? – тихо і спокійно спитав Нестор.

Спокій тривав лише мить. Почав несамовито бити залізничника спочатку кулаками, потім, коли той упав, ногами.

- Ах, ти наволоч, гнидо смердюча! Сучий виродок! Рано ховаєте батька Махна!

Несподівано заспокоївся.

- Молися, якщо умієш. До комори його, геть з очей.

Підійшов до вікна, тримаючи руки за спиною, переминаючись з п'ят на носочки. Убитий залізничник лежав під огорожею, вже роздягнутий до гола, двоє повстанців ділили його одяг.

Нестором знову оволодів напад гніву. Хлопці із обачності залишили на одинці зі злістю, бо почав крушити усе, що траплялося під руку. Жбурнув чайник, який влетів у фотокартку молодого Степана Севастьяновича. Вихопив шаблю, рубонув по столу, розсікши пенал. Кинув шаблю на стіл і знову підійшов до вікна.

Глядів як поранені бійці курили на возах, вже почали заносити до вокзалу, та усі не вміщалися. Серед поранених з'явився дивний чоловік. Через слабкий зір не міг збагнути, що у ньому «не таке». Визирцем напружуючи очі.

Підійшов до столу, деякий час бездумно дивився в журнал руху потягів. Половина сторінки затекла чорнилами. Знову повернувся до вікна тільки з біноклем.

Дивним чоловіком виявився піп.

II

Отець Григорій настоятель цвинтарної церкви Усіх Святих до служби став у грудні сімнадцятого року. Революцію сприйняв однозначно – смута, бунт. Духовно страждав, що ніяким чином не може перешкодити сатанинському дійству, що зветься революцією.

На проповідях закликав прихожан до миру і злагоди. Так він думав виконує призначення, та спіймав себе на думці, що якось бажає вподобатися до великомучеників печерських чи Афону. Геть гнав гордості, молився.

Приходили петлюрівці, ходив по сотнях, закликав бійців розходитися, припинити війну, тоді й вперше постраждав. Якийсь офіцер виматюкав і шмагонув кілька разів нагайкою. Це надало більше наснаги, адже постраждав за правду.

З махновцями не доводилося мати справу.

- Браття! – отець Григорій молитовно стискав долоні. – Що ви робите, браття? До чого веде безумство?! Там, – вказав на південь, – лишилися ваші брати. І хто пояснить за що лягли кістками? Чорні пастирі під чорними знаменами, під перстом сатани повели вас на богопротивну справу і поведуть далі – до гієни вогняної. Адже усі діяння занотовуються на небесах і по справах ваших дано буде. А що у вас за справи браття? Огляньтесь! Грабунки та вбивства. Вас Бог настановив Господа славити, хліб святий сіяти та діточок ростити. А той, хто підбурює на огиду, той під десницею Лукавого. Та є час для каяття, не багато, але є. Тому браття, благаю вас, залишайте Махна і по домівках розходитесь.

До батюшки підходили махновці, цілували руку.

- Ой, правда отче, ваша правда, – плакав один повстанець. – Погубив, ваша правда, погубив хлопців. Племянник у Дніпрі лишився, що тепер сестрі скажу? Скажу: «Не зможеш ти, Мотю, сина єдиного по-людськи поховати».

Серед повстанців пішов гомін незадоволення. Однак як тільки з'явився Лютий усі стихли, за ним прийшли Троян з Остапом. Збіговисько розступилося, даючи шлях до священника. Лютий кілька разів обійшов навколо отця Григорія, змірюючи поглядом, потім звернувся до бійців:

- Понашевкувалися, паші пороззявили. Кого слухаєте? Це ж контра білопуза! Такі, як він чинять розлад серед нас, послаблюють боєздатність. Бачу у декого коротка пам'ять. Забули, як кілька місяців тому отаке опудало лякало у Тернівці хлопців, а на-

впісля їх козаки закатували, бо послухались попа і склали зброю. Батько Махно силоміць нікого не тримає, ідіть собі хоч із богом хоч до дідька лисого. Тільки хочу запитати. Чи буде у вас те життя, яке розмальовує цей водолаз? Чи буде можливість мирно сіяти хліб та дітей народжувати? Ось ти, Данько Довбня, – вказав на повстанця, який тільки що плакався за загибим племінником. – Хто тебе до армії притягнув? Сам прийшов коли батько у австрійського обозу твій хліб і худобу відбив, а може забув хто твоєї родині у сімнадцятому надав земельну ділянку і мануфактуру? То ж хто хоче нехай іде собі. Валяйтеся із бабами на печі, бублики їжте. Та смажений півень у дупу кльоне не приходьте на уклін до батьки, прохаючи захисту. Ідіть шукати прихисту зразу до попа!

Лютий покликав двох бійців. Наказав заарештувати батюшку, і до розпорядження батька заперти у холодній.

- Пес їх розбере, – зітхав Данько Довбня. – Хто піп, а хто контра. Усе на наших нервах граються. Коли й батюшці нема віри, то де ж правду шукати.

- Батько нас ніколи не зрадить, – говорив один повстанець. – За спинами не чатіться, і кулям не кланяється. Від нього і смерть із радістю прийму.

Остап йшов поруч з отцем Григорієм.

- Навіщо панотче, вам се потрібно? У поганий час подумали проповідувати. Тепер за ваше життя і півкопійки не даси. Краще сиділи б у своїй церкві і безпосередньо справою займалися б, а так могилу собі вирили. І усе задарма! У батька настрої гірше нікуди, бій програли, – Остап вказав на розпростерте під огорожею тіло. – Він отримав кулю, лише за те, що став на шляху, а вас звинуватять у контрреволюції. Моліться отче, моліться.

Пройшли повз ворота на перекладах яких висіло четверо страчених. Священик перехрестився.

- Блюментальці, – пояснив Остап. – Полонені.

- Помилуй Господи, – перехрестився піп. – Не знають, що творять.

- Мабуть панотче, краще було б якби світом керував холодний розум, інстинкт без емоцій, без любові, ненависті, почуття страху, лише голодний шлунок дає імпульс до життя – «убивати, щоб їсти». Як гадаєте, така б тваринна гармонія зберегла б світ? Адже любов, як керівник світу, не виправдала себе.

- Не тією стежею пішов, сину мій, – тихо мовив батюшка. – Господь карає не лише за дію, а більше за слово, а воно у тебе лихе.

- Знаєте, панотче, ми з Богом не у злагоді. Біблійний Бог стверджує, що я раб, не маю права чинити опір пану своєму, государю своєму. І це не мої реалії, не мого божества. Мій взорові, моя релігія – боротися за реальне земне царство, а не небесне. Доведеться умирати, я з легким серцем ляжу під знаменами батьки Махна. Якщо і ви маєте подібну віру, то значить і вмирати не пудно. Не пускайте до серця і тіні сумніву про те, що немає ніякого царства небесного, якщо не витримаєте, то уявіть що очікує сон без сновидінь.

Остап козирнув і пішов до тачанки чистити «маузери».

Отця Григорія штовхнули до підвалу. На першій сходині не втримався і опукою покотився вниз.

Деякий час лежав долілиць стогнучи від болю. Важко підвівся. Обійшов підвал, обмачуючи стіни, наткнувся на пусті ящики. Сів на один.

Згадався убитий Андрій, якого роздягли махновці і лишили лежати під парканом, повішені блюментальці і раптом прийшло із підвальної темряви марево. Побачив себе посеред селянської хати, у труні, по восковому жовтий, як усі мерці, яких він ховав.

Трухнувши головою, підвівся, пішов до сходин, там всівся і молився:

- Владико, Христе Боже. Іже страстьми Своїми страсті моя зціли і язвами Своїми язви мої полікуй...

Все сильніше в душу забиралися сумніви, про існування іншого життя. Гнав гріховні думки, палкіше молився:

- Даруй мені багато Тобі пригрішившому сльози умиління... Сраствори моєму тілу від обоняння животворящего тіла Твого, насолоди душу мою Твоєю чесною кров'ю, від горесті, нею ж я супротивник напої...

II

До Нестора підійшов Сидір, той сидів біля розбитого вікна кутив.

- Батьку, там провокатора зацапали, тулявся серед хлопців, у попа облачився, бійців розколював...

- Перевдягнутий... – глухо мовив Нестор, поступово багровіючи.

- Хто зна, може й справжній піп. Блявкав щось там, пеклом лякав.

- Пеклом... – тепер в інтонації читалося зловісне.

Нестор дивився на закріплений на тачанці прапор прострелений у кількох місцях, який шарпав вітер.

- Значить таки пеклом... Раз пеклом, то нехай сам і відправляється туди!, – схопив шаблю і вдарив по столу. – У топку провокатора! У топку!!!

Лютий прутнув виконувати наказ, а Нестор несамовито рубав стіл, після кожного удару вигукуючи: «у топку». За кілька хвилин лакована вершня стала схожа на колоду, на якій рубають дрова.

Отець Григорій вже мало, що усвідомлював. Дихнула пекельна паща. Повстанець Яшка Костюхін, на прізвисько «Дурний» зірвав хрест.

Батьошку заштовхали головою вперед. Моторошний крик на мить заглушив усе навсбіч, вітер затих. Хрестилися навіть ті махновці, які вже вважали себе атеїстами.

До Нестора зайшов Остап. Нестор сидів біля вікна ридав.

- Круто ти з ним, – Остап сів поруч. – Можна було просто розстріляти.

- Нічого не повернеш, – Нестор заспокоївся. – Сам винен, йде війна, брати убивають братів, а він зі своїми проповідями. Дай чогось попити.

Остап простягнув плескату фляжку, у якій була якась сільська спиртова настойка.

- Потрібно Остапе, домовлятися із Петлюрою. А піп забудеться. Це лише один із небагатьох неприємних епізодів війни. Тут немає білих рукавичок.

Через годину ешелон з махновцями рушив відбивати Пологи.

Опівночі наважився вийти із заточення Степан Севастянович. До цього молився, щоб Махно про нього забув. Почалася трусниця¹. Протягом нетривалого арешту вельми постарів. Зранку ще був шатеном, а тепер сивий.

III

Із окопу, виритому на могилі полковник Зайцев дивився у бінокль на позиції махновців, які за півмилі несподівано зупинили наступ і стали кошем.

- Не зрозуміло, – говорив капітан Потапов. – Це не лінія оборони, а казна що. Наступати видно не збираються. Чого очікують?

- Знати б, – зітхнув полковник. – Наскільки зміг вивчити їхню тактику, Махно уникає атак, а здебільшого партизанить. Мужва якусь авантюру замислила...

Махновці дійсно поводитися незрозуміло. Якийсь матрос сидів на кулеметній тачанці, грав на гармошці, щось горлопанив, а двоє танцювали. Інші туди-сюди гасали на конях.

У розташуванні полку звідкись з'явився капітан, засмаглий у старенькому мундирі, на кашкеті череп, що значило його належність до «ударних батальйонів смерті», а червоний погон з вензельною літерою «К» вказував, що служив у Корніловському полку.

Бійців поява невідомого капітана ніскільки не здивувала. Офіцери щотижня мінялися.

- Як бойовий дух соколята? – весело питав корніловець, підійшовши до кулеметної команди. – Бойовий сподіваюся? Кулемети справний? Бадьоріше, соколом дивитися, проти вас лише зграя недоуків, невдовзі спіткаються зі справжніми воїнами.

¹ Трусниця – лихоманка.

Капітан галдикав безупинно, задавав питання, сам відповідав, повчав, підбадьорював. Прискіпався до обслуги «максима», бо кулемет не змашений і охолоджувачі без води. Зі знанням справи перевірів кулемети різних моделей, пішов до артилеристів.

Узяв на перевірку «кольт», клацнув затвором і несподівано навів на Зайцева з Потаповим. Наступної миті офіцери впали з простреленими грудьми. «Капітан» короткими чергами стріляв навколо себе. Почалася паніка, а махновці несподівано кинулися в атаку. На фальшивого капітана вже не звертали увагу, мерщій до кулеметів, та виявилися зіпсованими, гармата теж.

Махновці без перешкод минули здавалося неприступні лінії оборони.

LIV

Зі станції Пологи висадився десант білокозаків. Нестор зі штабом відійшов до Туркенівки. Білокозаки увійшли з двох напрямків: з Полог і з боку станції. Сподівалися захопити Ревком. Осавул Тіменов наказав знайти хату Махна.

Явдоха з невісткою Харитею і онукою Настею готувалися до святвечора, ліпили пиріжки, варили узвар, кутю. Карпо сидів біля вікна, лагодив чоботи.

На дворі почулося кінське іржання. Пес Дунай рвався з ланцюга.

- О господи! – Харитя перехрестилася, визираючи у вікно. – Що за біда прийшла?

У двері загримали. Карпо босоніж пішов відчиняти. У сінці зайшло двоє козаків.

- Де Махно?

- Вам вочевидь Нестор потрібен, то його нема, він тут не живе.

- Брешеш! Сказали тут Махно пробуває.

- Тут мешкаю я, його брат Міхненко Карпо Іванович.

- Забирайте його, поговоримо.

Харитя з доньками і Явдоха кинулися назирцем, намагаючись у дворі захистити чоловіка. Їх відштовхнули прикладами.

- Ану, геть, махновські шльондри! – закричав Тіменов. – А то зараз хату з усім виводком спалю!

- Харитю, іди до хати! – говорив Карпо. – Заведи дітей, нехай не бачать.

Карпа босоніж гнали за городи там били нагайками. Наказали підвестися. Осавул вишикував розстрільну команду.

Після залпу Карпо упав, хоча жодна куля не влучила. Лякали. Козаки повернулися до Карпової домівки, усіх вигнали потрошили вікна, пробували підпалити, та сніпки не займалися.

Родина побігла до Карпа, на поміч прийшли сусіди. Ледь живого внесли до хати. Розбиті вікна позатуляли ковдрами і подушками.

Карпо цілу ніч харкав кров'ю. Під ранок узяв Харитю за руку.

- Не витримаю довго... Помираю... Бережи дітей...

До обіду Карпо помер.

LV

Про братову загибель Нестор дізнався у вечорі. Звістка подіяла настільки приголомшливо, що командири почали хвилюватися за його психічний стан. Цілий день не виходив із хати, пролежав поклавши голову Галі на коліна. Так лежав мовчки до ночі. Потім підвівшись сказав:

- Я не влаштовував репресій родинам моїх ворогів. І після подібного вони насмілюються йменувати нас бандитами. Мене не змогли дістати, то вимістили зло на мирному чоловікові... Треба матір в обоз забрати.

Коли із юзівської ділянки прийшли групи Куриленка і Щуся, виступили до Гуляй-Поля. Нестор наказав стратити усіх полонених, навіть рядових, яких до цього не чіпали.

Шістнадцятьох козаків і двох офіцерів порубали на пологівському шляху.

На могилі Карпа Нестор стояв простоволосий, дивився у небо.

- Обіцяю, доки дихаю, боротися із цією білою нечистю. Хоч з чортом піду на союз проти них...

LVI

12-го січня махновський штаб отримав повідомлення, що білогвардійці до Полог підтягують панцерники і далекобійну артилерію. Махновці розібрали залізницю, ховаючи рейки у рівчаках, плануючи у майбутньому відновити. Висипали кілька вагонів щебеню. Залишили групу прикриття, яка б не підпускала ремонтників.

Нестор з Даниловим і Білашем спостерігали за полозьким шляхом з вежі, збудованої на пагорбі.

- Тепер наш союзник відлига, – говорив Нестор. – Такі шляхи не для юнкерів.

- Та й нам не солодко, – заперечував Білаш. – Бійці лежать.

- Юнкерам хворіти набагато важче. Подібні умови не для них, – Нестор звернувся до Данилова: – Твоя задача зв'язатись із Синельниково, лінія пошкоджена, то ж поїдеш сам і за п'ять годин повернешся з поміччю від Дибенка.

Тим часом панцерник білогвардійців під'їхав до розібраної колії, почав обстрілювати махновські застави. Більшість снарядів не розривалась, потопала у снігу.

Добровольча піхота пішла у наступ, та через розмитий шлях просувалися повільно, махновці постійно атакували фланговими наскоками, чим змусили білогвардійців відступити до Полог.

Махновці застосовували перевірену техніку бою – «наступ-відхід». Нестор сам повів взвод в одну із атак. Потопаючи по пояс у снігу, намагався йти першим. По наступаючих стріляли із кулемета. Лютий намагався прикрити Нестора, та той відштовхнув:

- Геть іди! Кулям не кланятися! Бомбісти, вперед!

Четверо хлопців, увішані гранатами, стрімко пересувалися на лижах. Закидали кулеметні гнізда.

З боку Оріхова увійшли кавалеристи Щуся. В селі зав'язався бій. Білогвардійці проривалися до станції, під прикриттям бронепоезда.

- Наші Пологи! – кричав Нестор, підкинувши шапку.

Неждано із-за рогу вибіг поранений прапорщик. Лютий не встиг зреагувати, як офіцер майже впритул вистрелив у Нестора. Куля влучила у груди. Його хитнуло, Лютий розрядив у прапорщика обойму.

- Поранений? – Сидір обмацував місце прострілу.

Нестор хапаючи повітря, вилучив із бокової кишені фляжку, яку ще у вечорі взяв у Остапа. Куля застрягла у кожущку, зім'явши флягу. Покрутивши її, прочитав напис, у якому тепер вбачався певний символізм: «Gott mit uns»¹.

- З Остапом довіку не розрахуватися, – викинув баклачку. – Давай, клич розвідку.

Розвідники доповіли, що білі відступили до Туркенівки і готують контратаку на Гуляй-Поле зі сходу. Нестор наказав тягнути туди дві захоплені гаубиці. Сам із невеличким загonom рушив уздовж полотна до станції. Дорогою подивився на захоплений білогвардійський броньовик «Солдат», хлопцям із групи прикриття наказав розбирати завали щебеню, і ремонтувати дорогу. Якогось практичного застосування подібному трофею ніхто зі штабу не бачив, однак Нестор вирішив доки «приховати» панцерник, а не спалити, як пропонували дехто із штабних, колись таки знадобиться.

На станції зв'язався зі Щусем наказав відійти до Новозлатополя, куди на його думку неодмінно підуть білі.

У вечорі на бронепоезді «Спартак» прибули штабісти Дибенка. Домовлялися з махновським штабом про вступ повстанських загонів до складу Третьої Задніпровської дивізії на правах бригади.

LVII

¹ Gott mit uns (нім.) – З нами Бог.

Стаття в «Ізвестіях» Нестора і здивувала, і розсмішила. Там писалося, що на південно-му фронті радянські війська Дибенка ведуть успішні бої із козаками-чеченцями. Захоплено багато полонених, зброї. Відзначився у боях вождь повсталих селян, тепер командир бригади – Нестор Махно.

Нестор показав статтю Остапу.

- То Троцький мене поміями обливає, а тут без мене, мене оженили. Я вже червоний командир. Адже газету випустили ще задовго до того, як я дав згоду.

- Не раджу розслаблятися, мій друже. Троцький, як і більшість жидів, не люблять конкурентів у «богообраності», авторитетності. А тут ще Марусю із Бутирок випустили. Гадаєш вона лояльна буде з більшовиками? Отож бо... Тоді усі її вибрики приписуватимуться тобі. Тож прийде Нікіфорова не довіряй їй навіть взводу. Її час вийшов.

- Для нас тепер важливо закріпитися політично і збройно, – Нестор, заглибившись у думки, ніби не чув поради друга. – Поїдеш зі мною, скажеш про Дибенка.

- Се можу й тепер сказати. Дибенко – підступний халамаїдол. Вірниця Леніна з Троцьким. Посміхатиметься у вічі, вип'є на брудершафт, а у кишені дулю триматиме.

- Ну подібну цяцю й ми триматимемо, навіть дві дулі. Політика і не таке передбачає.

У Синельниково Дибенко зустрічав махновську делегацію. Високий, кремезний, русявий з французькою борідкою-клин. Привіталися. Нестор на дві голови нижчий від комдива.

Дибенко запросив гостей до столу, накритому у приміщенні вокзалу.

Нестор, Остап, Білаш, Платонов по один бік столу, Дибенко з начштабу і начальником політвідділу по іншій.

Комдив захмелів після двох чарок. Нестор збагнув, що той «заправився» раніше.

- Дуже ви розпущені товаришу Махно, – Дибенко жував, підтримуючи підборіддя і важко кліпаючи очима. – Сила за вами велика, а революційної організації ніякої. Як я піду з вами проти Корнілова з Денікіним¹, у вас навіть зв'язок між частинами до путя не налагоджений.

- Уже б мовчали про неорганізованість, – без тіні злості мовив Нестор. – Під нашим контролем чималенький район, до того ж нам підпорядковуються деякі червоногвардійські частини. Які зараз ведуть бої під Царицином і Таганрогом. Нам од вас пожиток мізерний. І на даному етапі конечність цього союзу потрібна вам ніж нам. Ми королі степу.

Дибенко налив у чарки.

- Не ображайся, я ж так, по-дружньому. У чому істинно правий, то в тобі триба, як у талановитому командирі. Іншого такого немає.

Остап вирішив пройтися. Підвівшись, клацнув підп'ятками. На Дибенка цей махновець склав неоднозначне враження. Щось ніби то спостерігалось офіцерське, щось ніби маніакальне, щось простецьке і навіть – щось попівське.

Застільне засідання тривало чотири години.

Нестор поїхав, мотивуючи тим, що має бути на позиціях.

Дибенко покликав писаря.

- Пиши. Москва. Голові Всерадянського комітету. Пропоную посилити Третю Задніпровську дивізію, щоб здійснити похід на Гуляй-Поле, центр махновщини, і винищити усіх махновців до ноги. Для цього пропоную...

Далі комбриг раз-по-раз випиваючи чарку диктував план ліквідації махновщини.

LVIII

Від ординарця Дибенка Нестор отримав мандат, який уповноважував його заступити на посаду командуючого Другої Задніпровської бригади. Бригада входила до дивізії на таких умовах:

¹ Денікін А.І. 1872-1947 – російський військовий діяч, генерал-лейтенант російської армії, головнокомандувач антибільшовицькими силами Півдня Росії під час громадянської війни 1918-1920. Добровольчу армію очолив після загибелі генерала Корнілова весною 1919.

1. Махновські частини підпорядковуються вищому командуванню Червоної армії в оперативному відношенні.
2. Махновські частини не мають права здійснювати передислокацію частин під час бойових дій.
3. Махновці отримують військове спорядження і фінансове постачання.
4. За махновцями залишається назва «Революційно-Повстанська армія» і чорні знамена.
5. Махновці допускають до бригади військових комісарів.

Пологівський штаб розміщувався у селянській хаті. Нестор сидів біля груби, підкидав дрова. Галя з матір'ю спала у сусідній кімнаті, штабісти теж спочивали. Не спали Остап з Лютим.

- Тепер ми втратили свободу, – говорив Остап, лежачи на трьох стільцях і промовив, імітуючи дибенківського ординарця: – Ви є частина регулярної робітничо-селянської армії... Очікуймо комісародержавства.

Нестор потер під піхвами, щільніше кутаючись у шинель.

- Лихоманить мене чогось... Нічого не вдієш, нам цей союз теж потрібен. Сидоре, занотуй на завтра. Калашников з Куриленком готують офензиву (Офензива - наступ) на Бердянськ та Маріуполь. Щуся, Забудько і Даниловим на співбесіду. Завтра буде оголошено про категоричну заборону пияцтва під час бойових дій. Рядових, кого спіймають п'яним – в холодну. Командирів – розжалувати в рядові. За ким пияцтво простегуватиметься регулярно – в розход.

- Це звісно діло, – Остап вже дрімав. – Вочевидь для профілактики все ж доведеться кількох своїх шльоппнути.

Остап вилучив із кишені фляжку, точнісіньку таку, яка врятувала Нестору життя і з таким же написом.

- Доки такого наказу немає, то ж давай друже Несторе, по чарчині і баста. Тим більше тобі треба.

- У тебе гамазея цих фляжок?

Нестор зробив кілька ковтків. Невдовзі почувався краще. До Галі спати не пішов, а розстеливши шинель біля грубки, вклався на підлозі.

LIX

Гуляй-пільський штаб махновської контррозвідки розмістився у колишньому поліцейському управлінні. Сюди Нестор заходив намагався якомога менше, хотів навіть зруйнувати будівлю, та Голик відмовив, переконав, що приміщення вже адаптоване для контррозвідки.

У камері, де в роки юності довелося провести не один день, де над ним і товаришами знущався пристав Короченцев, нічого не змінилося. Той же дубовий стіл, табурет, стілець із високою спинкою, сейф. Тепер на високому стільці сидів Голик, його підручний Марко Головань стояв біля столу, на підлозі лежав непритомний затриманий.

Нестор зайшов з Остапом, Головань подав стілець, потім вилив на затриманого відро води. Голик подав Нестору посвідчення, яке знайшли в каблучці затриманого, в якому значилося, що документ виданий агенту Харківського ЧК Никодиму Мещерякову.

- Говори як на духу, – Марко підняв чекіста. – Перед тобою батько Махно.

Чекіст заплакав.

- Не разпускай нюні! – Голик вдарив кулаком по столу. – Відповідати по пунктах!

- До кого йшов? – спитав Нестор.

- До Клима Шендеровича.

Нестор запитливо глянув на Голика, той кивнув головою, мовляв «уже у нас».

- Яке завдання? – питав Голик.

- Тили, – схлипнув Мещеряков і почав заїкатися: – М..ми.. по... по... тилах...

Вербувати махновців. Г...г... гроші у Шендеровича.

- Я хочу перецвірінкати з Шендеровичем, – Нестор підвівся.

Марко повів його до сусідньої камери. Шендерович, огрядний, барилькуватий чоловік років тридцяти, побачивши Нестора задрижав тілом, став навколішки.

Від затриманого дізналися, що в ЧК його завербували ще у Петрограді, де перебував у комерційних справах у липні 1917-го. Його заарештували за спекуляцію, і випустили з умовою подальшого співробітництва. Шендерович сподівався, що залишивши Петроград його стосунки з чекістами на цьому порішилися, та де там, місяць тому прийшов чоловік із харківського ЧК, показав розписку Шендеровича і завдання, яке ґрунтувалося на потаємній директиві Троцького про впровадження антимахновського підпілля на півдні України. Шендерович мав підготувати базу для агентів.

Нестор пішов до чекіста, спитав чи не причетний до цього Дибенко.

- Вірогідно, його планують усунути, – висловив припущення Мещеряков. – Ним незадоволено командування.

Нестор глянув на годинник, до засідання штабу залишалось десять хвилин.

На порозі наздогнав Голик.

- Батьку, а що з чекістом робити?

- Як що? Розцілуйся з ним. Чекіста в розход, а Шендерович думаю, ще у нагоді стане.

LX

У штабі зібрався головний махновський комсклад, присутні представники анархістської організації «Набат» Антон Уралов та Леон Венгеров. Молоді інтелігенти почувалися серед строкатих махновців, увішаних з ніг до голови зброєю, ніяковіло. Товариш Волін у Харкові видав їм револьвери з якими спочатку почувалися ледь не королями всесвіту, доки не опинилися в оточенні парубків озброєних важкими «люйсями», які носили ніби легкі карабіни.

- Товариші, – почав Нестор. – Червона армія наш союзник, однак чи надовго цей союз? Головне будьте пильними. Вони заповнили наші лави чекістами у яких єдина мета – руйнувати все, що ми збудували. Я в ультимативній формі повідомлю Дибенку, що розстрілюватиму кожного спійманого чекіста, який щось організовуватиме, щось винюхуватиме. Наш вплив розповсюджується на сімдесят дві волості, це більше двох мільйонів населення і ті люди під нашим захистом. У ці райони не буде ходу чекістам і продрозкладці¹ на тому й квит!

- У такому разі розрив з більшовиками відбудеться швидше ніж на те сподіваємось, – сказав Щусь. – Бо невдовзі під наші знамена стануть інші волості, які страждають від продрозкладки.

Після засідання до Нестора підійшов Уралов. Повідомив, що має передати вітання від товариша Аршинова, який невдовзі прибуде до Гуляй-Поля.

- Він прохав по можливості, до його прибуття організувати типографію, – додав Уралов.

- Та де ж її взяти, – зітхнув Нестор. – Нашу ще гетьманці погромили, а із Катеринослава не встигли евакуювати.

- У нас є станок, гектограф і каса зі шрифтом, – говорив Венгеров. – Тільки із транспортуванням проблема.

- Із сим допоможемо, – оживився Нестор. – Вас зараз погодують і сьогодні ж вирушайте. Із вами піде охорона.

Нестор вийшов на вулицю. Від довгого перебування у накуреному приміщенні ковток свіжого повітря викликав легке запаморочення. Умився снігом. За двором стояли запряжені розвальні. Звідкись з'явився Остап.

- Сядь кучером, – попросив Нестор. – Їдемо на станцію. Там ночуватиму. Вранці Дибенко приїде.

¹ Прозрозкладка – примусове вилучення у селян України сільськогосподарських продуктів у 1918-1921 рр., введена рішенням Раднаркому у Радянській Росії. Здійснювалася військовою силою.

- Зрозуміло. Наказ привезе.

- Так. Бердянськ і Маріуполь нарешті узгоджені. Як вони люблять ці директиви, ніякої ініціативи. Ми б ці міста ще три дні тому взяли б. А тепер кадети¹ організували оборону.

LXI

Бронепоезд «Спартак» прибув о четвертій ранку. Від комдива тхнуло часником і горілкою. Дибенко злий і п'яний. Поклав перед Нестором запечатаний конверт.

- Я знаю, що там Бердянськ із Маріуполем, – Нестор накрив конверт долонею.

Дибенко зробив гримасу, ніби з'їв щось гірке.

- А мені Донбас захищати, мати їх за ногу... З такими силами я спроможний витіснити Корнілова до Криму і скинути в море. Тепер чухатимемося доки кадети із французами збалакаються.

- Не думаю, що командування Антанти захоче влазити у наші авантюри, – говорив Нестор, свердлячи комдива поглядом. – Доки Донбас постачає їхні кораблі вони лякають силою зброї. То ж перекрийте це постачання, а на Одесу, якщо не помиляюся, має йти отаман Григор'єв.

- Про все то ти обізнаний, товаришу Махно...

- Не знаю лише одного, – Нестор посміхався, але погляд залишався холодним. – Не знаю день і запланованої чекістами моєї ліквідації.

- Розпорядження такого не було. Та не хвилюйся, я перший попереджу, – Дибенко розстебнув кітель і задер тільняшку показуючи синці на ребрах. – У Бутирках такими орденами нагородили. Три дні, сучі діти, тримали без їжі і питва. Вже гадав каюк мені. Дякувати Олександрі², витягнула. Відблагувала у Леніна для мене прощення. І це за мою відданість. Думав собі, якщо вийду таку бубну виб'ю. Вони ось де у мене будуть...

Дибенко стис кулак.

- Вочевидь це відголоски тих статей у керенських газетах?

- Я очолював потаємну комісію, – Дибенко ковтнув порцію горілки і вже ледь говорив: – Ми документи у Мінюсті Керенського вилучили, там про зв'язки Леніна з німецьким генштабом. Ось.

Комдив вилучив із бокової кишені складений у четверо папірець.

Нестор розгорнув.

«Ви, цим повідомляєтесь, що вимоги грошей для пропаганди миру в Росії будуть отримувати через Фінляндію. Виплати здійснюватимуться через таких людей: Леніна, Зіновієва, Каменєва, Колонтай, Сіверса, Меркаліна. Поточні рахунки, які відкриті у відповідності з нашим наказом № 2754 в окремих приватних німецьких банках у Швеції, Норвегії і Швейцарії. Усі вимоги мають бути забезпечені підписами «Диршау», чи «Волькенберг». Із будь-яким із цих підписів вимоги вищезазначених особистостей повинні бути виконані без затримок».

Дибенко сховав папірець.

- Це копія затверджена Залкіндом і Поливановим, є і оригінал, але у надійному місці. І доки він у мене я у безпеці.

Начдив заснув. Остап погукав двох матросів із бронепоезда, ті звично підхопили командира попідруч.

- Кажі Остапе.

- Нам від цих теревенів-венів зиску ніякого. Про те, що більшовики отримували гроші, щоб прийти до влади, знає кожна бабуса. А про чекістські витівки йому таки невідомо. Його теж зжеруть.

¹ Кадети – білогвардійці.

² Мається на увазі Олександра Колонтай 1872-1952 – діячка міжнародного і російського революційного соціалістичного руху, член першого більшовицького керівництва. Дружина Павла Дибенка.

LXII

Бердянськ зайняли майже без бою. Добровольці залишили лише полк прикриття, який кавалеристи командира Бондарця із Новоспасівки порубали одним наскоком. Дибенко наступав на Юзово, залишаючи за собою шибениці. Вішали гімназистів та інтелігенцію. Комдив мав завдання – витіснити білогвардійців у район Волновахи, а звідти розгорнути наступ, змусити білих відступити до Таганрогу і Ростову.

Махновці під штаб зайняли бердянський театр.

По театральній площі кружляв легковик, переповнений матросами, які під мелодію «яблучка» співали:

Ех, яблучко, котись під гірочку
Прийде батько Махно зробить дірочку
Зробить дірочку, та й у голівоньці
Утікай буржуй, доки ціленький
Ех, яблучко, із листочками
Їде батько Махно і синопками
А кадети утікають броньовими танками
Ми кадетів здоганяймо нашими тачанками
Не за Леніна і не за Троцького
А за батьку Махна гуляйпольського.

Із автівки вийшов гармоніст, високий чорнявий парубок, темне волосся з-під папахи спадало на плечі.

- Це Артур Дерменжі, – говорив Нестору Сидір. – Матрос з «Потьомкіна». Командир роти зв'язку, місяць тому від Черняка прийшов.

- Що тепер із Черняком?

- Ніби ще у Царицині. Чекісти розбили загін. Із Дерменжі прийшов хлопець один, зараз у політвідділку працює. Дуже дотепний і чесний. Левко Зіньковський. Дерменжі відклав гармошку, піднявся сходами до Нестора, вказав на автомобіль.

- Подарунок для вас батьку. Правда що палива у цьому вельботі малувато, але роздобудемо.

- Поїхали до телефону.

Дорогою по місту, Нестор побачив дві спалені вантажівки.

- Слухай, Артуре, а скільки загалом захопили транспорту?

- Гамузом із цією чортопхайкою три автомобілі.

- Займешся організацією автобази.

Невдовзі Нестору вдалося зв'язатися із Дибенком, який перебував у Юзово.

- Підготуй звіт для штабу армії, – наказав Дибенко. – Сьогодні їду до Харкову, а потім до Одеси на зустріч із комбригом Григор'євим. У його бригаді посилені анти-семітизм. Як у тебе із цим справи?

- Боремося.

Нестор поклав слухавку.

Прийшли люди Голика, Яків Глазгон і Ценципер.

- У Пологах затримали двох чекістів, – звітував Глазгон. – Одного вбили, другому розв'язали язика. Вони йдуть на підтримку призначенців-комісарів. Аби, як паше-кують, поступово замінити у наших полках махновських командирів на здоровий елемент, починаючи від комвзводу, закінчуючи вищим командуванням.

- Аж ніяк не несподіванка, – байдуже говорив Нестор. – Щось іще?

- Перехопили телефонну розмову Дибенка з командуючим південним фронтом Гіттісом. Дибенко отримав наказ всіляко дискредитувати вас в очах повстанців і населення і готувати вам заміну серед того ж таки здорового елементу.

LXIII

Штаб бригади на другий день після захоплення Бердянську отримав телеграму підписану головнокомандуючим Вацетісом.

«Бригаді Махна, та іншим частинам Задніпровської дивізії. Розпочати 26-го березня наступ на Маріуполь».

- Пропоную залізницею відправити підривну команду, і я поведу, – визвався Остап.

- А не подумав, що залізниця і нам знадобиться? – говорив Куриленко.

- Ми обійдемося і без рейок, а кадети ні.

Нестор перем'явся з п'ят на носочки потім звернувся до Каретника:

- Що скажеш, Семене?

- На вузловій станції у них бронепоезд. Якщо вдасться команді Коршака захопити, то це значно полегшить моєму полку бойову задачу.

- Впораюся, – Остап схилився над мапою, роздивляючись вказане Каретником місце де бронепоезд. – Накажи обозному видати десять комплектів марківського полку.

До штабу зайшов знервований Білаш, який займав посаду начальника постачання бригади:

- Несторе Івановичу, відбувається казна що. Сьогодні вістовий приніс наказ негайно з'явитися до особливого відділку штабу дивізії, ніби то якась нестача віднайшлася. Я через зайнятість відправляю поручення, а його поспіхом розстрілюють польове ЧК. Розумієш, розстрілюють замість мене! Виявляється я не виконав наказу, який насправді ще й не отримав. У них так було заплановано, розпорядження видане заднім числом, прийшло б саме після мого розстрілу.

Нестор спохмурнів.

- Що ж... відчувається рука Троцького... Голик повідомляє, що у Сьомому Задніпровському більшовики просувають у командири якогось Ткаченка і у Першому Кубанському щось негаразд...

Нестора почав душити кашель. Галина, яка знаходилась тут же, займалась підготовкою святкового вечора на честь перемоги, піднесла йому чарку з цілющою настояю.

- Усім спати, – наказав коли кашель пройшов. Звернувся до Лютого: – Перевір пости. Хто п'яний – кулю в лоба.

LXIV

Нестор перебував в Олександрівському готелі «Росія» на Катеринославській вулиці. Тут же розташувалася Реввійськрада Третьої бригади, політбюро і військовий штаб.

До номеру зайшов Хмара:

- Знайшов. На складах є компоненти для виготовлення піроксиліну.

- А інженер?

- Теж є, правда дав згоду під дулом. Артачився, казав не бажає знищувати архітектурну пам'ятку.

- Добре, молодець, – Нестор звернувся до Харламова: – Пиши. Почерез століття династії царів трималися на троні за рахунок ваших кривавих мозолів. І як засіб остраху використовуючи тюрми. Тому нехай ця акція стане символом першого кроку до світлого майбутнього, де не буде ні тюрем, ні кайданів.

Зранку почалася евакуація мешканців, які жили поблизу Олександрівської в'язниці. До цього цілий день закладали вибухівку. Нестор вимагав здійснювати руйнацію із найменшим ламанням будматеріалів, для яких вже підготували три ешелони, щоб вивезти до Гуляй-Поля.

Нестор з Галиною, Білашем, Харламовим і Хмариою спостерігали за розваленням тюрми з даху готелю.

LXV

Група Остапа назирцем пройшла два пости, залишивши за собою зарізаних вартових. Біля бронепоезда чатових зняти непомітно вже не вдалося б, бо територія освітлювалася прожекторами.

Залишивши людей за насипом, Остап у супроводі Агата і Севи пішов до бронепоезду вздовж лінії. Охоронець направив гвинтівку.

- Стій, стрілятиму!

- Як служиться служивий? – Остап став перед дулом, дивлячись на спантеличеного бійця. – Де командир? У мене секретна директива.

- Тама, – вказав у голову бронепоезда, опускаючи гвинтівку. – Другий вагон.

Остап з Агатандлом рушив далі, Сева залишився з чатовим. Коли Остап підіймався сходами Сева вихопив із чобота багнет, заколов охоронця, запхнувши під вагон, сам зайняв його місце.

У штабному купе сиділо четверо офіцерів, грали в карти. Остап з Агатандлом вихопили пістолети.

На постріли звернули увагу бійці зовнішнього оточення. Цим часом хлопці напали на охорону. Остап перейшов до кабіни машиніста.

Добровольці на позиціях спочатку не вбагнули чому бронепоезд рушив до лінії фронту, адже наступ планувався на ранок. Обслуга відпочивала у теплушках, що стояли на запасних лініях. На бронь-майданчиках залишалися лише днювальні.

Від'їхавши на нейтральну територію спинили панцерник. Днювальних відпустили. Сева, обшукавши купе, знайшов офіцерські запаси: тушонку і коньяк.

Остап підкинув пляшку, спіймавши після оберту за горличко.

- Ось чим Туссон купує Білу гвардію. Почастуємося і ми.

Пити сіли Остап із Севою, Агатандлу не наливали, мотивуючи тим, що у когось одного має бути світла голова. Трохи розважились, погравши у чупрундир¹, потягали один одного за чуби, найбільше дісталось Агатандлу, бо тричі програвав.

Після другої чарки Остап розговорився:

- Пройшли ті часи, друзі, часи високої собівартості життя. А чому? Тут, любі мої, питання глобальне і не тому, що війна, а лише – перенаселення. Земля, це живий організм, а люди – бактерії. Та коли їх занадто багато, виникають чиряки. Мати природа, щоб нас знищити дала нам розум. Ось і тепер – п'ємо за здоров'я, такий собі оксюморон, пити наявну отруту, сподіваючись продовжити життя. А ми все гадаємо, чому п'ємо за здоров'я, а його все менше. Тут два варіанти відповіді, альбо не допомагає, чи не достатньо самовіддано п'ємо.

До купе зайшов боєць.

- Отамане, там в одному із вагонів знайшли інородця. Спав. Белькоче щось, форма чужа.

Невдовзі привели англійського лейтенанта.

- Good evening², – привітався Остап, вказуючи англійцю на табурет і наливаючи коньяку.

- Where a colonel Stern is?³

- Name itself, please¹.

- Lieutenant Clemets. And with who I speak?²

- I am the commander of the commando Mackhno army³.

- I am now a prisoner of war?⁴

¹ Чупрундир – старовинна козацька гра в карти)

² Good evening (англ..) – добрий вечір.

³ Where a colonel Stern is? (англ..) – де полковник Штерн?.

¹ Name itself, please (англ..) – Ваше ім'я, будь ласка.

² Lieutenant Clemets. And with who I speak? (англ..) – лейтенант Клеменц. А з ким я говорю?

³ I am the commander of the commando Mackhno army (англ..) – я командир махновської диверсійної групи.

Остап перекладав для Агатандла з Севою.

- Невже ви викрали панцерник? – питав англієць.

- На те і диверсійна група, – Остап підняв чарку, цокнувшись із лейтенантом. – Давайте до суті справи. Зараз вирішується ваша подальша доля, чи повернетесь до туманного Лондону, альбо ж круки розтягають ваші кістки по українському степу.

- Що вам потрібно знати?

- Тут лише французи і греки, навіщо ви тут?

- Інспекція війська.

- На предмет чого?

- Боездатності.

- Готується широкомасштабний наступ?

- Бачу ви самі усе знаєте.

- Конкретніше.

- Генерали Корнілов з Денікіним планують весняний похід на Москву і Петроград, щоб остаточно знищити наслідки російського бунту.

- Значить ви забезпечуєте зброєю Добровольчу армію?

- Найсучаснішою, – уточнив лейтенант, піднявши вказівний палець.

- І під що така щедрість?

- Під золото.

- Вже отримали?

- Ні, очікуємо обоз із Ростова.

- Вип'єте ще?

Остап допитував протягом години. Англієця відпустили, давши на дорогу кожушок і пляшку коньяку.

LXVI

На засіданні комскладу виступав начштабу куриленківського полку Озеров, вказуючи понівеченою кистю на мапу, що висіла на стіні.

- Наші війська підійшовши до річки Міуса, значно віддалилися від тилкових баз. Після контратаки змушені відступити, бо не отримали вчасно набоїв. Наступного дня о четвертій ранку дев'ятий полк почав наступ із заходу. На станції Сарни нами захоплено біля п'ятнадцяти мільйонів пудів вугілля, привезених із Донбасу для французьких кораблів. Червоне командування вимагає здати, бо на нього вже претендує Балтфлот. То ж питання – чи зобов'язані ми віддавати здобуте?

- Ні в якому разі! – Нестор стрімко підвівся, теж підійшов до мапи. – Вугілля можемо на щось обміняти, хоча б у французів. Бо наші союзники зовсім не виконують зобов'язань по постачанню. А про трофеї нічого не вказано у домовленостях. Як у нас зі зброєю?

- Набої, – відповідав Білаш. – До тих італійок, що дали більшовики стандартні не підходять. А що таке п'ять набоїв, якими спорядили кожну одиницю? Тому виходить армія фактично роззброєна, необхідне повне переоснащення. Нехай Дибенко піклується...

- Йому ніколи, – у Нестора нервово заграли жовна, переминався з п'ят на носочки. – Комдив захопився наступом на Крим, а нас залишив у Приазов'ї самих.

Глазгон приніс Нестору записку підписану новим помічником Голика – Левом Зінковським, який займав посаду начальника політвідділку. Нестор пригадав кремезного єврея із групи Черняка.

«Товаришу Махно, нещодавно у Токмаку нами викрито чотирьох чекістів, котрі робили розвідку. Також виявлені осередки антимахновського заклоту, підготованого харківським ЧК. Керівник заклоту – командир 1-го Донецького звідного полку Падалака. Стало відомо, що ним готується напад на Гуляй-Поле коли ви зі штабом туди прибудете. Серед

⁴ I am now a prisoner of war? (англ..) – я військовополонений?

бійців полку відкрито розповсюджуються листівки, що змальовують махновщину у стидких тонах. Зокрема експлуатується тема про потаємний альянс Петлюри з батьком Махном. Начеб то руками повстанців-махновців Петлюра планує повернути панищину. У якості доказу демонструється копія старої угоди, підписаної полковником Самокишем і Куриленком. Заарештувати Падалаку доки немає можливості, зараз він перебуває у Копанях, із Оріхово йому на підмогу вирушив чекістський загін із Харкова.»

Нестор передав записку секретарю, наказавши озвучити. Сам вийшов, кивнувши Остапу.

- Треба там терміново туди дістатися, доки чекісти у поміч не підійшли. Думай щось, Остапе, думай.

- Ну, навіть якщо і коней міняти та чвалом, то трюхикати все одно довго... Ми тут аероплан захопили. Проблема за пілотом.

Нестор поцілував Остапа і плескаючи долонями промовляв:

- То вихорцем-вихорцем! Шукай хоч під землею.

LXVII

Коли літак піднявся у повітря Нестор радів ніби хлопчик. Вони з Остапом сиділи попереду пілота.

- Остапе, згодом треба неодмінно влаштувати свою школу авіаторів! – перекикував ревіння мотору. – Це ж зручно для розвідки. Агов, Сашко! А підбити цю штуку складно?!

Авіатор не розчув. Питання Нестор повторив вже на землі:

- Якщо у мотор влучать і заклинить.

Літак приземлився у полі за хутором. Першими дивовижну машину оточили дітлахи. Нестор з Остапом вирушили до штабу Падалаки.

Падалка саме висипав у ясли зміст теребки¹, готувався пошкребти коня щіткою, коли несподівані гості з'явилися на дворі. Він бачив аероплан, але і подумати не міг, що то сам Махно завітав.

- То значить тут штаб заколотників? – питав розважливо Нестор, нібито дружньо шарпаючи комполку за плече, ігноруючи простягнуту для привітання долоню. – Що ж, я ось тутечки. А мені шепотники у вухо надули, щось, мовляв, комполку Падалака за мою спиною мудрує, то й прийшов як із приятелем погомоніти. Чи мо назлорічили, га?

- Батьку... – Падалака спочатку зблід, помітно затремтів. Схопив Несторову руку, поцілував. – Я лише наказ виконував, а насправді я б ніколи...

- Давай босяче, не мочись. Веди до штабу заколотників, – Остап теж говорив мов би дружньо, але боляче схопив за плече штовхнувши до ганку.

У хаті зайнятій під штаб смерділо недопалками і горілкою. На столі жужмом заталапані божники², які штабісти використовували як серветки. Нестор поморщився:

- Скрізь одна і та ж картина, як отакий свинарник то неодмінно махновці. Встати!

Двоє зізли з печі, а троє лежали долі на матрацах. Остап пнув їх ногою.

- Підйом-підйом, батько перед вами.

Штабісти піднімалися і косилися на стіл, припертий до стіни, де лежала зброя. Остап вишикував усіх опліч із Падалакою посеред кімнати. Нестор став перед ними, тримаючи руки за спиною. Дивився кожному в обличчя, а штабісти ховали очі.

- Значить надумали змістити мене? – Нестор вихопив револьвер, подав Падалаці.

– Ось, бери стріляй.

Падалака плакав.

- Не хочеш. Що ж, я можу багато чого амнестиувати, окрім удару ножом у спину.

¹ Теревка – торба, в яку насилають овес для корму коня.

² Божник – вишитий рушник на іконі.

Останні слова були сигналом Остапу, той вихопив «маузери». Нестор стояв не ворухнувшись, хоча біля голови свистіли кулі. За мить заколотники лежали на підлозі.

На дворі тим часом збиралися солдати. Нестор вийшов на поріг.

- Ви знаєте хто я? – говорив дещо гучно через оглухлість після стрілянини.

- Знаємо! – вигукнув десяток голосів.

- Ваші командири страчені за зраду революції. Оберіть собі нового командира.

Біля літака Нестор попрохав Остапа залишитися.

- Організуй тут зустріч чекістам. Попрацюй із людьми, збери нову команду. А я небавом людей пришлю.

LXVIII

У маріупольському штабі командування Третьої бригади обговорювали наказ Антонова-Овсієнка про перехід бригади до складу Другої Української дивізії.

- Пропоную позачерговий з'їзд, – палко говорив Нестор. – Винесемо на порядок денний питання про більшовицьку аграрну політику, питання про каверзи чекістів. Вони руйнують фронт більше ніж Корнілов з Денікіним і Красновим. Що значить директива Леніна про вилучення у селян залишків хліба? Оголодили Поволжя, а тепер зазіхають на хлібну Україну. Я з цим рішуче боротимусь, навіть ціною розриву з більшовиками. А із кадетами-золотопогонниками вже якось і самі упораємося.

З цього приводу штабний комісар більшовик Петров тихо мовив:

- Главкомверх ваші витівки оголосить провокативними і контрреволюційними...

Нестор зробив вигляд, що не почув.

LXIX

Нестор їхав до Гуляй-Поля із Тернуватого де інспектував полки Трояна і Тура. У Маріуполі отримав повідомлення про приїзд Марусі Никифорової.

- Вона спробує об'єднати навколо себе колишню шушеру, – говорив Остап. – Їй конче потрібно відновитися як лідеру.

- Доручу агітвідділок. Головне щоби завчасно не розсобачила нас із більшовиками.

Маруся оселилася на квартирі Пантелеймона Каретника, з нею приїхав Вітольд Бджойстек. Обидва напідпитку. Вітольд налив Нестору з Остапом, але ті лише пригубили.

- Чула Несторе Івановичу, ти теж до Москви паломництво здійснив. Вдало?

- А як же, поїхав за вовною та повернувся стриженням. Як там бутирська академія, чи багато змін за нового керівництва?

- Тварюки кляті! – Маруся вдарила кулаком по столу. – Царські сатрапи і ті так не чинили. Нас по кілька днів не годували, потому дадуть оселедець і не дають води. Я б їх усіх на шибеницю і Леніна, і Троцького, Зіновієва, Меркаліна. Усіх! Усіх! Більшовики це трутні революції!

Нестор стурбовано глянув на годинник, показуючи, що радий би ще послухати, та треба йти.

- Ось, що Марусю, пропоную тобі очолити ініціативну групу при Чорній гвардії.

- Чорна гвардія... – Маруся п'яно і гірко посміхалась. – Це, так звана, «Батькова сотня». Значить на більше я вже не варта ніж бути у тебе на побігеньках.

- Вибач, але бойову групу доки довірити не можу, кожна людина у справі. У нас два фронти, зі сходу добровольці, із заходу Петлюра.

- Розумію. Мене випустили з категоричною заборонаю займати будь-які військові і громадські посади, а ти тепер їхній союзник, то й не бажаєш псувати відносин.

- Повір, запропонована посада не менш серйозна і першій-ліпшій людині я б її не просоглашав. Із більшовиками ще встигнемо звести рахунки. Тому закликаю бути стриманішою у відношенні до них. Дамо їм час для політичного самознищення. У нас скоро буде друкований орган, теж залучишся.

- Чи не забагато ти їм часу відпускаєш для самознищення? Вони як ніхто вміють вигравати час.

- Однак воювати із ними ранувато.

У розмову втрутився Вітольд:

- Ти, товаришу Махно, відступив од священних принципів анархізму. Навіщо допустив комісарів? Навіщо дозволив примусову мобілізацію?

Нестор навіть не глянув у бік Бджойстека. Підвівся, поправляючи португезю. Однак Вітольд не вгамовувався:

- Ти розігнав комітет бідноти, встановив каральні органи. А сьогодні біля ревкому що я узрів? Жовто-блакитний прапор – ось, що я побачив! Поруч будинок з червоним. Може у тебе й білогвардійський триколор де прихований?

- Відпочивай Марусю. П'єте тільки сьогодні, надалі забудьте. Хто буде помічений того розстріляю. Завтра із цим оратором до ревкому, отримаєте картки на харчування.

LXX

Вранці Нестор прочитав повідомлення з фронту. Дибенко зав'яз під Перекопом, кавалерія Марченка пішла на підтримку. Олексій зробив рейд за лінію фронту, у селищі Асканія-Нова розгромив ескадрон під командуванням полковника Гершельмана. У самому Криму в Євпаторії діяв анархічний загін матроса Петриченка, який йшов на з'єднання з Дибенком.

«Перекоп Дибенко не візьме, – думав Нестор. – Запропоную план Сірка».

Під «планом Сірка» малася на увазі оповідь діда Волі про те, як отаман Сірко проникнув до Криму через Сиваш.

Прийшов чатовий.

- Батьку, там телігент прийшов, до тебе проситься, зараз у контррозвідці.

- Приведіть.

За двадцять хвилин привели молодого чоловіка років двадцяти, худорлявого в окулярах, через які його охрестили як «телігента».

Хлопець потис Нестору руку, простягнув посвідчення головного редактора газети «Стрілець» і перепустку по петлюрівській території. Документ виданий на ім'я Мирослава Ірчана¹.

- Вам потрібна така ж перепустка по наших територіях? – спитав Нестор. – У такому разі можна було б узяти в ревкомі.

- Ні. Я прошу деякий час побути у вашому районі. Розумієте, я збираю матеріал для майбутнього твору. Маю замір історію про Повстанську армію махновців писати. Я не розвідник, як речив той чоловік.

- Якого роду матеріал вас цікавить? Йде війна і не всяка інформація може бути безпечною. Чому саме наша армія?

- Я безумовно узгоджуватиму усе з вами. Розумієте, як на мене, то саме у рухові під вашим керівництвом багато спільного із Запорізькою Січчю. Адже кістяк махновців це у третьому-четвертому поколінні прямі нащадки козаків. Воїн і трудівник в одній особі, це притаманно рядовому махновцю.

- Мені думається Петлюра більше паралелей проводить між своїм військом і Січчю.

- У Петлюри це політика, а у вас стан душі.

- Значить ви письменник?

- Зараз журналіст, – молодий літератор почервонів і додав: – Вірші пишу.

- Ви сьогодні щось їли?

- Загалом хотів би розпочати... – питання батьки Махна збило літератора з пантелику.

- Важко починати працю із пустим шлунком, – Нестор знаком запросив Ірчана йти за ним. – Хоча, можливо літературний працівник має бути завжди голодним, так ніби то працює якісніше. Та я відчуваю за собою обов'язок нагодувати майбутнього

¹ Мирослав Ірчан (Андрій Дмитрович Баб'юк) – 1897 – 1937 – письменник, поет, публіцист, драматург, перекладач, журналіст, історик, видавець.

письменника і дати прихисток. Поступаєте у розпорядження мого військового дорадця¹.

Нестор доручив Ірчана Остапу. Той повів літератора до марнополії Альтгаузена.

Ірчану після тривалого голоду, подані страви здавалися чимось надзвичайним, хоча харчі звичайні селянські.

Остап, помітивши із якою жадібністю їсть хлопець, застеріг:

- Не налягай, бо можеш ніколи про нас не написати. І це не проста обава², знаю про що повістую.

- Мені б яку роботу у вас, не хотілося дармоїжувати.

- Було б бажання. Працюватимеш у школі.

LXXI

До штабу Дибенка Нестор прибув у супроводі посиленої охорони – шістьох кремезних люйсистів, хлопців з довгим волоссям, перев'язаними червоними хустинами. Дибенка застали за обідом, він саме обгризав свинячий окіст.

- Невже так погано усе? – комдив кивнув на охорону, витираючи об газету руки.

- Навіщо стільки корсарів?

- Знав би Павле Юхимовичу, скільки лихих харцизяк по шляхах вештається. Здогадуєшся навіщо приїхав?

- Прохатимеш допомоги на Таганрозькій лінії, але помочі, вибач, не буде. Війська застрягли на Перекопі. – Дибенко кинув на стіл олівець. – Якщо увійдемо в Крим, то не дамо полкам Май-Маєвського розгорнутися на харківському і київському напрямках. У планах Денікіна – Москва.

- Не візьмеш піхотою Перекоп. Я допоможу тобі увійти до Криму без значних жертв.

- Он як, – іронічно мовив комдив. – Звичайно Несторе, ти людина талановита, хоч і без військової освіти. Підкажи щось надзвичайне, до чого не додумалися мої штабісти.

- Ти лише пообіцяй підтримку майбутнього з'їзду.

- З'їзду?

- Так. Ми плануємо переглянути ставлення до більшовицької влади, яка нащипувала надзвичайками тили та вимучує людей продзагонами.

- Я подібний з'їзд допустити не можу, не маю права, – стурбовано мовив Дибенко, зиркаючи на двері. – Він вважатиметься контрреволюційним, і так помишлятиму не лише я.

- Ну що ж, – Нестор театральнісінько зітхнув, ніби йому шкода, що з'їзд таки не відбудеться, через заборону комдива. – Однак я все одно допоможу тобі з Кримом, нам не шкода.

Нестор підійшов до мапи розгорнутої на столі, показав озеро Сиваш.

- Дочекайтеся західного вітру і вночі підійдіть. Води відходять саме цієї пори під ранок, а берегова охорона як завше слабка, ви ж через гниле море пройдете як по бульвару.

- Ти диявол, а не людина.

За порогом штабу Остап сказав:

- Навіть не сумнівайся, що зараз Павлуша диктує секретарю телеграму про те, що готується антирадянський заколот. Ранувато зробив хід, друже Несторе.

LXXII

Коли Нестор перебував у Токмаку із Копанів прийшло повідомлення, що в селі лютує продзагін. Поїхав із Щусем і невеличким загonom із дванадцяти бійців.

У розвідку пішов Агатандел. Прийшовши повідомив, що у селі сорок вісім чоловік, під штаб зайняли найбільшу хату церковного старости.

¹ Дорадець – радник.

² Обава – застереження.

Махновці, незважаючи на нерівність сил, увійшли до села.

Під'їхавши до потрібної оселі побачили обоз із п'ятнадцяти возів завантажених зерном. Мішки лежали просто неба намокаючи під весняною хлячею.

- Мерзота, – процідив крізь зуби Нестор. – Бачите, які господарі. Мало того, що посівне зерно забрали, ще й не накрили нічим, воно ж попріло б доки довели. Награбоване не до ладу зберегти. Федоре, кулеметника на вихід, щоб ні одна наволоч не вискочила. Агате, Остапе, геть усіх із хати.

За мить тріснула віконна рама, із вікна у підштаниках вискочив продзагонівець, побіг до плетіню, та наздогнала куля Агатандла. На поміч махновцям прийшли селяни, які вказували на домівки де квартирували бійці продзагону, їх роздягнених виганяли на вулицю.

Командир продзагону, хлопець років двадцяти, побачивши на багатьох червоногвардійську уніформу, заголосив:

- Хто вам дав право? Хто ви такі? У мене мандат!

Мандат подивився Остап, після чого розірвав його і посипав шматками продзагонівцю голову.

Прийшов церковний староста, рудий чоловік, який шкутильгав і навіщось носив на грудях орден святої Анни другого ступеню.

Рудий орденоносець розповів, що учора від рук чекістів загинуло шестеро селян із них дві жінки.

- Ну що паскуди! – Щусь вихопив шаблю. – Народну кров п'ємо! Та ось вам відповідь...

Федів ударив шаблею, чекіст закрився рукою. Відсічена кисть упала в сніг.

- Ви що робите?! – кричав командир. – Главкомверх вам цього не подарує!

- Ось він по тобі і тризну замовить, – реготав Федосій, наносячи черговий удар, яким відсік вухо.

- Рубайте усіх! – наказав Нестор.

Чоловіки селяни попрохали віддати продзагонівців на самосуд, на що отримали категоричну відмову.

- Це військові злочинці і каратимуть їх інші військові, – говорив Нестор. – Не слід себе замазувати кров'ю.

Одного Нестор наказав залишити, дати можливість втекти.

- Навіщо випускати? – питав Сидір Нестора.

Та відповів Остап:

- Іншим перекаже, що ходу на махновську територію немає, там смерть. Психологічний маневр.

LXXIII

Представники «Набату» Волін і Аршинов до Гуляй-Поля прибули другого квітня. Ревком організував у «Колізеї» мітинг. Перед повстанцями і селянами по черзі виступали набатівці. Їхні промови в основному зводилися до вихваляння батьки Махна і керованого ним руху.

Анархіст Барон говорив довгу і незрозумілу для селян-повстанців промову. Послухатори позіхали і гомоніли між собою.

- Ти чи ба, які паничі до нас понаїхали. Ні біса не зрозуміло, та як ловко лепотять.

- Химороди якісь, – зазначав інший.

Тим часом Остап з Агатандлом і Севою розмістилися на темному бельетажному балконі, пили вино.

- Бачите друзі, – говорив Остап. – Яскравий приклад трибунного оратора. З проповідниці жонглює розумними фразами, які викликають ефект глибокомислення, ось спробуй зрозуміти, що він мав на увазі під фразою «концепціальна безпосередність класу, що підпав еволюції революційності». А він лише мав на увазі, що бачить батьку Махна єдиним керманічем селянства.

Після Барона виступав анархіст Тепер, у цього проникливий голос, на балконі ледь чу-тно промову:

- Я радий товариші, що ми одна громада. Батько Махно на власному прикладі руйнує міф про анархічну утопію. Нажаль революційна Росія зараз далека від практичного втілення анархізму і вагомою перешкодою цьому є більшовизм. Тут доречно процитувати вислів класика, у Росії дві біди – дороги і дурні.

- Я б дрібно перефразував! – вигукнув Остап. – У кацапів дві біди – дороги та Ленін з Троцьким!

У залі зареготали.

LXXIV

Остап, сидючи на підвіконні, читав у голос звіт Голика, що стосувався отамана Григор'єва.

Нестор ходив по кімнаті, заклавши руки за спину, де інколи зупиняючись, щоб перем'ятись із п'ят на носочки.

- Григор'єв, він же Серветник, чоловік років тридцяти-тридцяти п'яти. Народжений десь у Єлисаветградському повіті. На фронтах війни отримав звання прапорщика, дослужився до штабс-капітана. Добре володіє механікою кулемета, капітанський чин отримав саме за устаткування кулемета, підвищив його боєздатність шляхом удосконалення охолоджувача ствола. Під час гетьманату служив у тому ж званні, потім старший козак піхотного куреня у Петлюри, на початку лютого – червоний командир другої бригади нашої дивізії. Схильний до пияцтва, – Остап вилучив із папки папірець. – А це григор'євська листівка, звернення до Одеситів. «Наказ. Згідно постанови пленуму Ради робітничих і селянських депутатів оголошується облік майна з метою вилучення у панівних класів залишків продовольства, взуття, одягу, білизни, грошей, коштовностей і всякого іншого необхідного усьому трудовому люду: робітникам і селянам, у тилу і на фронті. Все це проводиться у межах дня мирного повстання».

Остап передав Нестору папірець з переліком пунктів порядку огляду.

1. Комісія робить огляд квартир на визначеній території.
2. огляд розповсюджується на всі без виключення квартири.

Список речей, що підпадають під конфіскацію і беруться на облік:

а) Взуття. Чоботи вилучаються, черевики залишаються тільки ті, які на ногах власника;

б) Білизна. Дозволяється мати не більше однієї сорочки, одних кальсон, шкарпеток – дві пари, панчохи – дві пари, носовичків – три штуки;

в) Одяг. Одяг чоловічий і жіночий залишається той, що вдягнутий на підконтрольних, але не більше ніж по одному костюму;

г) Продукти. Усі продукти забираються, за виключенням необхідних протягом трьох днів;

д) Гроші і коштовності. Усі коштовності: золото, срібло, іноземна валюта повністю вилучаються. У власника грошей залишається не більше 1000 карбованців, при цьому у розрахунок відсутні члени родини не беруться.

е) Мануфактура. Яка б то не була – вилучається. За виключенням розкритої і та, що знаходиться в роботі.

ж) Друкарські і швейні машини. Вилучаються, якщо належать власнику котрий не працює на них, якщо вони не слугують засобом існування власника.

з) Автомобілі, мотоцикли, жіночі і чоловічі веломашини, екіпажі, зброя – вилучається, якщо вони не служать засобом існування власника.

і) Усі види палива і мастильні матеріали вилучаються.

- Не зрозуміла фраза про триденне харчування, – Остап підкреслив цей пункт. – Відразу видно більшовицькі мотиви. Головне вилучити, а що їсти після цих трьох днів...

- Григор'єв французів розбив.

- Не велика стратегія. Французи не біляки. Отаман без бою взяв Одесу.

- Як гадаєш Остапе, чому французи на альянс із Петлюрою не пішли?

- Він скомпрометував себе коли наші теперішні союзники вибили із Києва. Тільки уяви, петлюрівці намагалися налякати дивізію Щорса якимись невидимими хімічними променями.

- Потрібно Голику Петлюрою зайнятися. Кожен крок має бути відомим, навіть скільки разів на добу до уборної ходе.

- Нехай Левко Зінковський займеться. Пам'ятаєш жида-луцака¹, велетня? Уявляєш, він у червоних був командиром полку, і залишив посаду лише тому, що йому платили значно більше ніж рядовому бійцю. Вважав це вельми несправедливим. Тут, Несторе, ще один цікавий документ, – Остап подав папірець.

«Кожному, хто забажає видати голову отамана Махна законному російському керівництву, гарантується амністія і грошова винагорода у розмірі ста тисяч карбованців. Підпис: генерал-лейтенант Денікін».

- Жмикрут, – весело говорив Нестор. – Скоропадський триста тисяч пропонував.

LXXV

Сотні махновських розвідників та інформаторів нищпорили шляхами Таврії та в Юзівському районі. Шукали денікінський потаємний обоз. Однак інформація надходила не відомству Голика, а Остапу.

- Якщо заберемо золото, то білі протримаються не більше року, – говорив Остап Нестору.

- А чи не полуюмо за маревом? – сумнівався Нестор. – Може й немає ніякого золотого обозу. А й був, то напевне знайшли якийсь безпечний канал.

- Залізницею небезпечно, а своїм ходом є шанс. Тепер знаю, що у бік Лозової путь верстає якийсь загін з обозом начеб то на з'єднання із батьком Махном. Та у той же час червоноармійцям надали перепустки і документи ніби то йдуть у поміч Дибенку. Загін із собою тягає два вози фуражу. Це вони Несторе. Мені потрібна сотня.

- Сотня?

- Думаю з обозом рухаються досвідчені військові.

LXXVI

Остап влаштував засідку у хуторі Бузилівка, що за двадцять п'ять верст від Лозової. Стало відомо, що обоз супроводжують тридцять чоловік. Із собою два «люйси» і «максим».

Остап розмістив людей біля броду по обидва береги річки Інгуша.

Очікували шість годин. О восьмій вечора з'явилося четверо вершників розвідників, які перевірили брід. Остап намагався визначити командира групи. Спочатку подумав на огрядного козака, який їхав попереду, та невзабарі зметував, що головний молодий чоловік, в одінні робочого на возу біля кулемету. У нього і прицілювся.

Остапів постріл став сигналом для атаки. Агатандел вистрелив у кулеметника. Перший залп зробили по обозних конях.

Білогвардійці зайняли колову оборону і мигцем зметували звідки атакують. Укрившись за возами оборонялись гранатами. Остап, перебачивши цю тактику, наказав застосувати гранатомет. Один снаряд влучив у підводу з фуражем. Після вибуху випали ящики з-під снарядів. Махновці стрімко оточували білогвардійців, які після мінометного обстрілу вже не чинили опору. За мить усе скінчилося. Поранених добили.

Сева піддів багнетом один із ящиків.

- Ну що, – Остап узяв золотий злиток. – Білій гвардії хана друзі мої. На пустій ініціативі довго не провоюєш.

LXXVII

¹ Луцак – чоловік із товстим обличчям.

У штабі Дибенка обговорювалася стаття із махновської газети «Шлях до свободи», де оголошувалося про другий з'їзд селян-повстанців.

- Наш обов'язок цього ні в якому разі не допустити! – начштабу Степанишин зробив жест, розсікаючи долонею повітря. – Комісари, яких послали до Махна або убиті, або самі вже агітують проти раду. Ткаченко, який ніби то наш, відверто зайняв махновські позиції, висунув глумливе гасло – «Голодранці всіх країн єднайтесь». З'їзд однозначно буде спрямований щоб налаштувати проти нас населення.

- Ми самі достатньо наструнчували проти себе увесь світ, – говорив понуро начштабу Кримської дивізії Петровський. – Селяни обурені чекістами і повсюдно звинувачують у бідах Леніна з Троцьким. Ми втрачаємо позиції перед махновською агіткою. Потрібно писати листа Леву Давидовичу, нехай надсилає потужну агітбригаду, щоб якомога більше перекривали горлянки махновським крикунам...

На це заперечила Олександра Колонтай:

- Що ж по вашому зроблять із нашими агітаторами, якщо ті зазіхнуть на священну особистість батьки? Тут потрібно щось інше, наприклад розстріляти від його імені по селах кількох саботажників продрозкладки...

Дибенко, який до цього нічого не говорив, бездумно дивився статтю, згорнувши газету поклав до теки.

- Сьогодні Махно отримає ультиматум. Товаришу Троцькому вже відомо про цей з'їзд і він наказав зробити усе можливе, а збіговиська не має бути. Якщо відмовиться, то буде оголошений поза законом.

- Навряд чи це Махна стримає, – говорив Петровський. – Тепер йому це позазаконня, як собаці воша. У нього біля двадцяти тисяч війська, не враховуючи роздрібнені співчуваючі банди. А скільки наших частин перейде на його бік, варто тільки прозвучати такому оголошенню. У нас дисципліна, а там вільна партизанщина. І, як на вашу думку, що для солдата більша принада?

- Однак він залежний від Червоної армії! – заперечив Степанишин.

- Чорта з два! – Дибенко вдарив кулаком по столу. – То тільки в газетах пишуть. Бригада Махна, як і загалом дивізія, вже давно нічого не отримує. Григор'єв відверто погрожує повстанням, а Махно... – Дибенко не договорив, підняв слухавку. – З'єднайте зі штабом другої бригади.

LXXVIII

Третій гуляй-пільський районний з'їзд представників волостей та повітів Катеринославської губернії прибули делегати 72-х волостей Олександрівського, Маріупільського, Бердянського, Бахмутського та Павлоградських повітів. Із військових делегати першого Семенов-Михайлівського полку, 7-го Задніпровського Українського, та 12-го стрілецького партизанського полків. Нестор одностайно був обраний почесним Головою, Головою – лівий есер вчитель – Чорнокнижний Іван Севастьянович, товариш Голови – Коган, почесний член з'їзду – Щусь, секретарем обрали набатівця Мавроді.

З'їзд відкрили оголошенням телеграми Дибенка, де той назвав з'їзд «контрреволюційним» і погрожував репресіями у відношення до делегатів.

Опісля виступав делегат Серафимов, який нещодавно прибув із Харкова, куди був відряджений для переговорів із тимчасовим робітничо-селянським урядом України, створеним російськими більшовиками 28 листопада 1918 року у містечку Суджі Курської губернії.

- Товариші, наше відрядження перетворилося на фарс, ми два дні намагалися добитися аудієнції більшовицької світської черні, а натомість отримали якогось пихатого ад'ютанта, котрий про село знає лише те, що там є корови і вівці. На важливі питання відповідав якимось схематично. Ми це розцінили, що нас тримають за дурнів.

- Єлизаре, що значить «схематично»? – почулося із залу.

- Спитали якою буде Україна, відповіли – соціалістичною рівноцінною, котра федеративно пов'язана із Росією. Навпісля спитали, стосовно того війська, що суне на Україну. Каже, що то українці повертаються, які відступили під час приходу кайзерів-

вців. «А як же будемо здійснювати вибори на місцях? – питаємо ми – Де наші люди у вашому парламенті?», виявляється у них уже все визначено ще у Москві. До їхнього установчого уряду входять ніби ж то «наші» – Ворошилов, Затонський, Коцюбинський, Сергєєв і Квірінг. На питання – «чому два міністра називаються селянськими?», відповіли, що то не наша компетенція.

Обговорювалася система надзвичайок. Нестор запропонував висунути більшовикам вимогу відправити добре озброєні чекістські загони на фронт, де їм саме місце. На завершення сказав:

- У своєму районі ми лояльні до будь-якої політичної організації, партії, якщо її діяльність не йде врізнобіч із інтересами народу. Товаришів більшовиків із Росії ми завжди приймали однаково гостинно, як і усіх інших. Будь то петлюрівці, есери, індивідуалісти – усім даємо можливість працювати з умовою, що ніхто не руйнуватиме нашої єдності. Найгірші із перерахованих виявилися більшовики, які позиціонували себе ідеологічно близькими, та, як виявилось їхня близькість се, як на одному пеньку онучі посушили от і породичалися. Саме вони постійно порушували домовленості, усе щось мудрують за спинами, встановили комісародержавство, владу чеки. Тому я відкрито оголошую війну будь-якому прояву гегемонії. Більшовики погрожують оголосити нас поза законом, ми ж у відповідь оголосимо їх поза законом людяності, ми звичайні роботяги, ми сіль землі і на це маємо повне право. Тому я – Нестор Махно, ставлю на вид резолюції – геть комісарів! Геть надзвичайку! Ганьба політиканству! Ганьба міжпартійній боротьбі! Геть односторонню більшовицьку Раду! Слава свободолюбним Радам робітників і селян! Смерть ворогам трудового люду! І тільки так!

LXXIX

У Волновасі на засіданні штабу обговорювалося питання реструктуризації третьої бригади. У боях бригада втратила майже третину особистого складу, та водночас поповнювалася добровольцями, які переходили із Червоної армії. Цим махновці порушували один із пунктів угоди, однак у контррозвідці придумали перейменовувати новобранців. Типографія виготовляла нові посвідчення особистості.

- Потрібен наказ, – говорив Білаш, масуючи скроні. – Багато загонів прагнуть діяти самостійно, не вірно розуміючи ідеологію анархізму. Такі, першочергово, захищають свої оселі і неохоче йдуть на інші боєділянки. Ще треба кінчати із, так званою, «батьківщиною», бо «батьків» розвелось як мишей у спіжарні. Що не загін, то «батько». В Оріхово отаман Правда проголосився батьком і відмовився йти на позицію, мотивуючи тим, що він сам собі батько і Махно йому не вказівка.

Нестор деякий час замислено дивився у вікно, курив. Потім, озирнувшись, знайшов поглядом Галину.

- Доки немає Харламова, Галю, побудь писарем. Пиши: «Усім командирам Першого донецького, Десятого Задніпровського, Першого ударного, Третього резервного, та дев'ятого Задніпровського полків. Наказую негайно заарештувати та роззброїти усіх політичних комісарів згідно телеграми комбрига. Усі документи, папери, попередньо запечатати, а самих політ-комісарів тримати до особливого розпорядження. Саботажників, провокаторів, що виявлені серед повстанців розстрілювати на місці. Командирів, які не виконують наказ від командування арештовувати і віддавати у розпорядження польового трибуналу. Крапка. Підпис – батько Махно».

Під документом окрім Нестора підписалися Озеров з Білашем.

- Учора ось Антонов-Овсієнко із Шумським до Григор'єва прибув, – говорив Голик. – Шумського у Верблюжках ледь не убили на мітингу, бо надумав агітувати на поміч продзагонам.

- То вже не допоможе, – замислено говорив Нестор. – Не сьогодні-завтра отаман підніме заколот. Якщо командуючий до нас завітає...

Остап не дав завершити думку:

- Обов'язково підніме, тільки не Григор'єв, він п'яна маріонетка. При ньому Тютюнник та інші є. З ними Антонову-Овсієнку слід гомоніти.

LXXX

Командуючого фронтом Антонов-Овсієнко на станції зустрічали з оркестром. Непода-лік платформи на тачанці сиділи Остап з Агатандлом. Остап грався ножем, прокручуючи ру-коятку між пальцями, Агатандел ліниво спостерігав за дійством, спираючись підборіддям на ефес шаблі.

Командуючий мав певну схожість з Нестором. Такого ж зросту, теж довге темно-русяве волосся, в окулярах.

- Непокояться більшовики, – говорив Остап. – Ублажати приїхали батька, бо знають, якщо Григор'єв тлумом з Нестором піднімуть повстання, то радам гаплик.

- То чому ж батько не об'єднається з ним?

- Амбіції, мій друже, не дозволять ні Нестору, ні оточенню отамана грати другі ролі. Кожен прагне бути гетьманом у тому то й наша слабкість.

Екіпаж Нестора, прикрашений квітами і стрічками під'їхав на платформу, за ним лег-ковик.

Нестор підійшов до Антонова-Овсієнка, козирнувши, відрпортував:

- Товаришу командуючий фронтом, нами утримується маріупольська і бердян-ська бойові ділянки. Ми радо вас вітаємо на території революційного Гуляй-Поля.

Дорогою на зустріч кортежу виходило багато селян, низько кланялися, знімаючи шап-ки.

- Я забороняю ці прояви барщини, – говорив Нестор, помітивши здивований по-гляд командуючого. – Та у людей це шапкування міцно укорінене, що цікаво біль-шість із цих кривляк кацапи, переселенці із Росії.

На Соборному майдані, перейменовану махновцями на «Площу жертв за революції» був влаштований військовий парад, що дуже вразило командуючого.

- Особисто до мене є прохання? – питав Антонов-Овсієнко.

- Зброя і ліки, – зітхнув Нестор. – Поранених часто-густо доводиться просто до-бивати. Тиф косить більше ніж кулі, а лазарети не обладнані навіть бинтами. Зброю добуваємо у боях, бо ті італійські гвинтівки, які отримали від вас, недоукомплектовані набоями.

Після наради пішли до Нестора на квартиру. Галина з Явдохою накрили стіл.

- Несторе Івановичу, це правда, що ти заарештував комісарів?

- Так, – байдуже відповідав Нестор, хоча внутрішньо насторожився.

- Треба відпустити.

- Вони відкрито порушили наші домовленості. Намагалися посварити з іншими політичними партіями. У мене вільно працюють есери, є самостійники, але провока-цій не допущу.

- Якщо дам слово, що вони більше не чинитимуть каверзи проти вас...

Нестор знизив плечима:

- Негайно дам розпорядження, якщо звісно їх вже не порубали. Не люблять у нас чужих брудних рук у тарілці.

- Скажи відверто, у яких ти відносінах з Григор'євим?

- Приховувати нема чого. Мої люди працюють у його дивізії, але лише як спо-стерігачі, не більше. А загалом про отамана маю доволі туманні уявлення.

Антонов-Овсієнко зняв окуляри, старанно протирав перенісся, а потім хустиною лінзи. Нестор з Остапових слів знав, що подібні жести означають знервованість, утому.

- До нас доходить інформація, що отаман планує виступ проти нас, хоча два дні тому клявся у вірності. Деякі його командири відверто висловлюють петлюрівські на-строї, особливо полк Тютюнника і Хмари.

- Але ж Володимире Олександровичу, тут більше вашої провини, вірніше ваших продзагонів, які діють ніби дичаки¹. Якби ж то була налагоджена розумна політика стосовно поставок продовольства.

- Я неодноразово відправляв телеграми Раковському² з вимогою відкликати московські продзагони, бо тактика продзагонів Шліхтера³ призводить до контрреволюції. Другу телеграму відправив на ім'я товаришу Леніну, та відповіді немає. Однак ти не дав відповідь про Григор'єва, яке у тебе ставлення до нього. Скажу відверто, командування підозрює тебе у дворушництві.

- Я відповів, – Нестор холодно посміхався. – Я жодним чином не підтримував ніяких антирадянських закатів. Для мене головне фронт утримати. Якщо і порушиться хоч один із пунктів домовленості, то першим буду не я.

Дорогою до станції Антонов-Овсієнко говорив про необхідність світової революції яка, за його словами невдовзі розпочнеться, як тільки буде покінчено з внутрішньою контрреволюцією.

- Ми зараз на тому історичному зламі, вирішення долі доля світової революції. Постає потреба прориватися до Європи. Революція в Угорщині, назріває у Польщі, саме там скоро зміцнюватимемо політичні позиції. Біла гвардія рушиться, Корнілов загинув, тепер головнокомандуючий Денікін. Подивимося, який він стратег. З Петлюрою йому однозначно не по путі, після оголошень про «єдину і неділиму Росію».

Нестор зробив висновки зі слів командуючого. Зрозумів те, що дивізії слід очікувати наказу виступати кудись до Польщі, Румунії, або Угорщини.

LXXXI

Остапів загін зупинився неподалік станції Розівка на хуторі Зоряному. Остапа нудило від отруєння, лежав на возі, блював у бур'яни. З вечора відчув температуру і вирішив полікуватися народними засобами, випивши півпляшки горілкової настойки, яку десь роздобув Сева, а випити треба було трохи більше ложки. Загін рейдував білогвардійськими тилами, нападаючи на обози.

Коли стало трохи легше, підвівся. Попрохав набрати із криниці води і облити його.

Раптом почувся попереджувальний сигнал, постріл і іржання пораненого коня. Каральний вибіг із-за рогу не перестаючи дзюрчати поліцейським свистком. За ним гнався козак вершник, який вже замахнувся шаблею, та був убитий Агатандлом.

- По конях, хлопчики! – крикнув Остап.

Та невдовзі з'ясувалося, що село оточено, на прорив йти ризиковано, ставати в оборону неможливо через малу кількість набоїв і відкриту місцевість. Повів хлопців до балки, за якою височів маєток.

Відхід залишився прикривати матрос Мустафа. Кремезний чолов'яга, неймовірної сили, який голіруч міг убити вола. Мустафа глухонімий, тому, що перехворів якоюсь тропічною хворобою десь у Туреччині, через це і назвали «Мустафою», бо ніхто не знав справжнього імені, а сам не письменний. Він укритися з «люйсом» і десятком гранат під корчами.

Козаки спішилися, бо на конях через балку не перейти, а постріли Мустафи змусили ще й залягти у грязюку. Остапові коні теж застрягали в теклинах, однак вдалося перевести через балку.

Зненацька на Остапа вискочили троє козаків розвідників.

- Живими брати! – кричав чорновусий старшина, розмахуючи револьвером.

- А як же, – мовив Остап, вихопивши шаблю і кинджал.

Двоє козаків спробували битися з ним на шашках, та не просто змагатися з колишнім циркачем.

¹ Дичаки – дикі звірі.

² Раковский Х.Я. 1873-1941 – більшовицький політичний діяч, болгарин.

³ Шліхтер Олександр Григорович 1868-1940 – більшовицький партійний і державний діяч 1917-1918 – народний комісар земельних справ, член тимчасового робітничо-селянського уряду України, народний комісар продовольчих справ УРСР.

Мустафа, вистріляв два диска, тепер відступав, Остап прикривав його із трофейної гвинтівки.

Масток з одного боку прикритий цегляним муром заввишки десять футів, із іншого оточувала глибока вибалка з глижею¹, що заросла густим тереном. Господарів немає вже рік, лише двоє чоловік челяді, охороняли господарство для панів, які «невдовзі повернуться, тільки усе втихомириться».

Махновці забарикадували ворота возами, розосередилися по підвір'ю.

Доки тримали оборону, Сева кинувся обстежувати будинок. Невдовзі повідомив, що у підвалі знайшов звалище старих речей, ніби музейні експонати козацьких старожитностей.

Остап спустився глянути. Кімната-музей містила списи і козацьку одягу, та зацікавила одна річ. Це старовинна гармата-трійник, з 60 міліметровим основним дулом і 48 міліметровими боковими. Збереглися коліщата і лафет.

- Тягнемо цю археологію нагору, – сказав Севі.

Сева ще знайшов двоє ядер.

Наказав хлопцям скинутися набоями, собі залишити тільки для однієї атаки. Порох витрушували до казанка. Зарядили центральну гармату ядром, а бокові шрапнеллю, якою слугували пусті гільзи з кулями, також напхали палок, до кінців попідв'язували гранати, на яких роз'єднали вусики, а кільця з'єднали дротами до жерла, так, що вони повисмикуються, як тільки палки полетять.

Козаки влаштували на шляху барикаду підкотивши пожежні діжки і дві підводи. Ворота прочинилися від потужного тарану. Махновці виштовхали віз, а на ньому щось незрозуміле, здалося на перевернутий самовар. Далі сталося несподіване. Штука вистрелила. Підвод з саками² як не було. Потім почали вибухати гранати. Десяток чоловік лежали на землі поранені і вбиті. Махновці залопом атакували верхи, стріляючи на ходу. Вдалося дібратися до козацьких коней, яких хапали за обротьки і уводили із собою. Самі козаки не відразу оговталися від залпу дивної артилерії. Багато контужених, а ще більше деморалізованих. Доки схаменулися, махновці втекли, ще й покравши більшість коней.

За годину на місце незвичайного бою прибув полковник з ординарцем. Довго дивилися на понівечену старовинну гармату, у якої розірвало дуло.

- Кажуть тут Чорний капітан побував, – говорив ординарець.

- Витівник, – зітхав полковник. – Трясця їх матері, вміють воювати. І про це треба постійно говорити, а не теревенити, що проти незграбних хамів воюємо. Ось до чого призведе недооцінення супротивника, – Полковник вказав на загиблих. – Прошу відзначити – жодного забитого махновця.

LXXXII

Коли до Гуляй-Поля прибував більшовицький інспекційний штаб на чолі з Левом Каменевим Нестор прибув із маріупольської фронтової ділянки, прилетівши на аероплані.

На станції помітив гасло, намальоване на дошці: «Бий жидів – слава батьку Махну».

- Хто написав? – спитав начальника станції.

Той оторопіло глянув на дошку, покликав помічника.

- Це Вітько Стецюра, – відрапортував залізничник. – Начальник станції.

- Повісити собаку, – Нестор гнівно сплюнув. – І геть з очей це лайно.

Інспекторів на станції приймали Озеров з Білашем, Нестора зустрічав Щусь.

- Батьку, повний штиль. Зі станції вже подзвонили. А ще раніше із Харкова, підлещуватися приїхали. Нагороджувати.

Нестор зітхнувши і махнув:

- Глупством, як завше, займаються. Краще б Дибенка свого утихомирили, він по Криму гуляє, а Луганськ уже у Денікіна, Ростовський напрямок відкритий, Троцький пасквілі щодня строчить, – помітив групу людей, які йшли вулицею до «Площі жертв за революцію». – Хто вони?

¹ Глижа – урвище підбите водою.

² Сака – діжка водовозна.

- Велико-Михайлівський полк, готується до виступу на фронт.

З'явився верхи Озеров, він перед появою інспекторів вирішив вишикувати новобранців. Розмахуючи нагайкою, що висіла на куксі¹.

Із делегацією Каменєва прибув командир 14-ї армії Климент Ворошилов², який ще займав посаду командуючого Внутрішніх військ. Нестор чув про нього ще у Царицині, під час його керування обороною міста. Тоді у битві проти кількох сотень козаків втратив біля трьох тисяч червоноармійців.

Гостей Нестор зустрічав стоячи на тачанці у голові вишикуваних полків.

Гостей вразило махновське військо. Колишні петлюрівці з поголеними головами і козацькими чубами-оселедцями. Озброєння не менш вражає: обрізи, кортики, шаблі східного зразка, тесаки призначені для шинкування капусти. Каменєв подумав, що саме такий вигляд мали запорізькі козаки, за кілька сотень років нічого не змінилося. Самі махновці строкаті і живописні: добротні генеральські френчі поєднувалися з драними галіфе, бостонові штани з тільняшками-непранками, хутрові шапки, які колись носили державні високопосадовці і євреї-мільйонери, по чудному сиділи на макітрах молодих парубків, груди хрест-на-хрест перетинали кулеметні стрічки, у яких не було потреби, бо не мали вогнепальної зброї.

Каменєв поспілкувався з махновцями. Здивувало, що деякі старші бійці до молодших звертаються на «ви», а ті у відповідь «тикають». Озеров пояснив, що це давній козацький звичай таким чином висловлювати повагу до тих, хто побував більше ніж у десяти боях.

Сам батько Махно серед цієї мальовничої маси теж здавався не менш живописною фігурою. Маленький, схожий на хлопчика, в оточенні велетнів з ручними кулеметами і запоясниками³.

Каменєв привітався, потім вказав на повстанців:

- Невже із таким озброєнням вони досі тримають фронт?

Нестор криво посміхнувся:

- Ми воюємо за велику ідею, тому в наших руках вила значно небезпечні від кулемета в руках контрреволюціонера.

Каменєв із Ворошиловим виступали з трибуни, котру будували ще для Антонова-Овсієнка. Промова Каменєва тривала півгодини, де він дякував махновському війську. Ворошилов говорив те ж саме.

Після мітингу Нестор запросив гостей до себе на квартиру. Дорогою Каменєв спитав:

- А як у справи із антисемітизмом? Лев Давидович каже, що у вас це нагальна проблема, особливо загострена.

Нестор заскрипів зубами.

- Загострена... Більше слухайте Троцького. Звідки йому відомо якщо він і близько наших частин не совався? Прояви є як і скрізь, але за це розстрілюємо. У мене контррозвідкою керують євреї, культурний відділ теж очолюють євреї, врешті-решт я сам квартирую у євреїв.

Він розхвилювався, Галина погладила його по спині, звернулася до гостей:

- Прошу, до столу.

Та перед тим як сісти Ворошилов вилучив із кишені маленьку коробочку, яку розкрив перед Нестором. Там лежав Орден Червоного Прапора.

- Товаришу командуючий Другою бригадою Першої Задніпровської української дивізії, – почав урочисто Ворошилов. – Наказом товариша Леніна і Главкомверха республіки за успішно проведені бойові операції, за зайнятті міст Бердянськ і Маріуполь комбриг Махно нагороджується Орденом бойового Червоного прапору.

Усі присутні зааплодували. Нестор грав щире здивування і розгубленість.

Ворошилов прикріпив Нестору на грудях орден.

¹ Кукса – понівечена рука.

² Климент Єфремович Ворошилов 1881-1969 більшовицький військовий та політичний діяч.

³ Запоясник – ніж за поясом.

- Загалом товариші, я не за бряцалки воюю, можна було б і обійтися. Краще б зброєю допомогли.

- Однак, товаришу Махно, з вашого боку дуже необачно і нечемно називати почесну нагороду першої у світі робітничої республіки «бряцалкою», – сказав Каменів. Нестор відмахнувся:

- Облиште, все пусте. Я хотів лише сказати, що на першому плані для мене щастя народу, все інше – пил. Звісно ця нагорода вельми почесна, але на неї більше заслуговують ті, хто справді йшов у авангарді війська, наприклад Куриленко, взяття Бердянська з Маріуполем то цілковито його заслуга.

Ворошилова ця промова неприємно вразила. Зазвичай нагороджені не тямили себе від щастя.

Після обіду пішли на засідання Реввійськради. Представники ВКП(б)¹ також мали завдання утихомирити Махна у відношенні до продзагонів. Та у цьому питанні Нестор категоричний:

- Шлях для дерилюдів у моєму районі закритий!

- Радянський уряд враховує все, – Каменів говорив невпевнено. – Є плани подальшого розвитку селянства. Продзагони невдовзі будуть скасовані і встановлено прийнятний продподаток, який вичленовуватиметься відповідно зібраного врожаю... Село забезпечиться різноманітними пільгами на придбання мануфактури, підручників для шкіл. І я згоден із товаришем Махном, що наша кадрова політика у відношенні до ЧК недосконала, я б навіть сказав на рівні нижче середнього... Продзагони розбещені пияцтвом.

Каменів слухали уважно, але на обличчях читалася недовіра.

LXXXIII

Нестор читав звіт Лева Зінковського, який відповідав за григор'євську ділянку.

«У отамана були напружені стосунки з червоними ще у березні, коли до своїх тилів допустив чекістів і виявив слабодушність. Замість того, щоб розстріляти їх, писав скарги ультиматуми Раковському вимагаючи справедливості. Першого травня Раднарком надіслав королівству Румунії ультиматум де вимагав вивести війська із Бесарабії. Отамана попередили, що його дивізія першою виступить на румунський фронт. Дибенківський замначштабу Худяков перехопив телеграму Григор'єва, де той закликає комполку Тугільсько-Березанського полку перейти до нього. Отаман не кинув би дивізію проти румун, вони б домовилися».

- Очікуй листа від отамана, – говорив Остап Нестору. – Шукатиме альянсу.

- У тому то й справа, що альянс нам доки безпотрібний, – Нестор наморщив лоба. – Але домовляться про нейтралітет із ним доведеться. А ще краще здобути симпатії серед його людей.

- А я вважаю, ми просто зобов'язані всіляко підтримати отамана і перейти на його бік, – говорив набатівець Барон. – Якщо об'єднаємо сили, то спроможні зламати більшовицький режим.

- Є також свідчення, що отаман шукає зв'язків зі штабом Шкуро¹, – Нестор ніби не почув репліку Барона. – З чека і продзагонами і без Григор'єва управлялися, а більшовики доки потрібні... Питання закрито – ніякої конфронтації із більшовиками. Де Голик? Він вже обіцяв григор'євський «універсал» показати...

Прийшов порученець від Голика, приніс надрукований на трьох аркушах текст.

«Народе український! Народе замучений! Жорстока війна з німецькою коаліцією і державами Антанти вирвала із твоїх сил кращих синів землі. Міжусобна війна, гетьманщина і петлюрівщина кращих синів твоїх загнала у в'язницю та в могилу. Коли у тебе бракувало терпіння, ти, залишивши рало та станок викопав із землі стару іржаву

¹ Всесоюзна комуністична партія більшовиків.

¹ Шкуро (Шкура) Андрій Григорович 1887-1947, військовий діяч, кубанський козак, офіцер, генерал-лейтенант.

гвинтівку і пішов захищати своє право на землю і волю, але й тут політичні спекулянти обдурили тебе і хитрими заходами використовували твою довірливість: замість землі та волі насильно нав'язують комуну, надзвичайку, й комісарів із московської ненажерки і тієї землі, де розіп'яли Ісуса Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і штанях із мішка: замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світле майбутнє експлуатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу і запевняють тебе, що все це на користь народу.

Працівнику святий! Божий чоловіче! Подивись на свої мозолясті руки і подивися навкруги – брехня і неправда. Ти цар землі. Ти годувальник світу. Але ж ти раб, дякуючи святій простоті і доброті своїй. Селяни і робітники, вас дев'яносто два відсотки в Україні. А хто вами керує? – Все ті ж кровопивці народні.

Народе український! Бери владу у свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки робітника і селянина. Геть політичних спекулянтів! Геть насильство праворуч, геть насильство ліворуч. Хай живе влада народу України!

Я, отаман Григор'єв і мій штаб голови покладемо за права працюючого люду. Остання ставка. Для себе ми не шукаємо нічого. Дайте нам підтримку і тим врятуєте своє право. Ось вам мій наказ! У три дні мобілізуйте всіх, хто здатний володіти зброєю і негайно займайте усі станції і залізниці. На кожній станції поставте своїх комісарів. Кожна волость, кожне село – формуйте загони і йдіть на своє повітове місто; від кожного повітового міста із ваших загонів по чотириста чоловік, кращих бійців пошліть на Київ і по двісті на Харків; коли є зброя – зі зброєю, немає зброї – пошліть з вилами, але наказ мій прохаю виконати і перемога за нами. Все інше я зроблю сам. Головний штаб при моєму штабові. Тільки з вашою підтримкою ми доб'ємося прав народів. Негайно організуйте владу народну. У кожному селі оберіть селянську раду, у кожному повіті – повітову раду, у кожній губернії – губернську раду. До ради мають право бути обрані представники всіх партій, які підтримують радянську владу. До складу рад можуть входити представники усіх національностей, пропорційно їхній кількості в Україні, себто: для українців представляється в раді вісімдесят відсотків місць, для євреїв – п'ять відсотків і для всіх інших національностей – п'ятнадцять відсотків. Під час такого розподілу не буде засилля окремої партії, чи нації. Глибоко вірю, що це в дійсності буде воля народна.

Хай живе свобода духу, совісті, зібрань, спілок, страйку, праці і професії, недоторканість особи, думок, оселі, переконань та релігій. Народ божий, любіть один одного, не проливайте братерської крові! Забудьте партійну ворожнечу, схиліться перед владою чесної праці! Хай загине влада насильства і влада капіталу!

Залізничники! Пошта і телеграф! Ви змучились. Зрозумійте нас. Перемога наша – перемога ваша. Народ український завоювань поза межами землі своєї не шукає, але своїм братам по праці, де б вони не були, завжди допоможе і іржавою рушницею, і останнім шматком хліба.

Уряд авантюриста Раковського і його ставлеників просимо йти від нас і не насилувати владу народну. Всеукраїнський з'їзд дасть нам уряд, якому ми підпорядковуватимемося і свято виконуватимемо його волю.

Я йду вперед, бо так вимагає народна совість. Резерв мій – ти, народе український і від тебе залежить доля твоя.

Всілякі убивства без суду народного, мародерства, безчинства, вторгнення до чужої оселі, незаконні реквізиції, агітація проти окремих національностей будуть присікатися на місці силою зброї.

Порядок необхідний, геть свавілля! Своїми заступниками призначаю товариша Тютюнника, товариша Горбенка і товариша Лисенка, котрим довіряю важке завдання.

Підпис: Отаман партизанів Херсонщини і Таврії Григор'єв. Помічники: Горбенко, Тютюнник, Терещенко, Масенко, Ясинський, Бондар, Павлов».

Остап передав універсал Аршинову.

- Алогізм, чи оксюморон, – Нестор підвівся і перем'явся з п'ят на носочки. – На самому початку фактичний заклик до антисемітизму, а далі пропозиція взяти євреям п'ять відсотків голосів у майбутній раді. Що скажеш Петре?

- Дещицю насмикано із петлюрівської преси, наявний більшовицький вплив, є і наш напруга.

- А як на мене, то переливання із пустого в порожнє, – говорив Остап. – Якщо вичленувати із цієї тиради суть, то вийде на один абзац.

- Пропоную надрукувати у нашій пресі, – зробив пропозицію Аршинов. – Звісно з відповідними коментарями.

Нестор кивнув, що значило – «Займись».

LXXXIV

На маріупольському засіданні комскладу махновської бригади, яке відбувалося 20 травня постало три питання: перше – григор'євщина і ставлення до неї, друге – перегляд взаємовідносин з Червоною армією, третє – реорганізація Другої Задніпровської бригади на Першу Українську повстанську дивізію імені батька Махна.

Нестор прочитав командирам секретний лист від повсталого отамана:

«Від комісарів, надзвичайок не було життя, комуністи диктаторствували. Мої війська не витримали і самі почали бити надзвичайки і знати комісарів. Усі мої вимоги закінчувалися присиланням комісарів, коли їх набралось 42 душі, коли вони мене край замучили я їх просто вигнав геть. Вони тоді оголосили мене поза законом. Ось я, позаконний отаман, ганяю їх за межі України. Доки на фронтах мій верх, до мене приєдналися кілька полків і ескадронів неприятельської кавалерії. Чи не час вам, батьку Махно, сказати своє вагоме слово тим, хто замість влади народу втілює диктатуру окремої партії?»

Нестор закурив, а потім присутні чекали доки у нього мине приступ кашлю.

- Знаю більшість із вас підтримує отамана особливо у питанні антибільшовизму, – витер хустиною куточки рота. – Однак делегатиму на нейтралітеті, а Григор'єв нікуди од нас не дінеться. Васю, пиши: «Наказ по бойових ділянках. Вжити найенергійних заходів для збереження фронту. Суперечка більшовиків із Григор'євим ні в якому разі не може вплинути на нашу міць. Не дамо послабити фронт. Доки не переможемо спільного ворога в особі білого Дону, ми залишаймося на фронті боротися за свободу, а не за владу політичних шарлатанів», – Нестор підписав наказ, звернувся до Аршинова: – Петре, це має бути опубліковане.

Слово попрохав Барон:

- Мені одне не зрозуміло. Ми, згідно домовленості, зберігаємо за собою виборність командирів, підпорядковуємося тільки в оперативному відношенні. Тоді поясніть чому ви підписали згоду про передачу командування бригадою якомусь більшовицькому призначенцю Чикиваню?

Нестор презирнувся з Озеровим.

- Товаришу Бароне, ваша компетенція здається культпросвітницька, то ж займайтеся безпосередньою справою, за яку отримуєте пайок. Однак відповім, більшовики можуть прислати навіть Папу Римського, суті справи не змінить. Тут вже навіть культпросвіт закликаю тримати очі в руках, а бійці і без того знають хто їх справжні командири. Андрію, – звернувся до Семенюти. – Твої хлопці біля Оріхово порубали продзагін, та не просто порубали, чому у чекістів були випотрошені тельбухи, а інші помирили на палях? Навіщо середньовіччя? За нами й так дурна слава тягнеться.

- Я тут ні до чого. – Андрій підняв долоні. – Це Платоша Туман. Його пімста. П'яні чекісти ніби то його матір згвалтували, деталей не знаю. А я не заперечував, нехай душу відведе.

- Я знаю що там було, – озвався Агатандел. – Сам Туман із Червоного Яру, матір правда згвалтували, розрізали живіт і напхали каміння, зашили. Також познувалися над малолітніми сестрами. Ото Платоша і лютує.

Нестор зблід.

- Цього Тумана після засідання до мене. Нарада завершена. Остапе, затримайся. Нестор несподівано розридався.

- У кого ми перетворюємося, друже? – несподівано перестав ридати. – Забери до себе цього Платошу. Найгірше, що ми не маємо права любити ворогів наших.

LXXXV

Засідання комітету КП(б)У Катеринославської губернії відбувалося в одному із номерів готелю «Асторія». Керував на засіданні голова Катеринославського Губкому Володимир Аверін. Присутні більшовики: Яковлев – голова олександрівської надзвичайної комісії, Іван Лепік – член катеринославського міськвиконкому, Тимофій Міхелович, Олександра Колонтай, начштабу Кримської дивізії Іван Петровський і Дибенко.

- Товариші, – почав Аверін. – В умовах григор'євського заколоту, ми постали перед черговою небезпекою – махновщиною. Від наших людей усе частіше приходять повідомлення про можливий військовий альянс між Махном і Григор'євим. Товаришу Лепіку, вам слово.

Лепік прокашлявся:

- Ми затримали махновську делегацію, – Лепік вилучив із нагрудної кишені папірець. – Горєв, Венгеров і Коваль це анархісти-набатівці. Зізналися, що мають намір потрапити до григор'євського штабу для узгодження майбутніх операцій, на випадок оголошення Махна поза законом.

- Махно дав слово не йти на цей альянс, – говорив Міхелович. – Сумніваюся, що тепер у нього подібні заміри. А те, що набатівці шукають зв'язок із Григор'євим, то маємо результат газетних злорічань на Махна.

- Я теж за Махна ручаюсь, – у Дибенка від похмілля блищали очі. – Принаймні зараз його чіпати не слід. На нього ще можна впливати адміністративно.

- Наївний ти Пашо, – втрутилася Колонтай. – Хіба не розумієте, він не такий простий фрукт, яким здається. Чхати хотів на нашу адміністрацію та і на будь-яку загалом. Він лише удає ніби слухає, а робить по-своєму. Ось подивитесь, Григор'єв рушить на Катеринослав, а Махно не стане у того на перешкоді.

Дибенко кволо відмахнувся:

- Облиш Сашо, не треба абракадабру фляворити. Григор'єв без штабу ніщо, а Тютюнник не піде на таку авантюру з Катеринославом, у нього інші інтереси – об'єднати пропетлюрівські загони, ну і звісно якщо батько не підтримає, а Нестор, запевняю вас, не дасть такої згоди, бо поклав око на григор'євське військо.

- І не лише на григор'євське, – перебив Аверін. – Він вдало обертає наші промашки на свою користь. Продовольча політика грає проти нас, до Махна схиляються червоноармійці, і він їх охоче приймає. Тут згоден з товаришкою Колонтай, чхати він хотів на адміністративні дорікання. Протокольно у нього червоноармійців немає, дезертири у цій махновській вольниці отримують нові імена разом з документами.

Дибенко вийшов, сказавши, що «треба». За ним поспіхом Колонтай. Коли зайшла до його номеру, підловила, як той дістає із шафи графін.

- Павлушо, – мовила докірливо.

- Вибач Сашо, макітра геть запеклася, нічого не варить. Треба лікувати.

- Це згубить тебе. Навчатися потрібно, я домовилася. Годі кочового життя. Я допоможу по дипломатичній лінії, оселимося десь у Женеві. Чи може тобі любо з Мах-

ном по степах циганити. Махно зрозуміло, він козачок, козачком помре, а я тобі великі перспективи пропоную.

- Перспективу... – Дибенко, хекнувши, випив стакан коньяку. – Мрії-мрії, тут якби свої не з'їли, а ти кажеш Женева...

LXXXVI

Перед Нестором лежало два повідомлення. Одне написане вельми каліграфічно, належало Дибенку, а друге далеке від каліграфії, але за змістом цінніше від першого. Дибенко запевняв, що попередить Нестора заздалегідь, коли над ним згустяться хмари. Другий лист написав Іван Петровський, де детально оповів про що йшлося на засіданні катеринославського КП(б)У. Петровський навіть написав, що Дибенко відлучався «хильнути».

Лев Зінковський подав кілька вирізок із газет.

- Більшовицька преса, – пояснив Лев. – Раджу ознайомитися.

Нестор прочитав заголовок – «Усі на захист своїх жінок і дітей» під світлинами порубаних жінок підписано: «Безчинства григор'євців».

- Звідки ж у них ці фото? – поцікавився Нестор.

- У тому то й справа, – Зінковський потер долонями. – У більшовицькій пресі забули додати, що ці, так звані банди, на той час як робилися ці фотокартки йменувалися – «доблесними червоноармійськими полками першої бригади Задніпровської Української дивізії».

- Гм... – Нестор перем'явся з п'ят на носочки. – Де Пантелеймон?

- У Нижньодніпровську в ЧК. Боюсь якби не розстріляли. Комдив Пархоменко дав розпорядження арештовувати махновських командирів.

- Пархоменко? Знайоме прізвище.

- Його брат у полку Білаша начштабом.

- Та ні, того знаю. Це той самий Пархоменко, який розстріляв у Січеславі дідуся Максюту з донькою... Я подзвоню Дибенку, нехай посприяє. Думаю відпустять.

Нестор підійшов до мапи, прикріпленої до стіни. Довго дивився на донбаську ділянку. Фронт розтягнувся на багато миль, не вирішені нагальні проблеми: бракує озброєння, необладнані лазарети. Польові не мають тентів, поранені лежать просто неба. Нестор наказав створити групу фітознавців, які зайнялися б заготівлею лікарських рослин.

Секретар приніс розшифровану телефонограму із Катеринославу. Повідомлялося, що григор'євці у місті підняли повстання, червоні відступають до Павлограду і Синельниково. Це значило, що червоні знімуть з бойової ділянки 8-му і 13-ту армії, залишивши неозброєних махновців супротив козацьких полків Краснова і Шкуро. Щоб завадити подібній ситуації Нестор вирішив поповнити денікінський фронт знявши війська, які охороняли Маріуполь і ті, що стримували продзагони.

- Пиши наказ, – звернувся до Харламова. – Бондарцю зняти два кінних полки і наступати вздовж Кальміуса на Старобешеву і Кутейниково. Денікіну тільки сюди дорога.

- Кутейниково охороняється бронемашинами, – попередив Дерменжі.

- Ми й не будемо атакувати, Бондарець не піде на правий берег. Нехай вперед йде підривна команда, псує телеграфні лінії і головне – не дати евакуюватися промисловості і важкій артилерії. Наказ Білашу формувати із резерву болгарські і грецькі полки зі школи Домашенка і Шаровського.

- Але ж батьку, біляки на зразок нас обшарпанці, голими руками воюють, – Озеров показав на карті ділянку. – Вони розтягнулися ледь не на триста верст.

- Денікін на подібне рішення й розраховує, що воюватимемо малими силами, – Нестор вказав на Таганрог. – Тут він тримає резерв проти нас – корпус генерала Слащова¹.

¹ Слащов Я.О. 1885-1929 – російський військовий начальник, генерал-лейтенант, активний діяч Білого руху в Україні.

Його знову почав душити кашель. Галина піднесла склянку з борсучим жиром і, незважаючи на його протести, змусила випити кілька ложок.

LXXXVII

Остапа викликали із Олександрівського району де з Агатандлом, Севою і Туманом під виглядом чекістів знищували продзагони.

У Волновасі ледь не потрапили до рук шкурівського розвідзагону, який прорвався у Махновський тил із Мосіно. Остапові хлопці встигли від'їхати, а він затримався для виконання Несторового завдання – відшукати сільських знахарів.

Шкурівці повісили двох селян, запідозривши тих у належності до махновщини.

Остап показав мандат згідно якого він урльопник² за станом здоров'я.

Козак у вовчій шапці вивчав документи, кидаючи з-під лоба підозрілі погляди, намагаючись спіймати на емоційній шамотні, та колишній «солдат» лише понуро зітхав, показуючи як йому шкода, що не має можливості захищати батьківщину «від хамлюг».

- Тобі має бути соромно, – говорив козак. – Ми проти антихриста воюємо, а ти на печі біля баби. Що ж там такого болить, що не можеш гвинтівку тримати?

- Пробував ваш благородь, та військовий хвершал каже – йди тифозуй дома, – Остап стояв перехеньблено, ховаючи голову у комір, хоча було спекотно. – Якщо не сконаю від тифу, то неодмінно до війська піду.

Інформація про тиф вельми збентежила козака, повернувши документи, старанно витер руки.

Шкурівці залишили у спокої, та невдовзі на шляху спинив махновський роз'їзд.

- Я Чорний Капітан, – представився Остап. – Проведіть до найближчого відділення розвідки.

- Щось ти дрібенький для Чорного Капітана, – сумнівався махновець, вдягнутий у синій петлюрівський жупан без рукавів на голе тіло, буйне волосся стирчало в різні боки. – Я чув він голіруч людину приб'є, а тебе б і мізинцем розчавучив.

- Не переоцінюйся, бика ловлять за роги, а чоловіка за слово. Прибудемо на місце на герць викличу. Назвись.

- Гнат Мальований.

Щоб не трапилося якої приключки, затриманого вирішили зв'язати. Стягнули ременями руки за спиною.

- Це твої люди? – питав Остап, їдучи на возу. – Як прибудемо на місце у знадобі станеш.

Мальований спохмурнів.

- Загалом-то ми на захист хуторів від чеки поставлені і не підпорядковуємося всяким-іншим... Та й шпигів усяких теж виловлювати, а ти фрукт доки не з'ясований...

Остап несподівано прибрав руки із-за спини, хоча тим, хто його спутував, здавалося заґрундьовали міцно.

- І все ж Гнате, невдовзі стрінемо моїх людей і сокупимо зусилля. Воно то звісно, хто не піде на війну й не буде убитий, та тобі й не доведеться багато ризикувати. Відволічеш увагу білих, доки ми поширудимо у небезпечних місцях.

Гнат ще більше спохмурнів. Вже зрозумів, що пропозиція Чорного Капітана невдовзі матиме форму наказу, підписаного батьком Махном.

LXXXVIII

Остапів загін, поповнений хлопцями Мальованого, йшов вночі берегом Кальміусу до мосту біля Роздольного. Мали завдання – знищити штаб полковника Соколовського, який відзначився каральними операціями в махновському районі.

Міст охоронявся «тридюймовкою» і двома кулеметами. Обома берегами на кілька миль тягнулася огорожа із колючого дроту вздовж якого постійно курсував кінний патруль.

² Урльопник – солдат у відпустці.

Залишивши загін у ярку Остап з Агатандлом, Севою і Платоном проповзли під колючою огорожею, зайшли у річку і поплили до мосту.

Чатовий на мосту, обпершись спиною на перила, кутив.

Хлопці вже лізли по опорах з ножами в зубах. Блискавично і тихо наскочили на обслугову гармати, потім на кулеметників, що вдалося без перешкод, бо солдати дрімали.

На мосту почулося кінське іржання, повернулася берегова варта. Хлопці зайняли місця убитих чатових.

З'явилося четверо вершників.

- Павле, чому вогонь потушили? – питав їздець.

- Демаскує, – глухо промовив Остап, ніби збираючись кашляти, низько опустивши голову.

- Яке ще демаскування? Махновці за тридцять верст.

Остап жбурнув ножі з двох рук. На двох інших наскочили Агатандел з Севою. Остап наказав вилучити все із кишень забитих.

При слабкому освітленні біля вогнища оглядав вилучені речі, документи і папери, серед яких знайшов світлину із зображенням молодої козачки і двох малих хлопців. Зітхнувши кинув фотографію до вогню.

Попереду виселок Роздольний, там штаб підполковника Соколовського.

Виявилося, що до гармати, на охороні мосту, лише два осколкових снаряди. Її потягнули на двох трофейних конях.

Пункти передової оборони проїхали без проблем. Остап начепив погони штабс-капітана. Грав роль офіцера-порученця Ставки у якого секретне розпорядження до підполковника.

Гармату підкотили до оселі Соколовського. За сигналом ракетниці інші хлопці увірвались у село зі свистами і пострілами. Сева вистрелив із гармати. Снаряд влучив у вікно, в хаті вибухнуло. Поспіхом зарядив знову. Другий постріл влетів у стріху. До хати вломилися Остап з Агатандлом.

Біля перевернутого ліжка лежав закривавлений чоловік із розірваним черевом, але ще живий.

- Соколовський? – спитав Остап.

- Я, – прохрипів поранений. – Застрель мене, або допоможи...

Остап вийняв із кобури підполковника «наган», звів курок, вложив йому в долоню.

- Отамане, село наше, – говорив Платон.

- Так-так, – Остап глянув на годинник, – тепер час його залишити.

LXXXIV

14 травня махновська бригада, переформована на дивізію, сумісно з червоногвардійськими загонами увійшли до Луганську.

Остап зміцнював позиції на станції Кутейниково, скориставшись трофейною артилерією. Всього захопили три гармати скопом з тією, що здобули на мосту.

Із різних бойових ділянок приходили невтішні звістки. Район Святодухово залишений 13-ю армією. Біля Авдєєвки шкурівці розбили полк Тура, самого командира винесли із бою з важкими шабельними пораненнями у голову.

На скликанні комскладу Нестор звинувачував у поразках більшовиків.

- Вони постійно переформовують свої частини, це якесь знущення. На передову кидають неоперених жовтодзьобиків проти професійних вояків. Якби ж то була одиначна придибачка, а так це системно.

- Ніякої алогічності, – говорив Остап. – Давно говорив у більшовиків постава свята, а нутро злодіїв. Вони забирають з фронту частини, бо вважають, що ті інфіковані махновщиною.

- Дурня все, маячня... – нервував Нестор. – Треба Святодухово чимось затулити. Доведеться знімати Ново-Михайлівський і дев'ятий кавалерійський.

- Гуляй-Поле залишиться без захисту, – зазначив Куриленко. – Фронт і так розтягнувся, щезла лінія. На одних ділянках ми заглибилися до них, на інших вони... А як тільки знімемо ці полки, то Гуляй-Поле постане перед небезпекою захоплення...

- Від перемоги у кількох кроках були... – Нестор стис кулаки. – Тепер Денікін перекинув на нас Слащева. Триватиме так і далі, то знімаємо війська і зосереджуємо навколо Гуляй-Поля.

Слово попростав Білаш:

- Тут ще одне. Червоноармійці, що йдуть на Україну погано постачаються їжею. Можна сказати зовсім не постачаються. Це зумовлює грабунки і зрозуміло – зіткнення з нашими частинами.

- Нічого дивного, – говорив Остап. – Тут теж своя стратегія. Ось подивіться, моляв, хохол-махновець глитаї¹ жирує, а червоноармієць який захищає революцію голодує. Менталітет у українців такий, на війну без сидору із хати не вийде.

ХС

Дев'ятнадцятого травня генерал Кутєпов² розпочав наступ на ділянці де стикалися махновська дивізія і тринадцята Червона армія, котру поповнили недосвідченими бійцями.

Червоноармійці побачивши дві танкетки почали масово тікати. Інтернаціональні полки, що склалися із росіян, латишів і китайців змела білогвардійська кіннота.

До Гуляй-Поля із Харківщини прибули анархістські загони Чередняка і Шуби, які заєдно нараховували півтори тисячі бійців. Озеров передав Несторів наказ зміцнити лінію Слав'янськ – Гришино. Але Чередняк із Шубою відмовилися виконувати наказ.

- Це не для нас, – говорив Чередняк. – Виступати на фронт – значить порушити анархічну традицію. Тобто виконувати накази новоутвореної влади більшовиків. Батько Махно збільшовичився раз у них на побігеньках, а ми приїхали захищати анархію, а не більшовизм.

Озеров повідомив про це Нестору, який у цей час командував двома недоукомплектованими грецьким і болгарським полками, які стримували натиск білих біля колонії Велика Янісоль, на річці Мокрі Яли.

Нестор прибув за три години на автомобілі.

Загони розквартирувалися у бараках де зазвичай живуть заробітчани-сезонники. Штаб Чередняка і Шуби тут же заарештували. Бараки оточили кулеметні тачанки, Сашко Пузанов наказав виходити і здавати зброю.

До роззброєних під'їхав верхи Нестор.

Саме запала темрява.

Декілька хвилин похмуро дивився на бійців. Ті стояли мов заворожені. У тремкому світі цієї миті багатьом батько Махно позірнївся містичною постаттю. «Люйсисті» особистої охорони стояли зі смолоскипами, довге волосся Нестора розвіювалося на вітру, а мерехтіння кидало на бліде обличчя відблиски вогників. Запанувала мертва тиша.

- Синки мої, – спокійно почав Нестор. – У той час, коли ваші брати проливають кров на полях битви, стримуючи навалу буржуазно-білогвардійської контри ваші командири мотивуючись якимись прозорими причинами відмовляються йти на фронт. І я хочу спитати вас – на який біс ви сюди приперлися? Яку анархію захищати? Чистоту анархізму? А що лишиться від тієї чистоти, якщо владу захоплять кадети? Вас розчавчать як жабенят. Тому я – батько Махно, закликаю приєднуватися до загальної справи – захищати надбання революції, а не ілюзорну владу більшовиків, яка на наші території не розповсюджується, і про це знає кожна гуляй-пільська псюка.

- Де ж наші командири? – почувлося із з'юрмища.

- Чи правда, що ви більшовикам служите?

- Більшовики наш тимчасовий стратегічний союзник і не більше. Ми сила автономна, за нами наші знамена і внутрішній устрій. До нас щоденно переходять черво-

¹ Глитаї – куркуль.

² Кутєпов Олександр Павлович 1882 – 1930 – російський військовий діяч, генерал, активний учасник Білого руху.

ноармійці, бо їм не до вподоби політика їхніх вождів. Так хто із нас збільшовичився, а хто змахновщився то ще питання. А товариші Чередняк з Шубою невдовзі займуть свої посади. З ними ведеться штабна співбесіда.

Коли вже відпочивав дома завітав Остап.

- Ну, що я скажу Несторе, вітаю, це перший крок до конфронтації з «Набатом». Ці загони підготовані для їхньої особистої охорони. І готуйся, із Новомосковську прибула ще одна залага під командуванням Марка Мрачного.

- Друже мій, поїж трохи, – благала Галина. – Остапе, скажи хоч ти, інакше нанівець змарніє...

Нестор згодився узяти кілька бутербродів.

У штабі зібралися всі набатівці. Мрачний – єврей років двадцяти семи, вдягнений у англійський однострій глиняного кольору, з блискучою голомозиною¹, на перенісці пенсне.

- Батьку, я з вами лятимуся, – мовив Мрачний без тіні загрози.

- Навіть не пояснюйте, – Нестор жестом запросив сісти. – Загони Чередняка і Шуби вже на фронті.

- Ви переформували відділи, – втрутився Алий. – Цим руйнуєте анархістську солідарність, над якою ми так довго працювали.

- Політична спекуляція, – підтакував Барон. – Бійці піддалися вашій агітації.

- Вже неодноразово чую цю дурню про анархістську солідарність та політичну спекуляцію. Мені фронт закрити нічим, кожна людина на рахунку, а тут прийшло півтори тисячі живоїдів. Та ні панове, теоретичні чвари залиште для внутрішнього використання, у військові ж справи не лізьте. У мене все. Марку, розквартируй людей і зайди до секретаря.

ХСІ

- Де Остап? Другий день не бачу, – питав Нестор Агатандла, який приїхав до штабу.

- З доповіддю від нього, – Агатандел простягнув лист. – Остап перебував у Сан-жарівці, вочевидь вже відступив до Туркенівки, до нас приєдналися хлопці Мальованого. Шкурівський отаман Соколовський не дає просипу, за сина мститься.

Нестор дав розпорядження надіслати Остапу в поміч сформований із розбитого полку Тура ескадрон.

Зайшов розвідник, повідомив, що на пологівському шляху біля балки Глибокої затримали чоловіка, який мав до батьки Махна листа.

«Будучи, як і ви, простим руським, який швидко висунувся із невідомості. Генерал Шкуро завжди із захопленням слідкував за Вашим скорим підвищенням, що рекомендує Вас неабияким руським самородком. Проте, нажаль, Ви пішли хибним шляхом, будучи залученим до кампанії з більшовицьким рухом, що губить Росію в ім'я якогось неймовірного інтернаціоналізму. Це завжди засмучувало генерала Шкуро. Але ось, цими днями він з радістю дізнався, що Ви схаменулися і разом з доблесним отаманом Григор'євим оголосили: бий жидів, комуністів, комісарів, надзвичайки! Інакше й не могло бути. Як талановитий руський, Ви повинні були рано чи пізно усвідомити свою помилку.

Генерал Шкуро вважає, що із прийняттям Вами цих гасел нам немає за що воювати. Якщо Ви визнаєте також, що наші політичні платформи близько стикаються, то Ви повинні визнати, що нам воювати дійсно немає за що. Генерал Шкуро пропонує Вам увійти у переговори, гарантуючи Вас та ваших уповноважених звільнити від всіляких репресій і переслідувань. Ім'я генерала Шкуро досить добре відоме і Ви можете йому довіряти».

Нестор відклавши листа, підійшов до вікна, закурив.

- Отже, із цього послання напрошується висновок, що Григор'єв таки має якісь стосунки з білими, а генерал невірно інформований стосовно наших розцурань із бі-

¹ Голомозина – лисина.

льшовиками, – Нестор перем'явся з п'ят на носочки, вернувся до Петра: – Що порадиш?

- Раз такі думки серед білогвардійців, то вочевидь це їм підсунули більшовики, аби знайти зайвий привід налаштувати проти нас громадську думку. Пропоную опублікувати листа.

- Добре друкуй, – Нестор звернувся до Озерова: – Які у вас новини?

Озеров надав повідомлення з фронтових ділянок. У Туркенівці хлопці Остапа відігнали білих за річку Мокрі Яли. У Луганську Кутепов витіснив 13-ту армію, зайняв місто, а кіннота Шкуро заглибилася у Таврію. Та найгірша новина прийшла у вечорі – під Святодуховим загинула рота Вертельника разом із командиром.

- Що з Борисом? – спитав Нестор Зінковського, який приніс це повідомлення.

- На ковлики порубали.

Нестор протер кулаками сухі очі. Хотілося плакати.

- Союзники драпають по всьому фронту, – Нестор вдягнув шапку, потім зняв.

Почав ходити по кімнаті. – Од нас залежить доля революції. Так, від нас...

ХСІІ

У зв'язку із тяжким становищем на фронтах Реввійськрада махновців оголосила по Павлоградському, Олександрівському, Маріупільському, Бердянському, Мелітопільському та Бахмутському повітах про екстрений гуляй-пільський військовий збір.

Відкривав скликання Нестор:

- Централізоване керування фронтом не виправдало себе. Те ми відчули на власній шкірі, підпорядковуючись єдиному командуванню, яке про фронтове становище орієнтується по застарілих повідомленнях розвідки. Життя бійців постійно залежить від якогось штабіста, часто нездари, котрому дідько знає що може забандюритися у макотирю. Полки краще воюють коли діють автономно і орієнтуються згідно бойової обстановки. Зв'язок налаштований за допомогою вістових собак, чи людей, так надійніше, надійніше від телефонних апаратів, від яких так сильно залежні більшовицькі штаби.

- Перепрошую, – озвався Барон. – Зараз, як ніколи, необхідна командна централізація. Те, що це змогли більшовики, не значить, що того не подужаємо ми! У більшовиків теж є дечому повчитися. Наприклад залучанню полонених військових спеціалістів, а не просто страчувати їх...

- І я б хотів доповнити, – узяв слово Алий. – Райони перетворилися на пугачовські станиці. Багато селян не знають за що воюють. Політичні орієнтації обмежуються – «прийде свій цар і все буде гоже». Треба щось віршувати із, так званим, «батьківством». Що не хутір, то «батько». І ви, Несторе Івановичу, всіяко гладите за шерстю. Саме поняття «махновщина» має бути викорінене, бо це взагалі заперечує зовнішній структурі анархічного устрою. Адже саме зараз постали перед можливістю оголосити на весь світ про створення першої анархістської колонії.

У штабі запанувала тиша, усі очікували реакції Нестора. Він посміхнувся і розвів руками:

- Вам і карти в руки. Беріть, організовуйте, а я поспоглядаю як то вам здолається впровадити подібний замір централізувати роздрібнені загони та перейменувати увесь рух. А мені й на фронті справ вистачить, то ж прошу за подібних нікчемниць більше не смикати.

ХСІІІ

Остап привів своїх людей до гуляй-пільського лазарету вже переповненого пораненими.

- Тісніться братки! Хто крайній у черзі до пекла?

Ніс на руках пораненого Петра Лютого, тому осколком порвало груди, вже відходив із життя. Остап заніс до хірургічного відділення. Поклав на підлозі.

- Дивись мені, – Остап пригрозив Петру кулаком. – Тільки спробуй-но завчасно дуба врізати. Ображусь, сто гам на поминках не вип'ю. Тримайся, бовдуре. У Петра почалася агонія.

- Добий, – прохрипів Петро. – Отамане, цигарник передай брату. Остап повернувся до лікаря:

- Життя можна уможливити? Лікар розвів руками.

- Що ж, – Остап витягнув «маузер». Закляклий від страху лікар дивився, як махновський командир застрелив товариша.

- Таке селяві¹, – тихо мовив Остап, наказавши Севі з Мальованим забрати тіло. На дворі сів під тополиною.

- Хто Сидіру скаже? – спитав Агат, подаючи фляжку з горілкою.

- Мені Агафошо, більше нікому. Дізнайся де Сидір до нього рушимо.

- Так багато людей гине, стільки робочих рук.

- Що ж тут зробиш Агафошо, без покійників і Бог з Дияволом залишаться без роботи.

Остапу не довелося оповістити Сидору страшну новину, той вже знав, передав лише срібний портсигар.

- Мені часто думається, що останній рік увесь цей жах мні просто сниться, – Сидір закурив із братового портсигара. – Нас усіх кінчать Піко, не буде того благоденства, яке обіцяє батько. Принаймні ми не побачимо...

XCIV

Нестор читав телеграму Скачко Раковському. Перехопили люди Лева Зінковського, якого нещодавно призначили начальником Донецького корпусу контррозвідки.

«Секретно. Якщо командування Південного фронту та РВР Республіки вважає що зараз постав момент зближення політики між Махном і Радурядом заснованої на домовленості між нами, то рішучі накази про відміну переформування махновської бригади в дивізію є перший крок до збройного зіткнення з військами Махна».

- Яка нісенітниця! – Нестор відкинув папірець з повідомленням. – Скачко сам дав згоду на реорганізацію. Дибенко зі Скачком на словах запевняють у сповірянні, а за спиною шпетять на всю...

Нестор вийшов на вулицю сів під квітучу яблуню, де відпочивав Остап, чистячи «маузер».

- Сипняк починається, – Нестор хльоскав прутиком себе по чоботу. – Скоро бійців не залишиться.

- Гадаєш білі благоденствують? – Остап сховав «маузер» і витягнув із халяви ніж, який почав гострити мантачкою. – Кирпата їх косить не менше нашого.

- Я наказав залишити ділянку Слов'янськ – Гришино. Шкуро розосередив військо на ескадрони, так більш ефективно шарпати наші знесилені війська. А маємо зберегти кулак.

- Це значить слід очікувати офіційний розрив.

- Дибенко попередить, для нього і штабістів гроші обіцяні.

Зайшли до хати. До Остапа підійшов Сева, щось шепнув на вухо.

- Несторе, тут боєць моєї чоти Харитон. Треба від алкоголізму вилікувати. Допоможеш.

За десять хвилин завели вкрай схарапудженого бійця, якого хитало вже не від хмілью, а через слабкість зумовлену страхом смерті.

Нестор сидів за столом, а Остап стояв посеред вітальні.

- Значить п'єш? – спокійно спитав Нестор.

- П'ю, батьку, – зітхнув Харитон.

¹ C'est la vie – фр. Таке життя.

- І ніяк без сього?

Боєць ще раз зітхнув, розвівши руками.

- Бажаєш позбавитись? Щоб навіки відвернуло від горілки?

- Хочу батьку...

Нестор вилучив з-під столу пляшку, накриту склянкою.

Остап налив, узяв чарку на долоню лівої руки, а правою робив над склянкою колові рухи, скоромовно нашіптував:

- Заклинаю, проклинаю, забороняю кізяком, майдаком, гайдуком і псячим хвостом... – Простягнув бійцю: – Пий Харитоне.

Боєць узяв чарку тремтячими руками. Зиркнув на Нестора. Той тримав напоготові «наган».

- Пий-пий, – посміхаючись мовив Нестор, постукуючи рукояткою по столу, – се щоб майдак¹ зміцнити.

Харитон випив і миттєво зблід, далі на обличчі виступили багрянні плями. Остап поклав долоню йому на тім'я і знову щось шепотів. Виштовхав зціленого із хати.

- І тепер не питиме? – спитав Нестор.

- Ні.

- А коли заярижить?

- Помре.

Нестор здригнувся, зіщулившись.

- Ачей таки ліпше було б його просто відшмагати. Ти одібрав у нього традицію.

- Не нашу традицію Несторе, не нашу! Чим швидше ця істина вкарбується в нашій свідомості, тим швидше здобудемо свободу. Рабство у наших головах, мій друже...

XCV

До кінця травня ситуація для повстанців склалася кепсько. Уздовж Азовського побережжя Денікін направив модернізовані частини з двома аеропланами розвідки і бомбардувальник. 2-га, 8-ма і 13-та армії під командуванням Ворошилова залишили Донбас.

31 травня 1919 року Виконавчий комітет Реввійськради Гуляй-Поля оголосив про екстрений з'їзд селян, робочих і повстанських делегатів де планувалася реорганізація військово-революційної ради, рішення про початок весняно-польових робіт, до яких мають залучитися більшість вояків. На з'їзді проектувалося залучити червоноармійських делегатів. Нестор розраховував загітувати роздрібнені загони розбитих армій.

3 червня до махновського штабу зателефонував Троцький.

- Дайте Махна, – прозвучало у слухавці Дерменжі.

Нестор, дізнавшись хто телефонує, навмисне не поспішав. Спочатку байдуже зиркнув на Артура, який тримав слухавку у простягнутій руці. Зробив вигляд, що дочитує важливі папери.

- Махно на зв'язку.

- Я голова Реввійськради республіки.

- Моя пошана, товаришу Троцький.

- Що це за бузувірство?! Чому оголена ділянка Слов'янськ – Гришино?

- А нікому там тримати оборону. Загинули усі.

- Що за жарти?! Негайно закрийте третьою бригадою!

- Яка до біса третя бригада? Немає такої, розбита до-цури! Ті, що залишилися воювати неспроможні. Голі-босі. Зброї немає. Почався тиф, лікувати немає чим. Від вас ніякої помочі. Із ким я затулятиму дірки? Де мають стояти ваші бійці?

- Лінію повинні закрити негайно, – монотонно наполягав Троцький, – це наказ. Застосуйте резерви.

¹ Майдак – замовляння на горілку.

- Які, до дідька, резерви?! – закричав Нестор, окреслюючи правицею наоколо себе. – Ви чи глухий, чи дурний. Немає чим прикривати! Чуєте, немає! Без допоміжного озброєння виконання вашого наказу значить неминучу гибель бригади! Чому ви, розраховуєтеся за боягузтво і внутрішнє банкрутство ваших командирів життям моїх хлопців? Восьма армія тільки шурхнула, ще й пил не опав, за нею тринадцята, друга... – три армії! Що я можу вдіяти? Од вас тільки відмови у проханні зброї і хоч якогось постачання.

- Та як ти смієш? – на іншому кінці Троцький од гніву багровів. – Ти розумієш різницю між тобою і мною? Я – головкомверх республіки! А хто ти такий? Таких, як ти я розстрілюю по кілька штук на день! Живцем згнуо!

- Та пішов ти на хер! У гузно мене поцілуй главкомверх лайножерів. Мухомор кудлатий, приїжджай до нас, бодай тобі хоч клозети довірили чистити, бо такі телепні навіть з гівнами не впораються. Ми тебе в клозеті поховаємо, там саме й посада твоя, таким пуделям місця в землі нашої немає, ми сцятимемо на твоє погане тіло...

Троцький кинув слухавку.

- Вітаю, мій друже, – Остап сміявся. – Троцький розстрілював лише за те, що ігнорували запрошення на його день народження, а подібних метафор ніколи не вибачить.

XCVI

У ніч з 6 на 7 квітня на станції Цареконстантинівка у вагоні зібралися махновські командири.

Нестор тримав папірець.

- Товариші, вже давно склалася туманна ситуація у стосунках із більшовиками. Офіційний розрив нашого і без того хибкого союзу – справа кількох днів. Неофіційно ми вороги вже давно. Я підготував документ про складення повноважень командуючого бригади, – Нестор показав папірець. – Офіційно йду в низи, працювати з народом. У полках залишаються наші командири, на них основна ставка.

- Мені не зрозуміло навіщо ця паперова тулятня? – питав отаман Правда. – Зразу до дідька усіх, як то зробив Григор'єв.

- Тут політика, – пояснив Щусь. – Звісно бригада, чи то ж дивізія, нізачо не ляже під більшовиків.

Галина простягнула Нестору окуляри. Щусь подав гасницю.

- Се телеграма, копії якої завтра підуть Троцькому, Каменєву, Зіновієву і Леніну. «Зараз я вважаю за необхідне дати пояснення своїй заяві, котра буде нижче.

Не дивлячись на те, що я вів жорстку боротьбу з білогвардійськими бандами Денікіна, проповідуючи народу лише любов до свободи і самостійності, не дивлячись на глибоко товариську зустріч і прощання зі мною відповідальних представників Радянської республіки, спочатку товариша Антонова-Овсієнка і потім товаришів Каменєва і Ворошилова. Останнім часом офіційна радянська, а також партійна преса комуністів-більшовиків розповсюдила про мене неправдиві свідчення, які негідні революціонера і важкі для мене.

Мене виставляють бандитом, поплентачем Григор'єва, змовником проти Радянської влади і Республіки у розумінні поновлення капіталістичних порядків. Я цілком розумію ставлення центральної влади до мене. Я абсолютно переконаний у тому, що центральна державна влада вважає усе повстанство у цьому несумісним із державним будівництвом у тому його розумінні, в якому це будівництво проводиться державною владою. Водночас з цим центральна влада вважає повстанство невід'ємно пов'язаним зі мною. Існує недружелюбство і ворожнеча центральної влади до повстанства, значить ця неприязнь переноситься головним чином на мене. Прикладом тому є чисельні статті радянської і партійної преси. Відзначена мною ворожнеча, а останнім часом наступальна поведінка центральної влади стосовно повстанства, за моїм глибоким переконанням, з роковою неминучістю

приведе до кривавих подій серед трудового народу, які виникнуть на внутрішньому фронті. Обидві ворогуючі сторони складатимуться із трударів і революціонерів. Я вважаю це великим, і ніколи не пробачним, злочином перед трудовим народом і його революції і вважаю за обов'язок зробити усе можливе для того, щоб запобігти цьому злу. Як революціонер-анархіст я протягом багатьох років боровся за ідеали соціалістів-революціонерів і за ці ідеали борюсь зараз. Найбільш вірним і точним засобом для запобігання злочину, що насувається, я вважаю звільнення. Центральна державна влада припинить підозрювати революційне повстанство у змові проти Радянської республіки і ставитиметься до нього з усією серйозністю, як до живого діючого творіння соціальної масової революції в Україні, а не як до підозрілого елементу, з котрим можна торгуватися через кожен набій. Наш важкий військовий стан просто саботувався у військовому спорядженні, обмундируванні. Завдяки чому повстанський фронт у всіх відношеннях потерпав від втрат, які можна було б не допустити.

Наполегливо прошу Вас звільнити мене з посади, яку займаю і надіслати спеціаліста для прийняття від мене усіх звітів.

Начдив: Батько Махно».

- Усе ж не зрозуміло, на який ляд військові спеціалісти? – знову питав Правда, розгладжуючи сиву бороду. – Бій так бій. Чи не думаєте з Мухомором замиритися?

Після знаменитої Несторової розмови з Троцьким серед повстанців назавжди причепилося до верховного головнокомандуючого прізвисько – «Мухомор».

Нестор прикурив від гасової лампи.

Заговорив приглушено. Ніби нишком, щоб не почуло стороннє вухо.

- Війну більшовикам можна було б ще три місяці тому оголосити. Я тисячу разів говорив і говорю, що з ними гратимемося в союзників доки не розгромимо паничів. Цією телеграмою я підкреслюю історичний висновок, який спливе у майбутньому – ми не зрадники. Гадаю, потрібно до Харкову послати делегацію. Можливо вдасться протримати формальний союз хоча б на місяць.

- Не хитруйте, батьку, – говорив командир Донецького полку Миргородський. – Привід потрібен, а не делегація. Самі розумієте, що після подібної телеграми за життя посланців не можна поручитися. Троцький неодмінно розправиться з ними, а вам зайве підтвердження вашого цього – «історичного висновку». Я згоден із Правдою – проти більшовиків потрібно виступати негайно, без всіляких телеграм-прелюдій. Денікін не піде зараз на Північ, йому конче потрібно об'єднання зі східними військами Колчака, лише тоді у нього виявиться перспектива наступати на Москву. Тому ваші авантюри слід розцінювати, як чергове загравання з більшовиками. Огляньтесь батьку, вони заколисовують вашу пильність, даруючи ордени, та командні посади.

Нестор, жмурячись від тютюнового диму, затиснувши у зубах цигарку, деякий час уважно дивився на Миргородського, потім довго тушив у попільниці.

- Моя пильність не похитнулася. Запевняю вас. Ще раз повторюю – привід до протистояння мають дати більшовики. Наша економічна база через війну ослабла, а більшовики щедрі на обіцянки. Народ має осмислити відмінності між нами і ними, а ця неоднаковість останнім часом згладжується. Хоча більшовики у пресі знайшли ярміз підкреслити цю різницю, усе найгірше приписують нам. Люди ж мають знати, що ми, це – чітке життєве упорядкування, а більшовики – зрада, підступність, продзагон, надзвичайки, одним словом – біда. А з нашими людьми нічого не трапиться, це вже буде занадто.

ХСVII

Нестор сидів у купе штабного вагону, Галина допомагала з паперами. Зайшов Аршинов, кивнув Галині, прохаючи залишити їх на одинці.

Аршинов помітно нервував, збирався з думками.

- Не тягни Петю, знаю анархісти залишають мене, ти напевняка якусь поважну причину віднайшов.

- Барон їде у тили більшовиків, – говорив Аршинов, полотніючи від страху, бо знав цей нерухомий погляд ще з каторги, за яким могло критися що завгодно: спалах гніву, чи навпаки – сміх.

- А ти куди їдеш?

- Буду писати книгу. Історію махновського руху. Матеріалу накопичилося багато, потрібно знайти затишок, зосереджено попрацювати.

Нестор посміхнувся:

- Патетично.

- Ніяких хвастоців. Намагатимуся бути максимально об'єктивним. Можливо махновщина і не є чистою в анархічному розумінні, однак на сьогодні це єдиний у світі потужний форпост анархізму.

- Чому ж анархісти наче шури залишають цей форпост?

- Сам розумієш, з більшою вірогідністю твоє військо знову перетвориться на вільну партизанщину, а «Набату» потрібен надійний притулок. Такий можна знайти лише у підпіллі.

Насправді Нестору байдуже, що анархісти вибувають із Гуляй-Поля. Залишалися потрібні: Алий, Волін і Чорний.

Без стуку зайшов Остап.

- Ось, Остапе, Петро книгу починає, історію махновського руху, – у голосі чулася печаль.

У Остапа це повідомлення викликало сарказм, говорив із глумливою чемністю:

- Мої вітання Петре Андрійовичу. Історія махновського руху, кажете? Звучить. А я б на вашому місці якось по іншому підійшов би. Щось на кшталт – «Слово о полку махновському».

- Подумаю, – Петро не образився на кепкування, йому хотілося швидше залишити махновську територію.

Нестор на прощання обійняв його.

- Їдь, усе розумію. Завжди можеш повернутися.

Потяг рушив до Полог, у купе зайшли Маруся з Бджойстеком.

- Що треба? – невдоволено спитав Нестор.

- У тебе більше немає зобов'язань перед більшовиками. Дай можливість сформувати терористичний загін.

- Тепер очікуються важкі бої, кожен багнет у знадобі, не до витівок.

- У такому разі, давай гроші. Я створю сама бойову групу.

- Спробуй без грошей.

- Потрібно купувати зброю, динаміт...

- Марусю, – Нестор наморщив лоба. – У мене армія на утримуванні, усіх треба нагодувати, вдягнути, захистити. Врешті бійці без зобуви. Скільки ж хочеш грошей?

- Два мільйони.

- Гм... А чому не двадцять два? Марусю, наша казна до двох мільйонів не дотягує.

- У мене є свідчення, що каса бригади має більше, – втрутився Вітольд. – У вас, товаришу Махно біля десяти мільйонів. До того ж у порогах приховане золото, яке у Денікіна відібрали.

- Он воно як... – Нестор зловісно посміхнувся. – Які розумні чужі гроші рахувати. То може почислиш у скільки обійшлася купівля зброї у Петлюри? Скільки коштувало обладнання лазаретів? Петлюра за зброю запросив п'ятнадцять мільйонів, хоча від поляків отримав її безкоштовно. Як ці розходи у вашому кредиті? Я можу взагалі ні копійки не дати.

- Якраз не можеш! – спалахнула гнівом Маруся. – Ти насправді збільшовичився, немає уже анархічної жили...

Нестор вдарив кулаком по столу:

- Як же ж набридли з цією вашою жилкою, торочите одну байку. Остапе, викинь їх геть!

Остапу в поміч прийшов Сева. Марусю з Вітольдом виштовхали на малому ходу з потягу. Нестор жбурнув Марусі під ноги дві пачки грошей.

- Сто тисяч! Тільки тому, що колись дружили. Шукай печеного льоду без мене.

ХСVIII

На Несторову телеграму Троцький відреагував арештом махновської делегації на чолі з Озеровим. Махновців розстріляли без суду.

Тим часом із ростовського напрямку Добровольчеська армія розпочала наступ. Махновці розсіялися по селах, перетворившись на «мирних» селян.

Нестор зі своєю «батьковою» сотнею відійшов на пробуток у віддалені степові хутори, проігнорувавши наказ Дибенка відійти до Харкову, створити лінію оборони. На це відповів: «Денікіна битиму сам, вже до горлянки осоружила ваша бюрократія. І хлопців зі своєї землі нікуди не поведу».

Згідно рішення махновського штабу із підпілля мали вийти через три тижні після закінчення посівних робіт.

Нестору конче потрібні ці тижні, бо знаходився на межі фізичного виснаження і нервового зриву. Мобільними загонами, які шарпали денікінські фланги і обози керували Каретник з Куриленком.

Нестор цілими днями з хуторськими хлопчачками вудив на ставках рибу. Остап завжди поруч, теж з вудкою, але не ловив, зазвичай щось читав, або вовтузився з «маузерами».

- Як тут гарно Остапе, – говорив, жмурячись від задоволення. – Краса, хоч очі паси. Як мало потрібно для щастя. Чому ж знаходиться хтось кому наше щастя поперед горла? За час одруження із дружиною як чоловік тільки оце тут живу. Спимо на ліжку, роздягнутий, а не на тачанці між боями...

Остап закryw збірку Ніцше.

- Міг би Несторе відповісти, що доля наша така, але все прозаїчніше. У нас родючі землі і ми працьовиті, інші народи, котрі живуть на камінні мають рабовласницьке мислення, для них робота це війна. До того ж твоє щастя тут, це чийсь незручності десь. Багато хто має чималий пожиток від того, що інші воюють між собою. Наприклад Жорж Максим, винахідник кулемета, зразок якого стоїть на кожній нашій тачанці вельми некомфортно почувався б, якби ми припинили вбивати один одного із його кулемета. Кожен наш труп, це чийсь прибуток. Війна мила тому, хто не йде воювати.

ХСІХ

Після двотижневого відпочинку Нестор із сотнею отаборилися у колонії Марієнталь.

В обід від рибальства відволікли двоє хлопчиків:

- Дядьку Несторе, дядьку Несторе! – босоногий вістовий мчав з пагорба, спотикнувшись покотився прямо під ноги Остапу.

- Приїхали! – кричав інший хлоп'як.

- Червоний прапор, – додав перший, оправившись від падіння.

Нестор потріпав одного за чуприну, дав хлопцям по срібній монетці.

- Тепер Несторе, воюватимемо на три фронти, – Остап теж дав хлопцям по монетці. – Дибенко привіз попередження про твою позаконність.

- Що порадиш?

- Об'єднуватися з Григор'євим. А я піду на альянс із Петлюрою, домовлюся про нейтралітет.

Нестор перекинув через лікоть сірий картатий піджак. Обидва пішли на пагорб. Остап у чорному мундирі контрастував із Несторовою білосніжною вишиванкою.

Спускаючись з пагорба Остап помітив у далині як блимнула лінза бінокля.

- Павло Юхимович нас розглядають, – Остап теж спинився щоб подивитися у бінокль. – Бронепоезд або у Чаплино, або у Покровському.

Дибенко чекав на призьбі хати, де квартирували Нестор з Галиною і матір'ю, курив і бездумно спостерігав за двома червоногвардійцями, які лагодили колеса фургону, поруч стояв автомобіль з піднятим капотом, водій заливав у радіатор воду. Над головою начдива бовтався бінокль, почеплений на сухій гілці.

Нестор запросив Дибенка до хати, мати з Галиною приготували гречаники зі сметаною, насмажили гарбажійки¹.

- Непогане у тебе життя, Несторе Івановичу. А наші війська голодують.

- Хто ж вам винен? Троцький розраховував, що в Україні його банди очікує мана небесна? Я про це неодноразово попереджав командування і тебе особисто, що недостатнє постачання призведе до грабіжництва і антагонізмів з українським селянством.

- Не про те зараз мова Несторе. Прийшов попередити...

- Деталей не треба, і так знаю, раз ти тут.

- Правильно зрозумів, від дев'ятого червня махновщина оголошена поза законом. Мандати на твій арешт маємо я і товариш П'ятков. У Чаплино бронепоезд, завтра буду тут із двома каральними полками. Сподіваюся тебе тут вже не застану.

- Павле Юхимовичу, останню пораду вислухай. Доки не пізно тікай від більшовиків. Прийде час кишки випустять і також оголосять поза законом. Бо не вміють твої однопартійці цінити людей, ними керує жага влади. Якось пригадаєш моє слово, та пізно буде, уже матимеш якесь смішне звинувачення на кшталт мого²...

Дибенко нічого на це не відповів. Торкнувшись двома пальцями козирка, вийшов.

Нестор штовхнув Остапа, який задрімав на возу:

- От, Остапе, чом ніколи не віщуєш нічого доброго, – підійшов до Галини: – Сьогодні поїдеш до батьків. Феня з тобою. Матір теж десь сховаю.

- Я можу бути поруч тебе. Хіба не зугарна воювати? Кулемет знаю...

- Галю, – узяв її за руку. – Я маю шість поранень і не вгадати яке чергове, може і останнє. Це не природно жінкам гинути у боях, з мене Тіни досить.

- У тому, що чоловіки гинуть теж немає нічого природного.

Вона поцілувала його у щоку і відчувала солону вологу.

С

За десять верст від Єлисаветграду з південного напрямку впродовж п'ятисот сажень махновці розібрали рейки. Операцією керував Пантелеймон Каретник. У деяких місцях закладали вибухівку і підривали. Подекуди рейки зав'язувалися вузлом. Таким чином перекривали шлях потягам із одеського і миколаївського напрямків звідки мали вирушити червоноармійські бронепоезди.

Махновці без перешкод захоплювали невеличкі населенні пункти, змітаючи на шляху червоноармійські частини. Полонених рядових брали в полон, переправляючи на острів Хортицю, там формували нові частини і відправляли на білогвардійський фронт, теж саме робили з білогвардійськими полоненими, тільки ці йшли проти червоних. Комісарів і офіцерів у полон не брали.

Махновський польовий штаб розташувався у Добровеличківці. Розгортався наступ на Єлисаветград. Перед наступом Нестор наказав провести артпідготовку. Три далекобійні гармати протягом години обстрілювали укріплення. Затим у наступ пішли кавалеристи Щуса і Марченка. Піхотинці пересувалися на мажарах і тачанках.

Червоним після артобстрілу вдалося перегрупуватися, зміцнитися у центрі міста і контратакувати.

Каретник наказав відступити до села Компаніївка.

¹ Гарбажійка – цибуля-сіянка.

² У 1938 р. командуючий Західного Чорноморського узбережжя, член ЦВК депутат ВР СРСР Павло Дибенко був звинувачений і страчений як агент США і Німеччини. Виправдовуючись, Дибенко запевняв у листі Сталіна: «... я американською мовою не володію»

До махновського штабу прийшли посланці від Григор'єва, який із залишками військ перебував у селі Сентово, що неподалік Олександрії, де раніше була головна ставка отамана. Основне угруповання Григор'єва було розбите звідними силами Ворошилова і Пархоменка.

- Прийшов час, – говорив Остап як залишилися на одинці. – Отаману конче потрібен цей союз. Однак, незважаючи на поразки, амбіційніший за тебе. І у нього одеська скарбниця.

- Завжди мерзоту пропонуєш, – відмахнувся Нестор.

- Нічого не вдієш, мій друже, це політика природного відбору. Не відкусиш палець ближньому, він тобі голову відгризе.

СІ

Представник Григор'єва прибув на автомобілі у супроводі п'ятих вершників. Зайшовши до штабу, намагався вгадати хто саме батько Махно. За описами нібито підходили усі – кожному приблизно тридцять років, невеличкі, у всіх довгі волосся. Погляд зупинив на Остапові і Несторі. Врешті обрав Нестора, підійшов козирнув і гучно відрпортував:

- Батьку Махно, отаман уповноважив передати, що на ваше запрошення прибуде на вечерю.

- Отаман сам прибуде, чи зі штабом?

- Так точно, зі штабом.

- Ти май колишній офіцер?

- Так точно. Прапорщик Бондар. Служив у Воронежському корпусі Скоропадського. Після розформування примкнув до отамана.

- Значить вже і під петлюрівськими та червоними знаменами повоював...

- Так точно.

- То ж якщо отаман перейде до мене, то станеш махновцем?

- Так точно.

- Чарку оперезаєш?

- Так точно.

- Слухай, угавкався. Відповідай просто – «так», або «ні».

Остап підніс чарку і огірок. Прапорщик зняв картуза, перехрестився і залпом випив. Його відвели до інтенданта Данила Зотова, молодшого брата Лева Зіньковського.

Командири зібралися на нараду.

- Батьку, Григор'єв не чистий на руку, – говорив Щусь. – Ходять поговори, що він якшається з біляками, виконує потаємні директиви ставки генерала Романовського.

- Я теж так думаю, – погоджувався Чубенко. – Дарма не пустомолотимуть. Треба вкрати отамана.

Нестор слухав ніби то не уважно.

- Все розмови... Звісно знаю про ці перегуди. Чи водиться отаман з кадетами чи ні зараз не важливо. Потрібні його люди, якщо їх візьмемо не ми, то візьме Троцький. А до прабатьків одправити завше устигнемо. Доки що для таврійських селян Григор'єв визволитель від надзвичайок.

До хати зайшов вістовий.

- Батьку, з вежі повідомили, їде блакитна тачанка, авто і три десятки охорони.

- Легкий на спомин, – Нестор дав знак усім виходити на зустріч гостям.

За півгодини ескорт Григор'єва спинився біля штабу. Зустрічати вийшов Нестор з Галиною, командири залишалися на порозі.

Із блакитної тачанки зійшов чоловік років тридцяти п'яти, невеличкий на зріст, широкоплечий, пригорблений. Вдягнутий у австрійську «союзницьку» уніформу, котру у свій час отримували петлюрівці. На лівому рукаві помітний слід шеврону, на грудях окрім портупей перехрещувалися ремінці від планшету і кобури з «парабелумом», із халяви чобота визирала рукоятка ще одного револьверу.

Григор'єв зняв картуз, пригладивши долонею чуба. З отаманом вийшов високий чоловік у цивільному, але по виправці видно, що людина військова.

- Це Тютюнник, – шепнув Остап, який тихо підійшов, під приводом подавання Нестору окулярів. – Найрозумніший із усієї зграї.
Нестор порукався з Григор'євим.

- Отамане, радий бачити.

- І я батьку, не зменш врадуваний, – Григор'єв вказав на Тютюнника і на інших, що спішилися: – це мої заступники – Юрко Тютюнник, Горбенко і члени Реввійськради.

Пішли до хати де накрили стіл. Нестор представив свій штаб: братів Саву і Григорія, Білаша, Щуся, Чалого, Куриленка, Чубенка, Трояна, Лепетченка, Пузанова і начальника оперативної частини Чучко.

Нестор простягнув отаману папірець, копію «Універсалу».

- Я уважно ознайомився. Справедливо. Плануєте національне розмежування у правлінні і саме цей пункт йде врізнобіч з нашими анархічними позиціями. Для анархізму не існує націй, делегація обирається виключно за розумових ознак. Та ми дійшли висновку, що цей пункт свідчить, що на вас має вплив петлюрівське минуле.

Нестор говорив і глядів кудись над головою отамана. Григор'єв слухав дивлячись у тарілку. Тепер переконався, що у батьки Махна дійсно язик добре причеплений. Сам отаман перед масами ніколи не реферував, зазвичай мовлянами виступали командири, Григор'єв здебільшого займався складанням оперативних планів, де-інколи писав прокламації, які поспіль редагував Тютюнник.

Після третьої чарки усі стали більш розв'язними. Нестор з Григор'євим вийшли на ганок. Григор'єв звернув увагу на Остапа і Агатандла, які сиділи на возу, ліниво грали в карти. Здивував одяг цих махновців, один в однострої офіцера капелівського полку, другий у мундирі кіннотника Сірожупанної дивізії часів догетьманської УНР.

- Бачу батьку, у тебе теж офіцери служать, а я чув ти їх як я жидів...

- Чому серед твоїх людей охижілий, розгнуданий антисемітизм? І, наскільки знаю, ти не лише не перешкоджаєш, а навіть потураєш.

- Іч, який ти батьку, хіба моя у тому провина, що жиди самі те провокують. Надзвичайки-катівні виключно жидівські, комісари – суцільна жидня. Один Лейба Троцький чого вартий. Тут уже ніякими універсалами не втихомирити. Знаю, що і у твоєму війську не все так гаразд... Але ж не про це тюльку ганятимемо, і не для цього я приїхав.

- Так. Маємо сокупити зусилля. Тим більше ворог у нас єдиний. Свого часу не підтримав тебе за стратегічних причин, мені конче необхідно тоді денікінський фронт утримати, а суперечка із більшовиками його б послабила. Скажу чесно, багато моїх командирів не у захваті від подібного союзу. Більшість хлопців симпатії більшовицькі тримають. Доки я для них авторитет. Уб'ють мене, підуть до червоних. Сьогодні отамане відпочиваємо, а завтра нарада, там і будемо домовлятися.

За плетінем двоє махновців зчинили сварку, погрожуючи один одному обрізами.

- А вони не постріляють один одного? – непокоївся Григор'єв.

Нестор махнув:

- Не постріляються. Це Качан з Торбою, вони родичі.

Куми клацали затворами, та, як і передбачав Нестор, далі мовної дуелі не заходило:

- Ось я тобі, паскудо, кулю та в пузо, – погрожував Качан.

- Ратиці із гузна витягни спочатку, я тобі туди оце дуло загоню, – відповідав Торба.

- Ти бурдюк басурманський, сурло собаче, я тобі шаблею пузо подіркую, та й піску насиплю...

- А я тобі, щуряче око, кишки на багнет накручу і на опудало почеплю, бо у мене ворони не годовані...

- А щоб твоя язїбаба із чортом повелася!

- А щоб твоя срака по шву розійшлася!...

Нестор пішов, а Григор'єв ще довго стояв із задоволенням прислухаючись до колоритної сварки.

СІІ

Згідно домовленості між Махно і Григор'євим командуючим зведених сил обраний отаман Григор'єв, начальником Реввійськради – батько Махно, начальник штабу – Григорій Махно.

Контррозвідка потаємно спостерігала за оточенням отамана, відділ Зінковського займався збором компромату.

На підтвердження факту, що отаман має потаємні стосунки з денікінцями для махновців ставала відмова Григор'єва виводити своє військо на зіткнення з білогвардійцями. Резигнацію¹ отаман мотивував тим, що ніби не бажає розбазарювати сили на мізерію, зберігаючи їх до головної битви.

Нестора розбудив Хома Качан.

- Батьку, – Хома прокашлявся і говорив тихо. – Там до вас прийшли...

Нестор зиркнув на годинник:

- Десята година, чому раніше не підняли? Так спатиму, то ворога просплю.

- Якраз не проспали, – у Качана на обличчі з'явився відтінок таємничості, підморгнувши, вийшов.

Зайшов Куриленко, який запросив двох у селянських подільських опанчах, але Нестору не важко визначити що то за селяни: харапутні руки, акуратні зачіски і виправка.

Один із прибулих, кивнувши на Куриленка, звернувся до Нестора:

- Отамане, до вас секретна справа.

Нестор дав знак Василю. Піднявся з лежанки, накинув на плечі кітель і взув без онуч чоботи.

- Пане отамане, – заговорив другий. – Маємо лист від начальника штабу Романовського.

Нестор поморщив лоба, намагаючись пригадати хто такий Романовський.

Перший тихо заговорив:

- Півтора мільйони карбованців два тижні тому, як і домовлено, переправлені вам із інструкціями. Ставка досі не отримала підтвердження про отримання.

Нестор відкашлявся. Підійшов до столу жестом запросив гостей сісти.

- Півтора мільйони значить... Гм... Отримав звісно, видно наш вістовий десь забарився. Де лист?

Офіцер вилучив із-за пазухи конверт.

Нестор розгорнув, вдягнув окуляри, пішов читати біля вікна.

«Полковнику, отаману партизанських загонів Таврії і Херсонщини пану Григор'єву. Від командуючого зведеного полку отамана Шкуро, генерал-лейтенанта Романовського.

Наказую тримати фронт уздовж лінії Миколаїв – Одеса проти більшовиків і махновських червоногвардійських частин. За Махном по можливості не вступати у бойові дії, знайти компроміс, потім розглянути варіант заміни своєю людиною. Відомо, що Махно втратив колишню популярність серед селянства Катеринославщини. Пропонуємо цим скористатися. Подальші дії Вашого штабу обговорюються з інструкторами, котрі передали це послання.

Начальник штабу: підполковник Шифмер-Маркевич

Командуючий: генерал-лейтенант Романовський».

Нестор акуратно згорнув лист.

- Гм... Може що на словах звелів сказати? – спитав спокійно.

¹ Резигнація – відступ.

- Із більшовицької преси стало відомо, що Махно поза їхнім законом, пропозицію генерала Шкуро відхилив, а також дізналися про ваше об'єднання, тому генерал пропонує усунути махновський комсклад, коли батько залишиться без вірних людей, а там незабаром самого і ліквідувати.

- Ліквідувати... – знову мовив тихо, перем'явшись з п'ят на носочки. – Гм... Особисто ви, якої думки про Махна?

- Його злет пояснюється історичним збігом, напливом пугачовщини. Певно, свого часу він дуже вдало зробив ставку на політичній царині. Але його час поволі спливає.

- Він випадково став знаменом, – додав другий, дивуючись чому «Григор'єв» зблід, – на тлі мужицької вакханалії, а насправді звичайний розбійник.

- Ну раз так, – Нестор вихопив револьвер. – То по вашій вірі нехай вам і буде.

Стріляв по черзі то в одного, то в іншого. Коли вистріляв барабан, заскочили Качан з Куриленком і Чубенком. Офіцери лежали на підлозі стогнали. Револьвер Нестора лежав на столі, із дула цівкою дим, сам спокійно спостерігав за пораненими.

- Тихцем до Левка їх.

Нестор негайно скликав засідання командирів, ознайомив із листом.

- Григор'єву амба, – говорив Щусь. – Негайно оприлюднити перед григор'євцями.

- Не варто, – заперечив Білаш. – Цілком можлива провокація з боку більшовиків, або ж денікінців.

Остап підняв руку, прохаючи слова:

- Шановні, а чи нікому не спало на думку, що подібну писульку Григор'єв теж міг отримати тільки про нас. Маючи одеський золотий запас, спокусився якимись півтора мільйонами... Якщо так, то він зовсім дурний.

- Вкрасти отамана ще встигнемо, – Нестор закурив і звернувся до Зінковського: – Спробуй дізнатися деталі, мо' Остап вірно говорить.

СШ

Антагонізм між махновцями і григор'євцями щодня зростав. Частішими ставали бійки, які інколи переростали у поножовщину і перестрілку. Григор'єв не проявляв себе як організатор порядку, часто перебував у запої.

За наказом махновського штабу були створені загони кінної міліції, яким дали право наводити порядки будь-якою метою. Порушників спокою сікли батогами і закривали у льосі.

СIV

У червні до села Піщаний Брід в'їхав військовий кортеж. Тачанка у супроводі двох десятків вершників.

Кортеж спинився біля будинку Андрія Кузьменка, колишнього жандарма. Із двору вийшла Галина.

Нестор сплигнув з тачанки, поправляючи портупю, підійшов до дружини, поцілував.

- Ось, приїхав Галю, – мовив дещо ніяковіло. – Веди з батьками знайомитися.

- Тато зачав'ядів, на двір не виходить зовсім.

Андрій Іванович Кузьменко приземкуватий літній чоловік з сивою бородою і довгими бакенбардами. У Галини його очі, уважні, трохи журні.

Нестор переступив поріг. Пішов до господаря. Під час кожного кроку дзвеніла амуніція.

Після рукопотискання Андрій Іванович вказав на стілець.

- Ось, значить який ти, – господар не приховував невдоволення. – Сідай раз прибув.

До хати зайшов Лютий, тягнучи великий кошик з харчами.

Хутко накрили стіл.

- За знайомство, – Нестор підняв чарку. – Приїхав за вашою дочкою.

Старий більше спохмурнів.

- Не хотів такої долі своїй дитині. Та видно то кара Божа, за гріхи мої... Що за життя у вас, ніби ті цигани по степах гасає. І не вінчані, хіба ж то сім'я. Страмота богопротивна...

- Ми сучасна родина, – Нестор, оперезавши чарку, почувався більш розкутим. – Єдине надійне вінчання – наші почуття.

- А я кажу, не називатиму тебе зятем доти, доки не поберетесь по-людськи у церкві. Не буде мого благословення цьому собачому пошлюбленню.

- Обережніше старий, можу й не зважити, що ти батько моєї дружини...

- А ти своїми горлорізами не лякай, вже заляканий.

Галина щоб запобігти конфлікту, обережно торкнулася Несторового плеча.

Нестор відмахнувся. Підвівся.

- Галю, збирайся.

Після того, як вийшов, до хати знову зайшов Лютий, тільки тепер з валізами.

- Це батько зібрав для вас деякі дарунки...

Старий поморщився. Його обійняла Галина.

- Тату, він усе робить щиросердно. Прийміть його.

- Обійдуся і без його гостинців.

- Дарма ви так. Його теж треба зрозуміти. Тепер усім важко, а йому як нікому.

- Немає мені до його справ ніякого діла. Сама обрала долю, сама і страждайся.

Галина на прощання поцілувала батька.

CV

Нестор з Григор'євим рибалили на річці Інгулець. Верхи під'їхав Чубенко:

- Товариші отамани, мерщій до села, шторм назріває. Хтось пограбував кооператив Шульця, якому Реввійськада надала охоронну грамоту.

Нестор зібрав вудку, пішов до тачанки де сидів Остап, читав Канта.

Першою на сентівський майдан прибула Несторова тачанка.

Махновці і григор'євці розділилися, кричали один на одного.

Нестора з Григор'євим всадили поруч на стільцях. У середину кола вийшов Чубенко.

- Товариші, сьогодні фактично скоєний злочин проти Реввійськади. Двоє григор'євців, незважаючи на категоричну заборону чіпати господарства, які під опікою ревкому, пограбували крамницю ще й до смерті залупцювали господаря. Ми здали цих негідників ревтрибуналу, де керують все ті ж григор'євці. І щоб ви думали? Їх відпустили, а ще два дні тому отаман наказав розстріляти двох махновців лише за те, що ті викопали на попівському огороді відро картоплі. Бо піп, сплачує данину безпосередньо в казну Григор'єва, а не в армійську.

Григор'єв побагровів. Повернувся до Нестора:

- Батьку, як розуміти слова Чубенка? Це він каже чи Реввійськада?

Нестор низив плечима:

- Треба дослухати, а там з'ясуємо.

Олексій продовжував звинувачувати отамана:

- Григор'єв від першої миті об'єднання показував дволичність. Наші бійці гинули у боях з кадетами, отаман свої частини відводив подалі від денікінського фронту. Не надавав нам підтримки, а кидав військо на червоні ділянки звідки ніякої загрози. То може згадати варто Плетений Ташлик, де наші розвідники наткнулися на шкурівців, а отаман і тут не надав бійців, щоби узяти їх у полон, хоча мав сили. Григор'єв продав куркулям обозне продовольство: фураж і зерно, колоністу Шварцу за спирт віддав кулемет і підводу набоїв. То ж думаю усіх цих фактів достатньо, для оголошення отамана і його приспівників ворогами революції, білогвардійськими наймитами.

Григор'єв скочив, вихопивши «парабелум». Повернувся до Нестора:

- Батьку, поясни поведінку Чубенка. Чом мовчиш?

- Я від свого імені кажу! – говорив Олексій. – Повторюсь. Ви, Григор'єв, білогвардійська шоха.

Отаман направив на Чубенка револьвер, та у відповідь клацнуло кілька десятків затворів.

- Годі, – Нестор підвівся. – Ходімо гомоніти до штабу.

Григор'єв пішов у супроводі охоронця, кремезного грузина, з Нестором пішли Чубенко, Каретник, Колісник і Троян. Чубенко тримав за спиною зведений «біблій».

Стали по різний бік столу.

- Я вимагаю пояснень, – Григор'єв бив кулаком по столу. – Що це там Чубенко такого наговорив? Хіба мої люди не гинуть у боях з троцькістами? Те, що не пускаю своїх людей на білогвардійський фронт не значить, що і я з ними. Чому не скористатися слабкістю більшовиків і розгромити одним ударом? Опісля і з біляками розібрався б.

- Уточни отамане, – перебив Чубенко. – Більшовиків одним махом зібрався бити у союзі з Денікіним. Чи точніше до тебе звертатися – полковник Григор'єв?

- Мені твої звинувачення вже поперек горла, – говорив крізь зуби отаман. – Їхня осівка у твоїй особистій неприязні до мене, та до мого штабу. Батьку, чому відмовчуєшся?

- Зважую, – сухо відповів Нестор.

- А це основа? – Чубенко кинув на стіл лист Романовського. – Адресувалося тобі, але потрапило до нас.

Григор'єв потягнувся до револьвера, що в чоботі. Та Чубенко випередив, вистреливши в обличчя. Куля влучила над лівою бровою. Отаман схопився за голову, стримуючи багрян timer струмок.

- Ох, батько, батько... – тихо і осудливо простогнав.

Відштовхнувши грузина-охоронця кинувся до виходу.

- Не упустіть! – крикнув Нестор. – Бийте отамана!

Навздогін Григор'єву полетіла злива куль. Куток одвірка розлетівся на щепки, поранило в плече, вдалося вибігти на подвір'я. У штабі залишалися Нестор, Колісник і грузин-охоронець. Страж направив револьвер на Нестора, та Хома устиг вибити зброю. Грузин з Колісником, зчепившись, каталися по підлозі. Нестор підхопив пістолет і зопалу розрядив обойму, цілячись у грузина.

Тим часом Григор'єв перетнув подвір'я. Наступна куля влучила у стегно. Тут хтось із-за плетіню вистрелив отаману в груди, той упав. Підбіг Чубенко, добив трьома пострілами.

Коли хлопці повернулися до штабу там все ще тузилися охоронець з Хомою. Каретник вистрелив грузину у скроню. Скривавлений Колісник виліз з-під убитого. Із шести вистріляних Нестором куль, лише одна влучила у григор'євського охоронця інші отримав Хома.

Підвівшись пригрозив Нестору кулаком.

- Дурень криворукий, щоб тебе..., стріляти навчися, а тогди за пістолет хапайся.

- Ну-ну, – говорив спантеличено Нестор. – Якби я йому у потилицю не влучив він би тебе задушив.

До штабу забіг Качан.

- Батьку, там оточили штаб отамана. Терещенко відмовляється здаватися. Засів із кулеметом. Остап питає може гранатою.

На вулиці чулися кулеметні черги. Терещенко з кількома штабістами зайняв колову оборону.

Оцінивши ситуацію, наказав Пузанову:

- Бий із гармати.

Осколковим пострілом покінчили з опором.

Зайшли до штабу.

Знайшли казну з грошима різних країн: французькі франки, англійські фунти, американські долари. Коштовності у вигляді золотих прикрас, камінців. Остап припустив, що все це колишня власність одеського банку.

Роззброєння григор'євців відбулося без кровопролиття. Більшість перейшла під махновські знамена. З'ясувалося, що Юрко Тютюнник з двома сотнями ще раніше пішов від отамана на з'єднання з Холодноярською республікою¹. Бондарець утік із десятком бійців у невідомому напрямку.

Нестор наказав наступати на Олександрію. Червоні частини вибили однією атакою.

До Петрограду, Москви, Києву і Харкову махновський штаб розіслав телеграму:

«Всім! Всім! Всім! Нами убитий відомий отаман Григор'єв. Підпис: командуючий – батько Махно, начальник оперативної частини – Чучко».

CVI

Засідання махновського комскладу відбувалося у приміщенні Олександрівського театру. Стенографували, Галина і Федора Гаєнко – польова дружина Лева Зіньковського.

- На моє переконання товариші, убивство отамана Григор'єва виправданий крок і як ідейна необхідність, а також як історична акція. Відомо, що нас махновців неодноразово звинувачували і звинувачують в антисемітизмі. Прояви на ділі траплялися, однак подібне явище для нашого грандіозного руху невластиве. Діяльність Григор'єва від самого початку його перебування у Херсонщині та Таврії мала контрреволюційний характер. За благословення отамана здійснено сотні єврейських погромів. Тому всю історичну провину за покарання я беру на себе.

На цьому засіданні створений Статут Повстанської Армії України махновців, який розповсюдили серед бійців:

«Усім командирам по піхоті: бригадах, полках. По кавалерії: полках, ескадронах і взводах. По артилерії: дивізіонах, батареях. Усім без виключення революційним повстанцям:

1. Завдання нашої революційної армії і кожного повстанця, що до неї вступив, є чесно боротися за повне звільнення трудівників України від всілякого гноблення. Тому кожен повстанець має пам'ятати і слідкувати за тим, що серед нас не може бути місця особам, що прагнуть за спиною чесних революціонерів до всякої поживи, до розбою чи пограбування мирного єврейського поселення.

2. Кожен революціонер-повстанець повинен пам'ятати, що його особисті так і всенародні вороги є особи багатого буржуазного прошарку, незалежно росіяни вони, євреї, українці і т.п. Ворогами трудового люду є також ті, хто охороняє буржуазну несправедливість, пригноблення, себто - радянські комісари, члени каральних загонів, надзвичайні комісари, що їдуть по містах і селах і знущаються над трудовим народом, який не бажає підкоритися їхній продовольчій диктатурі. Представників таких каральних загонів ЧК та інших органів народного гноблення, кожен повстанець повинен затримувати і супроводжувати до штабу армії, а коли чинитимуть опір розстрілювати на місці. За насильство над мирним населенням, до якої б національності вони не належали, винуватців очікує ганебна смерть.

3. Всілякі самочинні реквізиції і конфіскації, а також обмін у селян коней і бричок без мандату начальника постачання забороняється під загрозою сурової відповідальності. Кожному слід пам'ятати, що самовільна реквізиція приваблює до лав Повстанської Армії пройдисвітів, що прагнуть власної наживи, дає їм можливість під іменем революціонера-повстанця коїти підлі справи, що ганьблять наш визвольний рух. Закликаю усіх повстанців-партизан самим слідкувати за порядком і честю істинно революційної Повстанської Ар-

¹ Холодноярська республіка – нетривале державне утворення на території України в районі Холодного Яру, що в Черкаській області.

мії. Боротися зі всілякими несправедливостями, як у своєму середовищі, так і середовищі народу, якого ми захищаємо. Не може бути несправедливості серед нас, не може бути од нас образи жодному сину чи доньці трудової людини. І хто покриє себе ганьбою, той накликає на себе кару Народної Революційної Армії.

4. В інтересах революції і боротьби за наші ідеали необхідна у всіх частинах сама серйозна товариська дисципліна. Необхідна повна повага і послух до обраних вами командирів. Цього вимагає вся серйозність справи, яку ми доведемо до кінця і яку ми, за відсутності дисципліни, можемо втратити. А тому наказую усім командиром в обов'язок вести разом з повстанцями найжорстку у своєму середовищі і у своїй справі дисципліну.

5. Пияцтво вважається злочином. Ще більшим злочином вважається показуватися повстанцям Революційної Армії у нетверезому стані на вулиці.

6. Під час переїздів з одного села в інше, кожен повстанець має бути у повній бойовій готовності. Ставлення до мирного населення у селах передусім має бути ввічливе, товариське. Пам'ятайте, товариші командири і повстанці, що ми діти великого трудового народу, кожен трудівник і трудівниця є нашими братами і сестрами. Справа за яку ми боремося - велика справа, котра вимагає від нас невтомності, великодушності, братерської любові і революційної честі. Тому, закликаю повстанців-революціонерів бути істинними друзями народу і вірними синами революції. У цьому сила і запорука перемоги.

Командуючий Революційною Повстанською Армією України - «батько» Махно».

Остап, Агатандел, Сева, Мальований, Туман сиділи колом на ряднині під грушею, їли. Остап дочитав Статут.

- Нестор утопіст. Зараз основний кістяк армії складається із гультіпак пропалених війною, вони живуть нею. Ось ти, Агате, повернеш після війни до плужка? Чи ти, Платошо? Отож. Про себе мовчу, бо великих труднощів завдає пригадування який вигляд мають граблі. Таким чином на жнива біля батьки лишаться кілька сотень голворізів на кшталт нас. Не буде війни ми підемо шукати її по світу, і не одмінно знайдемо, або ж створимо свою.

- Чом на мітингах не виступаєш отамане? – питає Мальований. – Навіть ловкіше паничів-анархістів говориш. Дядя Волін і той так не потягне.

Гнат показав зміст польової торбини.

Остап зітхнув:

- Батько Махно узяв на себе історичну відповідальність за усунення Григор'єва, то я відповім за ваші п'яні пики. Наливай.

CVII

Тридцятого червня Добровольчеська армія зайняла міста: Царицин, Катеринослав, Харків. Третього липня Денікін віддав наказ про загальний наступ на Москву.

Повстанська армія вкотре розсіялася, розчинившись у загальній українській масі. Нестор із своєю сотнею в районі Кічкаса перейшов на правий берег і отаборився в хуторі Мокроусово. Через вістових мав постійний зв'язок із загонами, серед яких розповсюдив наказ:

«Не давайте ворогу спокою ні вдень ні вночі, ні на хвилину, ні на мить. Громіть обо-зи. Рішучий напад, потім відхід. І так постійно. Нехай золотопогонники не знають сну і нехай їхнім постійним супутником стане страх, утанаженість. Обстрілюйте авангард. Стріляйте із-за рогу, блокуйте в балках, кидайте на шляхах бомби».

За тиждень Нестор оголосив чергове об'єднання армії, бо білогвардійський тил послаб через постійні атаки партизан-махновців. До війська приєднувалися роздрібнені загони петлюрівців і червоних. Нестора зі своїм загonom залишив Остап, за його словами пішов до Петлюри.

Коли сотня проходила біля Піщаного Броду Нестор порадив Галині перевезти батьків до безпечного місця.

Сам не став заходити до будинку тестя.

- Тату, пожалуйте себе і маму, – вмовляла Галина. – Прийдуть чекісти уб'ють вас.

- Через які радощі хату полишатиму? – гарячкував Андрій Іванович. – Я що циган який. То бандиту твоєму слід галасвіта тікати. А мені чого, я хіба винен, що моя дочка лигається невідомо з ким.

- Тату, чекісти навіть вагітних жінок ріжуть лише за те, що вони жінки рядових повстанців, що вже про вас казати...

- Не треба Агафіє, марниці теревенити, – Андрій Іванович відмахнувся і скривився. – Не може руська християнська душа такого скоїти, як ти кажеш. То твій бандит юдить, казна-що нашіптує, а мене хоч убий не повірю. То його харцизяки по селах ріжуть та грабують, хіба не знаю... А як прийдуть, я так і скажу – «я людина не військова, то нема чого до мене чіплятися». То ж доню, годі баляндраси точити.

- Татусю, рідний, то ж і не християни зовсім...

Та Андрій Іванович дійсно не хотів слухати. До неї підійшла мати, обійняла.

- Відчуваю доню, не побачимося.

На дворі почулося іржання коней, зайшов Харламов.

- Матінко, час їхати.

Галині вдалося умовити брата Степана з дружиною приєднатися до махновського обозу.

CVIII

Махновський штаб розташувався у Добровеличківці. Із Єлисаветграду приїхав Григорій Махно. Нестор зразу відзначив, що у брата недобра звістка.

Григорій зачерпнув келих води і довго пив.

Нестору урвався терпець, вдарив долонею по столу:

- Годі! Не в театрі, говори.

- Погані новини брате, треба якось Галі сказати.

- Дідько! – Нестор вдарив по столу тепер вже кулаком. – Батьків?

- До путя не знаю. Та достеменно відомо, що старого огулом із кількома до стінки і хату спалили.

- І хто ж?

- Чекістська каральна експедиція, командував Затонський.

Нестор пригадав руського чоловіка із апарату Леніна. Звернувся до Щуся, який щось писав у записничку.

- Бери роту і спробуйте хоча б когось у полон.

Федосій зняв з бильця персидську шаблю, стрімко вибіг.

Нестор лишився на одинці з братом. Деякий час мовчки дивився у вікно. Щусь віддавав команди кавалеристам, ті сідали коней.

- Важко Грицю, ой, як важко... Скільки на мені крові.. Омеляша, Карпо, а тепер до Галини дібралися...

Григорій обійняв брата.

- Йди відпочивати, я сам скажу Галі.

CVIX

Дорогою до Піщаного Броду Нестор не втішав Галину. Вона сиділа відвернувшись. Феня на козлах поруч Лева Зінковського, який керував бричкою.

Галина заплакала, як тільки побачила згарище батьківської домівки. Спалено усе подвір'я, залишилася лише криниця посеред двору. Брат Степан побіг розшукувати матір, бо селяни повідомили, що жива, переховується десь по сусідах.

Тим часом примчав від Федосія Яків Хмара.

- Батьку, загін червонопузих умітель розгромлено. Та Затонський водно зі штабом ушився, залишивши своїх. Є полон.

Нестор поїхав до школи, де біля загиблих селян роздягали захоплених чекістів.

Селяни прохали віддати на самосуд. Один цілував Нестору кисть, прохав помститися одному за згвалтовану жінку.

- Годі, – Нестор прибрав руку. – Забирай образника.

Щусь спішився, подав селянину кавказький кинджал.

- Законне право, – говорив посміхаючись Федосій.

Селянин повільно відходив до зв'язаного образника, який катався по землі, намагаючись підвестися. Селянин вдарив кинджалом ніби шаблею. Але удар вийшов слабким, лише розсік шкіру на лобі. Та другим ударом чиргикнув по горлу. Кров, що бризнула подіяла, ніби червона ганчірка на бика. Чоловік оскажено наносив удар за ударом. Закривавлений чекіст кілька хвилин борсався у калюжі крові, а селянин охоплений жагою крові, вже накинувся на іншого.

- Смерть їм! – кричали селяни. – Прости нам батьку, не повірили.

Селянина утихомирили виплеснувши на нього цеберку води. Полонених повели за село, де Платон вишикував у шеренгу. Потім по черзі бив сокирою, яку завжди носив за поясом, розбиваючи черепи. Незабаром сімнадцять чоловік лежало порубаних, Платон озирнувся ніби перевіряючи чи не лишилося кого живого.

Тим часом Галинин брат знайшов матір. Вона переховувалася у погребі сусідів. Галина, побачивши її, розридалася. Домнікія Михайлівна йшла зіщулившись, притискаючи до грудей кулачки, вдягнена у пальто, подароване колись Галиною, з-під хустки стирчали пасма сивого волосся. Галина зрозуміла, що мати перебуває у стані протрації і не усвідомлює, що довкіл діється.

- Галю, усе обійдеться, – говорив Степан. – Час потрібен. Заспокоїться. На її очах батька катували.

СХ

30 серпня 1919 року Добровольча армія зайняла Київ. Із радянського керівництва в Україні залишилися роздрібнені банди чекістів і червоноармійців.

1 вересня у Добровеличківці повстанське командування разом із представниками «Набату» розробили нову стратегію бойових дій. Переобрали Реввійськраду, яку очолив лівий есер Лашенко, військовим контролером призначили Хохотву, раніше він командував кавалерійським дивізіоном, Всеволод Волін зайнявся культурно-просвітницьким відділом. При обозі організували трофейні команди, які мали вести ретельний облік захопленого майна і розподіл трофеїв. Армія поділилася на чотири корпуси: Перший Донецький – командир Калашников, Другий Азовський – командир Трохим Вдовиченко, Третій Катеринославський – командир Гавриленко і Четвертий Кримський – під командуванням колишнього комполку григор'євської армії – Павловського. Штаб армії розділений на два відділки, перший займається стратегією, другий проблемою постачання. При штабові організована військова інспекція. Чубенко мав інспектувати особливий відділок, Дерменжі – зв'язок, Дорош – кавалерію, артилерією піклувався червоноармійський спец – Морозов.

СХІ

2-го вересня Добровольча армія витіснила махновців із Єлисаветграду.

На польовому засіданні махновського штабу, що відбувалося просто неба, Нестор, схилившись над розстеленою на хмизові картою окреслював план маневрів.

- Йдемо до Піщаного Броду, далі уздовж Синюхи до Умані, далі по білогвардійських тилах повертаємо в Гуляй-Поле.

- А Петлюра? – питав Морозов. – На правобережжі у нього потужні осередки.

Нестор витер спітніле чоло:

- З Петлюрою домовимося. Ворог спільний. Отаман тепер виснажений, а ми без зброї.

СХІІ

Розвідка сунула балкою, за якою йшла «батькова» сотня. Основні сили махновців пішли західніше Умані.

Розвідгрупа мала обстежити східні підступи Умані на роздоріжжі розійшлися, вершники рушили балкою, а троє в екіпажі поїхали головним шляхом. Екіпаж нещодавно належав Григор'єву. Макар Качан з Яковим Домашенком їхали у переваги-ваги, кучером молодий чотирнадцятилітній повстанець Семен Шевченко.

Яків роздивлявся барабан револьвера.

- О-хо-хо, – закрив барабан. – І з чим воювати? Один набій лише...

Яків підвівся, тримаючись за плече Семена, подивився без потреби у бінокль.

- Не сьогодні-завтра очікуймо серйозних зіткнень з паничами, – Яків знову меланхолійно глянув на револьвер. – Денікін неодмінно зніме проти нас війська із московського напрямку, а вони будуть злі-презлі... Хоча ми так пошарпали їхні обози, не скоро оговтаються.

- Не віриться, – позіхав Макар. – Для офіцерні ми зграя телепнів із самопалами. Несподівано Семен спинив екіпаж, забрав у Якова бінокль, і щоб вище став на козли.

- Дядьку Яшо, білі, – показав уперед.

- Розвертай, – скомандував Качан, всаджуючись за кулемет. – Жени хлопче.

На пагорбі з'явилося кілька десятків вершників.

Макар зробив коротку чергу, кулі лягли під копита коней.

- Ходу Сьомо, ходу! – кричав Макар.

Бричка рушила по житньому полю. Їхала важко. Козаки стріляючи влучили у правого пристяжного, бричку підкинуло так, що Макар випав. Семен потягнув віжки, але Качана вже підстрелили і він махав, даючи знак не спинятися. Яків сів за кулемет, зробив коротку чергу і «максим» заклонило. Поранений Макар відстрілювався із револьвера, один із козаків добрав способу наблизитися і відсік йому голову. Тачанку стрімко оточували. Вершник рубонув шаблею пораненого правого пристяжного, замахнувся удруге, та Семен шмагонув козака батою, висмикнувши того із сідла і тут же уперіщив іншого, який намагався заплигнути на козли. Домашенко застрелив одного із гвинтівки, стріляв доки не скінчилася касета. Висмикував набої із кулеметної стрічки. Семен тим часом відчайдушно відмахувався батою ніби шаблею. Козак направив на хлопця карабін, і ось вже мав натиснути на гачок, як був застрелений останнім набоем із Якового револьвера.

На іншому пагорбі з'явилися вершники, Яків впізнав Галинину конячку Діану.

- Нуж бо, Семене! На тебе батько дивиться!

Семен шмагонув ще одного, а Якову вдалося зарядити гвинтівку і вибити із сідла двох вершників. З пагорба допомогли вогнем. Біло-козаки відступили.

- Якби не кучер, то амінь, – говорив Яків, опинившись серед своїх. – І треба отакої, батою від ескадрону відбився.

Нестор обійняв хлопця, тричі поцілував:

- Таких би орлів сотеньку, я б пішов пекло завойовувати, – потім звернувся до Колісника: – Нехай видадуть йому провіанту і мануфактури.

СХІІІ

26 вересня Нестор з Азовським корпусом Вдовиченка зробив на півдні прорив у тил денікінців, повернули до Таврії, відтягуючи за собою у погоню елітну кінноту. Тим часом Григорій Махно із двома полками мав зробити прорив зі сходу, розчищаючи шлях до Олександрії, а далі – до Катеринославу.

27 вересня о четвертій ранку Григорій повернув полки до села Перегонівки, де наткнулися на артобстріл. Кавалерійський наліт махновців був відбитий.

- Вперед піхота! – командував помічник Григорія Сидір Лютий, сам поранений у плече повів в атаку піхотинців. – Вперед братки! Позаду – тьма, попереду – слава! За волю, за землю! За батьку Махна!

Ескадрон на чолі з Григорієм прорвався до «мертвої зони» куди не лягали снаряди. На зустріч вийшли летючі козацькі загони. Почалася січа.

Летіли іскри від шабель, падали відрубані кінцівки. Ніби капустані качани каталися людські голови. Обидві сторони ошаленіло билися. Кому відсікало руку, хапав шаблю в іншу і бився доки не падав від втрати крові.

Охоронці Григорія загинули, сам пропустив шабельний удар у голову. По полку полетів клич про загибель командира. Однак махновці не припинили натиску, витискаючи денікінців до річки Синюхи. Наступаючих махновців стріли два кулемети. Денікінці спромоглися зорганізувати уцілілих, на підкріплення підійшли резервні сили. Здавалося наступ повстанців захлинувся. Та з флангів ударила «батькова» сотня. Протягом години були знищені три денікінські полки: Перший Сімферопольський, Другий Феодосійський і П'ятий литовський.

Сім тисяч бійців Добровольчої армії потрапило до полону. Їх відправлено на острів Хортиця.

Тіла Григорія і Сидора повезли до Перегонівки. Нестор із Савою власноруч рили могилу для брата і побратима.

Галина приїхала до села у вечорі. Зайшла до хати, де Нестор із Савою поминали Гриця. Сиділи за столом удвох перед пляшкою вина, пригорнувшись один до одного.

- Дуже дорогою ціною платимо за все, – говорив плачучи Нестор. – Ти останній брат. Через мене уся сім'я страждає, навіть Галині родичі...

Сава обійняв молодшого:

- Війна братчику, тут не лише ми втрачаємо. Хто як не ти зміг би підняти повстання. Я пишаюся, що у мене такий брат... Треба якось матері сказати...

CXIV

Остап від Петлюри повернувся 1 жовтня з потужним загonom, що складався із сімдесяти бійців. Його сотня поділялася на три чоти, командували Агатандел, Мальований і Сева.

З Нестором зустрілися на хуторі Добрянка.

Пішли удвох до річки.

- Із чим прийшов Остапе? Бачив Петлюру?

- Бачилися, спілкувалися. Багато розпитував про тебе.

- Ну тепер моя черга розпитувати.

- Цікава людина, але здебільшого утопіст. Здійснення його програми тепер неможливе через слабе підґрунтя. Для такого прожекету час потрібен і терпіння, а він намагається забити козирем супротивника ще на початку гри, не знаючи, що у прикупі. Єдине у чому згоден із отаманом, що Великоросія – сифіліс на тлі України. Я також ніколи не любив Росію, росіян і загалом вважаю, що немає такої нації як руські, є – фіно-угри і мови немає російської, є український суржик, або – малоукраїнська мова. Нам би слід відібрати у них наше законне право йменуватися русинами, а їм вказати, сим татаро-бурят, на місце. Але, нажаль, для цього потрібно багато часу.

- Ти перейнявся петлюрівською політикою, – Нестор журботно посміхнувся.

- Петлюрі бракує твоєї простоти, хитрощів і практичності Київський і Чернігівський райони відгукнуться на його заклики, але отаман не зможе забезпечити. Він типовий теоретик.

Нестор сидів замислений, подекуди кидаючи грудки у воду.

- Він поділиться зброєю? Знаю у нього є.

- Позавчора Кабінет міністрів Директорії прийняв рішення про об'єднання усіх українських антибільшовицьких сил. То ж я офіційно уповноважений передати батьку Махну запрошення на переговори.

- Що ж ти соплі жував? Ханьки тут м'яв про фіно-угрів. Давай листа!

Петлюра писав:

«Маю честь запросити отамана повсталих селян Лівобережної України «батька» Махна на мирні переговори стосовно взаємних бойових дій проти денікінсько-більшовицького фронту».

Нестор посміхнувся:

- Хитрить отаман.

У Жмеринці знаходився політичний відділок петлюрівців куди негайно делегували Волина і Губенка. До штабу отамана відправили Івана Шпоту. Нестор гадав, що така колоритна особистість складе відповідне враження на Петлюру. У Шпоти козацька зачіска – довгий чуб-оселедець намотаний на ліве вухо, «шевченківські» вуса, говорив літературною українською, вдягнутий у чорну вишиванку, темно-сині гендевери¹ перепоясані широким шкіряним паском на якому бовталися гранати, кобура і піхви з кинджалом. Збоку стара турецька шабля. Синій жупан. Та найвиразнішим доповненням слугував шрам, який пересікав праву сторону обличчя від брови до щелепи. На думку Остапа Іван дещо загонистий для дипломатичної роботи, однак суперечити не став.

СХV

Перед петлюрівським штабом Шпоту роззброїли. Івана зустрічав офіцер у чорній черкесці з червоними вилогами. Штаб розташовувався у волосному правлінні. Шпоті сподобався вузький кавказький пояс на офіцерові; зі срібними наборами, оздоблений блискучими камінчиками.

Зайшовши до приміщення Іван зняв кубанку і перехрестився у куток з іконами. Та тут побачив ще одного офіцера, що сидів за столом, тільки це полковник Добровольчої армії. Іван оскаженів, бо відразу пригадалася згвалтована денікінцями дружина. Схопився за пояс, та піхви пусті, кинджал забрали.

Кинувся на полковника з кулаками:

- А ти, що тут робиш, паскудо?! – ударив спантеличеного офіцера по вуху, зваливши зі стільця.

Встиг ударити ще ногою. Його скрутили і вивели із штабу.

Полковник, тримаючись за ушкоджене вухо підвівся і хитаючись підійшов до стільця. Ооскаженіло глянув на сотника:

- А ви, панове, виявляється дволичні.

- Що ви, – виправдовувався спантеличений сотник у черкесці з кавказьким поясом, – це наша людина, просто нещодавно від махновців перекинувся.

Полковник не повірив.

Тим часом двоє петлюрівських офіцерів намагалися втихомирити Івана.

- Фарисеї! – кричав Шпота. – Я про все доповім батькові.

- Чом гарячкуєте, шановний, – говорив старшина Яровий. – Це просто полонений, а ви накинулися ніби вовк на овечку.

- То чого не зарубали білопузого?

- Тому, що ми армія, а не банда, – роздратовано відповідав Яровий. – Ваш батько теж не вбиває полонених, на скільки мені відомо. Он, уся Хортиця заповонена.

У вечорі Шпота рушив назад і вранці звітував Нестору про поїздку.

- Ну й нехай домовляються, – говорив Нестор Білашу. – Петлюра хоче зберегти сили, а ми тим часом більше один одного ухайдокували. Напевне ще й зброєю їх постачає. Значить прийде час то і Петлюру вкрадемо.

Згідно нової домовленості Петлюра видав махновській армії безкоштовно вагон набоїв до «мосіна» і два вагони продає за п'ятдесят тисяч золотом. Згідно договору про нейтралітет і на сумісні бойові дії на ділянках проти троцькістів і денікінців, після перемоги Петлюра зобов'язався залишити махновцям певну територію для побудови «махновії» – вотчину Махна – Гуляй-Поле і прилеглі повіти.

СХVІ

Добровольчу армію витіснили із Умані і Олександрівську. На лінії Гришино – Синельниково повстанці захопили два панцерника «Полковник Запольський» і знову відбили «Солдата». Останній перейменували на «Бронепоезд імені Григорія Махна», повстанці називали просто – «Григорій».

¹ Гендевери – шаровари.

Махновці вийшли із Умані. Неподалік села Крутенького розгорнули корпуси для наступу на схід. Два корпуси вишикувалися в каре, яке простягнулося на сорок верст.

Перед наступом Нестор виїхав на пагорб, звідки через мідний рупор звертався до авангарду війська, його слова передавалися ланцюгом по війську.

- Синки мої! Вкотре ми перед вибором – воля, або смерть! Багато хто із цього бою не вийде, але кожен знає, що ім'я його навечно вкарбувалося у велику книгу народної революції. Це ім'я визволителя, яким пишатимуться нащадки і слава його не згасне довіку, доки існуватиме людство! – Нестор вказав нагайкою на схід. – Там люди, у яких одна мета – повернути панам назад рабничів, такими вони йменують вас! Вас – вільних від прашчурів. Колись більше сто років тому царат начепив на наших прадідів ярмо, а тепер підлі奴жаки намагаються начепити ярмо на вас. Якимсь ви присягнули мені на вірність, а тепер я схиляю перед вами голову, перед усім доблесним повстанством і клянуся бути з вами до скутку, не залишати на полі битви, віддати за вас життя. Слава вам, непереможним воїнам революції!

По ланцюгу луною полетів клич – «Слава батьку Махну». Догори полетіли шапки.

Нестор вихопив шаблю.

Кінноту колонами по чотири повели Марченко і Щусь.

Як тільки з денікінських позицій гримнув перший залп арт-батареї, колони розгорнулися по фронту. Перші ряди кіннотників падали. Бійці, які втрачали коня, заплигували набедр¹ коня товариша. За новою стратегією до ворожих позицій мають дістатися усі одночасно.

За авангардом кінноти наступали тачанки, запряжені трійками і ще одним пристяжним, прив'язаним лише мотузочкою. Цей коник прикривав інших коней, коли тачанка розвертатиметься для бойової позиції.

Кіннота махновців прорвала першу лінію укріплень. В утворену шпару увірвалися тачанки і розвернулися у бойовому порядку, щільним вогнем не даючи розсіяним флангам згрупуватися. Білогвардійці відступили до Перегонівки, де зміцнилися на висотці.

Після перших залпів з висотки махновці несподівано відступили. Денікінці тут же пішли у контратаку трьома полками Попова, Назарова і Амбуладзе. Махновці затягнули ці полки у Таврійський степ звідки вийшли у розсипну, дрібними загонами. Тим часом у Перегонівці тривала січа, кулеметні гнізда через нестачу набоїв не витримали натиску махновців. Повстанці захопили артбатарею, нею зустріли пошарпані полки, які поверталися із невдалої погоні. Перший Сімферопольський, Другий Феодосійський, П'ятий Литовський і К'єр-Єникальський полки повстанці витіснили до річки Синюхи. Денікінці спробували переплистити, але з того боку засідка звідти стріляла і жбурляла гранати. Річка кипіла від куль і вибухів. Дві тисячі бійців Добровольчої армії потрапили в полон. Усіх відправили на Хортицю, де планувалося залучити на роботах у німецьких колоніях, а частину відправити на фронт проти червоних. Білогвардійських поранених відправляли до уманських петлюрівських лазаретів.

СХVІІ

На панцернику «Анархія мати порядку» колишній «Полковник Запольський» Нестор прибув до Хортиці, де охоронну службу ніс бронепоезд «Григорій». Тут же розташувався штаб 2-го Азовського корпусу. Комендантом острова був отаман Кочубей-Ланцов, який наказав на честь прибуття батьки накрити розкішний стіл.

Нестор деякий час стояв перед панцерником, дивився на зафарбований чорний напис «Солдат», а поверх білою фарбою свіжа присвята брату. Пригадалося дитинство, як з Грицем працювали в отця Івана.

На плацу вишикувалися полонені. Отаман Правда, шкутильгаючи на дерев'яній нозі, йшов уздовж строю, щось вигукуючи.

До Нестора підійшов Щусь:

¹ Набедр – позаду сідла.

- Правда агітує переходити до нас. Та офіцерам тіко на передову, а там строкача дадуть, до своїх.

- Є офіцери?

- А то. Що ж лише рядові хочуть жити? Познімали погони і стали рядовими.

- Треба на чисту воду вивести, – спокійно мовив Нестор, хоча всередині усе кипіло від спогадів про забитих білогвардійцями Карпа і Григорія.

Підійшов Кочубей.

- Батьку, то ходімте заживемося чим бог послав, доки гаряченьке, – говорив підлесливо Кочубей.

Нестор перем'явся з п'ят на носочки, звернувся до Федосія:

- Піди оголоси, за півгодини мають видати всю офіцерню, інакше буде непереливки.

Нестор пішов на броне-майданчик, де розташовувався штаб Кочубея. За столом прислужував полонений, який запропонував Нестору кави, він відмахнувся і їв мало, не було апетиту.

За двадцять хвилин вийшов на плац.

- І що? – задав перше питання полоненим. – Де офіцери?

Денікінці стояли понуривши голови, боячись подивитися на Махна.

- Ти, – вказав Нестор на одного у першій шерензі. – До мене.

Того підвели, Нестор ткнув йому у груди дуло револьвера.

- Ти офіцер, я бачу, значить у розход.

Полонений впав навколішки, обхопив Несторові чоботи.

- Батьку, не офіцер, я обілізований із Орловщини.

- Де служив? – питав Щусь.

- У сімдесят третьому радянському полку, а у Керчі до полону ускочив...

- Раз не офіцер, то покажи офіцерів.

Той тремтячою рукою вказав на блідого чоловіка вдягнутого у драну шинель і замість чобіт обмотки. Нестор кивнув, підручний Кочубея витягнув зі строю замаскованого офіцера, другий вистрелив із гвинтівки у голову.

- Ти, – вказав на іншого. – До мене...

Другий клявся-божився, що не знає хто із присутніх офіцер, його застрелили не здобувши свідчень.

Остап, який стояв поруч із Кочубеєм говорив:

- Батько за брата мститися, це ж залишки Сімферопольського полку, від їхніх рук Гриша загинув.

- Його право.

- А чому оточення до тебе звертається «батько, князю Кочубею»?

Кочубей на мить знітився, потім гордовито мовив:

- Я із благородних.

- Он як, – Остап підморгнув Агатандлу і мовив серйозно: – То може й тебе до стінки, як нащадка контри?

Кочубей зблід:

- Та що таке кажеш отамане...

- Та годі, – Остап дружньо плеснув його по плечу. – Знаю у тебе скакун у голові цвіте, паняночкам цим князівством очі замулюєш. Дивись, бо за твої харамани порішать дівчата. Обдурена жінка небезпечніше десятих гадюк.

Таким примітивним робом Нестору вдалося викрити ще чотирьох офіцерів.

На вечері у Кочубея-Ланцова були присутні німецькі повії, одна чіплялася до Нестора, сіла на коліна. Він сердито відштовхнув і звернувся до господаря:

- Геть дівчат, не люблю цього.

СХVІІІ

19 жовтня у гуляй-пільському штабі Нестор засидівся допізна. Через брак штабних працівників основний обсяг штабної роботи доводилося робити самому. Переписував до бойового журналу оперативні фронтові повідомлення. А тут ще з'ясувалося, що для коней немає зимової перековки, Нестор наполягав, щоб подібні питання вирішувалися заздалегідь, кожен бойовий вершник повинен мати на зиму запас вухналів.

Галина диктувала донесення Білаша з Кримської ділянки:

- Вісімнадцятого жовтня, згідно неофіційних даних у Криму застосовуються рішучі заходи для придушення повстань. Повстанці змушені залишити Севастополь, Сімферополь, Феодосію. Тривають бої на Перекопі. Села Петровське, Терново, Акимівка та Бериславль також наші...

- Досить Галю, – Нестор кинув перо, почав терти очі. – Третя ранку... Зроби чаю, та й спочивати лягай. Сам усе дороблю.

У двері постукали, зазирнув чатовий повідомивши, що проситься якийсь козачина, близький товариш Михайла Махна. Зайшов хлопець років двадцяти п'яти.

Знявши кашкет, привітався. Нестор у відповідь кивнув.

- Несторе Івановичу, маю справу до вас.

Хлопець вклонився Галині, яка поставила до чаю третю чашку. Нестор вказав на стілець навпроти і дістав із футляру окуляри, бо хлопець тримав якийсь папірець.

- Нестору Івановичу, я пісню склав... Для вас...

Це Нестора зацікавило, хоча вже звик до того, що про нього складають пісні та частушки. На шпальтах повстанських газет у кожному номері на його честь якась поезія.

Розгорнувши лист.

Написано акуратним почерком:

*Розпрягайте, хлопці коні,
Та й лягайте спочивать.
А я піду в сад зелений
В сад криниченьку копать.
Копав, копав криниченьку
У зеленому садку –
Чи не вийде дівчинонька
Рано-вранці по воду?
Вийшла-вийшла дівчинонька
Рано-вранці воду брать,
А за нею козаченько
Веде коня напувать.
Просив-просив відеречко,
Вона йому не дала,
Дарив-дарив їй колечко,
Вона його не взяла.
Знаю-знаю, моя мила,
Чим я тобі не вгодив –
Що учора із вечора
Кращу тебе полюбив.
Вона ростом невеличка,
Ще й годами молода
Руса коса до пояса,
В косі ленту голуба.
Запрягайте, хлопці, коней,
Годі вам вже спочивать.
Та й поїдем із Гуляй-Поля*

Щастя й волю здобувать¹.

Нестор був у захваті, особливо зворушили останні чотири рядки.

- Здорово Галю, правда? Тільки глянь – «Годі вам вже спочивать». Молодець.

Нестор розцілював хлопця.

- Несторе Івановичу, візьмете до армії?

- Беру, звісно беру! Такого сокола та й не взяти. Як твоє ім'я?

- Ваня Негребицький. Я з вашим небожем Михайлом у Севастополі служив.

На ранок агітаційний відділок розмножив пісню. Івана Негребицького призначили до арт-батареї.

СХІХ

Із Кривого Рогу до села Успенівка підійшов каральний полк підпорядкований генералу Слащову. Спершу до села зайшла розвідка.

Білогвардійців радісно зустрів місцевий сотник. Він так щиро радів приходу «визволителів», що навіть розкузьомився.

- Махновці у селі є? – питав прапорщик. – Співчуваючі?

- Були ваше благородіє, та ще учора тудой поїхали, – вказав на захід.

Прапорщик звернувся до квартир'єрів:

- Підготуйте все, і про фураж не забудьте!

Невдовзі увійшов полк. Почалися обшуки. Перед тим, як зазирнути у погребі, кидали туди запалене вогке сіно, яке мало викурити того, хто ховався. Прострілювали сіновали. Потім мобілізаційна команда поїхала по сусідніх селах Бобринці і Березівці збирати боєздатних чоловіків. Таких зігнали сто п'ятдесят. Полковник Шеїн наказав усіх зібрати на майдані.

Полковник відзначив, що ці селяни затуркані і залякані постійною зміною влади. Ніхто зі штабістів, із розвідки і сам Шеїн не звернули увагу, що «неотесані мужики» шикувалися доволі злагоджено, і їхнє «порохнявіння» якесь показове. Нікому не впало в око те, що на долонях селян характерні мозолі між великим і вказівним пальцями, які утворюються у тих, хто часто пускає у хід шаблю. А багато хто мав на тілі відзнаки боїв – згоїни від шабель і куль.

Ад'ютант полковника поручик Железний кілька разів пройшов уздовж строю, зневажливо оглядаючи мобілізованих.

- Селяни! – почав промову Железний. – Вам випала велика честь послужити матінці Росії під знаменами Добровольчої армії...

Мобілізовані слухали навіть зацікавлено, про те, як їм поталанило побувати у шкірі «рятівників батьківщини» від жидів-комуністів.

Почалася перекличка. Секретар вигукував прізвища: «Степаненко, Солдатенко, Гордієнко, Черніченко...»

- Не подобаються вони мені, – говорив секретар Железному. – Якось огидно і жахно...

- Єресь, – відмахнувся Железний. – Я цей хохлятський набрід ось де тримаю.

Поручик стис кулак.

СХХ

Невідомий загін з'явився біля успенівської застави мов марево, яке матеріалізувалося із темряви. Командир у формі штабс-капітана підійшов до чатового, накинувшись із лайкою:

- Не спати на посту! Ми із Воскресенки. Чому палимо багаття? Пост демаскує, видно за дві версти. Ось через такі вольності, ми й програємо.

Чатовий унтер став струнко.

- Винуватий, ваше благородіє!

Штабс-капітан дав знак своїм людям спішитися. Ті миттю роззброїли чатових.

¹ Махновці замість приспіву заспівували останні два рядки, ніякої «Маруся, раз-два-три калина» не було.

Остап з Агатандлом і Севою дійшли до центру села. Агатандел приготував сурму, її звук слугував знаком, закритим у клуні, мобілізованим. Ті вибили двері і вийшли вже озброєні обрізами, шаблями і кинджалами, схованими ще до приходу полку.

Штаб Шеїна закидали гранатами. Селяни вривалися у хати де квартирували білогвардійці. Полону не брали, витягали на вулицю, відрізали статеві органи, виштрикували очі. Полковника Шеїна убили в ліжку. Успенівський сотник із послужливого селянина перетворився на грізного отамана. Стояв перед Железним, який плазував на колінах.

- Ну що, знаєш як із хохлами правильно розмовляти? Кажеш тіко з батогами?

Сотник почав шмагати поручика, раз-по-раз промовляючи: «Ось тобі хохли, ось тобі бидло, а ось на пряники...»

Железний плакав і намагався поцілувати руку ексекютору.

- Жити значить хочеш? – співчуваюче-глумливо питав отаман. – Тоді сюди цілуй...

Сотник розвернувся і зняв штани. На Железного очікувало ще більше приниження. Його схопили і силоміць ткнули головою між сідниць.

- Язиком гепу вилизуй! – несамовито кричав сотник, випускаючи газу.

Остап наказав відпустити поручика.

СХХІ

Железний стояв посеред кімнати, в якій таке важке повітря, що кожен хто заходив зі свіжого повітря відчував нудоту. Вікна щільно заткнуті темними шторами. Вдень і вночі чаділи гасові лампи. Приміщення провітрювалося лише як двері прочинялися. Це ставка генерала Слащева у Каховці.

На поручику Железному вже не було дивовижного білого мундиру у якому він полюбляв полискувати перед мобілізованими, а вдягнутий у лахамендрики. Генерал напівлежав на софі, закинувши ногу за ногу, курив, жмурачись насмішкливо-презирливо дивився на Железного. Дружина генерала сиділа за столом, щось писала. Вдягнута у юнкерський мундир, за наказом Слащева усі мали звертатися до неї «ад'ютант Нечволодов».

Слащев витер хустиною спітніле чоло і пригладив рідке волосся. Голова його ніби то трикутної форми, широкий лоб і вузьке підборіддя. Рухи ліниві, бо випив велику дозу знеболюваного запивши коньяком. Таким чином вгамовував головний біль – результат контузії.

- Розкажуй, не дрижи осикою, – генерал випустив під стелю цівку диму. – І розкажи де втратив мундир. Чому на тобі ця мерзота? Ти ж стверджуєш, що проривався із боями.

- Ваше превосходительство, я ж не договорив... Вирватися то вирвався, але наскочив на іншу банду, то ж у найближчому селі перевдягнувся...

- Ще раз кажи скільки їх було? Яким дивом, неотесані хами, як ви кажете, знищили цілий полк?

- Точно не можу сказати, але дуже багато, ми відстрілювалися до останнього набою, а вони пруть і пруть... озброєні до зубів... тисячі...

- Дуже дивно, – Слащев повернувся до дружини. – Ад'ютанте, подайте останній звіт розвідки і протоколи допитів тих, кого повісили. Там здається йшлося про перегрупування дрібних махновських загонів, тобто банд, – генерал на слові «банд» глумливо вишкірив жовті зуби. – Банди кількістю не більше десяти чоловік. Командує якийсь Удовиченко. Головні частини Махна сунуть до Олександрівську і Катеринославу, а тут лише дрібні банди, які мають здійснювати різний бешкет. Скажу на це лише те, що ви, через власну пиху, дали себе ошукати, не оцінили махновців належним чином, хоча я неодноразово застерігав, що Махно супротивник не простий, можна зуби зламати.

Слащев не зводячи з Железного очей, розгорнув папірець, показав здаля:

- А це, пане поручику, свідчення підпоручика Комарова. Діже цікаві, я вам скажу, свідчення. Тут говориться, що окрім іншого працює гігієнічною серветкою для махновських анусів.

Железний впав на коліна.

Слащев огидливо відмахнувся і покликав чатового:

- Заберіть цю шельму і повісьте. Кулі не вартий.

Чатові виволокли Железного, а у генерала знову почався головний біль.

- Треба хоч кватирку прочинити, – говорила дружина. – Від такої духоти не тільки голова заболить.

Слащев накрит хустиною обличчя і так просидів п'ять хвилин.

- Махно-Махно – скрізь він, – Слащев підвівся, підійшов до вікна, відкинув фіранку і жмурился від сонця. – Головнокомандуючий вважає, це комариний укукус, а я давно розторопав, що то за штука Махно. Якщо найближчим часом не ліквідуємо цього селянського Наполеона, то діло – швах.

- Май-Маєвський стверджує, що на нього працюють німецькі специ, захоплені ще у вісімнадцятому, – жінка теж закурила.

- Специ... – Слащев повернувся до софи. – То Зіновій Вікторович, як і цей Железний поручик намагається виправдати власні прорахунки. Та й не утримає він Харків, більшовики виб'ють. Німецькі специ... Гм... Більшої дурниці годі й вигадати.

Генерал знову підійшов до вікна і побачив на стовпі страченого Железного:

- Думається секрет Махна криється у його непередбачуваності. Нам потрібно навчитися мислити як він, а не за схемою військової академії. Математик, вираховуючи гіпотенузу, використовує теорему Піфагора, а невіглас просто зміряє лінійкою. От і ми кажемо – «Махно бандит, Махно не вмє воювати». А ми уміємо і що на практиці? А на практиці – втрачаємо елітні полки. До нього в армію йдуть з охотою, до нас силоміць. І що з такими вояками навоюєш, адже солдат тільки й мріє якби дременути? З ім'ям Махна йдуть на смерть, а наші імена проклинають.

- Ти пропонуєш невігластво?

- Якщо це єдиний засіб порятунку, то так. Але, нажаль, я ніколи не стану таким, як батько Махно.

СХХІІ

Середина жовтня для Повстанської Армії позначилася значними перемогами. Протягом п'яти днів пройшли від Умані до Олександрівську. Кочубей-Ланцов на панцернику під'їхав до Кічкаса, який охоронявся ротою юнкерів. Але Кочубей не наважувався атакувати. Підійшов загін Остапа, який оцінив, що укріплення на мосту не таке потужне, як описував «князь» Кочубей. Укріплення склалися із мішків із піском, однієї тридюймової гармати і одного кулемета.

- Таку оборону можна змести двома пострілами кормової гармати, – говорив Остап розглядаючи позиції в бінокль. – Агате, сходи поспілкуйся з паничами.

Хлопець пішов через міст, тримаючи на багнеті білу хустину.

На передовій лінії укріплень попрохав покликати командира.

Підійшов хлопець років дев'ятнадцяти.

- Батько Махно дає шанс. Захищати вам нічого і нікого, Олександрівськ наш, ця переправа справа часу. Гарантуємо життя. Сьогодні ж підете додому. П'ятнадцять хвилин на роздуми, інакше – Агатандел вказав на «Григорія».

Юнкера здавалися вже через десять хвилин. Їх відправили до Хортиці під опіку «батьки» Правди. Більшість юнкерів, побачивши як годують у махновській армії, висловили бажання залишитися на острові. По-перше – далеко від бойових дій, в основному служіння в армії Махна зводилася до господарських робіт і патрульно-постової служби, по-друге – посиленний харч.

СХХІІІ

На захоплення Бердянську махновський штаб відправив корпус Вдовиченка. Остап очолив штурмову сотню. Згідно його плану, група проникає до міста, здійснює на вулицях стрілянину і вибухи, а Вдовиченко бере лобовою атакою.

У містечку Приморському Остап за допомогою місцевих рибалок спорудив пліт, на який завантажили тридцятьма п'ятьма снарядів. Інші бійці на човнах. Приморські рибалки взялися провести махновців уздовж Обіточної Коси.

Десантувалися на бердянському березі о четвертій ранку. Сотня розділилася на три чоти.

Гармату витягнули на пристань і почали обстрілювати морвокзал. Агатандел із Севою двома взводами в різних куточках міста зчинили стрілянину, напавши на казарми. Мальований атакував лінію оборони саме тоді, як почався загальний наступ.

За годину кінні полки махновців увійшли до міста. На двох підводах їхали музиканти, бійці співали «Розпрягайте хлопці, коней».

Махновська контррозвідка миттєво взялася за розшуки офіцерів, які ховалися по підвалах і горищах. Малеча за гроші охоче нищпорила по всіх закутках і видавала схрони.

Телеграфіст приніс повідомлення, що полк Хоми Кожина захопив Юзівку. Вдовиченко скомандував йти уздовж побережжя на Маріуполь. Із головного штабу Повстанської Армії прийшов наказ вести наступ на Ростовському напрямку до Таганрогу, де головна Ставка Денікіна.

Маріуполь взяли легше ніж Бердянськ, Остапу не довелося здійснювати диверсії, бо місто охоронялося нещодавно мобілізованими селянами, які воювати проти махновців не бажали і склали зброю, як тільки-но з'явилися розвідувальні роз'їзди. Бій зав'язався лише на залізничній станції. Махновці захопили два склади набоїв, 12 гармат, військове спорядження.

CXXIV

Антон Іванович Денікін читав останній фронтовий звіт де повідомлялося, що добровольчі війська відступають у волноваському районі. 21 жовтня вибиті із Павлограду, ворогу дісталось 70 вагонів вугілля, 13 паротягів, ешелон коней, кулемети і гвинтівки. Війська відступають до Катеринославу. Загинув начальник артилерії Другого Сімферопольського полку Міочинський, на якого покладався, що стримає махновщину.

«Не послухався Слащева, – думав Головнокомандуючий, – от і маємо нового Стеньку Разіна».

Викликав по телефону начальника штабу генерала Ревшина.

- От які справи люб'язний, вже гірше немає куди, – говорив зітхаючи Денікін. – Весь наш тил на даний момент зруйнований і деморалізований. Зруйноване господарське життя, котре з такими труднощами налагодили і немає цій стихії ні кінця ні краю. Отже, слухаю ваші пропозиції.

- Ваше превосходительство, треба знову знімати полки з московського направлення. Через погане постачання солдати грабують місцеве населення, а це призводить до повного розвалу тилів. Махно таким чином переграє нас, підштовхуючи наші війська до грабівництва і при цьому удає із себе народного захисника.

- Згоден. Політично загравати із селянством ми вже не маємо часу, тому є лише один шанс зупинити махновщину – військова сила. Я вже підписав наказ про передислокацію Терської і Чеченської дивізій, кінну бригаду і три піхотних полки.

- У такому разі наступ на Москву захлинеться, – скорботно зазначив Ревшин.

- Залишається сподіватися на милість Божу. І маю надію, що з махновським питанням буде нарешті покінчено раз і назавжди. І про Махна я більше не чую ніколи. Ось де він, – Денікін плеснув себе по потилиці. – Тут Махно сидить.

CXXV

Махновці значно поліпшили кавалерію за рахунок трофейних коней і вилучених у німецьких колоніях, оконивши Дібрівські піхотні полки. По степових хуторах організовані потаємні депо, де повстанці могли б міняти уморханих коней.

Махновському штабу стало відомо про широкомасштабну антимахновську операцію, тому війська поспіхом відвели від Катеринославу і Олександрівську, залишивши там потужне підпілля. Армію розподілили на мобільні групи. Із Олександрівську за «батьковою» сотнею ув'язався полк Слащева. Розвідники генерала вираховували кінні депо і по маршруту вла-

штовували засідки. У колонії Комар Нестора поранило у лівий бік. Далі пересувався на тачанці, постійно перебуваючи під наглядом медсестри Галини Зубенко.

- Несторе Івановичу, коні загнані, – говорив Білаш. – Не втекти.

Нестор страждав від болю, щоб зосередитися докладав зусиль.

- Повертаємо до Гуляй-Поля. Вікторе, йди попереду, збери спирт.

За двадцять хвилин, після того, як повстанці залишили Гуляй-Поле, рушивши до Дібривок, увійшли ескадрони підполковника Дубего. Кинулися на Соборний майдан, де стояли тачанки, та махновців не було і близько, тачанки завантажені пляшками і діжками. Покуштували.

Козаки не зважали на погрози командирів, пили ковшами, невдовзі і самі командири, махнувши рукою, теж понапивалися.

Дубего телеграфував до штабу генерала Слащова. Повідомив, що Махну вдалося і цього разу вислизнути.

Слащев, прочитавши телеграму, розреготався. Лаяв Дубего, Денікіна і себе. У наступній телеграмі Дубего прохав підкріплення, обіцяючи, що цього разу Махна не упустить. На це Слащев відповів:

«Помочі не буде. Махно не для ваших зубів»

CXXVI

24 жовтня махновці почали стягувати сили до Нижньодніпровську. Катеринослав вкотре опинився під загрозою захоплення. Панікували ті городяни, які покладалися на Добровольчу армію. Махновські роз'їзди з'являлися по той бік річки, робили сліпі постріли у бік поствів. Білогвардійські розвідники зробили рейд по лівобережжю, повернулися з полоненим молодим махновцем, якому на вигляд не більше шістнадцяти років. Знайшли посвідчення бойового вершника Повстанської Армії України, Щусівського полку – Григорія Батого. У хлопця зав'язані за спиною руки, незважаючи на це лаявся, намагався вдухопелити когось із охоронців.

- Гниди золотопогонні! Завтра прийде батько, він вам дупи на троянди порве!

Знервований поручик зле сплюнув:

- Повісити.

- Не маєте права, – говорив спокійно Батіг. – Я військовополонений, мене слід розстріляти.

- Бандит ти, а не військовополонений, – заперечив поручик.

- Тоді чому ж ви проти нас знімаєте корпуси із Москви і здаєте нам місто за містом? – говорив зухвало хлопець.

Поручик знову сплюнув, пішов до бліндажу.

- Казна що, – говорив штабістам. – Рядовий махновець, шмаркач знає про переміщення корпусів із московського фронту, а ми про це дізналися тільки сьогодні. Командування від нас приховує інформацію. Ще вчора отримали зведення, що махновщина розбита, а насправжки що?

Через міст їхало два десятки селянських возів, якими здебільшого керували жінки. Завантажені капустою і яблуками. З обозом йшло троє старців.

Солдати оглянули вози. Нічого підозрілого не підмітили.

Перетнувши застави, обоз рушив вулицею, заблокувавши виїзд до міста. Селянки поспіхом розкульбачили коней, літні дядьки виявилися напрочуд молодцюватими, легко перевертати вози. Під капустою обладнаний переховок для гвинтівок і кулеметів. Старці теж фальшиві, кожен тримаючи по два револьвери увірвався у саму гущавину солдат і розстрілював кожного, хто траплявся на шляху. Із-за вазової барикади почався обстріл укріплень. У небо злетіла сигнальна ракета, що слугувало сигналом для наступу.

Махновські піхотинці переправлялися на човнах, через міст пішла кавалерія.

Бій розпочався у центрі міста.

Під вечір Слащев змушений зняти війська, які охороняли обоз у Павлограді, спробували контратакувати, та махновці вже добре зміцнили позиції.

Остап цим часом відійшов до Чангинського лісу, де очікував Севу, тому доручено під час відступу військ напасти на Слащевські обози. Відбити не змогли, натомість пошкодили підводи і вилучили інструмент із навколишніх майстерень, забрали з собою стельмахів (Стельмах – тесляр, хто виготовляє колеса до возу), аби перешкодити ремонту.

Махновці розташувалися по обидва береги Дніпра. Хлопці Остапа палили багаття, він дозволив випити по чарці.

Бійці співали:

Ой, казала мати,
Не йди воювати,
Не йди воювати,
У далекім краї.
Вдома твоя Галя,
Галя молодая
Русява Галя
Не буде кохати...

СХХVII

Денікінців вибили із Амуру вогнем далекобійної артилерії, яку вночі привезли із Олександрівську. Білогвардійці відійшли на інший берег і закріпилися в районі Кайдаків.

На честь взяття міста махновці влаштували парад.

Першою площу пересікла кавалерія Щуся. Військо складало на денікінських розвідників гнітюче враження: засмаглі, увішані зброєю, бадьоро пройшли піхотинці. Оркестр грав «яблучко». Нестор тим часом стояв на трибуні і війська, проходячи повз нього, знімали шапки, кричали: «слава!». У дві шеренги пройшли кулеметні тачанки, на багатьох закріплені німецькі міномети, за ними на вороних у довгих чорних сукнях і сітчастих шлейфах, які спадали на кінські крупы, дами-анархістки, обличчя приховували темні вуалі. Кожна озброєна чи то «маузером» чи гвинтівкою, їх тут же охрестили – «махновські амазонки».

Остап не брав участі у параді, пішов шукати квартиру. Знайшов моторно, на вулиці підійшов старий єврей, назвався Давидом Гольдманом, сам, мовляв, із Гуляй-Поля, спитав чи не потрібна квартира. Навіть не потребував платні. Остап здогадався, що платою слугуватиме охорона. Старий відзначив, що цей махновець командир, тому напевне захистить від погромів.

У Давида дружина і донька. Побачивши їх Остап пригадав пані Софу, Сару не пам'ятав. Поцікавився де старша дочка, з'ясувалося померла від тифу.

- Я пам'ятаю вас, – мовила Сара за обідом. – Ви з Махном із дитинства дружили...

Остап на це нічого не відповів, підійшов до вікна визирнувши на вулицю.

- До мене свита завітає. Стосовно їх не хвилюйтеся, не зовсім інтелігентні, але хлопці золоті. Мої ангели.

Невдовзі «ангели» прийшли: Агатандел, Сева, Мальований. Сева передав служниці Гольдманів кошик з харчами.

- Ваша віра дозволяє вам їсти сало? – спитав Мальований Давида. – А як ні, то принесемо щось сприятливе віруванню.

- Зараз шановний не до ортодоксальності, не дієтичні часи, – відповів Гольдман. За столом розмовляла лише Сара і Мальований.

- А правда, що Махно антисеміт? – питала дівчина.

Старий Гольдман ледь не вдався. Боязко зиркав на Остапа, та той чи не почув, чи зробив вигляд, здавалося зараз увесь світ зосереджений на овочевому салаті.

- Батько Григор'єва за антисемітизм убив, та Стецюру Вітька, бо той гасло на станції вивісив – «бий жидів». Я до зустрічі з отаманом Коршаком, вважав себе махновцем, хоча батька жодного разу тоді не бачив і політику до путя не знав. А знаєте

скільки таких загонів гуляє? О-о... Жидоненависників серед них вистачає. То ж багато хто такої осоружної думки про нас.

- А чому ваш отаман такий скромний? – Сара уважно дивилася на Остапа, сподіваючись спіймати його погляд.

Остап і цього разу ніби не почув, вилучив із кишені якийсь записничок, робив нотатки.

- То щось замислив стратегічне, а мо' тому, що не обашморився з жіночим оточенням.

Сара вдивлялася в обличчя махновців, намагаючись спіймати ноту іронії. Чи не кепкують? Як таке може бути – грізний отаман ніяковіє перед дівчиною?

- А ваші амазонки?

- У нашому полку целібат, – Сева карикатурно зітхнув. – Ніяких радощів отаман не дозволяє.

Остап налив вино.

- Може отаман якийсь тост запропонує? – спитала Сара.

- Загалом не люблю тости, – Остап підвівся. – Як на мене це звичайне виправдання пияцтва. П'ємо за здоров'я, а його не додається, із таланом теж саме. То виходить, або мало п'ємо, або не допомагає.

У двері подзвонили. Зайшов вістовий, виказав Остапу знак військової пошани:

- Отамане, батько кличуть.

Остап зняв з антресолей шаблю.

- Агате, Гнате, Сево, залишаєтесь тут, ми з Платоном до Реввійськради. Севі горілки не давати, не слухатиметься, дайте у зуби і зв'яжіть. Знайдіть де тут телефон.

Коли Остап пішов, Сара закидала Гната питаннями:

- Чому отаман такий прихмарний? Суворий такий. Скільки йому років? Він важливий командир?

- Можна сказати більшого немає, а можна сказати і не командир зовсім, ні до військового штабу, ні до Реввійськради відношення не має, але завжди туди вхожий і з ним багато що узгоджується. Потаємний радник батьки. Ніхто не має права йому наказувати окрім самого Махна, а ми при ньому вірніці, і підпорядковуємося тільки Остапу.

- А Махну?

- Я ж кажу, тільки Остапу.

- Он як... Васал мого васала – не мій васал....

Мальований не зрозумів фрази.

- Отаман говорить лише якщо вважає за потрібне. Говорити уміє краще паничів-анархістів, освітності якоїсь високої.

- Он як?

- Це точно, – підтвердив Сева. – Я його пам'ятаю по одинадцятому року, навчався в університеті. Превелико філософний, мерзотник такий...

Сева не договорив. Хлопці помітили, що він вже не спроможний щось говорити, бо незважаючи на пильність охоронців, йому все ж вдалося якимось дивом напитися.

СХХVІІІ

Остап повернувся пізно. Хлопці вже спали, окошилися у просторій коморі біля Остапової кімнати. Хоча Гольдман пропонував окрему на другому поверсі.

- Тут якось спокійніше, – казав Гнат. – І на могилу схоже. Влучить снаряд не буде потреби яму копати, склеп вже готовий.

Гольдману не сподобався жарт.

Остап ліг не роздягаючись, зняв лише зброю і чижми¹.

Зайшов Гнат.

- Навіщо батько викликав?

¹ Чижми – угорські чоботи.

- Шукали кошти для дитячих будинків.

- Із військової каси?

- Ну що ти, завтра господарі міста отримають звістку про п'ятдесяти мільйонну контрибуцію, саме ця сума піде малозабезпеченим та притулком. Тепер забирайся, спати хочу.

- Слухай, отамане, ти хазяйській доньці в око запав. Увесь вечір тільки про тебе й мова.

- Значить про мене вже все відомо. Потому дивуємося, чому жінка бачить уперше, а знає вже як облупленого.

Коли Гнат пішов, Остап пролежав хвилин п'ять перед тим, як свідомість занурилася у сон, згадав дівчину.

«А жидівочка розкішної знади. Рот правда не закривається, а так дуже приємна кралечка...»

Остапа розбудила Сара. Підійшла торкнула плече. Та тут скоїлося несподіване для неї. Остап перехопив кисть, потягнув на себе і у її горла опинилося лезо ножа.

- Хай вам грець! – вилаявся, відпускаючи дівчину. – Ви божевільна? Я ж міг небережно чиркнути. Гарна була б відплата за житло.

Але вона ніскільки не злякалася, натомість навіть засміялася.

- Жартівники хлопці, сказали, що ви міцно спите і треба вас добряче штовхнути.

Нерви ваші геть розхитані, а на вигляд спокійні. Вочевидьки дуже прихована людина. Для вас приготований сніданок.

Остап пішов до їдальні, там вже сидів Агатандел. Їсти не хотілося, бо чомусь гнітила присутність дівчини.

- Накажи транспорт підігнати, – звернувся до Севи. – Їдемо на позиції.

Він намагався не дивитися на Сару.

- Візьміть мене з собою, – тихо попрохала.

Остап ніби не почув. Вона схопила за рукав Агата і, скося дивлячись на Остапа, тихо попрохала:

- Скажіть йому, нехай візьме.

- Ну що ви паняночко, на вулицях снаряди вибухають, щодня хтось із городян гине...

- Все одно... А так тут від нудьги сконаю швидше.

- От яка ви є... Закортіло, давай і все тут. Що скажеш отамане?

Остап нарешті глянув на неї. Сара ледь витримала погляд.

- Перев'язувати умієте? Людських тельбухів не боїтеся?

- Багато чого умію, думаю і до кишок звикну.

- Що ж, залишилася фрашка – дозвіл вашого батька.

- Він знає, що буде, як захочу.

- От нехай сам прийде і так скаже.

Гольдман лише важко зітхнув і розвів руками.

Сара вдягнулася у довгу чорну сукню, чорний дамський капелюшок, перетворилася на типову «махновську амазонку».

По місту їхали на тачанці і п'ятнадцять вершників супроводу. Пустими вулицями лігало пір'я випотрошених подушок. Траплялися санітарні команди, сформовані із місцевих жителів, які зобов'язані зачищати вулиці від трупів і підбирати поранених. На околиці наткнулися на кінний роз'їзд міліції, який спіймав двох мародерів, їх прив'язали до стовпа, приготувавши до стратити. Очікувався наплив глядачів, які поволі сходилися.

Командир роз'їзду вихопив шаблю.

- Городяни! Батько Махно рішуче огудує¹ грабунки і бореться з подібним нещадно. Смерть кожному, хто ображає мирного городянина!

¹ Огудує – засуджує.

Мародерів почали рубати і колоти багнетами. Сара сховала обличчя у Остапа на грудях.

- Обашморюйтеся, це справжня фізія революції.

- Жорстоко. Їх могли просто розстріляти.

- Кожен набій це може зайва хвилина власного життя. Війна. Без репресій немає дисципліни. Місто розбещує селян. Жорстокість єдина цінність, що допомагає вижити, добряки тепер у трунах.

Приїхали до мосту. Повстанці розмістилися у бліндажах, збудованих ще петлюрівцями. На іншому березі закріпилися денікінці. Подекуди ворогуючі сторони перестрілювалися із гармат, не завдаючи один одному відчутних втрат. Снаряди білогвардійців шкодили городянам, ушкоджуючи вулиці і будинки. Повстанці стріляли вночі, стріляли просто щоб розколошкатися, відігнати сон і, як говорили, – «побудити паничів».

Остап з Сарою зайшов до бліндажу, де сидів начальник постачання Лашкевич і Білаш. Сара відчувала дискомфорт, під час кожного гарматного вибуху, їй здавалося, що бліндаж обрушиться. Тому не прислухалася до розмови чоловіків, стала ближче до виходу. Та й не розбиралася ще у військовій термінології. Остап щось доводив Білашу:

- Гадаю, навіть впевнений, треба підривати, – Казав дивлячись на мапу. – Троцький їх тисне на нас і їм не лишиться іншого, як піти з нами на «ви», а штикової хлопці не витримають. Треба підривати, нехай краще на троцькістів ідуть.

Після засідання Остап рушив до Нестора на квартиру. Вдома застав, як той допитує чоловіка, що теж квартирував у цьому будинку.

- Чому ж ти не в армії, не каліка який? – питав Нестор.

- Я не розділяю жодної із політичних доктрин, – виправдовувався чоловік.

- А на життя чим заробляєш?

- Я актор.

- Он як. У якому театрі?

- В цирку.

- Доведи. Пройдись на руках.

- Не можу, я іншого жанру актор. Розмовного...

- Тоді кому ти потрібен? Від тебе ніякого зиску, ми тебе розстріляємо.

Чоловік зблід, Галина докірливо дивилася на Нестора, бо знала, що це один із чорних жартів. Невідомого відпустили.

- Він розвідник, – говорив Остап.

- Нехай розвідує, – спокійно мовив Нестор. – Навіть накажу не чіпати його.

Тим часом, чоловік, якому здавалося, що дивом залишився жити, поспішив сховатися на конспіративній квартирі, це офіцер слащевського полку Зіновій Арбатов.

Дорогою до «Асторії» Нестор несподівано наказав спинити автомобіль, бо угледів на узбіччі знайому фігуру – маленького кволого літнього чоловічка, вдягнутого в осіннє пальто.

- Юрію Арсенійовичу, ви?

- Даруйте... – старий зупинився, жмуричись дивився крізь скельця.

- Я Нестор Махно, ви мене прооперували колись у Бутирках...

Старий лікар вже не пам'ятав колишнього неспокійного пацієнта. Нестор взявся довести старого знайомця куди потрібно. Дорогою дізнався, що Шевчуков з родиною перебуває у Катеринославі вже третій рік. Останній рік родина бідує, бо не має засобів для існування. Юрій Арсенійович через погане здоров'я вже не практикує як лікар. Нестор тут же наказав видати колишньому лікарю пайок і призначити на довольство.

CXXXIX

Сара тихо зайшла до кімнати де відпочивав Остап. Лягла поруч, обійнявши його.

- Про що замислився?

- Примха долі... Якби то хтось ще тиждень тому сказав, що Чорний Капітан закохається у жидівочку. Їй бо, застрелив би. Чесно кажучи від дитинних років відчував

неприязнь до вашого народу. Та і внутрішня філософія не дозволяла такого контрреволюційного почуття, як кохання.

- Контрреволюційного? А зрозуміла, сарказм.

- Точніше – гірка іронія, – посміхнувся Остап. – Кохання контрреволюційне, бо безконтрольне.

- Хіба погано кохати?

- Доки не знаю.

- Я нічого не прохатиму навзаєм. Лише бути поруч з тобою. Назавжди.

- Ох, люба, не буває нічого назавжди. Навіть вічного життя.

- Ти не віриш у засвіти?

- Не хочу вірити. Особливо як трактується християнами. Навіть не уявляю індивідуальність без шлунково-сексуальної залежності. Перебувати вічно у душевних муках, або у душевному оргазмі – нудьга.

У двері постукали. Зайшов Агатандел.

- Батько кличуть.

Остап підвівся.

- Ось, бачиш, так буде постійно, – він посміхнувся і заговорив з єврейським акцентом: – І вам воно треба?

Вона дала йому легкий потиличник і поцілувала.

- Я зробила вибір.

CXXX

Нестор наказав усім вийти після того, як прийшов Остап. Вийшли на балкон.

- У нас готується заколот.

- Більшовики, – впевнено резюмував Остап. – Більше нікому.

- Так і є. Створили підпільний Ревком, зворохобили із червоноармійців. Керує командир Першого кавполку Полонський. Він у вісімнадцятому перейшов до червоних. А тепер командир «Стального полку». Наша армія нашаткована чекістами, як шрапнеллю. Реввійськада вимагає публічної страти.

- Краще потаємно, без судової шагамотні. Затим оповістимо, що хотів отруїти тебе. Зробиш це гучно – змусиш інших бути обережнішими, діяти більш підступно. До того ж у Полонського авторитет у війську. Де він квартирує?

- На хуторі Василівці. Мене запрошено на іменини його дружини.

- Погоджуйся. А я навідаюся раніше.

CXXXI

Полонський зайшов до Нестора на квартиру, спитати чи надумав той зголоситися на запрошення.

- Чом би й ні, – весело говорив Нестор, обіймаючи за талію Полонського. – Зараз і поїдемо.

На вулиці стояло два автомобіля зі штабістами Полонського. Трьох Нестор знав особисто – ад'ютанта комполку Семещенка, члена польового трибуналу Вайнера, інспектора артилерії Бродського.

Полонський не вірив фортуні. Махно зібрався їхати без посиленої охорони, більше того супроводжувати взялися Щусь із Чубенком.

Нестор сів в автомобіль, Федосій з Олексієм їхали верхи.

У Василівці Полонський уважно дивився на дві сусідні зі штабом хати, там ховалися члени харківського ЧК і ще четверо людей із катеринославського трибуналу очікували в штабі.

До оселі Нестор зайшов першим і доволі впевнено. Ногою прочинив двері. Полонського очікувала несподіванка, замість членів Губкому у квартирі знаходилися невідомі. Один у чорному мундирі з довгим, мов у дяка, волоссям, яке, незважаючи на молодість, чоловіку на вигляд не більше тридцяти, де-не-де на скронях сиве.

Полонський утямив, що сам ускочив у пастку. Почув на вулиці шум боротьби. Хапали штабів. Усвідомив і те, що у сусідніх хатах засідки вже немає.

- Де Юля? – спитав Полонський Остапа.

- Наразі будете поруч.

Командир «Стального полку» важко опустився на табурет, понуривши голову.

- У мене немає шансів? – звернувся до Нестора.

- Сам розумієш, як не ти мане, то я. Ця партія моя. Вибачай – війна.

Через годину Полонського, Бродського, Семенишина і Вайнера відвели у ярки де вже лежали забиті чекісти, члени трибуналу і дружина Полонського Юля.

Вирок виконали Сева з Платоном. Туман розбивав сокирою черепи, а Сева рубав шаблею.

СХХХІІ

До 25 листопада махновці евакуювали із Катеринослава основні війська, спорядження і лазарет. У Катеринославі увірвалися слащевські частини, які легко розбили махновську оборону. Першими входили бійці 80-го Кабардинського піхотного полку, за ними частини Чеченської кінної дивізії. Повстанців витіснили до Чечелівки і Бердянського заводу.

Слащев дав наказ влаштувати свій штаб на залізничному вокзалі. Ад'ютант Нечволодов вже друкувала текст телеграми, звіт командуванню про перемогу.

Зайшов козак.

- Ваш благородь, махновці!

- Махновці, – спокійно мовив генерал. – От вам і енергійна перемога, щоразу поновому дурить чорт кудлатий. Де махновці?

- Звідусіль. Нас відрізали бронепоездом від центру міста. Вокзал оточують.

- Значить батько хоче захопити мене в полон. Його розвідка достойна поваги.

Дізналися, що я тут протягом двох годин. Учїться. – Генерал підвівся. – Наказую усім вишикуватися на пероні, примкнути багнети.

Слащев повів взвод охорони на махновців, які тісним кільцем оточували вокзал.

Селяни не змогли протистояти багнетній атаці. Слащевці пройшли залишивши за собою кілька десятків пораних і вбитих.

- Як же вони дізналися, що ви на вокзалі? – питав начальник розвідки капітан Громов. – Невже у нашому штабі хтось працює на махновців?

- Ніщо не може бути виключенням, та думається усе набагато прозаїчніше. На махновців працює місцеве населення, – відповідав генерал.

СХХХІІІ

Щувівці, перевдягнувшись в уніформу Добровольчої армії, захопили вузлову станцію Апостолове. Голик повідомив, що проходитьиме важливий ешелон у супроводі панцерника. Ешелон потрібно будь-що захопити.

Очікували три години. Панцерник приїхав під британським прапором. Першим на перон зійшов підполковник – начальник бронепоезду і ординарець. Гостей зустрічав Петренко-Платонов, перевдягнутий у полковника. Обмінявшись знаками військової пошани капітан поцікавився чому зупинено ешелон.

- Махновці путя розібрали, – пояснив Петренко-Платонов, засовуючи руки в кишені шинелі. – Ходу нема.

- У нас ремонтна бригада, так що...

Договорити «полковник» не дав, вихопив із шинелі два револьвери і розстріляв начальника з ординарцем. Махновці легко захопили ешелон. Солдати не чинили опору.

За годину прибув Нестор.

Серед арештованих виявилось двоє британських офіцерів. Допитавши їх Остап наказав відпустити і виділити супровід, щоб перевели через лінію фронту.

- Навіщо така опіка? – дивувався Лепетченко. – До стінки їх!

- Ні в якому разі. Вони інспектують золотопогонників на можливість інвестицій.

- Ну то й що?

- А то, – роздратовано мовив Нестор, звернувшись до Остапа: – Поясни.

- Хто буде інвестувати таких невдах?

Відповідь Остапа вдовольнила Олексія, він зробив багатозначну міну показуючи пальцем угору і резюмував:

- Голова...

Вантаж панцернику переносили на підводи, це було обмундирування. Через неможливість евакуювати панцерник до безпечного місця, Нестор наказав його спалити.

Серед трофеїв знайшли радіостанцію, хотіли розтрошити через непотрібність, та Дерменжі зупинив:

- Батьку, я вмію цим користуватися, можеш із кимось поспілкуватися, із їхньою місією наприклад.

Нестору ідея сподобалася.

Дерменжі зв'язався з британцями, Остап від імені Нестора звернувся до них англійською:

- Я – батько Махно, від свого особистого імені і від імені армії повстанців висловлюю щиро подяку Британському флоту за підтримку обмундируванням. Дуже щиро і щедро з вашого боку. Впевнений, тепер кожен із вас пишається своїм вагомим внеском у справу боротьби зі світовою буржуазією.

Радист на іншому кінці не зрозумів, Остап повторив. Хлопці стримано сміялися.

Загін залишив станцію, рушив берегом Базавлука у бік Томарівки. Зняті із панцерника гармати розібрали і закопали в степу.

На відпочинок зупинилися в хуторі Павлопільлі.

Остап знайшов Нестора в огородах, де той дивився на поорану землю і колупав носком кіпнину¹.

- Щось цікаве побачив?

- Глянь-но скільки під озимі поорали, урожай пропаде. Вони неспроможні усе обробити.

- Тут троцькісти орудували і обіцяли повернутися. Тому сіють більше, аби самим щось лишилося. Їжа – одна із причин нової навали більшовиків, тільки ця буде значно потужніша. Тобі б слід дечому повчитися у Петлюри. Нехай би білі з червоними виснажували один одного, а потім добити того, хто лишиться. Троцький щодня кричить, що без України немає Росії, ось і маємо жидо-комісарські зграї.

- Як ти можеш образливо відгукуватися про євреїв? У тебе ж дружина єврейка.

- Загалом це не антисемітизм, а моя призма поглядів на прошарок деяких людей. Жидів вистачає і серед українців і серед кацапні. До речі, Сара тепер відгукується на Орису.

- Зрозумів, ти русофоб, чи москвофоб... Міцно засіла у тобі петлюрівська жилка.

- Людині притаманні фобії. Якщо у тобі путенно покопатися, то стільки всього можна знаходити...

- Геть іди, – Нестор відмахнувся. – Іноді тебе просто огидно слухати.

- Ми програємо Несторе, весь наш рух агонія. Від тебе сили природи відвертаються, саме тому, що не маєш деяких фобій, зокрема московської.

У хаті Нестору закортіло погомоніти з господаркою, селянкою-молодицею. Дізнався, що її звати Мотря Горіна, і щось сплило у пам'яті, якийсь обов'язок. Тут свідомість ясно намалювала матроса-велетня із загону Петренка, що загинув у Сарапеті.

- Ставай Мотрю, з Козьмою під вінець. Твого нареченого вже нема.

Мотря здивовано зиркнула на Нестора, несподівано розридалася:

- Немає і Козьми, махновці вбили.

CXXXIV

¹ Кіпнина – купка землі піднята кротом.

У Томарівці Нестор нарешті відпочив од боїв. Цього потребувало здоров'я. Поранило у лівий бік, куля чиргикнула по ребрах і рана не гоїлася. Біля нього постійно чергували дві Галі, дружина і медсестра Зубенко. Явдоха теж була поруч, готувала їсти. Жінки не давали вставати з ліжка і обмежили паління, бо після приступів кашлю відкривалася рана. Відвідувачів приймав Остап, якому жінки довіряли, бо не палив.

Прийшов вістовий. Перехрестившись іконам, тихо повідомив Остапу:

- Там отаман Диявол прийшов.
- Диявол? – Нестор відкинув куртину, що закривала ліжко.
- Міхеев, – пояснив Остап. – Колишній тульський робітник. У нього триста чоловік було, головним чином у Новомосковському районі діяв. Вважає себе махновцем, хоча нашому штабу ніколи не підпорядковувався.
- А чому Диявол?
- Диявол його знає... Прізвисько таке.
- Клич.

Як тільки Міхеев зайшов, стало зрозуміло чому «Диявол». Зовнішність усуціль відповідала прізвиську. Продовгувате худе обличчя, виразні вилиці, горбоносий, кінчик носу ледь не торкається підборіддя, борідка-клин без вусів, смагляве обличчя, кучеряве смоляне волосся, тонкі губи з опущеними кінцями, очі вирячені налиті кров'ю. У лівому вусі золота когутка. Дияволу десь від двадцяти п'яти до тридцяти років. З'ясувалося під буркою немає ніякої зброї, вдягнутий зверху у фрак і замість фрачних панталон матроські бриджі, заправлені у англійські шнуровані чоботи. Навіщо ходив із тростиною. Остап з Нестором подумали, що тростина або зброя, або для форсу, бо Міхеев не кульгавий.

- Я вітаю батька Махна, – Диявол уклонився Остапу.

Остап кивнув у бік ліжка, де на подушках напівлежав Нестор.

- Я прийшов доповісти, що хочу з'єднатися з вами.
- Чому тільки тепер, а не раніше?

Диявол сів біля ліжка, упершись долонями на тростину.

- Більшовизм заразливо впливає на хлопців, я не маю достатньої теоретичної бази. Та й вже слабкі таким силам протистояти. Хлопці грабують, і ті, що приєднуються відверто вважають, що загін існує саме для особистого наскарбичення.
- Я розстрілюю таких.

Нестор написав цидулку, яку Міхеев-Диявол мав передати Білашу. Коли гість пішов, Галина зазначила:

- Такому до будь-якого театру двері настіж. Типаж. На роль Мефістофеля гримуватися не треба.

CXXXV

29 листопада Нестора викликали на сумісну нараду Військово-революційної ради і військового штабу Повстанської Армії.

Головував Волін, секретар – Гаврило Троян. Зазвичай Нестор не брав участі у подібних засіданнях, де вирішувалися господарські питання, однак цього разу фінчастину цікавила каса командарма.

Голова Реввійськради Лашенко показав Нестору перелік розходів:

- Бракує на заготівлю палива, боротьбу з епідемією і деякі громадянські розходи.
- Ще потрібен наказ, хворі мають здавали зброю перед тим, як поступити до лазарету. Перед операціями трапляються неприємні інциденти, – додав начальник медчастини Налич. – Вони погрожують.
- То все буде, – відповідав Нестор. – Давайте по суті. Навіщо мене відкликали з фронту?

Говорив Волін:

- Потрібне фінансування із єдиного джерела. Кожен полк має свою касу і обсяг цих коштів відомий вузькому колу командирів, не підлягає ревізії, а це призводить до внутрішнього розладу, через виникнення класових розбіжностей. Якщо питання сто-

сується фінансування громадських потреб, командири полків відсилають до штабу армії, звідти до фінчастини, а там цілковите банкрутство, бо немає ніяких надходжень. То ж постало питання об'єднати казну і врегулювати розкладку надходжень коштів із полків.

- Ви хочете щоб я передав казну військовій раді? – Нестор закурив. – До цього двічі каса передавалася представникам ради, а ті опісля безслідно щезали враз із грошима. Рада має право вимагати кошти із військової скарбниці, але я віддам лише у тому випадку, коли підскарбієм призначать чесну людину. А доки рада необхідні суми нехай потребує у мене. Виділіть людей, які розглядали б кожну заяву про соціальну допомогу, тощо. У мене все.

Слово знову узяв Волін:

- Революційна рада неодноразово подавала командуванню армії проекти про створення єдиного фінансового відділку, однак навіть сам батько Махно третирує наші резолюції, ми отримуємо лише закиди про нашу погану організацію. А що зробили особисто ви, Несторе Івановичу? Ви ігноруєте важливі засідання, де без вашого слова не вирішується. Узяти хоча б проблему ремонту системи водопостачання у Катеринославі, або обслуговування залізниці. Що ви відповіли залізничникам? А відповіли – «Ми пересуваємося на тачанках, потяги не потрібні, клопочіться самі».

Нестор вдарив кулаком по столу:

- Із залізничниками ми тоді розібралися, їм надали харчовий пайок, з іншими питаннями, повторюю – самі призначте чесних людей, які б завідували касою, якщо ж і ці виявляться падлюками, то, – Нестор провів вказівним пальцем, обводячи присутніх. – До стінки поставлю тих, хто за них поручився.

CXXXVI

30 грудня на Хортиці відбулося надзвичайне засідання комскладу Повстанської Армії. П'ятдесят відсотків бійців утратили боєздатність через тиф. Зі сходу тисне Добровольча армія. Проблема евакуації із Катеринослава і Олександрівська великої кількості снарядів. Обговорювався план відступу. Чи то на Кривий Ріг, або ж через Дніпро в район Синельниково – Чаплино. Якщо обрати переправу, то це черевате втратою снарядів, їх просто не встигнуть вивезти, а на криворізькому шляху на перейми йде 13-та піхотна дивізія генерала Васильченка, кавалерійський гусарський полк і 3-тя група генерала Складорова. Окрім того у Кривому Рогу стоять петлюрівці, які займають залізничну лінію до станції Знам'янка. Обрали варіант відступу в ніч з 30 на 31 грудня на Кіжаки – Нестендорф – Чумаки.

Новий рік Нестор зустрічав у Ново-Московці. Під штаб зайняли пусту селянську хату на околиці.

Нестор тоскно дивився у вікно, курив. За столом сиділи штабісти: Уралов, Калашников, Марченко, Морозов, Тарновський, Василевський, Хохотва. Біля Нестора Ваня Негребицький награвав під мотив яблучка власні куплети:

Ех, яблучко, із листочками
Йде батько Махно із синочками.
З Вдовиченком, Куриленком
І найменшим – Чуприненком.
Не за Леніна, і не за Троцького,
А за батьку Махна – гуляйпольського.

Нестор слухав посміхаючись. На підвіконні стояла недопита чарка з порічківкою¹, яку він раз-по-раз посмоктував. За вікном йшов сніг, під вікном топтався чатовий. Підсіла Галя, відібрала другу цигарку, яку він було прикурив від недопалку тільки-но викуреної.

¹ Порічківка – наливка із порічки.

До хати зайшов Остап, збиваючи вовчою шапкою з кожуха сніг, за ним хлопець років дев'ятнадцяти.

- Несторе, ось декого привів. Чистісінький дивогляд.

Хлопець зняв хутрову шапку, почав зацікавлено оглядати присутніх. Погляд зупинився на Несторові, простягнувши йому руку, назвав себе:

- Я Антонію, – у хлопця помітний акцент. – Приїхав знайомитися.

- Що за один? Звідки виїхався? – спитав Нестор.

- Із Італії.

Хлопець розповів, що змалечку захоплювався історіями про Запорізьку Січ. Сам журналіст, пробує себе у драматургії. Окрім рідної мови володіє: українською, французькою, німецькою, англійською.

- Ось, що Антоне, будеш працювати у культпросвіті, – Нестор обійняв хлопця, налив йому чарку.

- Культпросвіті?

- Так, будеш нашим повстанським драматургом. А доки відпочивай. Гадаю, сам ще не усвідомлюєш куди вліз.

CXXXVII

5-го січня 133-тя червона бригада під керівництвом Левінзона вибила білих із Олександрівську. Нестор з двома полками бився за Кічкаську переправу із 134-м Феодосійським полком.

Захопивши Кічкас махновці рушили до Олександрівську. У місті зайняли старі квартири. Нестор облаштувався у тому ж номері готелю «Росія». До Левінзона пішли Щусь з Іваном Петренком-Платоновим, передали звернення військового штабу.

«Командиру 183-ї червоноармійської бригади 45-ї дивізії тов. Левінзону.

Реввійськрада Повстанської Армії України (махновців) офіційно оголошує, що місто Олександрівськ знаходиться під сферою впливу Повстанської Армії. На це дають право військові успіхи на території Таврії і Катеринославицини. Червона Армія може на рівних правах виступати у керівництві містом.

Командуючий Повстанською Армією України – Батько Махно».

Левінзон передав послання ад'ютанту.

- Подібні питання треба обговорювати, – звернувся до Щуся.

- Тому очікуємо вас у штабі, – Щусь підвівся, вдягаючи безкозирку. Клацнув каблуками. – Батько очікує о тринадцятій.

Левінзон із вікна спостерігав, як Щусь з Іваном сіли в тачанку з транспарантом – «Мир хатам, війна палатам». Повернувся до ад'ютанта, який підшивав махновське послання до теки з документами.

- Треба вирішувати з Дияволом, доки не об'єднався із цими розбійниками.

CXXXVIII

Звістку про убивство червоними Диявола приніс Білаш. Міхесв-Диявол так і не приєднався до махновців, бо його штаб дотримувався більшовицької позиції.

- Шкода, – відповів Нестор, та по інтонації чутно, що йому зовсім не шкода. –

Хоча цим червоні нам зробили неабияку послугу. Відчувається рука «Мухомора».

- А він тут до чого? – спитав Білаш.

- Вітю, не мені тобі пояснювати, що Левінзон із Якіром без наказу Троцького до вітру не сходять. Їдьмо до них.

Білаш було запротестував, мотивуючи тим, що у штабі Левінзона із Нестором можуть вчинити також, як і з Міхесвим-Дияволом.

- Візьму Остапа, – відповів Нестор.

До Нестора також приєдналися брати Каретники і Щусь.

Штаб 133-ї бригади розмістився у колишньому приміщенні Дворянського зібрання. Під час появи Нестора червоноармійці знімали шапки і кричали «ура». Нестор з Остапом зайшли до величезної кімнати, яка колись сліпила розкішшю, а тепер схожа на склад мотлоху –

поламани шафи, столи і будівельні матеріали. Вибиті обolonки¹ затулені подушками і ковдрами.

- Бардачок тут у вас, – мовив Нестор озираючись і жмурачись від поганого освітлення. – А що товариша Якіра немає?

- Він у штабі дивізії, – Левнзона спантеличила обізнаність Махна, звідкись знає в обличчя і його і Якіра, а сам не впевнений чи Махно взагалі перед ним. Показав Нестору на стілець. – Хочу почати з того, що ви, товаришу Махно, не маючи на те прав і повноважень, нав'язали місту свою адміністрацію.

- На тій підставі, що система управління містом фактично залишалася за нами, – відповідав Семен Каретник. – Ми до останнього захищали місто від нашествя денікінських банд, не отримуючи од вас жодної підтримки, а лише цькування, та напади чекістських загонів на наші села. Ми пропонуємо керувати на рівних. Батько Махно дозволяє вашим людям брати участь у налагоджені мирного життя.

- Значить дозволяє? – саркастично мовив член штабу бригади Ганін. – Може нам на знак подяки вам у ніжки вклонитися?

- Треба буде, вклонитися, – хижо посміхаючись говорив Щусь.

- Якщо не згодні, то керуйте самі, – продовжив Каретник. – Але ж зважте не те, що зима почалася, а ви не маєте палива, не маєте фуражного фонду. Яким чином попіклуєтесь про місто? Як опікунствуватимите над громадськими установами? Тягловий міський транспорт без фуражу, усе вивезли денікінці. Прапор вам у руки. Левінзон нервово кусав губи.

- Отож бо, – Каретник потер долонями.

Нестор цим часом читав листівку, яку взяв зі столу комбрига. Звіт про розстріл червоних командирів, які «пішли всупереч народній волі», серед п'ятірки прізвищ значився Міхєєв. Та його зацікавило наймення одного із членів виконавчого комітету – Мано-Батог.

- Чекайте-чекайте, – Нестор підвівся, звернувся до Левінзона – Хто такий Мано-Батог?

- Полковий прокурор.

- Он як... А чи не той самий прокурор одинадцятого окружного військового суду полковник Мано-Батог, який у десятому цихвирував мене до смертної кари? Ще й засудив до страти десятки чесних революціонерів. Як це пояснити? Чому царський сатрап займається тим же самим тільки у вас?

Комбриг зовсім розгубився.

Нестор не попрощавшись вийшов. За ним інші.

Левінзон узяв листівку, яку тільки що читав Махно. Злісно пожмакав.

- Доки ми терпітимемо цього царька-покидька? – навіщось пригрозив пальцем комполку Липанову: – Будемо вимагати від товариша Якова рішучих дій. І попередьте Мано-Батога, що, мовляв, Махно на його життя зазіхає. Хай як знає, звісно, наша справа попередити.

- Яків не піде на відкритий бій з Махном, – говорив начштабу Ганін. – Доведеться терпіти, доки у верховному штабі щось намудрують.

CXXXIX

Нестору принесли телеграму:

«Згідно отриманих вказівок, Реввійськрада 14-ї армії наказує командирів всіх повстанських загонів Махну негайно, після отримання цього наказу, виступити з усіма збройними силами на польський фронт по вздовж лінії Олександрівськ – Черкаси – Бориспіль – Чернігів – Гомель. Сконцентруватися і поступити у розпорядження РВР 12-ї армії. Про отримання наказу негайно повідомити до 12.00 – 9-го січня.

Підпис: І.В. Сталін, М.П. Уборевич»

Нестор кинув послання на стіл.

¹ Обolonки – шибки.

- Вочевидь це якийсь жарт. Чи може забули, що я давно не комбриг?

- Нічого дивного, – говорив Остап. – Це звичайний політичний хід. Вони знають, що ти не підеш ні на яку Польщу, а значить мають привід черговий раз цькувати Махна на шпальтах. Вплинути на громадську думку. Та й маршрут не випадковий. Саме по цьому путі стоять відбірні червоні частини.

- Уборевич вже підтягує війська, – додав Білаш. – Ми не витримаємо.

- Відходимо, – зітхнув Нестор.

Махновські війська залишили Олександрівськ. Рушили уздовж Дніпра до Катеринослава, потім повернули на схід, через сто верст зробили закрут на південь, пішли до Гуляй-Поля. Подібний маневр зумовлювався необхідністю залишити по хуторах тифозних бійців. З кожним хворим оставляли харчовий запас і гроші на утримання.

Сам Нестор почувався кепсько, виявлялися перші симптоми тифу. До Гуляй-Поля привезли вже без свідомості. Троє із особистої охорони померли.

Його укрили в хutorі Гусева, до якого можна дібратися лише балкою із Марфополя. Тим часом чекістські загони нищили селах наоколо Гуляй-Поля, робили розвідку на аеропланах.

Коли чекісти з'явилися у Марфополі, Остап вирішив відвести їх подалі.

CXL

Дозорний помітив вершника, який рухався з боку Мижиричів. Свиснув кулеметником, які грали в карти. Один заліг за кулеметом, другий роздивлявся вершника у бінокль. Розгледів шкіряну куртку і червону стрічку на папасі.

Невідомий викликав повагу і страх. Яким же треба бути відчайдухом, отак без супроводу їздить по неблагонадійній території.

- Де штаб? – спитав вершник. – У мене наказ від товариша Якіра.

- Командир куркулів карає, – весело казав один із дозорних. – Біля криниці побачиш.

- Сім махновських недобитків, – додав кулеметник.

Вершник, замість того, щоб рушити далі, сплигнув з коня.

- Вас тут, що лише троє?

- Четвертий до вітру.

- Ну й добре...

У невідомого в долонях спотайна з'явилися ножі, які жбурнув у кулеметника з обсергою. Третньому зламав шию. Висмикнув із тіл ножі, витерши леза об сніг. У четвертого, ніби списом, жбурнув гвинтівку з багнетом.

Остап знову вліз на коня, і помахав над головою червоною хустиною. Із укриття на шлях виїхало десять вершників.

Зібравшись, махновці тут же розділилися на три групи.

Остап поїхав через головні ворота. Біля криниці-журавля побачив чотирьох забитих селян. По накопиченню коней і обозу визначив де чекісти влаштували штаб. Відзначив, що загін добре озброєний. На подвір'ї, підводи з трьома станковими кулеметами, гранатомет і гармата, все це вказувало на каральний характер загону, а не мобільний. Відсутність чатових свідчила, що чекісти кубрячили. Заходячи до хати, вихопив два «маузери».

У хаті так накурено, ледь розгледів людей навколо столу.

Розстріляв чотирьох, чотирьох залишив.

- Підйом! – Схопив одного за ворітник жбурнув до дверей. – Хуткіше, гниди! На двір усім!

Сева з Агатандлом тим часом роззброїли двадцятьох і гнали до штабного двору, тут же усім наказали роздягнутися на голо і так повели до криниці.

Платон приготував сокиру. Остап шепнув, одного не вбивати, а оглушити.

Вишикували у шеренгу. Сева йшов з одного боку, проштрикуючи бранців багнетом, з іншого зближувався Платон, убиваючи сокирою. Хто уб'є останнього вирішили шляхом же-

ребкування. Дісталось Платону. Коли цей чекіст упав підійшов Остап і нарочито голосно мовив:

- Сьогодні ж батьку веземо до Бахмуту, там не знайдуть.

Махновці роз'їхалися, останній чекіст важко підвівся. Гадав що йому поталанило, голова розбита обухом, але удар не сильний. На його щастя побачив селянина на гринджолах¹, у якого забрав верхній одяг і коня з санками. Чекіст так замерз, що навіть не замислився, чому це міцний чоловік без заперечень розлучився із майном.

Остап, спостерігаючи, як санки виїхали із села, задоволено плеснув долонями.

- Нехай їдять товариші чекісти, а під Бахмутом на них очікуватимуть шкурівські роз'їзди.

CXLI

Нестор розмружився. На ліжку сиділа Галина, витирала йому вологою хустиною чоло.

- Давно я похирів?

- Більше двох тижнів. Фельдшер каже пішло до ладу.

- Дай пити.

Дала не воду, як хотілося, а якийсь гіркий відвар. Та спрага була така, що навіть це випив із задоволенням.

- Де Остап?

- Деся по шляхах чекістів вистежує. Відвів мисливців за тобою аж на Донбас.

Нестор спробував підвестися. Паморочилося. Довго сидів на ліжку, долаючи нудоту, приходячи до тями.

По досвіду знав, що у таких випадках слід їсти.

Їв через силу.

На другий день закутаний у кожух і бурку їхав на санках до Гуляй-Поля. Із вісімдесяти бійців «батькової сотні» лишилося тридцять два, інші на погосту. Однак і тридцять вистачило, щоб вибити із рідного села розквартировану роту червоних курсантів.

Нестор наказав оголосити про загальний збір військ. Відпустка скінчилася.

Дві доби до Гуляй-Поля стягувалися підводи, фургони, тачанки, санки, піші, вершники. Повстанці, які прийшли із підконтрольних чекістам територій розповідали жахливі речі про діяльність надзвичайок по селах. За їх словами до складу «особливих відділків ЧК» входили патологічні садисти, алкоголіки-кокаїністи, яким байдужий результат допиту, а важливий процес. Катували на рівні середньовічної інквізиції. Кидали людей живцем в окріп, обценьками здирали шкіру, запихали до діжки утиканой з середини цвяхами і скочували з гори.

Один із очевидців Кость Сірий врятувався тим, що сховався у клозетні занурившись у фекалії.

CXLII

«До Махнограду!» – звучало гасло із вуст до вуст. – «Усі на боротьбу із червоною контрою!», «Хто відлежується на печі, тому немає місця у світлому майбутньому!».

До Гуляй-Поля приїхали анархісти-набатівці. Тепер Алий з Воліним палко закликали з трибун до зброї, їх слухали не уважно. За появи на Соборному майдані двох санок з гармоністами, люди оживилися.

Під «яблучко» співали:

А кадети утікають
Броньовими танками
Ми кадетів здоганяєм
Нашими тачанками.

За музиками в'їхала бричка устелена персидськими килимами, коні прикрашені кольоровими стрічками.

¹ Гринджоли – маленькі санки.

Зупинившись біля трибуни, зайшов на місце виступаючого.

- Синки мої! – голос Нестора недісилий, однак його чули. – Тепер для нас усіх знегіддя настало. Для усього повстанства. Але ми зберегли міцний дух, нас не так просто запхнути, ніби рукавички за пояс. З півдня сунуть орди Троцького, з півночі – Денікін. Ми з самого початку боротьби позиціонувалися як незалежні люди, які мають право на ініціативу у громадянському правлінні, у політичній орієнтації. Однак наші тимчасові союзники комуно-більшовики чомусь вирішили раз селяни, значить мають душу кріпаків. Ми ж на ділі показали, що се геть не так. Селянин більш революційний ніж міський пролетарій, якому накинuli зашморґ, а він і радий. Ми ж не визнаємо над собою ніякої гегемонії, хоч кожному із вас із малечку у вухо дують – «владі підкоряйся», привчають до думки ніби ми чиясь власність, хтось у силу своєї надуманої богообраності має більше прав у цьому житті. А я прийшов дати вам волю! Бо знаю, кожен із вас вартий найкращого. І гвалтом зметемо зі свого шляху упирів!

Нестор почувався зовсім кепсько. Зійшов з трибуни під гучні вигуки – «слава батьку!», «ура Махну!».

У штабі ліг на диван, уклавшись шинеллю, попрохав ненадовго дати спокій, Галина залишилася. До неї тихо підійшов Остап, простягнув шкалик з темною рідиною.

- Давай по десять краплин на стакан гарячого молока. Цигарки сховай.

На подив Галини, Нестору після Остапового зілля полегшало. Навіть висловив бажання сходити на виставу Антона Італійця. Заінтригував анонс театральної програми. Сюжет п'єси полягав у коханні повстанця і дівчини агентки ЧК, котру московські чекісти відправили із завданням підірвати штаб Повстанської Армії.

СХІІІ

Остап і Оріся оселилися на квартирі Леві Альтгаузена. Який відразу не впізнав небіжку. Розгледів лише після того, як привіталася.

- Саро?

- Я дячку Леві. Будете знов чіплятися застрелю, або ж поскаржуся чоловіку, він вам горло перереже.

Альтгаузен покосився на Остапа, який удавав, що не чув розмови, збирався до Нестора. Коли з Агатандлом їхали в штаб з боку станції почувалася стрілянина.

- Червоні десант висадили, – зазначив Остап. – Знову тікати... Хто захищає шлях?

- Михась Махно.

Нестор вже стояв на порозі штабу, вислуховував звіт розвідників.

- Погано, – перем'явся з п'ят на носочки. – Попередьте Михася, нехай гармати не залишає, мінує.

Штаб відступив до Маріуполя, залишивши у Гуляй-Полі підпільні бойові групи.

Вночі приїхав Зінковський. Нестор не спав, сидів дивився у вікно. Лев почав звітувати, пишучи на папері, коментував:

- Він Новоселівки до Новопетрівки наступають піхотні частини. Наші розпалися на загони. Дерменжі десь у Комишах, Кобець у Новопетрівці. Ми можемо піти вздовж Мокрих Ялів, там проти нас червоні шмаркачі, курсанти.

- То й на дідька вони нам? Шмаркачі можуть нашими стати.

Наступним гостем був Щусь. По міміці Нестор зрозумів, що приніс погану звістку. Вийшли на двір покурити, аби жінки не чули.

Щусь узяв Нестора за плече:

- Покіль немає підтвердження. Михася може того... Залишався на позиціях до останнього...

Нестор сів на підніжку тачанки.

- Передай Зінковському нехай деталі дізнається. І знайди Остапа, він завжди відає більше за інших...

Залишок ночі, Нестор ходжав по двору, багато курив, плакав.

Остап приїхав із Севою.

- Зі станції десантувався кавполк Рязанцева, – говорив Монотонно Остап, подаючи Нестору фляжку. – Михася взяли на штики прямо біля гармати.

Нестор стис скроні.

CXLIV

На початку квітня махновській контррозвідці стало відомо, що до України прибув Фелікс Дзержинський¹. Нестор трохи пригадував його з каторги. Особисто не був знайомий, кілька разів бачив на «політичних колах», пам'ятав, що головний чекіст свого часу був викритий у співробітництві із адміністрацією в'язниці, і незадовго до звільнення його ледь не до смерті побили в'язні.

Із Дзержинським прибув особливий полк ВОХР².

З цього приводу на засідання військового штабу Нестор говорив:

- Ці поліцейські пси нам не загроза хоча б тому, що не знають містини. Фелікс в основному воюватиме проти піхотних частин, а ми піхоту максимально мобілізуємо, посадимо на тачанки.

На засіданні вирішили скоротити трійки на тачанках, впрягати по двоє коней, у легкі фургони і бідарки по одному. Кіньми поповнити кавалерію. Якщо тачанка ламалася, її відділок розформовувався посилюючи кавалерію і мобільну піхоту.

Реввійськрадою вирішено рейдувати вздовж Павлограду – Новомосковську і йти на південь зосереджуючи бойові дії навколо Гуляй-Поля.

В Юзівці Зіньковський захопив загін офіцерів. П'ятеро із дев'яти попросилися до махновського війська.

7-го квітня від Голика Нестор отримав цидулку: *«5-го квітня од полоненого денікінця отримав наступний документ – «Наказ №2899 1. Генерал-лейтенант барон Врангель призначений Головнокомандуючим Збройних сил Півдня Росії. 2. Усім, хто чесно йшли зі мною у тяжкій боротьбі низький уклін. Господи, дай перемогу армії врятувати Росію.»*

Підпис: Генерал-лейтенант – А.І. Денікін»».

Нестор передав телеграму новопризначеному ад'ютанту Гаврилі Василевському, той підшив до архіву.

- Вдовиченко це передбачив. Денікін після зриву московського походу опустив руки.

25-го квітня контррозвідка перехопила телеграму червоного командування, призначалася штабу Першої Кінної армії, котра вела бої на Північному Кавказі. У телеграмі повідомлялося про напад на Радянську республіку панської Польщі. Наказувалося почати передислокацію на південно-західний фронт.

- От і маємо, – говорив Каретник. – Тепер ці ватаги через наші території підуть.

Барон зробив пропозицію розпочати серед населення антибільшовицьку агітацію та об'єднати командування Реввійськради і політвідділку. Військова рада з командармом останню пропозицію рішуче відхилили. Нестор також знав, що набатівці планують його поступово змістити з посади командуючого і взяти армію під свій контроль. Щодо антибільшовицької агітації відповів:

- Годі годувати народ політикою, маємо просто захистити. Від пустого перехармаркати селянин злиться.

Пізніше прийшла звістка, що через Гуляй-Поля піде 14-та кавдивізія під командуванням Олександра Пархоменка.

CXLV

26 квітня червона кіннота атакувала махновські застави поблизу Комиш-Зорі. Комдив Пархоменко особисто допитував полонених. Ті стверджували, що у Гуляй-Полі біля двох тисяч бійців, сотня кавалерії, п'ятдесят кулеметів і три гармати.

¹ Дзержинський Ф.Е. 1877-1926 – советський державний діяч. Засновник ВЧК, один із організаторів «червоного терору».

² Внутрішня охорона

Комдив запитливо глянув на начальника розвідки Скворцова. Адже той надав зовсім інші свідчення, що у Гуляй-Полі немає і третини названого.

- Значить так, товариші командири, – Пархоменко обіперся кулаками на стіл. – Пропоную одним дружним наскоком із Полог і Новозлатополя вдарити по махновії і змести бісове кодро.

- А як же виярками пройдемо? – питає начштабу Ширяєв. – Коні не пройдуть, трапаші¹ позапливали. А піхотою можемо не подужати, багато народу втратимо.

- А хто говорить, що Пархоменко наступатиме балками? Ми дивізія Першої кінної! А ви... Хто знає Махна в обличчя?

- Він їздить на блакитній тачанці, – говорив Скворцов.

Вже через годину Пархоменко пожалкував, що не відправив ярками кілька груп, бо саме звідти перехресним вогнем обстріляли колону і закидали бомбами із мінометів. А у самому Гуляй-Полі зав'язався бій з піхотою, яку помахом порубали. Та пізніше з'ясувалося, що Пархоменко бився з полком червоних курсантів, а махновці вже кілька днів як залишили село.

У Новозлатополі червоних кавалеристів зустрів Щусь. Фланговою атакою розколов колону на двоє. Дві кулеметні тачанки увірвалися у проріху, розвернувшись таким чином, що кулеметним вогнем зробили прорив ще більшим, відтіснивши червоних до річки. Федосій відвів бійців до Туркенівки.

Остап тим часом зав'язався у бою під Дібрівками, спочатку виступили бомбометальники, за ними пішли вершники-люйсисти. Які розстрілявши по диску, відступили. Тут спрацював відволікаючий маневр – блакитна тачанка, яка рухалася осторонь, потім зeszла за пагорбом. Її побачили червоні і стрімко майнули в погоню.

Під Остапом убило коня, він приєднався до піхотинців, які тримали оборону біля возів. Кавалерія стрімко наближалася.

- Зброю на вози! – закричав Остап. – Руки вгору! Розосередьтеся, нехай вони проскочуть!

Бійці хоч і не второпали навіщо отаман наказує здаватися, однак послухалися. Червоні кавалеристи мчали повз них не чіпаючи, уся увага зосереджена на «блакитній тачанці». Минула остання валка вершників, Остап закричав:

- До зброї! Беріть коней!

Повстанці хапали гвинтівки і стріляли червоним у спину, захоплювали коней.

CXLVI

Несторова сотня зупинилася у селі Криштопівці, що у Харківській губернії.

У вечорі прийшов Щусь до обов'язків якого входив контроль навколишніх залізничних мереж. Один із його загонів зняв із потягу групу єврейських музикантів.

- Кажуть із голодної Москви до нас прокорм, – говорив Федосій.

- Веди подивимось.

Коли до просторої світлиці зайшло семеро людей, Нестор сидів на покуті під божником.

Із гурту вийшов високий красень.

- Я вочевидь говорю із самим Махном? – спитав.

Нестор кивнув.

- Моє ім'я Олександр Вертінський, співак. Зі мною оркестр Семигузнікова.

Нестор підвівся. На зріст він сягав Вертінському трохи вище пояса.

- А чи можете шановний, для моїх хлопців зробити концерт?

Вертінський замислився, нервово теревив довгими пальцями по лацкану. Уся група, ще дорогою від залізниці розпрощалася із життям. До цього, перебуваючи у Харкові, на кожному стовпі бачили портрети волохатого чоловіка з написом «Бандит Махно» і описами звірячих убивств євреїв. А тут єврейський оркестр та у пазурах антисеміта.

¹ Трапаш – зимовий шлях утоптаний вівцями.

- Звісно, будемо раді, але у нас акомпанемент слабкий. Інструменти вилучили ще у Харкові.

- То нічого, у нас пристойний оркестр, щось знайдемо, – Нестор погукав чатового. – Музикантів сюди і всі, які є інструменти нехай тягнуть. Там у сусідній економії ніби то рояль є, то і його давай.

Вмент принесли рояль. Концерт проводили на дворі, куди поволі стягувалися махновці і селяни. Махновці на музикантів складали гнітюче враження: неголені, обличчя часто спотворені шрами, хто прілоокий, хто без вуха, безпалі, беззубі роти. Здавалося такі й не розуміються на музиці, для них миліші постріли та кінське іржання. На передніх рядах озброєні жінки.

Димок чиєїсь цигарки пішов на Вертінського, той розкашлявся.

- Геть цигарки! – гаркнув Щусь.

Темніє дорога, приморського саду
І жовті вночі ліхтарі
Я вельми спокійний, але тільки не треба
Зі мной про любов говорити

Вертінський, як і всі його музиканти, не сумнівався, що після концерту усіх поставлять «до стінки». Принаймні так стверджували харківські чекісти, коли розповідали про безчинства махновців.

Концерт тривав більше двох годин. Музиканти стомилися, однак все намагалися відтягнути страшний фінал.

- Остання пісня, – оголосив Вертінський. – «На смерть юнкерам».

Виконуючи цю пісню співак вирішив таким чином красиво піти із життя. Бо саме через неї вигнали із Москви, звинувачуючи у потуранні «білогвардійським прихвостням». Вертінський тоді говорив слідчому Ліберману: «Мені просто шкода цих хлопчиків. Хіба заборонено когось пожаліти?». «Треба буде, дихати заборонимо», – відповідав чекіст.

Я не знаю навіщо, і кому це потрібно
Хто відправив на смерть їх байдужою рукою?
Лише так нещадно, так зле й непотрібно,
Відправили їх, на вічний спокій.

Від проникливого співу розчулені махновці плакали. Вертінський про себе відзначив, що протягом останніх років у нього не було таких відвертих слухачів. Як тільки пісня скінчилася, до співака підійшов Нестор. Вертінському довелося зігнутися навпіл, щоб дати себе розцілювати.

- Дякую. Порадували мене і хлопців. Прошу на вечерю.

Від побаченої кількості різноманітних страв, якими частували махновці, у музикантів і самого Вертінського закрутило в кишках, бо з сімнадцятого року харчувалися аби як. Деякі страви ніби з іншої планети: житні галушки у бур'ячному квасі зі смаженою цибулею, в'юни з хрінном, гречані коржі з капустою. Дивовижні десерти: бузиновий кисіль, калинові маковинки, смажені горіхи з сирівцем. Під все це – варенуха¹.

Під час вечері Семігузніков обережно спитав Остапа, чи можна буде після вечері, якщо щось лишить на столі, забрати собі.

- Не хвилюйся борода, – Остап пошарпав єврея за плече. – Якщо батько задоволений, то і вам добро буде.

Нестор із Вертінським сиділи в голові столу, пили вино.

- Чесно кажучи, не сподівався на таку зустріч, – говорив співак.

¹ Варенуха – спиртний напій. Виготовляється із сухофруктів, меду, стручкового перцю – все це заливається у горщику горілкою і ставиться на 12 годин у піч. Вживається гарячим

- Розумію, радянська агітка діла робить вдало, не ви одні. Про мене багато марниць наблязкали. Чекісти себе гранатами підривають, аби тіко до нас у полон не потрапити. Так то чекісти, вони бояться що з ними чинитимуть так, як вони чинять із селянами. Для вас, Олександрє Миколайовичу, життя-театр, а я теж живу в театрі бойових дій і ці декорації для нас вже не скінчяться ніколи.

- Мені думалося ви і ваші люди неадекватно відреагуєте на останню пісню. У ЧК через неї ледь не розстріляли...

- Мистецтво поза політикою, особливо якщо пісня гарна. Більше того скажу, із сією піснею на нас наступали слащевці.

О шостій ранку до хати де ночували артисти підтягнули підводу завантажену мануфактурою і харчами: салом, рибою, хлібом, горілкою.

Двоє вершників, яких Вертінський про себе назвав: «типові запорізькі козаки» супроводжували музикантів до лінії фронту. Від Токмаку Музиканти рушили без супроводу.

Вертінський їхав кучером.

На околиці Токмаку з'явилися вершники. Семігузніков розгледів будьонівки¹.

- Наші! – радісно вигукнув єврей.

Десятеро вершників оточили підводу.

- Злазь суко куркульська! – скомандував підсотник, розмахуючи нагайкою.

- Шановні товариші, ми свої, – Семігузніков показав перепустку. – Нам дивом удалося з-під махновців вийти...

- Я тобі зараз цю перепустку декуди заштовхаю! – червоноармієць вдарив Семігузнікова нагайкою, розсікши щоку до зубів.

Невдовзі пограбовані і побиті музиканти йшли пішки до залізниці.

- А лякали махновцями, – говорив один із музикантів. – А воно бач, хто насправді паскуда.

- Ця земля не для нас, – говорив Вертінський, підтримуючи Семігузнікова. – У країні де бандит у сотні разів благородніший від представника влади робити немає чого.

CXLVII

Нестор прокинувся від приступу кашлю. Штаб знаходився у колонії Велика Янісоль.

- Остапа немає поблизу? – спитав Галину.

- Поїхав пости перевіряти. Учора без угоди Реввійськради призначив себе начальником твоєї охорони. Шкунтував² набатівців, ледь не застрелив Тепера з Бароном.

- Відверто кажучи, сам подекуди стримуюся. Усе щось мудрують за спиною. Що скажеш про коменданта Янісолі?

- Про Лашкевича?

- Так.

- Нічого не скажу. Звичайний чоловік. Чому питаєш?

- Його розстріляють. Ревтрибунал вже підписав вирок.

Лашкевич зайшов до штабу опівдні. Запросив Нестора і штабістів на обід.

Під час обіду комендант Янісолі постійно підлещувався до Нестора, але той нарочито ігнорував його.

- Батьку, давайте пригощу вас грецьким «чірі-чірі», така смакота...

- Ми тобі казну довірили, – говорив Каретник. – Треба звітувати про кожну копійку, добуту кров'ю повстанців, а не «чірі-чірі».

Лашкевич нишком звернувся до Федори Гаєнко:

- Мені кінець?

- Так Омеляне, тікай.

- Куди, – гірко посміхнувся. – Від батьки не втечеш, скрізь знайдуть...

¹ Будьонівка – червоноармійський сукняний шолом. Називався ще «богатирка».

² Шкунтувати – сварити.

Троян вилучив із внутрішньої бокової кишені папірець, розгорнувши показав Лашкевичу:

- Постанова про твій арешт. Попрощайся з дружиною і сестрами.

Лашкевич витер сльозу.

- Тільки прошу Гаврюшо, не віддавайте головорізам Чорного Капітана.

Лашкевича розстріляли у дворі, хоча Щусь пропонував просто зарубати.

Пізніше Нестор, говорив Остапу:

- Шкода Омелька, та нічого не вдієш... Півтора мільйони розциндрило собака...

- То й не слід перейматися. На нас інша небезпека очікує, тепер до ЧК вербують виключно українців, а ці на відміну від зайд складають більшу небезпеку.

- Що ж пропонуєш?

- Посилити внутрішню перевірку. Без репресій не обійдеться. І у той же час потрібна об'єднуюча ідея, анархія не спрацює.

- Доки працює, – Нестор відмахнувся. – Знаю до Петлюри знову тягнеш, та вже пізно друже мій.

CXLVIII

Починаючи з 15-го травня махновські загони йшли по районах лінією: Старий Керменчик – Новоолександрівка – Благодатне – Єлизаветівка – Мар'їнка – Селідово – Гродівка – Новомиколаївка – Михайлівка – Олександрівка – Добровольне – Самійлівка – Сергіївка – Василівка – Знаменівка – Зайцево – Троїцьке – Павлівка – Різдв'янка – Хвалибогівка – Гуляй-Поле.

На шляху жорстоко розправлялися із загонами ЧК і ВОХРу.

У хуторі Малевському неподалік Дібрівки Сева з Платоном забили сімох чекістів. Порубали так, що унеможливили зібрати тіла до купи.

Незважаючи на щоденні втрати армія махновців постійно поповнювалася дезертирами-червоноармійцями, незадоволеними більшовицькою продовольчою політикою, переходили рядові білогвардійці.

CXLIX

Федір Глущенко і Яків Костюхін, на прізвисько – Яшка Дурний з'явилися на околії Туркенівки вранці. Ще вночі їх висадили у Пологах. Вони мали особливе завдання харківської ЧК. Особисто начальник Манцев і його заступник Мартинов здійснили вишкіл.

Ще три місяці тому обох махновців полонили. Глущенко служив тоді у кулеметному полку Хоми Кожина, а Яшка із дезертирів другої бригади. Особливо «опрацьовували» Глущенко. Пообіцяли гроші, повернення майна, вилученого під час затримки, це питання вельми хвилювало Яшку, бо у нього відібрали латунний хрест, що колись зняв у попа, якого за наказом Махна кинули в топку. Яшка був впевнений, що хрест золотий.

- Що мені ті папірці, – скаржився дорогою Яшка. – Як тобі причувається, повернуть?

- Ти про що? – думки Глущенко зайняті іншим.

- Та хрест у мене чека забрала, ото й обмишляю...

- Хто про рибу, а він про тараню. Живими повернемося тоді дюжину таких хрестів купиш.

- Ой, боюся надурять жиди кляті, не заплатять.

У тому, що не заплатять Глущенко упевнений стовідсотково.

На шляху тричі спиняли махновські роз'їзди, старі перепустки згодилися.

У селі Глущенко підійшов до хлопців із тачанкового розрахунку, спитав де можна знайти батька. Вказали на волосне правління.

- Зробимо все вночі, – говорив тихо Федір. – Подивимося де він спиниться на постій, і закидаємо хату гранатами.

- А якщо Махно забереться звідси? Бронепоезд же не чекатиме.

- Ось це зараз і з'ясуємо, стій тут, – Федір побачив Куриленка, який виходив із волосного правління.

Близько до штабу Глушенка не підпустили. Покликав Куриленка:

- Васю! Нехай пропустять, справа є...

Куриленко сам підійшов.

Тим часом із хати вийшов хлопець-велетень із «люйсом» на плечі, за ним Нестор, Голик і Василенко.

Федір обережно наблизився до Нестора:

- Батьку, я маю вам дещо сказати. Це важливо.

Нестор кивнув на Куриленка:

- Йому розкажи.

Зайшли до штабу. Федір почав з головного:

- Васю, я прибув із завданням харківської чеки вбити батьку. Ось прийшов сам здатися.

- Сам прийшов? – без тіні зацікавлення питав Куриленко.

- Є напарник, він за двором біля возів очікує. Про моє зізнання не здогадується.

- Чом викрився?

- Як то потрапив у чеку, думав, що кінчать, та тут почали розкручувати на співробітництво, не погодився б, та справа стосується життя батька, от і покметував-погадував... Не дам згоду я, збалакається хтось інший. Та й це єдина можливість попередити...

Федір показав у вікно поплічника. Куриленко вийшов до чатових, наказав їм тихо схопити Яшку.

Яшка тим часом не аби як стривожився, коли Федір зайшов до штабу і не виходив. Стис у кишені рукоятку «нагана». Нервово тупцяв на місці. Якесь внутрішнє єство нашіптувало про небезпеку. Тільки де вона приховується? Мо' махновець, який так завзято смикає отесу¹, стягуючи голоблю, поводитья якось неприродно?

За спиною почув кроки, вихопив пістолет, та запізно. Останнє, що побачив – приклад гвинтівки, який стрімко наближався до обличчя...

Отямився після другої цеберки води. Його підхопили дужі руки, всадили на стілець. Хтось тримав за спину, аби не рухнув.

За столом сиділо шестеро, серед них жінка.

- Прізвище, – почав допит Куриленко.

- Костюхін Яків, – кожне слово давалося з труднощами. Однак набрався сил розповісти легенду, розроблену наспіл з Мартиновим: – Я колишній рядовий полку Домашенка. У бою під Чаплино полонили. Обілізували до червоних, та вирішив як літо, то будь-що до батьки перекинутися...

Куриленко прибрав газету, яка накривала дві стопки грошей номіналом по п'ятсот карбованців кожна і чекістське посвідчення, яке до цього було зашите за підкладкою Яшкиного піджака.

Костюхін похнюпив голову.

- Братки, товариші, та хіба ж то сам пішов на таке. Мене катували...

Яшку вивели, нічого нового не дізналися, та й без нього знали багато.

Федір Глушенко поведився спокійно. Попрохав закурити.

- Мене тиждень тримали у харківській чеці. Там багато наших і петлюрівців. Офіцери є, тільки мало, шушера в основному. Благородні зазвичай устигають застрелитися. Петлюрівців і наших тиранять дуже, день-денно б'ють, спати не дають. Тримують по сорок-п'ятдесят душ у камері розрахованій на двох. Катують спрагою. Не годують кілька днів, опісля всучають оселедець і питва ніякого. Багато хто втрачає розум. Жінок насильничують цілими взводами, особливо дворянок. Кожного, хто згоджується на співпрацю годують від пуза, накривають у коридорах шикарні столи, щоб

¹ Отеса – мотузка що з'єднує кінці передньої осі з голоблею.

інші із камер бачили. Мені повірили, бо сказав, що дотримувався лінії Полонського. Головне не це, а що я не один такий.

- Є термін? – спитав Голик.

- Протягом тижня вздовж лінії Пологи – Комиш-Заря курсуватиме бронепоезд, то на нас чекатимуть.

- Про засланців знаєш щось? – Голик робив нотатки. – Чекісти згадували якісь імена?

- Я мав би перевірити на можливість співпраці Задова.

- Чому саме його?

- Цього не скажу. Думаю в чеці на нього мають якісь сподівання. Поголоска пройшла ніби од смерті когось врятував.

- Ти усвідомлюєш, що у тебе немає шансів на життя? – питав Куриленко.

Федір жально посміхнувся, закурюючи чергову цигарку.

Його вивели.

- Пам'ятаю придибачку, – говорив Голик. – Зіньковський-Задов справді врятував од смерті якогось молодого чекіста-єврея.

- Обох до стінки, – перебив Куриленко. – Глущенко звісно молодець, за те честь йому, але порядок є порядок – ніякої співпраці з чекою.

- Згоден, – підтримав Марченко.

Проголосували інші члени польового трибуналу: Голик, Коган, Білаш. Галина проголосувала проти убивства Глущенко.

Куриленко продовжив:

- Тепер стосовно Зіньковського. Шепотять про його дворушництво. Він без сумніву дуже лояльний до червоноармійців і ось, як з'ясувалося, також рятує і чекістів-євреїв. Це доводить, що він занадто упереджений.

- Я згоден, – підтримав Голик. – Припускаю, Зіньковський працює і вашим і нашим. Можливо готує майбутній плацдарм, бо не вірить у нашу перемогу. Думаю, його теж слід до стінки, доки не пізно.

- Що за маячня! – обурилася Галина. – Це революційний суд чи фарс? Набатівці багатьом нашим закидали прихильність до петлюрівщини, як-то: Чорному Капітану, мені. То давайте і нас розстріляйте, як потенційних ворогів. Зараз Лев служить нашій справі віддано до самопожертви, він щиро любить батька і скомпрометував себе лише у людяності, відпустивши юного хлопця, який сам не тямив, що робив коли пішов до ЧК. У такому разі, чим ми кращі від чекістів, якщо вбиватимемо по клявзах?

Після слів матінки Галини питання Зіньковського зняли з обговорення.

За годину розстрільна команда повела Глущенко і Костюхіна за село.

Яшка весь час лебедів, плакав, лаяв Глущенко:

- Що ж ти Федьку, не міг раніше мене відпустити. Сам для себе отак усе вирішив... Сучий тельбух ти після цього...

Біля яру Яшка благав відпустити. Боєць вистрелив із гвинтівки йому в голову.

Для Федіра приготована могила, йому дали можливість перед смертю покурити.

- Знайте, я вмираю з легким серцем і йшов до цього свідомо, бо краще померти від рук товаришів, ніж від поганих ратиць покидьків із чеки.

Глущенко застрелили залпом із трьох гвинтівок.

CL

На південному фронті справи дедалі погіршувалися. Врангель витіснив червоних із північної Таврії. Між махновцями і червоними вкотре почався не договірний нейтралітет. Врангелівці скоро зайняли Бердянськ і Маріуполь. Щодня над територією, контрольованою махновцями, літали аероплани, скидали листівки.

Остап один такий літак наказав обстріляти із кулемета. Агатандел засів за «шварцльозе». Остап спостерігав за обстрілом із блакитної тачанки, поруч Оріся, чистила подарований

чоловіком «сміт-вессон». Кулі розтрошили хвіст літака. Пілот зумів вивести за межі убійної сили кулемета.

Прийшов вістовий, сказав що батько викликає.

- Бачиш люба, усі народжуються вільними з чистими серцями, а поспіль більшість усе це втрачають, бо небагатьом вдається не зашлюбитися.

Нестор стояв над столом розглядаючи карту. Жінка, господарка оселі, лагодила піч із закапелком, заліплюючи глиною поколупані місця.

- Думки, Остапе, розділилися. Набатівці торочать про союзи, у штабі теж шарварка, одні пропонують кинути сили проти Врангеля, інші – перейти до перевіреної партизанщини. Тут, ніби голка в дупі, чекісти та чонівці¹.

- Будуть прохати союзу і ті і інші.

- Відчуваю внутрішнього ворога.

- Стережись того, хто найбільше співає осанну, порівнюючи то з Македонським, то з Атіллою, то з Пугачовим.

- Розумію тебе. Мене це аніскільки не присипляє. Набат подекуди дратує, але без нього ніяк.

- Дехто із паничів-анархістів спробує тебе усунути і дуже скоро. Червоні парламентарі обіцятимуть усе, що захочеш від них почути, а врангелівці гратимуть на самолюбству і, пробач, – марнославстві. Тут очікуй високі чини і з такою пропозицією прийде людина особисто знайома.

- Невже Врангель насмілиться на подібний союз? Хіба не усвідомили досі, що я краще загину ніж із білими домовлятимусь...

- Барона залишила Британія. За перехід селянства на свій бік, руку віддасть.

- Ти так нічого й не порадив.

Остап пройшовся по кімнаті, зачерпнув келих води, трохи випив, інше вилив на потилицю.

- Знаєш друже, до певного періоду тобі допомагали, ти й сам відчув ту силу із зовні, а тепер поволі залишають тебе. Характерники сподівалися на організацію окремої держави, на те, що виховаєш людей, а так... Якби то не було Несторе, але варто тобі зійти зі сцени, український народ знову займе пасивну позицію. Значить ще не готовий щоб його захищали люди на кшталт тебе.

- Ох, Остапе, облич ці метафізичні штуки. Я у тебе про діло питаю.

СІІ

- Батьку, вістовий від Врангеля! – Щусь не зайшов, а увірвався до штабу.

Нестор глянув на нього поверх окулярів, продовжив писати.

- Хто б ти думав? – Федосій нетерпляче переминався з ноги на ногу. – Дізнаєшся, під стіл упадеш...

Нестор кинув перо на стіл.

- Що за манера тягнути kota за хвоста! Мо мні ще халяндри станцювати? Кажи!

- Єрмократьєв.

- Що?!

- Сам глянь.

Завели чоловіка у бешметі і драних галіфе. Важко тепер впізнати колишнього товариша. Протягом двох років змінився, погладкішав, через алкогольну залежність шкіра вкрита червоними плямами. Єрмократьєв у свою чергу бачив що Нестор теж став іншим. Вже не було довгого волосся, відпустив вуса, носив окуляри, зникла тюремна блідість, обличчя тепер мало бронзово-сірий відтінок притаманний степовим людям, не носив військової уніформи. Вдягнутий у сірий піджак на вишиванку, підперезану шкіряним паском, на якому висіла кобура. Навіть не вірилося, що це той самий батько Махно, який смерчем пройшовся по Украї-

¹ ЧОН (рос.) – части особого призначення

ні, наводячи жах на ворогів. Більше схожий на селянського старосту. Лише очі ті самі – рішучі, з пронизливим холодком.

- Вітаю Олександрє, от і стрілися. То ж як живеш?
- Дякувати богові Несторе... Івановичу...
- До якого ж чину у біляків дослужився, очевидячки полковник уже.
- Та ні... – поручик.
- Постарішав, бачу...
- Та й ти не відмолодішав...
- Із чим же прийшов і від кого?
- Від Слащева, я секретний лист від нього ніс, але дорогою втратив...
- Шкода. То не дивно Олександрє, генерал використав тебе як розмінну монету, бо розчовпав, що ти недоріка, ми це зрозуміли запізно, інакше кінчили б ще тоді. Яків Олександрович знає, що я роблю із посланцями з білого боку, і все ж посилає тебе.
- Несторе, прошу твого заступництва на честь нашої давньої дружби.
- Я то тебе давно амнестував, щодо хлопців не знаю, вони не розділяють християнських постулатів про всепрощення.
- Невже слово батьки Махна нічого не варте?
- Я лише командуючий армією, перед ревтрибуналом моє слово на рівні з іншими. Ми Олександрє, якщо вже забув, армія народна.

Єрмократьєва зарубали за селом.

До ревтрибуналу увійшли люди із групи Івана Петренка-Платонова, хлопці дійсно не вибачили Єрмократьєву давньої зради.

II

9-го липня у селі Врем'євка Маріупольського повіту проводилося засідання штабу і командного складу Повстанської армії. Вирішувалося питання чи дотримуватися з Червоною армією нейтралітету, аби разом бити спільного ворога. Більшість командирів пропонувала воювати лише з чекістами, вохривцями і чонівцями. Інші пропонували ухилятися від сутичок із врангелівцями, дати червоним виманіжити їх, а потім вдарити по більшовиках. Отаман Володін вважав, що головний ворог саме більшовики, а з врангелівцями можна пограти і в нейтралітет.

- Більшість моїх хлопців постраждали від червонопузих, – говорив Володін, поклавши на стіл руки з покрученими пальцями, чорними від землі, на яких ряхтіли каблучки з коштовними камінцями. – А Врангеля не знають, це не Денікін. Ось це ходить по руках.

Володін поклав на стіл листівку одну із тих, що розкидають аероплани.

«Слухайте, руські люди!

За що ми боремося?

За спалену віру і скривджені святині!

За звільнення руського народу від ярма комуністів. Волоцюг і каторжан, що вкінці розорили Святу Русь.

За припинення майбутніх зіткнень.

За те, щоб селянин, який придбав у власність землю для оброблення, зайнявся мирною справою.

За те, щоб істинна свобода і право царювали на Русі!

За те, щоб руський народ сам обрав собі господаря.

Допоможіть мені, руські люди, врятувати батьківщину!

Генерал Врангель!»

- От який, – плеснув себе по коліну Кобець. – Значить маємо самі собі шукати пана.

- То ж очевидно, що майбутнім господарем барон вбачає себе.

- Отже, товариші, – Нестор підвівся. – Відповідь очевидна. Найголовніший ворог на даний момент – Врангель. Однак другого фронту не уникнути, але тут зберігати

певні позиції примирення: по-перше – рядових червоноармійців у полон не брати, відпускати, по-друге – активізувати роботи наших політбюро, які мають працювати з червоноармійцями перед тим, як їх відпустити, цим займеться Набат, нехай нарешті реалізують свій потенціал на користь. По-третє – маємо виділити кошти на стимулювання таких червоноармійців.

До штабу зайшов Агатандел.

- Що у тебе? – спитав Нестор.

- Затримали чергового посланця від Врангеля, дублер Єрмократьєва. Іван Михайлов, булий махновець.

- Махновець?

- Остап говорив він із групи Трояна, торік приєднався до шкурівців.

- Сюди його.

Михайлов тримався спокійно. Нестор трохи пам'ятав цього бійця. Надзвичайно вирачені очі немов у рибини, посаджені далеко один від одного, роз'єднані запалим сифілітичним переніссям.

Зіньковський взяв у Агатандла вилучений у Михайлова лист, передав Нестору.

«Отаману повстанських військ Махну.

Руська армія йде виключно проти комуністів з метою допомогти народу позбавитися від комісарів, закріпити за трудовим селянством землі державні, поміщицькі та інші приватновласні. Останнє вже впроваджується у життя.

Руські солдати і офіцери борються за народ і його благополуччя. Кожен, хто за народ, має йти рука об руку з ним. Тому тепер посилює роботу по боротьбі з комуністами, нападаючи на їхні тили, руйнуючи транспорт і всебічно сприяючи нам в остаточному розгромленні військ Троцького. Головне командування буде по можливості допомагати Вам озброєнням, спорядженням, а також військовими спеціалістами. Вишліть свого довіреного до штабу зі свідченнями, що Вам необхідно для узгодження бойових дій.

Начальник штабу головнокомандуючого Руською армією генерал-лейтенант П.В. Шатілов».

Нестор перем'явся з п'ят на носочки. Володін пригладжував руду бороду.

- Щодо мене, то я з дідьком на союз піду, яби тільки проти комуністів, – мовив тихо. – Правда Шатілов лукавить про спорядження, у самих чортма.

Нестор знову перем'явся, покликав конвой, наказав вивести Михайлова.

- Вістових від Врангеля вішати. Вішати ближче до лінії фронту і на грудях табличка, що мовляв так і так буде з кожним білопузим посланцем. І включіть це послання до чергового номеру.

СЛІП

Про цю потаємну поїздку Нестора до Полтавщини знала обмежена кількість людей. Його супроводжував лише загін Остапа. На Полтавщині успішно діяли сотні Кобеця і Буданова, але і вони не знали про пересування батька. Реввійськраді повідомлено, що головнокомандуючий погано почувається і тиждень перебуватиме у лікарняній відпустці. Керування армією покладено на Реввійськграду під командуванням Куриленка і Каретника.

У Галини під ногами лежали дві валізки в яких зберігалася документація Повстанської Армії: протоколи засідань, бухгалтерські книги. Валізи призначалися письменнику Володимиру Короленку, за допомоги якого планувалося перевезти до безпечного місця за кордон. У зв'язку із постійними боями постала проблема зберігання армійського архіву. Аршинов нещодавно втратив зібрані матеріали для майбутньої книги про махновський рух. Із Короленком зв'язалися через контррозвідку, заочно уклали угоду про збереження і опрацювання документів. Нестор сам вирішив зустрітися з письменником.

У Зінькові стояв червоноармійський караульний батальйон, який десятеро Остапових хлопців, увели за собою.

До Зінькова із Полтави мав приїхати Короленко.

Короленко прибув на місце зустрічі вчасно і за його словами добрався без перешкод бо мав необхідний мандат підписаний Леніним.

- Сподіваюся на вас, – говорив Нестор, усамітнівшись з письменником у хаті. – Історія вже штучно виправляється, нас позиціонують як неорганізовану банду без ідейного підґрунтя.

- То не дивно Несторе Івановичу. Як на мою думку, ви воюєте з повітряними млинами.

- Чому ж нам у поміч стали?

- Можливо тому, що ви відверті у своїй омані. А можливо й тому... – Короленко зробив паузу, для того, щоб протерти окуляри і зробити кілька сьорбків чаю, – що ви міцно увійшли до світової історії і стали знаменом епохальної анархії. Більше такого вже не буде...

- Чому ж не буде? Хіба один я такий у всьому світі?

- Часи міняються друже. Ви програєте, бо анархізм, як об'єднуюча ідея не спрацювала. У вас ті ж помилки, що і у ваших попередників – у запорізьких козаків. Так не можливо перемогти, ваші люди хто у петлюрівців, хто у червоних, а хто і у білих.

- Мій радник постійно щось подібне говорить. Але ж Володимире Галактіоновичу, я вірю у свою перемогу. Нехай це буде не у найближчі часи, але це буде.

CLIV

У Гуляй-Полі за Несторової відсутності до Дону на союз із білогвардійцями пішли командири Володін, Прочан, Хмара, Яценко, Савченко, Чалий. Усі заявили, що проти батьки не виступатимуть, а воюватимуть виключно проти більшовиків.

- Що ж, – спокійно мовив Нестор, – сподіваюся золотопогонники не чинитимуть як більшовики і не порішуть їх.

- Голик пішов до Криму, – повідомляв Білаш. – Хоче особисто перевірити кримські укріплення.

- Хто ж очолює розвідку?

- Левко Зіньковський.

Білаш показав лист від отамана Христового, який діяв на Полтавщині і в Сумському повітах. Отаман прохав збройної підтримки.

- Що за один? – питав Нестор.

- Петлюрівського спрямування, тепер успішно громить продзагони. Його люди базуються по хуторах, а сам Хрестовий десь у лісі.

- Чим можемо допомогти?

- П'ятсот гвинтівок і підвода набоїв, це останній трофей.

- Нехай беруть. Що іще?

- Пузанов, – тихо мовив Щусь. – Під арештом.

Нестор запитливо глянув на Федосія, той поспішив пояснити:

- Медсестру згвалтував.

У Нестора ніяк не змінилася міміка, лише побагровів. Зробив звичний рух носочками з п'ятами. Цей стриманий спокій тривав лише кілька хвилин. Незабаром гнів вибухнув:

- Розстріляти собаку! – схопив зі столу стакан, жбурнув у стіну.

Білаш обережно узяв його за лікоть:

- Не треба гарячкувати Несторе Івановичу, він авторитетний командир, старий партизан.

Доводи Білаша врахував ревтрибунал. Командира полку Олександра Пузанова розжалували у рядові, перевели до кінної розвідки.

Вже через два дні із Комиш-Зорі привезли важкопораненого Пузанова. Перед смертю Сашко покликав Нестора, бажав прохати вибачення.

Нестор тримав за руку товариша, доки той не сконав.

«Зі смертю кожного чорногвардійця, – думав Нестор. – Рвуться останні ниточки, які пов'язують мене з революцією. Скоро залишусь зовсім один».

CLV

Польовий штаб махновців знаходився в Ізюмі, який зайняли повстанці, для контролю залізничних ліній, по яких везли вугілля до Харкову.

Нестор з Білашем саме займалися питанням розподілу по полках зібраного трофейною командою військового майна, як до штабу зайшли Барон з Тепером принесли звернення-вимогу від «Набату».

Першим пунктом значилася вимога змістити з посади Голову Ревкому Попова, який, на думку набатівців, відхиляється від основних постулатів анархізму, культивуючи ідею козацької вольниці. Другим – узяти під контроль контррозвідку.

- Зрозумійте Несторе Івановичу, – говорив Барон. – Вже давно минули часи шароварщини. Тепер, або ніколи наша армія може стати всесвітньою цитаделлю анархізму. Бійці ж анархізм сприймають викривлено. І цьому активно сприяєте ви.

- Із внутрішнім устроєм якимось упораємося товаришу Бароне, – холодно відповів Нестор. – У культпросвіті робота абияк, вже другий тиждень немає газети, немає листівок, театр занедбаний, а ви все намагаєтеся просунути довгого носа куди не прохують.

- Як ви смієте, – Барон зім'яв капелюх. – Ми поставимо питання на засіданні Реввійськради про вашу компетенцію. Люди розбігаються, ніби щури...

- Он якої заспівали, – Нестор підійшов до прочиненого вікна, показав на повстанців, що копирсалися на дворі, ремонтуючи тачанки. – Хочете узяти їх під контроль? То йдіть і командуєте. Я ось зараз так і оголошу, мовляв, тепер це ваш батько...

Набатівці вийшли. У той же вечір спорядивши бричку, Барон з дружиною, Алий, Тепер і Емігрант рушили у бік Гуляй-Поля.

Повстанці шкилювали:

- Та на кого ж ви нас покидаєте? – ніби на похоронах завив один.

- Як же без вас? – плаксиво підхопив інший.

Барон зле сплюнув. Смикнув віжки, на прощання вигукнувши:

- Краще згнити у радянській в'язниці, ніж мати справу із цією хохлятською вольницею!

CLVI

Протягом ночі Нестор отримував свідчення із різних діляниць фронту. За останні два дні приєдналися повстанці із Сумського повіту, бійці отамана Галаки, вбитого червоними, із Чернігівщини прийшли люди отаманів Ангела, Бібіка і Крочковського. Всього дві тисячі піхотинців. Двадцять вісім кавалеристів.

На харківському напрямку виникали сутички із вохривцями і чекістами. Особливо лютували хлопці Остапа, полонених рубали на дрібні шматочки. Відзначався Туман, він розчленовував тіла і робив це на очах інших чекістів, яких очікувала страта. На шляхах створювалися імпровізовані могили із людських решток з табличками з написом «Ласкаво просимо панів чекістів до пекла».

Із червоноармійськими загонами зіткнень уникали, такий наказ штабу армії. Бої велися на південному фронті. Протягом доби Верхній Токмак чотири рази переходив то до врангелівців, то до червоних, то до махновців. Махновці основні бої вели за Гуляй-Поле.

28 серпня Нестор поїхав робити інспекцію вздовж лінії Ізюм – Лозова – Павлоград. Командирам полків наказано строго слідкувати за дисципліною, бійцям заборонялося самовільно залишати розташування своїх частин, не знімати з гвинтівок багнети і головне – не пиячити.

Біля Слов'яногорську Несторова сотня потрапила у засідку, яку не помітили розвідники. Перший залп і п'ятеро махновців вилетіло із сідел. Нестор, розвертаючи Марса, відчув, ніби ліву щиколотку опустили в окріп. Двоє охоронців висмикнули його із сідла, потягнули за тачанку, на якій за «максимом» засів хлопець із особистої охорони – Мишко.

- Снайпери б'ють! – кричав Мишко, стріляючи на пагорб в ліщину.

Командир взводу Череда повів бійців в обхід.

Галина Зубенко обстежила Несторову рану.

- Кістку зачепило, – констатувала медсестра. – Терміново потрібно до шпиталю.

Тим часом батареї підкотили гармату, доки розвертали на бойову позицію, убили ще двох повстанців. Група Череди обійшла ліщину і вигнала чекістів на відкриту місцину. До справи взялися кавалеристи. Ці чекісти мали гвинтівки з оптичними прицілами. П'ятнадцять чоловік, троє втекли, інших порубали. Одного пораненого потягли до Лева Зіньковського.

Нестор поволі млів. Кровотеча не зупинялася.

- До Старобільську його, – скомандував Кожин.

У Старобільську знаходився радянський шпиталь. Нестора записали як радянського комбрига пораненого в бою із врангелівцями. Негайно прооперували, від госпіталізації «комбриг» категорично відмовився.

Вже дорогою додому Зіньковський розповів, що біля Слав'яногорську очікувала ліквідаційна спецгрупа ЧК.

CLVII

Буданов, Хохотва, Петренко, Попов і Куриленко приїхали до Харкову на переговори з Радурядом стосовно спільних бойових дій проти Врангеля.

Нестор в очікуванні звістки не спав дві доби. Шкутильгав опірці на милицях по хаті, багато кутив, ні з ким не розмовляв. У договорі один найважливіший пункт – у разі розгрому Врангеля Радянська влада не перешкоджає махновцям створювати у певному районі анархічну республіку.

У ніч на 29 серпня о другій ночі зателефонував Попов.

- Батьку, обговорення триває успішно, видайте негайно наказ про припинення бойових дій проти Червоної армії.

Вранці штабом підготована листівка-наказ:

«Важкий час настав для рідної України. Знову грізні хмари. Із заходу йде ненависний кожному українцю історичний ворог – польська шляхта. Із півдня неутримно вривається все глибше і глибше у серце України душитель народу – «чорний» барон Врангель. Комуністи, що було зарвалися, і комісари отримали добрячий урок. Довелося їм визнати, що без українського народу і вільного повстанства вони безсилі. З іншого боку Рада Революційно-Повстанської армії (махновців) дійшла висновку, що залишаючись на даний час пасивними спостерігачами українські повстанці допомагають ставленню в Україні чи то польського пана, чи барона.

Враховуючи вищесказане, Рада Революційної Повстанської армії прийняла рішення тимчасово до розгрому зовнішніх ворогів, що наслідують, йти на спіл руку об руку з Радянською Червоною армією»

Нестор підписав наказ, тихо промовивши:

- Не полишає враження, що смертний вирок собі підписую.

Вийшов на веранду де стояло ліжко поставлене для нього. Медсестра зміряла температуру.

- Тридцять вісім, – показала термометр Галині.

Нестор миттю заснув, на веранду тихо зайшов Остап.

- Я попрощатися, – тихо мовив Галині. – Йду до Холодного Яру. Нестору скажи повернуся як стане вкрай скрутно.

CLVIII

Куриленко звітував про переговори. Нестор напівлежав на лавочці, поранена нога на подушках. Простріл погано гоївся, постійно ятрився.

- Фрунзе обіцяв четвертий пункт розглянути на вищому рівні. Це підтвердили Бела Кун і Гусев, – Куриленко раз-по-раз зиркав у записничок.

- Треба було зразу цей пункт оговорити, – гарячкував Щусь. – Інші то така дрібнота, а автономія махновської території дуже важлива. Що нам анархісти, яких похапало ЧК? Їх і без того випустять, а так виходить за рахунок нашої крові на волю підуть. Тим більше Барон з Тепером на сходках нас помиями обливали...

- Четвертий пункт з нами обговорювали Бела Кун, – Куриленко згорнув папірець і заговорив з нотою відлюдкуватості: – Бойові дії з вохривцями і чекістами досі не припинилися. Не впевнений, що про наші домовленості бандам Дзержинського відомо, або ж роблять вигляд, що не знають...

CLIX

2 жовтня 1920 року у Старобільську між Революційною Повстанською армією України (махновців) і Урядом радянської України підписана угода. Перший пункт зобов'язував радянський Уряд звільнити із харківської в'язниці полонених махновців і анархістів. Згідно другого пункту махновці мали право брати участь у виборі Рад і скликати П'ятий всеукраїнський селянський з'їзд. У третьому значилося, що махновці підпорядковуються Червоній армії лише в оперативному відношенні, у підпункті йшлося, що сім'ї махновців мають ті ж пільги, що і червоноармійські. У четвертому махновці вимагали не чинити перешкод у створенні ними на махновській території вільного радянського строю. Саме цей пункт Фрунзе, Яковлев, Бела Кун та Гусєв підписувати відмовилися.

- Підібні питання обговорюватимуться окремо і не на нашому рівні, – говорив Яковлев. – Даю слово честі.

Бела Кун даючи запоруку слову товариша, кивав мов кінь, а Гусєв прижмурював очі. Фрунзе простягнув Куриленку руку.

- Передайте батькові, що у вашому розпорядженні сім днів на упорядкування частин.

CLX

- Фрунзе ніби благородна людина, – говорив Куриленко Нестору. – Дивиться відверто, не ховає очі, як Бела Кун.

Нестор прошкутильгав до печі, зиркнувши на двері. Вилучив із тайнику цигарки. Нишком, доки немає Галини закурив.

- Волін з Аршиновим уже тут, – Нестор жадібно затягнувся. – Інших теж відпустили, але Барона з компанією вочевидьки уже не побачимо. Ну та й дідько з ними... Нам Васю, головне час виграти. Місяці два-три потрібно на сформування нової потужної армії, з якою нам вже нічого не страшно буде.

Формування Кримської групи зайняло три доби. Рішенням Головного штабу командуючим призначений Семен Каретник, начштабу Гавриленко, Хома Кожин очолює кулеметний полк, Марченко – кавалерією. Всього Кримська група налічувала дві з половиною тисячі чоловік. Удовиченко повинен здійснити рейд по Таврії мобілізувати добровольців. Нестора, незважаючи на його протести і бажання очолити кримський похід, призначили начальником тилової групи.

- Як буду в очі людям дивитися? – говорив у колі командирів. – Скажуть людей на смерть послав, а сам біля баби відлежувався.

- Бозна-що верзеш, – заперечував Марченко. – Хіба хтось із хлопців забув, як ти три роки тому на чолі невеличкого загону, озброєного яко-таким повів на австріяк і привів до перемоги? Хіба кожен повстанець не знає, що ти не із тих, хто за спинами ховається? І куди ж через поранення підеш? Ти наше знамено, і доки живий, жива справа.

Нестор спохмурнів. Обійняв Марченка.

CLXI

21 жовтня від Фрунзе прийшов наказ махновським частинам наступати на Олександрівськ спільно із 23 дивізією. Завдання – вибити білих до Комишевахи.

Авангард махновців наступав із Новомиколаївки зім'явши 4-й Дроздовський полк, червоні зав'язалися у позиційній війні на річці Верхній Терсі. Каретник на виручку відіслав сотню кавалерії, яку зняв із наступальних частин.

Олександрівськ зайняли 23 жовтня, і вже вранці Куриленко отримав наказ від Фрунзе:

«Частинам Махно негайно виступати в район Північної Таврії вздовж: Оріхово – Великий Токмак – Мелітополь. Громити тили ворога (штаби, зв'язок, залізницю). Руйнувати

залізницю на ділянці Мелітополь – станція Сальково і не пізніше 29 жовтня оволодіти кримськими перешийками»

- Розумний який, – Гавриленко зім'яв стрічку. – У нас стільки поранених. І обіцяної зброї чортма, а йому вже до двадцять дев'ятого на тарілочки подавай...

- Того й диви, знову влаштують цирк з італійськими самопалами, – говорив Марченко.

Каретник, схилившись над мапою, слинив олівець і робив позначки. Перед походом вирішив на всяк випадок попрощатися з Нестором.

Той перебував у шпиталі у Старобельську. Галина стріла Семена біля палати. Повідомила, що Нестор можливо залишиться калікою. Кістка зростається повільно, та й сам батько не приділяє лікуванню належної уваги.

- Сьогодні отримав телеграму від комфронту, – Нестор, кривлячись од болю, підвівся, щоб всістись зручніше. – Дорікає за повільне пересування, звинувачує у саботажі. То ж я не знав, що відповісти.

- Усе як завжди Несторе, – Каретник розвів руками. – Немає ніякої помочі. Але цього разу були готові.

- Що ж, – Нестор обіперся на милицю. – Сьогодні надішло Фрунзе ультиматум, якщо армія не постачатиметься згідно домовленостям, то знімаю війська. Цього разу будуть більш уломні. Інакше опиняться у котлі. З одного боку Врангель з іншого я...

CLXII

Пізно у вечорі Нестор вечеряв з Галиною, Щусем, Харламовим і Зіньковським.

- Від Остапа лист прийшов, – Нестор передав Харламову конверт. – Він під Києвом у Тютюнника воює. Читай Васю.

Харламов підсунув ближче лампу:

«Чекісти Несторе, тут біснуються більше ніж деінде. Ріжуть людей ніби худобу. Схоже це початок якогось незрозумілого пляну, смисл якого – військова операція проти української нації як такої, проти майбутнього опору. І що примітно – чекісти-комісари всі жиди. У середньовіччі не вигадали таких тортур, які вигадали комісари. Київські чекісти топлять забитих у Лук'янівці в Дніпрі, бо закопувати у підвалах вже неможливо. Смердить далеко на вулицю. Нещодавно із полковником Самокишем знайшли закопані двадцять тіл із пробитими черепами і абсолютно без мозку. Спочатку подумали, що поїли хробаки, та потім через полоненого дізналися, що то результат тортур. Арештантів спочатку морять голодом, тиждень не дають їсти, потім приводять усіх до камери, одному пробивають голову, іншого змушують їсти його мозок, поспіль пробивають голову і цьому.

Мені так шкода, що обставини змусили піти тебе на угоду із Сатаною. Запам'ятай, мій друже, такі угоди не минуться даремно. Для них неприродні поняття дружби, вірності, порядності. Учення їхнє легке, доступне несформованій свідомості. Щоби навчити людину чогось доброго, потрібне життя, а поганому – вистачить кількох хвилин. Бережи Несторе, від збільшовичення людей. Троцький перейшов до нової тактики, він спотворюватиме серця молоді».

Щусь колував вістрям ножа під нігтем, важко зітхнувши промовив:

- На всі сто правий Чорний Капітан.

CLXIII

Нестор зустрічав на станції Бела Куна, який інспектував війська. Нестора оточувало шестеро охоронців на чолі з Мішкою «люйсисом».

Інспектора Нестор не влюбив з першого погляду, про себе зазначив: «Із породи тих, хто посміхається в обличчя і каменюку тримає за пазухою».

- А Дибенко без взводу охорони не сховався на цю платформу, а ви один, – звернувся Нестор замість привітання.

- Я сподіваюся, що прибув до друзів і мені немає чого боятися, – відповів на це інспектор.

Член більшовицької Реввійськради тут же на платформі почав дорікати Махну за порушення одного і пунктів угоди, зокрема де говорилося, що махновці не приймають до війська дезертирів.

Нестор слухав із байдужою міною, колупаючи милицею землю, на вустах грала легка посмішка.

Коли відповідав дивився Бела Куну у вічі. Інспектор не витримав, відвернув погляд.

- То товаришу, ви теревенів наслухалися. Навіщо мені такі бійці. Якщо і трапляються випадки, то поодинокі. Та більше то провина вашого командування. У наших військах медом не намащено, чаркувати не даємо, за мародерство – розстріл. А звинувачувати когось у власних прорахунках то звісно легше за все.

- Товаришу Махно, я не хотів вас особисто у чомусь звинуватити. Моя місія у запобіганні подібних ексцесів. Ну звісно, наші стосунки не погіршаться від того, якщо до вас перебігло кілька авантюристів.

- Зі свого боку обіцяю зробити усе можливе, аби перешкодити дезертирству.

Бела Кун поїхав, а Нестор повертався до села, їдучи в одній бричці з Галиною, Чубенком і Харламовим.

- Підступна наволоч, – висловив свою думку про Белу Куна. – Червоні форсуватимуть Сиваш.

- Так то твоя ідея ж, – говорив Чубенко.

- Не зовсім. Цей маневр колись придумав Сірко

CLXIV

І вдень і вночі Нестор працював над проектом внутрішньої структури майбутньої «махновії». Найвищим органом управління мала стати Рада, що складатиметься із трьох відділків: військового, організаційного і культурно-просвітницького, останній розділявся б на два підвідділки: культурний і пропагандистський. Запланована пропагандистська школа, де б викладали люди з освітою і старі партизани, які вже не мають можливості брати участі у військовому житті.

Дуже шкодував за Антоном Італійцем, який потрапив до рук чекістів. Хлопець з великим творчим потенціалом не встиг показати себе.

Вранці поїхав інспектувати лікарні і школи. З ним Куриленко, який повернувся з Кримського фронту поранений у плече і ногу. Кучером сидів гладун із веселим обличчям, командир внутрішньої охорони Антон Загайко, який також працював актором у повстанському театрі.

Тачанка, запряжена двійкою гнідих, їхала дорогою, прихопленою ранковим морозцем. Нестор, ховаючись од вітру, накрився буркою, залишаючи відкритими очі і ніс.

- Чудовий ранок, – Нестор замислено дивився на будинки. – Чи встигнемо зробити усе, що замислили?

- Не край серце батьку, – зітхав Куриленко. – Як не ми, то після нас усе зроблять. Питання чи згадають нас щасливі нащадки.

- Ми запорізьких козаків часто згадуємо? Чи знаємо їхні імена? Отож бо...

- Зате знаємо діла їхні, – втрутився в розмову Загайко. – За махновщиною залишився ще більший слід, ніж за козаччиною.

У шпиталі Нестор ходив спираючись на ціпок. Зайшов у палату. Поранених так багато, що лежали навіть на широких підвіконнях.

- Нічого синки, – підбадьорював поранених. – За нами правда. Ми з лишком віддячимо ворогам за кожну вашу подряпину.

Зі шпиталю завітав до школи. Учні різного віку починаючи від малечі, до дорослих парубків і дівчат. Та поспілкуватися з начальством школи не вдалося, прийшов із фронтовим повідомленням начальник тилового штабу Василевський.

«Групами Марченка і Кожина форсований Сиваш і захоплений Литовський півострів. Кожин важко поранений».

- Хватко, – зазначив Куриленко. – Цікаво скільки Фрунзе людей поклав.

- Правда, все швидше ніж на те сподівалися, – Нестор сів відпочити на підвіконня. – Не встигаємо провести потрібну роботу. Якщо і отримаємо автономію, то матимемо обмаль кадрів для досконалої самоорганізації. Троцький розбестить більшовизмом.

- То ж наше завдання розбестити більшовиків.

На репліку Куриленка, Нестор посміхнувся і підморгнув.

CLXV

Полковник Барбович наказав кавалерійському корпусу розгортатися для атаки на частини 6-ї армії червоних. Роздивлявся у бінокль панораму берегів Сивашу, де десантувалися червоноармійці.

- Господи помилуй, – говорив пошепки полковник. – Ніби сарана. Де ж вони стільки сил набрали?

- З Махном угода, – пояснив капітан Петріщев, офіцер вдягнутий у драну шинель. – Прошу уваги на правий фланг. Чорні прапори.

- Ну то й що?

- А то, це поганий знак, бо то махновці пане полковнику.

- Почекайте півгодини капітане, і наша кіннота зажене їх назад до гнилого моря.

Та Петріщев не розділяв оптимізму Барбовича.

- Я знаю махновців ще по Катеринославу. На нашу продуману стратегію утнуть якусь безхитрісну штуку.

На вустах Барбовача заграла зневажлива посмішка, лівий фланг ворогів кіннота загнала назад до Сивашу, почався прилив, коні неквапно топтали тужаву грязюку. З правого флангу в колону по двоє під чорними знаменами рухалося тридцять тачанок. Колона стрімко розгорнулася в каре. Тим часом з лівого флангу червоні із возів створили барикади, які не могла взяти кіннота, і щільним залповим вогнем обстріляла вершників, ті спробували відступити, але правий фланг закрило каре тачанок. Доки кулеметники кинджальним вогнем розправлялися з кавалеристами Барбовича, обслуга тачанок випрягла коней на яких пересіли піхотинці і кинулася добивати залишки тих, кого не постріляли кулеметники.

Барбович опустил бінокль.

- Не більше десяти хвилин, – констатував Петріщев, знімаючи шаблю з портупесою і кидаючи на землю. – Це все.

Полковник деякий час спостерігав, як махновські трофейні команди збирали на полі битви зброю і добивали поранених.

CLXVI

17 листопада гуляй-пільський штаб отримав повідомлення, що Каретник зайняв Сімферополь, Кожин побіжно з Першою Кінною наступають на Севастополь, Кавалерія Марченка штурмує Керч.

Незважаючи на втішні новини у штабі тилової групи піднесеного настрою не було.

- Це початок кінця, – говорив Василевський. – Кінець угоді. Тепер шукатимуть привід для розриву. Наприклад накажуть наступати на Польщу чи Румунію і в разі відмови оголосять саботажниками і зрадниками.

- Геть важкі думки, – відмахнувся Нестор. – Ті червоноармійці, хто пліч-о-пліч з махновцями брали Крим воювати проти нас не будуть. Їм потрібні нові частини. То ж доки, давайте святкувати перемогу.

Штабісти бачили, що батько сам не вірить у те, що говорить.

Того ж вечора у театрі демонструвалася п'єса «Із життя махновців», написана ще Антоном Італійцем. Нестор сидів у ложі, спостерігаючи за грою Антона Загайка, який виконував головну роль. Галина бачила, що чоловік на межі нервового зриву.

- Де ти друже? – тихо спитала.

- У Криму Галю, у Криму...

До ложі зайшов новий начальник контррозвідки Ценципер.

- Несторе Івановичу, перехопили важливу розмову.

Нестор вийшов із ложе.

Ценципер розписав розшифрування по ролях:

Фрунзе: Гадаю, перед верховним командуванням вже час найгостріше розглянути махновське питання. Для Гуляй-Поля я навмисне тримаю резервну групу.

Камєнєв: Михайле Васильовичу, здається ви згущаєте фарби, я особисто знайомий з Махном, думаю він не ризикне першим порушити угоду, принаймні йому це не вигідно.

Фрунзе: Завтра може бути запізно. Треба негайно застосувати найрішучих дій. Махновці показали себе у Криму, уникали небезпечних ділянок, які пов'язані з ризиком.

Нестор пожмакав повідомлення:

- От, наволоч. Наших хлопців кидав на передову, а що начальству звітує. Підступна тварюка та й тільки.

До холу забіг боєць.

- Батьку, із Дібрівки загін йде.

- Що за загін? Яким числом?

- Біля п'ятдесяти вершників, сотня піхоти на возах.

До секрету Нестор вирушив на тачанці.

- Червоні? – спитав гарматників.

- Не знаю батьку, – Василевський зняв папаху, витер спітніле чоло. – Видай хтось інший. У них поранені і коні стомлені, схоже нещодавно із бою.

Нестор прикипів до бінокля, роздивляючись командира. Поволі на обличчі з'являлася посмішка. З-під кудлатої видно лише чорну бороду.

- Остап! – радісно вигукнув Нестор. – Дотримався таки слова, нутром чує мерзотник такий...

Остап під'їхавши сплигнув з коня, зняв шапку. Не було довгого волосся, натомість козацький чуб-оселедець.

Друзі обійнялися.

- Нагулявся з Тютюнником? Сподіваюся більше не залишиш мене.

- Я повернувся, бо прийшов кінець твоєї угоди з Троцьким.

За столом їли мало, в основному розмовляли.

- Якої думки петлюрівці про мене? – питав Нестор, нишком закурюючи і зиркаючи на двері чи не з'явиться Галина.

Остап вилучив із кишені листівку.

«Махновщина - зараз мертва сила. Мертва тому, що не визначилася із державністю. Інтернаціоналізм без чіткого державного розмежування - омана і призведе до самознищення. Махно несвідомо грає на руку російському імперіялізму. Московські імператори ніколи не дадуть йому економічної і політичної автономії...»

- Ти такої ж думки?

- Та не тільки я Несторе, ти й сам так думаєш. Твоя задумка переманити Червону армію не здійснюється.

CLXVII

27 листопада махновському штабу стало відомо, що червоні частини у Пологах почали розгортатися для оточення Гуляй-Поля. Пізніше Ценципер приніс нові свідчення – з боку Туркенівки йде піхотний полк і артбатарея із трьох гармат і броньовик. Із Полог суне кіннота, на станцію Гуляй-Поле прибув панцерник із десантом червоних курсантів.

Вже на шляху чуто більшовицьку пісню:

Так пусть же красная, сжимает власно
Свой штик мазолитай рукой
Привет наш флотский, таваріщ Троцкий,
Веди, в последний смертный бой...

- На Туркенівку треба прориватися, – говорив Остап.

- Пошматують, – заперечив Василевський. – Артбатарей і броньовичок...

- Агатандел їх дезорганізував. І досі дезорганізує, роблячи тиллові удари, тому мерщій туди, доки не вбагнули...

- Що ж, – Нестор зайшов на тачанку, сів біля Галини. – По конях, хлопці.

Сорок Остапових вершників вишикувалися клином у середині якого четверо вершників «люйсистів». Слідом колона тачанок. Артилерію махновці сховали.

Перед атакою Остап вихопив шаблю, закричав.

- Братки, не прощаюся ні з ким! Це кодро розкидаємо без втрат! Полону немає!

Рубай усіх в капусту! А коли не доля, то простіть мені і я вам відпускаю. Чим жити мов ринда у сажі і молитися аби сьогодні тебе не зарізали, ліпше воїном увійти до валгали, та за таке і померти весело!

Клин вів Платон, який мав доволі містичний вигляд: гігантський кінь породи шайри, сам Туман вдягнутий у червоний сюртук і озброєний сокирою, якою в м'ясних крамницях рубають кістки, з довгим держакон. Від удару черепа ніби вибухали. Курсантів за «максимом» заціпило.

Кулеметник натискав гашетку, намагаючись спіймати демона з сокирою в приціл, та вершник ніби зачарований, поривно наближався, заносючи закривавлену сокиру.

Махновці пройшли вихром навіть не зупинившись для короткої сутички, залишивши за собою розгромлений полк і спалений броньовик.

CLXVIII

Махновський штаб третій день перебував у колонії Комар. Нестор сидів біля вікна спостерігав за снігопадом.

- Краса яка, – говорив Галині. – Хто знає, якби не було війни, я мо' писав би вірші.

З печі зліз Остап, теж глянув у вікно.

- А ким би цей хло був? – вказав на повстанця, який бігав по двору за псом. Той маневрував, намагаючись схопити бійця за штани.

На тину сидів хлопчина років десяти, якого це дійство вельми тішило.

- Ходімо подихаємо, – Несторова пропозиція конкретно нікого не стосувалася.

Галина накинула йому на плечі шинель. З ним вийшов Остап.

На ганку Нестор закурив і спостерігав за змаганням у спритності людини і пса, перемігав останній. Нарешті повстанцю урвався терпець, зняв з плеча гвинтівку.

Гримнув постріл. Пса відкинуло. Нестор затис вуха, тільки б не чути скавучання, чулося щось схоже на: «ой-йой-йой-йо-о». Поетична ідилія вмиль зруйнувалася. Поранений пес доповз до ганку і у помираючих очах тварини Нестор помітив сльози. Хлопчина від реготу ледь не впав з тину. Остап дострелив пса.

Нестор підкликав повстанця, потім шмагонував його батогом, схопив за підборіддя і повернув у бік хлопчини.

- Дивись паскудо, що ти накоїв. Мала людина регоче від видовища смерті. Що тепер із нього виросте?

Відштовхнувшись повстанця пошкунтильгав до хати.

Вночі не спалося, то плакав, то писав.

Вранці Галина побачила, що заснув за столом перед якимось папірцем. Обережно взяла. Вірш написаний майже набіло, лише декілька правок:

*Коли зло скінчиться, я добра нап'юся
Із моєї криниці, що в садку моєму
І тоді рядки, як струмок польються
Тільки про любовні та природні теми*

*Про жінок прекрасних буду я писати
Про степи безмежні, про ліса зелені*

*Як мене в дитинстві колисала мати
І про мрії тихі щастям окрилені*

CLXIX

Кінна розвідка принесла відомості, що у селі Томашівка розташований 370-й полк 42-ї стрілецької дивізії і окрема киргизська кавалерійська бригада, яка останнім часом завдавала махновцям чимало клопоту, переслідуючи і вдень і вночі. Остапу доводилося залучати смертників. Тяжкопоранених з вибухівкою залишав на шляхах.

Махновці розділилися на дрібні групи.

У Томашівці Киргизи зчинили грабунки. Комполку наказав повісити трьох селян, родичів повстанців.

Махновці оточили Томашівку о першій ночі. Остапові люди звично зняли чатових. Тихо напали на штаб. Усіх зв'язали і витягли на вулицю.

- Показового суду не буде, – говорив Остап. – Наказ батьки.

Кивнув Сєві. Той з Туманом почали колоти бранців багнетами.

- А тепер, – Остап заліз на коня, підіймаючи сурму. – Усіх чучмеків геть із хат.

Без командування вони ніхто. Тримати на дворі до прибуття батьки.

Після сигналу червоноармійців-киргизів виганяли на двір не даючи вдягнутися.

Нестор прибув о сьомій ранку. Під'їхавши на санках, вийшов, спираючись на ціпок.

Киргизи п'ялися один до одного.

- І що накажете з вами робити? – спостерігав як киргизи від страху щільніше тупляться. – Як мені чинити з людьми, які прийшли знущатися над моїм народом. Чого мовчите? Скажіть, як би ви зробили, аби я вдерся до вашої оселі ограбував і гвалтував ваших жінок, я так само поступлю з вами.

Киргизи ще більше понурились. Один вийшов зі строю:

- Однак батьку нас силоміць притягли. Жерти на марші не давали, казали на Україні усьо буде. Кіньдохне, бо сіна нема, вівса нема...

- Мені ваші життя не потрібні. Віддайте комісарів і тих хто більш заповзято виконував їхню волю. Хто наших жінок псував.

Киргиз підійшов ближче.

- Батьку, дай «нагана», я сам їх постріляю.

Нестор озирнувся на Михася, той подав «маузер».

Киргиз повільно пішов уздовж колони.

- Ну й гнида ж ти Тактобає! – вигукнув хтось із строю.

Тактобай звів курок і вистрелив в обличчя тому, хто сказав. Після вивів і застрелив ще чотирьох.

- Я його до себе забєру, – шепнув Остап Нєстору. – Ходу назад йому немає і на це пішов свідомо, не через мишачу душу.

Один зі строю не витримавши очікування смерті, відштовхнув конвоїра, помчав петляючи вулицею.

Киргиз Тактобай вистрелив с пояса, влучивши утікачу в потилицю.

Остап відвів киргиза осторонь.

- Влучно стріляєш.

- Із дитинства зі зброєю, – Тактобай, озирнувшись, заговорив утаємничено: – Я знаю хто ти. На інструктажі Мартинка тебе показував, говорив хто підстрелить сто тисяч тому.

Остап зрозумів, що під «Мартинкою» мається на увазі начальник харківської ЧК Федір Мартинов.

CLXX

4 грудня нарешті прийшла звістка про Кримську групу. Нестор з Галиною, Остапом і Орисею чаювали коли прийшли розвідники. Ценципер повідомив, що Кримська група дала про себе знати в Бердянську, звідти зателефонували. Тепер йдуть до Гуляй-Поля.

- Розумієш, що це значить, – говорив Нестор Остапу. – Ми підемо на Харків і проженемо з України Мухомора з його шавками. .

- Не радій завчасно. Якщо проаналізувати розвіддані, та порозмислити... Сам подумай, на Сивашу група втратила третину особистого складу і зваж скільки втратили виринаючись із оточення союзників.

Нестору не хотілося вірити, та Остап рідко помиляється. Наказав їхати до пологівського шляху де отаборилися.

Нестор часто виходив із намету, щоб спитати чатового на вежі чи не видно кого.

Коли ж на другий день почув «їдуть» вийшов і, незважаючи на біль у нозі, поліз на вежу. Забрав у чатового бінокль.

Смуток обволік душу, як тільки розгледів не більше трьохсот чоловік.

Марченко під'їхав до Нестора, сплигнув з коня, блазнюючи із жалобою в очах відрапортував:

- Кримська армія у складі двохсот п'ятдесяти сімох бійців прибула, – обійнявши Нестора, заплакав: – Ось тепер батьку, ми напевне знаємо ціну дружби комуністів-більшовиків.

- Де Вдовиченко?

- Відступає із Азову, у нього не більше сотні. Троцький оголосив нас бандитами без всілякого ультиматуму.

- Каретник?

- Був викликаний до штабу ніби то на нараду, там сполом із Гавриленком постріляли. Я устиг. Ми знали паролі, тому без перешкод вийшли із Криму. Треба було відразу здогадатися, що то за лайно. Вони білякам пообіцяли не чіпати, якщо ті здадуться. Здавалися в основному звичайні мобілізовані селяни. Коли ж бої скінчилися їх немов кошенят топили у морі. Наші хлопці навідріз відмовилися брати участь у цьому безчесті. Більшовики ж штабу командування повідомили, що ми відмовляємося виконувати накази.

- Зінковський де?

- Поранений, у хуторі Зеленому

- Голик?

- Убитий під Маріуполем.

Нестор не стримував сльози. Інші командири і повстанці теж плакали. Нестор наказав замовити у соборі молебень за загиблими.

CLXXI

Командир відділення Анісін роздивлявся у бінокль горизонт. Раз-по-раз протираючи скельця, які від морозу потіли. Побачив групу вершників, послав вістового за помкомполку¹ Макашовим.

- Товаришу командире, загін, – повідомив Макашову.

Помкомполку розгледів червоний прапор і до слуху дійшли звуки інтернаціоналу.

«Мабуть ескадрон третього корпусу», – подумав Макашов, а у голос додав:

- Їдуть із Андріївки.

- Там же махновці.

- Значить вже немає.

Макашов розгледів командира ескадрону у сірій бекеші, білосніжній папасі, червоним бантом на грудях, ще вуса-кісточки.

Під'їхавши до блокпосту командир-вусань зліз з коня. Підійшов до помкомполку. Макашов узрів, що невідомий кавалерист шкутильгає. Красень-командир безумовно франт, напудрене обличчя, лаковані чоботи, з боку крива персидська шабля, піхви якої інструктовані янтарем і смарагдом.

- Здоровенький був, командире! – привітався невідомий. – Як воюється братки?

¹ Помкомполк – помічник командиру полку.

- З ким я говорю? – спитав Макашов, поволі відчуваючи неприязнь до прибулого.

- Комеск¹ Федоров.

- Звідки ж прибули?

- Третя дивізія командире. Тільки-но із бою, махновці відступили західніше Андріївки. Звідти частини товариша Примакова тіснитимуть до моря, а нашим коням потрібен фураж і відпочинок, по можливості поміняти. У вас є резерв?

- Туго, та поділитися можна.

- Значить швартуємося тут.

- Так Махна в Андріївці немає?

- Звісно ж нема. Кажу ж, ген вибили, якір їм в печінки.

- Навіщо ж ви сюди прийшли? – Макашов побачив, що десяток вершників без дозволу спішилися і поволі оточили блокпост. – Пред'явіть документи.

- Документи? Це можна, – весело мовив дженджуристий вусань, підморгнувши, полізши за пазуху. – Зараз усе покажемо і підпис і печатка, усе є...

Та замість документів вихопив «маузер» і двічі вистрелив у груди Макашову.

Анісін і бійці відділення підняли руки.

Щусь осідлав коня. Петренко-Платонов підняв червоне знамено, здійняв над головою, зробивши кілька обертів, даючи знак кінноті Марченка і Тарановського.

Біля блокпосту загони розділилися і увійшли в Томашівку з трьох напрямків.

Полк червоних курсантів не чинив опору. Із загальної маси відокремили десяток, ветеранів кримського походу. Цих порубали хлопці Марченка, помстившись за зраду.

Багато червоноармійців висловили бажання вступити до махновського війська.

Невдовзі прибув Нестор. Тут же виступив перед повстанцями і новобранцями:

- Сини мої! Перед нами Бердянськ. Нас тиснуть до Азовського моря. Там Мухомор-Троцький розраховує остаточно знищити опір більшовицькому свавіллю. У Бердянську на нас очікують потужні війська ВОХРу і чеки. Але чи є у них та самовідданість, яку маємо ми? Ні, немає! Ми гинемо за благополуччя, за щастя майбутніх поколінь, а вони захищають смерть. Не щадіть синки, зрадників революції! Смерть комісарам! Смерть Троцькому!

Нестор кілька хвилин слухав схвальні вигуки, потім підняв правицю, закликаючи до уваги:

- Навіть якщо я не вийду із бою, не припиняйте священної справи! Руйнуйте самовладдя! Не залишайте каменю на камені від радянських установ. Страчайте керівництво на лобних місцях. Знищуйте знаряддя праці, які не спроможні сховати чи використати самі, нехай цим не скористуються більшовики для становлення власної економіки. На Бердянськ синки!

CLXXII

О шостій ранку махновські війська підійшли до Бердянську. В авангарді йшли кінні полки Щуся.

Перед атакою Федосій вихопив шаблю, зробивши над головою «вісімку».

- Ну що братки, прикрасимо ліхтарі місцевою більшовицькою буржуазією?

Доки Щусь готувався до лобової атаки, Остап тим часом повторив маневр, здійснений колись проти денікінців, проникнувши із сотнею непомітно до міста.

Нестор спостерігав за битвою з пагорба.

- Як гадаєш, ковтнуть? – питав Білаша.

- Доки проти Щуся кинули два ескадрона, не видно броньовиків.

- Не показник, їх Остап міг зіпсувати...

¹ Комеск – командир ескадрону.

Та невдовзі із міста виїхав панцерник. Башта бронемашини зробила два постріли. Щусівці відступили до своїх позицій. Запрацювала артбатарея Шаровського. Червоні пішли у контрнаступ.

- Є, – полегшено мовив Нестор. – Наша жировиця¹ проковтнута.

Суть махновської операції по захопленню міста полягала у тому, що під час однієї із сутичок розвідвідділу до більшовиків мав потрапити «важливий» повстанець у планшеті якого план захоплення міста. Для цього Остап посадив на коня труп. Червоні затим знайшли документи Марченка, а згідно плану махновська кіннота атакуватиме зі сходу, підтримуватиметься артилерією. Якщо атака буде невдалою, вершники відходять під прикриття артбатареї і очікуватимуть ночі, потім здійснять нічну атаку. За задумом махновських штабістів, більшовики, отримавши такі свідчення, неодмінно спробують контратакувати, щоб витіснити виснажених махновців на зустріч частинам Примакова.

Остап, тим часом, пробравшись до залізничної станції, захопив бронепоезд. Вирушив на ньому до Трояннів, де знаходилася база постачання четвертої армії.

CLXXIII

Начальник Трояннівської станції Манухов не здивувався появі бронепоезду, бо за кілька годин отримав повідомлення із Бердянську, про евакуацію фуражного і продовольчого фонду.

Коли вийшов на перон побачив, що обслуга панцерника самовільно відкрила склади і вантажать ешелони.

- Невже все забираєте? – питав Манухов маленького чоловіка з бородою, вочевидь командира бронепоезду,

- Геть усе, навіть підметемо.

Бородач показав якийсь папірець. Напівграмотний Манухов розгледівши печатку і незрозумілий підпис, більше не задавав питань. Однак пішов до телефону, на всяк випадок пересвідчитись про повноваження командира бронепоезда, але зв'язку немає.

Тим часом бородач щоб рухалося швидше, залучив до завантаження ще й роту охорони.

- Здається все, – говорив командир, обзираючись на порожньому складі, ніби перевіряючи чи не забули ще чого.

- На Бердянськ? – питав Манухов.

- А то куди ж.

- Там же з махновцями битва. Навіщо ж так ризикувати?

- Я ж тобі кажу телепню – ми істинно народна армія і стоїмо на захисті простого люду від зазіхань із жидо-московії.

Сказано було із таким пафосом, що Манухов не збагнув смислу. Хтось із бійців підійшов спитав, чому це махновцям віддали склад, бо впізнав «командира» бронепоезда – Чорного Капітана.

CLXXIV

19 грудня повстанці підійшли до хутора Левуцького. Через розвідку стало відомо, що у хуторі розквартирований полк Другої Петроградської звідної дивізії курсантів і комендантська рота охорони, яку знали герої кримського походу.

Коли авангард підійшов до села червоноармійці на постах навіть не здійняли тривогу, бо впізнали Марченка і щиро раділи.

- Здоровий був, командире, – привітався червоноармієць, удягнутий у драний кожушок, «багатирку» і геть зношені черевики «скороходи» обмотані ганчірками.

Марченко на знак вітання підняв праву руку, впізнав колишнього командира взводу Максима Еделя.

- Схоже Максиме, після Криму обмундирування так і не отримав.

¹ Жировиця – тут наживка. Муха, яку чіпляють на гачок.

- Та є таке, – Едель зробив рух, показуючи на своє вибранню¹ одежину. – Нас же розформували, бо відмовилися проти махновців виступати. Комполку і начопероти² чекісти порішили.

- То що ж далі Максиме?

- А нічого. Забирай до себе командире. У генерали тут не дослужся, а ще й на Кавказ чи у Польщу мона ускочити, з моїми чалапутами, – повернув носком драного черевика, – тудой не дійду.

- Руш до обозу, – Олексій записав щось у записничку, вирвав сторінку подав Максиму. – Покажи Данилу Зотову.

- Командире, тут у штабі знайомців стрінеш. То давай проведу.

Едель підсів на санки біля Нестора, не знаючи, що поруч сам батько Махно.

Першим до штабу зайшов Щусь.

За столом четверо, вечеряли. Трапеза, як завжди, супроводжувалася великою кількістю горілки.

Федосій, розганяючи «маузером» тютюновий дим, прокричав:

- Насмерділи як, товариші більшовички!

- Хто таке? – підвівся рудий чоловік із нарукавним ромбом-нашивкою командира бригади. – Чому без дозволу? Ану вийди і зайди як слід!

Щусь з удаваним переляком вийшов, і зайшов стройовим кроком, клацнув шпорами і молодецьки відрпортував:

- Командир першого кавалерійського полку, заступник начальника польового штабу Народної Повстанської армії імені батька Махна, Федосій Щусь!

Оторопілі штабісти лише кліпали очима. Один потягнувся до ліжка, де лежала кобура, але Федосій вистрелив у руку. Усіх роздягнули і голими погнали через село.

Вирок читав Марченко:

- За зраду інтересів трудового люду, за смерть вірних революції синів: Семена Каретника, Гавриленка, та багатьох інших, хто чесно боровся проти світової буржуазії і був зрадницьки вбитий. Іменем Повстанської армії України оголошується смерть контрреволюціонерам!

Платон з Севою виконали вирок. Стратили комбрига Мартинова, члена штабу бригади Дгебуадзе, начальника штабу Матвєєва і головного інспектора військових учбових закладів Криму – Семенова.

CLXXV

Залишок грудня 1920 року Повстанська армія здійснила рейд Південною Україною.

22 грудня махновці перейшли Дніпро у районі села Варварівка. Крига виявилася тонкою. Повстанці купили у селян сіно і ворота, із яких змайстрували переправу. До берега підійшли свіжі сили комбрига Котовського, а тим часом переправу полишав останній віз. Та угнатись за втікачами не змогли, махновці підпалили переправу. Котовський спробував передислокуватись вище за течією, крига не витримала важких гармат, артилерія із кінями пішла під воду.

Махновці рушили до Київщини. Скрізь створювали продовольчі бази. На Катеринославщині більшість схронів викрито. Воювати доводилося за копицю сіна.

До кінця грудня повернули на південь до Умані.

У ніч з 31 грудня на 1 січня у селі Тальне махновці зіткнулися з червоними козаками Примакова.

Остапів загін перший пішов на сутичку.

- Весело стрічаємо Новий рік! – кричав Остап, ошаленілий від бойового запалу, розмахуючи шаблею на різні боки. – Веселись братва! Як зустрінеш рік таким він і буде!

Під ударами сокири Платона ламалися шаблі.

¹ Вибранню – виношену.

² Начоперот – начальник оперативної частини.

- Синки, на землю! – почувся крик Нестора.

Махновські вершники миттєво розвернули коней і перед обозом роз'їхались у різні боки, підставивши під кулеметний вогонь переслідувачів.

Після п'ятихвилинного вогню, Остапові хлопці знову кинулися в бій, розбивши передові частини. Але примаковців значно більше. Остап стримував натиск, даючи можливість обозу з Нестором відійти до лісу. Там махновці на єдиному в'їзді влаштували із возів барикаду, яку об'їхати з флангів через глибокий сніг неможливо.

Остап же виводив людей із лісу і протягом дня під більшовицьким знаменом нападав на табір червоних летючих загонів, яким ці наскоки шкодили мало, але неабияк роздраконили. Тому, наступного ранку, як тільки з'явилися загони підтримки Примакова, свої ж їх зустріли кулеметним і гарматним вогнем.

CLXXVI

У селі Бучки Нестор очікував об'єднання загонів. До цього у Тальнинському лісі армія розділилася на три групи одну повів Щусь, другу Кожин і третю Марченко, а Нестор пішов з Остаповою сотнею.

Першим прибув Марченко, який приніс звістку про загибель штабу 14-ї дивізії на чолі з комдивом Олександром Пархоменком. Група Марченка наткнулася на штаб у лісі. Пархоменко чомусь їхав майже без охорони, лише кінне відділення. Махновців червоні сприйняли за своїх. Олексій наказав схопити штабістів тихо. Оточили і роззброїли без жодного пострілу, потому порубали. Останній загинув Пархоменко. За слів Олексія комдив благав не вбивати його, стверджував, що останнім часом сам є прихильником анархізму, показував лист від брата, який воює з червоними в лісах Тамбовщини у складі повстанських загонів Антонова¹. Говорив, що давно збирався перейти до батька Махна, бо розчарувався у комуністах. Але Марченку ніколи було розбиратися чи правду рече комдив, по лісах навколо ризикали примаковці. Пархоменка зарубали.

- Шкода, – говорив Нестор без тіні жалкування. – Комдив став би у нагоді, як агітаційна одиниця. А дідуся Максюту можна було б і вибачити.

Марченко вилучив із планшету лист, який знайшли у Пархоменка. Брат комдива писав:

«Мої вітання, брате! Знаю тобі не приємно, що брат у стані ворогів, тим більше затьятий ворог того, що ти завзято відстоюєш, віддано проливаєш кров. Свого часу я відійшов од Махна тому, що той уклав угоду з більшовиками. Повір Олександр, ти обрав невірний шлях. Більшовизм це царат сьогодні, який буде свій власний трон за рахунок таких роботяг, як ми з тобою. Тому залишай доки не пізно більшовиків, переходи до істинно народних захисників – до Махна, або ж до тамбовських повстанців. Що тебе тримає у більшовиків? Чини? Посади? Облиш, все це вирросло на народній крові. Знаю, що з батьком Махном у тебе кровна ворожнеча, але відкрий очі і ти побачиш, що за ним йдуть сотні тисяч селян, які раніше ніколи не тримали зброї. Кому, як не селянину зрозуміло хто його захисник, а хто чіпляє нове ярмо на шию. Думай Олександр, думай доки не пізно!»

CLXXVII

Повстанців тіснили до села Бузівка, де очікувала пастка – кавбригада і бронезагін.

Махновці вдалися до перевіреної тактики – виступили під червоними прапорами. Щусь, Петренко-Платонов, Тарновський і Остап мали трофейні документи. Попереду їхали вістові з попередженням, що рухаються ескадрони Соколова, пошарпані у боях з махновцями. На щастя у Бузівці не знали про загибель комбригів Соколова і Пархоменка.

Махновці увійшли до села співаючи «інтернаціонал». Остап показав командирі батальйону мандат і наказ командарма Будьоного всіляко сприяти загонам товариша Соколовського.

- Свіжих коней давай, – вимагав Остап. – Ми ось-ось їх зацапаємо...

¹ Антонов А.С. 1889-1922 один із керівників Тамбовського антибільшовицького повстання селян – 1920-1921 рр.

- Ви і поранених із собою возите? – здивувався комбат.

- Це махновці, – пояснив Остап. – Веземо до ЧК, наказ.

Махновці похіпливо замінили коней і поспішили залишити село.

Що то були за «соколовці» червоні дізналися за двадцять хвилин після прибуття летючих загонів Примакова. Планувалося залучити до погоні броньовики, та з'ясувалося у двох машинах пробиті радіатори.

Примаковці наздогнали махновців під час передислокації через річку Берда. На позицію вивели гармати і влучним вогнем розбили переправу. Махновці змушені залишити три гармати і обоз. Шаровський устиг зняти затвори і викинути в річку.

Вже опинившись у безпечному місці обозний Зотов звітував, що з обозом також втрачений лазарет і п'ять станкових кулеметів, які не встигли зняти з тачанок.

CLXXVIII

Несторів штаб зупинився в хуторі Штепівка. До цього вийшли із бою із Павлограду, куди заходили з метою захопити зброю і фураж. У селі розігнали комітет бідноти, що складався із десяти місцевих п'яниць-нероб і шістьох міліціонерів. Увесь осередок радянської влади порубали за селом.

Від селян дізналися, що у межирівському лісі переховуються петлюрівські загони отаманів Струка, Родченка, Пономаренка, Яструба і Рапчинського.

- Як гадаєш, приєднуються до нас? – питав Нестор Остапа.

- Я знайомий із Струком і Яструбом. Навряд чи пристануть. Хлопці місцеві, а кочова війна не для них. Вони вже знають, що програли, тому воліють загинути тут.

- Приведи їх, Остапе.

Чотири петлюрівських офіцери прийшли опівночі. Спочатку висловили Нестору знаки військової пошани, перехрестилися у бік ікон.

Розмову почав Струк, вдягнутий у петлюрівський однострій з відзнаками старшого козака дивізії «чорношличників».

- Пане батьку отамане, засвідчую глибоку пошану як від свого імені, так і від моїх побратимів. Шаную вас, як талановитого народного вожака. Ось прийшли зі сподіванням хоч якоїсь допомоги.

Нестор простягнув відкритий портсигар.

- Для мене теж велика честь познайомитися із відважними бійцями. Вам потрібна зброя, але й ми у скруті. Нещодавно у бою втратив геть усе. Однак поділимося чим зможемо.

- Хлопці у бліндажах живцем гниють, – зітхав Яструб. – Навіть останню військову почесність помираючим немає змоги виконати. Конають у муках...

- Може з нами?

- Вибачте батьку, ні. Ми з вами не в завороті. Політична структура інша. Хоча дехто плянує, одужавши піти до Галичини.

Галина запросила до столу. Перед тим, як випити петлюрівці перехрестилися, махновці випили так.

Після вечері Агатандел пішов із петлюрівцями до їхнього лісового табору. Махновці ділилися чим могли, хто касету набоїв давав, хто кілька штук, інший якусь одежину знімав, дали бодню сала і мішок сухарів. Оріся поділилася лікарськими травами.

На зорі повстанці рушили у західному напрямку.

CLXXIX

Махновці пішли рейдом по Полтавщині, повернули до Чернігівщини. Скрізь переслідовані частинами корпусу Нестеровича.

Щодня долали від вісімдесяти до ста верст відпочиваючи по кілька годин. Бійці засинали в сідлах, бувало не прокидалися навіть коли падали.

На Чернігівщині приєднався загін під керівництвом Марусі Каливайко. Відділ налічував п'ятдесят три вершники. Отаманка – жінка років двадцяти восьми, вдягнена у шкіряну куртку на баранячому хутрі поверх хлоп'янки¹, озброєна «маузером».

- Давно воюєте? – питав Нестор.

- Проти більшовиків із двадцятого року. Як повстанці потрапили у списки махновців, а до цього я навіть була членом глухівського парткому компартії.

- А загін якої політики дотримується?

- Хлопці в основному петлюрівці, а мені байдужі доктрини, аби народу жилося добре і геть комісарів-комуністів.

- А те? – Нестор показав на транспаранти прикріплені на двох фургонах – «Поцілуйте нас у сраки, червоні собаки», «Серп і молот – смерть і голод».

- Це холодноярці, їхнє гасло.

- Ловко сказано. Приєднаєшся Марусю, до Щусівського полку. Гм... Маруся, ти насправжки Маруся?

- Ні.

Нестор збагнув, що «Марусями» жінки-отаманші йменувалися на честь Нікіфорової, останніми роками це перетворилося на традицію.

Повернувшись до Катеринославщині у селі Алферово махновці потрапили в оточення, із якого здавалося вже немає ходу. На півдні з боку Варварівки очікували броньовики, з заходу потужна артбатарея. Керівник операції Нестерович розташувався на південному виході із села.

Комбриг очікував відповіді на ультиматум негайно здатися. Термін спливав за двадцять хвилин.

Незабаром з боку села вийшли люди. Нестерович розгледів поховальну процесію. На возах везли три відкриті труни, наслідці батюшка і жінки-плакальниці. Цвинтар знаходився саме на пагорбі де очікував Нестерович. Комбригу стало моторошно, коли узрів напіврозкладені трупи і навіть відчув неприємний сморід. Довга процесія сунула ніби вічність. Рушила до балки Халявної.

Час спливав. Нестерович наказав наступати на село. Першими з гуркотом знялися броньовики.

Та невдовзі з'ясувалося, що у селі ніяких махновців немає.

- Що за чортівня?! – лаявся Нестерович.

- Пішли, – говорив літній селянин, вказавши на південь, куди нещодавно рушила процесія.

Результатом погоні стали дві пусті труни, які знайшли біля млинів.

Нестерович сів на камінь, обхопивши голову.

- Ось і маєш, – комбриг гірко засміявся. – Не загинув од махновської кулі, та «трійка»² усе виправить.

CLXXX

У селі Семенівка, що неподалік містечка Хорол, повстанці вкотре потрапили в оточення.

Зіньковський звітував про розвідку:

- Із Хоролу вийшло дві кавалерійських дивізії, з правого флангу бронезагін, з лівого дивізія Котовського.

- До залізниці тиснуть, – зазначив Нестор, дивлячись у мапу і вказуючи на місцевість між станціями Семенівка і Ромодан. – На бронепоезд. Левко, давай більшовицькі мандати.

¹ Хлоп'янка – жіноча тунікоподібна сорочка.

² «Трійка» – особливі мобільні каральні органи більшовицького правосуддя на місцях, наділені великими повноваженнями і правами, створені за наказом Леніна у 20-х роках. Офіційно мета їхньої діяльності полягала у перевихованні полонених, котрі «ще не втратили людське обличчя», насправді на совісті «трійок» сотні розстріляних селян і робочих. Також виконували роль ревтрибуналу.

Зіньковський вилучив із планшету документи вилучені у забитих червоних командирів. Вручив Остапу.

- Ну ж бо, друже, виріши це. Ми на відстані п'ятисот сажень триматимемося.

За півгодини Остап з Агатандлом під'їхали до панцернику. Остап показав чатовому документи ад'ютанта комбрига Соколовського.

- Терміново до начальника.

Чатовий постукав прикладом у броньовані двері. Пискляво прочинилися, Остап, відштовхнувши днювального, зайшов до середини. Командування бронепоезду грілося біля «буржуйки», грали в карти.

- Що за свинарня?! – почав гримати Остап, змівши карти. – Так і махновців проморгаєте. Ви ракли чортові, а не бійці доблесної Червоної армії! Хто командир?

Підвівся худорлявий окулярник років тридцяти п'яти, на вигляд чахоточний. Остап повів до амбразури, показав на колону повстанців, які йшли під червоним знаменом.

- Ми тільки-но із бою, нас переслідують свіжі частини махновців, у нас завдання товариша Котовського ведемо їх на вас, далі дотиснуть бронечастини. Ми зараз перейдемо через насип. І пам'ятайте, вони вдаватимуться до хитрощів, можуть виступити під червоним прапором.

Остап потис окулярнику кволу долоню і на останнє зауважив, що повідомить куди слід, що обслуга бронепоезду вельми неохайна.

Через кілька хвилин панцерник рушив з місця. Повстанці поспіхом перетнули переїзд. Останнім переходив Щусь. Підморгнувши начальнику, вигукнув:

- Задай їм перцю командире!

За насипом повстанці мерщій помчали до лісу. Перебуваючи вже на безпечній відстані почули канонаду на залізниці. Панцерник розстрілював гарматним і кулеметним вогнем авангард дивізії Котовського. Махновці знов вилабудувалися із ретельно підготованої пастки.

CLXXXI

На початку січня махновці увійшли до села Юнаківка Сумського повіту. Нестор оселився на околиці. Хлопцями Зіньковського був арештований комітет бідноти, який до початку судових слухань ревтрибуналу закрили у погребі. Військовий штаб влаштували у волосному правлінні. Перша справа трибуналу стосувалася місцевого комуніста Миколи Андріященка, командира червоногвардійських партизанських загонів, які воювали проти німців і гетьманату. Як тільки до штабу зайшов Щусь, вони з Андріященком обійнялися. З'ясувалося, у сімнадцятому стояли на рейді в Севастополі, Андріященко служив на міноносці «Зоркий», а Щусь на броненосці «Іван Златоуст».

- Батьку, я відпущу його, – говорив тихо Федосій. – Це чесний партизан, хоч тепер ворог.

- Як знаєш, – байдуже мовив Нестор. – Але нехай дасть слово, що ніколи не підніме зброї проти повстанців.

- Я вже рік як не воюю, – відповів Андріященко.

Нестор сів біля вікна, дивлячись на дзвіницю, де топтався чатовий-кулеметник. Люди сходилися до церкви на честь святкування Ромодану. Краєм вуха ловив фрази двох моряків, згадки про плавбу.

До штабу зайшли троє селян, прохаючи поговорити з самим Махном.

- Зі скаргою батьку, – почав один. – Обікрали нас.

- Хто обікрав? Що украли? – Нестор вказав на стільці, запрошуючи дядьків сісти.

- То вже ви розберіться хто, – говорив другий. – Пасіку покрали, ось як ви зайшли, так і пропало шість вуликів.

- Скоріше, то й не ваші хлопці, – скоромовно заторохтів третій. – Перевірте Кравченка. Він комуняка, міг це навмисне, щоб на вас подумали.

Кравченка схопили вдома, той навіть не ховався.

- Мені немає чого боятися, – говорив затриманий. – Я знаю батько Махно не чіпає трудяг, а те, що я партійний то лише на папері.

- Покажи руки, – наказав Нестор.

Кравченко протягнув долоні з покрученими пальцями, Нестор узяв за кисті і показав пасічникам.

- Ці руки ніколи чужого не брали.

Викрадені вулики хлопці Зіньковського знайшли протягом години. Злодюжками виявилися місцеві селяни, які сподівалися, що крадіжка спишеться на махновців. Хапків приєднали до затриманих комбідівців.

Слідство допитало селян і довело, що «бідні комітетчики», під приводом продрозкладки, причетні до пограбувань дійсно зажапані¹ селян, яких вже протягом останніх років зробили голишами представники різних провладних течій.

Усіх засуджених порубали на дворі волосного правління.

- Хочу музику, – мовив тихо Нестор, так ніби про себе, але почув Негребицький.

- Є музика, – Ваня підвівся. – Тут бандурист старий, зараз привезу.

Незабаром зайшов сухорлявий чоловік, не старий, але з довгими сивими вусами. Хоч і сліпий, але пересувався без ціпка.

Перехрестившись іконам, пошаркавши ногою, знайшов табурет, сів, діставши із-за спини бандуру, провів довгими пальцями по струнах.

- Я знав, що стрінусь із вами, – бандурист звів на Нестора невидючі очі. – Сю думаю вам присвячую.

- Хто ж нашептав про мене?

- Вітер, – мовив бандурист.

Не журися, стара мати
Що твій син йде воювати
У дикім полі, вільнім степу
Оженився твій синочок
Взяв у жони царську дочку
Із якою йде до пекла
А тій дівці ім'я – Воля
Захищає із пістолем
Через поле йде навскач
Його очі – чорний пугач
Закликає всіх до зброї
Де ж спочине славний воїн?
Мо' у степу поховають?
Чи в далекім, чужім краї?

Нестор спохмурнів:

- Що значать ці метафори? Пророчиш мою загибель на чужині?

- Я не пророк батьку. Це лише пісня.

- Якби ж ти знав як хотілось би десь тут кістками лягти, а не на чужині, та видно все до того йде, – Нестор вилучив із кишені жменю срібних монет, вклав у руку старому. – Пригостись за моє здоров'я.

- То багато, – старий узяв гривеник, інші простягнув назад.

- Залиш у церкві, нехай панотче помолиться за мене. Може нового союзника знайду, – криво посміхнувся закурюючи і підморгнувши Негребицькому, додав: – Може пан Бог у поміч стане.

Зайшов Зіньковський, знаком показуючи, що час їхати.

¹ Капцан – бідняк.

На церковному майдані зібрався гурт молодих хлопців, які звернулися до Нестора з проханням узяти їх до себе.

- Значить бажаєте зі мною погуляти? – мовив монотонно Нестор, сидючи в гринджолах.

Підняв правицю, махнувши рукавичкою над головою.

Із дзвіниці заторохтів «максим», стріляв Михась. Кулі засвистіли над головами. Із двох десятків хлопців, залишилися стояти лише троє, інші залягли.

- Ось цих беру, – вказав Нестор на сміливців. – А інші нехай до Червоної армії йдуть.

CLXXXII

У щоденних боях Повстанська армія помітно танула. Нестор сподівався об'єднатися із загонами кубанських отаманів Брови і Маслака.

15 лютого повстанці увійшли до Гуляй-Поля. Нестор скликав мітинг. Селяни слухали вже не так охоче як два-три роки тому. У багатьох на обличчях читалося стомлення.

- Друзі мої! – Нестор повільно оглянув селян. – Тяжкі часи настали для нас усіх, особливо для Повстанської армії. Більшовики кидають проти нас увесь свій військовий потенціал. Повірте, якщо вони розберуться з нами, то візьмуться за вас, за тих, кого ми захищали і так заб'ють на макуху, що кілька поколінь не оговтаються. Для новоутворених більшовицьких гегемонів ми більмо в оці, бо стали на перешкоді захопленню нових територій з кріпаками. Я прошу вас не припиняти боротьби.

- Годі Несторе! – вигукнув один із літніх селян. – Окрім війни нічого не приніс... Через тебе і над нами знущаються. Краще облиш нас по доброму.

За годину до штабу принесли звістку про те, що з Шагрово йдуть Брова з Маслаком.

- Нарешті, – говорив з полегшенням Щусь. – Тепер ми сила.

- Як говорить Остап, – Нестор барабанив пальцями по столу, – завчасно розслабишся, палю в сраку отримаєш. Де гарантії, що вони не такі ж пошарпані, як у свій час кримські.

Несторові побоювання виявилися не марними. Від двох потужних полків залишилося не більше ста чоловік із них значна кількість поранених, якими заповнені підводи, лежали навіть на задках гармат.

- Батьку, ми тут ненадовго, – говорив Брова, – треба забиратися. Із Комиш-Зорі сарана суне.

Нестор звернувся до Левка:

- Приведи на аудієнцію Марію Штерн. Зразу за бочанським містком живе.

Перелякана жінка боязко переступила поріг штабу. Нестор сидів відвернувшись до вікна. Марія ж Штерн перебирала у свідомості усі можливі огріхи, які б могла здійснити проти Махна і його синочків. Ніби то нічого окрім поцупленого із обозу цукру.

- Давно хотів тебе розпитати, та не було нагоди, – говорив Нестор, все ще дивлячись на вулицю. – Ота казочка твоя, що колись у дев'ятому у ярках оповідала. Чим скінчилася?

- Не розумію, Несторе Івановичу.

- Про козака, який повертався із чужини і дідько йому у поміч ставав.

Знадобилося кілька хвилин щоб оговтатися від переляку, та ще й вбагнути про що мова.

- Козак узяв золото, і відмовився від домівки. Врешті диявол забрав у нього батьківщину, а згодом козаку золото стало не миле.

- І все?

- Все, – Марія, ніби вибачаючись, розвела руками.

Махновці поспіхом рушили до Дібрівки.

Наступ червоних бронечастин затримався. Бо махновці переорали шляхи і залили водою. Бронемашини застрягали у багнюці.

CLXXXIII

- Батьку, серед піхотинців багато наших, – доповів розвідник про передові частини, які наступали на Дібрівки.

Більшовики залучали колишніх махновців, одних шантажем, інших переконали, що таким чином спокутують провину перед радянською владою.

Нестор деякий час роздивлявся наступаючих у бінокль.

- Коня мені. Негайно коня!

Зіньковський допоміг влізти на Марса.

- Не треба Несторе Івановичу, – відмовляв Левко. – Їм кулеметами у спину ди-
хають, якщо не проти вас, то на полі покладуть.

- Спробую, – Нестор смикнув віжки.

Наступаючі спинилися, побачивши на шляху самого батька. Першим отямився коман-
дир взводу Василь Довлатов, теж колишній махновець.

- Вогонь! – несамовито закричав Довлатов. – Вогонь, сучі діти!

Булі повстанці зробили залп, Марс закружляв на місці.

Повернувся на позиції. Галина накинула шинель, та намацала мокре.

- Господи, поранений...

Сочилося ліве плече. Він зігнув-розігнув руку.

- Пусте, подряпина. Я до кулемета. Сам зі зрадниками воюватиму.

Піхота наступала трьома ланцюгами, пересувались перебіжками, залягали, робили залп.

- На штикову хочуть, – говорив Троян. – Масою давитимуть.

- Берегти набой! Гранати до бою! – скомандував Нестор.

На східній частині Дібрівки стріляла гармата Негребицького. Ваня стримував кавале-
рію, яка намагалася форсувати річку Вовчу.

Тарновський вступив у бій з піхотною бригадою, що сунула із півночі Сисінською бал-
кою із колонії Весела. Хлопці Тарновського засіли на пагорбах, розтягнувшись на півверсти.

Нестор на своїй позиції відбивав четверту атаку. Кавалеристи Щуся контратакували,
але для того, щоб трофейні команди поспіхом зібрали зброю.

- Треба відходити Несторе, – говорив Білаш. – Зараз виснажують нас гарматним
м'ясом, а затим кинуть свіжі сили.

- На прорив підемо вночі.

CLXXXIV

Дібрівки залишили опівночі. Прорвавшись до хутора Коломійцева, пішли Вовчою Бал-
кою в хутір Вербовий. У Ново-Успенівці махновці вкотре постали перед небезпекою повного
розгрому. Насідала 42-га дивізія, від якої відірватися вже не мали сил, коні ледь пленталися.

- Батьку, я залишаюся, – визвався Троян. – Скільки зможу, стільки стримаю.

- Мій путь теж тут завершується, – підняв руку Агатандел, який був поранений у
череву і поволі від втрати крові слабшав. Звернувся до Остапа: – Бережи батька, а ме-
ні до лазарету не дотягнути. Сам повчав отамане, – вмирати треба красиво.

Нестор з тачанки по черзі обійняв хлопців. Поцілував кожного.

- Прощайте синки. Прощавай Гаврюшо, Ангеле, прощавай.

У колонії Веселій очікувала звістка про загибель у Гуляй-Полі брата Сави. Зі слів роз-
відників, 21 лютого його виказали селяни, коли перебував у любаски. Пораненого добили у
дворі.

CLXXXV

Про деталі загибелі хлопців із групи прикриття дізналися через день, повернувшись до
Ново-Успенівки. Агатандел, вистріляв диск, стріляв із револьвера, після кількох попадань у
тулуб затих. Як тільки вороги наблизилися, хлопець підірвався гранатою.

Повстанці йшли селами: Святодухвака, Троїцьке, Керменчик, Новоуспенівка,
Різдв'янка, Заливне.

У вечорі 23 лютого підійшли до Розівки, де квартирувала 124-та бригада 42-ї дивізії.
Махновці зайшли під червоним прапором.

Остап зайшов до штабу, тримаючи наготові два «маузери». Вивів трьох: комбрига Блюмберга, комполку Михайлова і комісара Трифонову.

Червоноармійці не чинили опору, махновці їх навіть не роззброювали. Мовчки і з цікавістю спостерігали як знущалися над їхніми командирами. Трійцю босоніж гнали по снігу, шмагаючи батогами.

Нестор, спираючись на ціпок, підійшов до затриманих.

- От і ще раз стрілися, – говорив Нестор Блюмбергу. – Скільки ж ти, паскудо, моїх синочків попобив.

- Та й ти ж не янгол, – відповідав Блюмберг.

- Я убивав захищаючись, а ти як завойовник. То ж і поваги до тебе не буде як до військовополоненого. Рубайте їх, хлопці.

CLXXXVI

На початку березня штабом Повстанської армії прийнято рішення про поширення махновщини на землі Війська Донського і Кубань. Де люди постраждали від більшовизму. Туди знову вирушили загони Брови і Маслака, а також агітаційний загін Миколи Пархоменка, брата убитого комбрига. Микола прибув після придушення на Тамбовщині селянського повстання. Для Нестора і оточення стала цікавою розповідь про військову операцію, керована червоним командармом Тухачевським¹, який застосував проти селян газову зброю, але успіх здебільшого досягався тому, що Тухачевський узяв у заручники жінок і дітей, посадивши їх у концтабір. Для цього огородили колючим дротом поле. Заручникам не давали їсти і пити, оголосивши, що повстанці можуть обміняти родичів на себе. Таким чином вдалося витягнути із лісів провідних отаманів, яких тут-же стратили біля воріт концтабору.

12 березня махновців витіснили із Гуляй-Поля до Туркенівки на зустріч трьом бронемашинам, повстанці повернули до Керменчика де розгорнулася кавбригада, маючи намір узяти супротивника в кільце.

Нестор спокійно дивився на чорну хмару ворогів, які ніби заповнили крайнебо. Попрохав посадити на коня, на всяк випадок попрощався з Галиною, яка влаштувалася на тачанці другим номером кулемета, потім шепотів Марсу на вухо:

- Нічого миленький, і не з таких коловертів виходили.

Одні повстанці перед боєм молилися, невелика кількість теж ніби то про щось благали Всевишнього, але не по християнськи і не по агарянськи, стояли повернувшись до сонця, розпростерши руки, шепотіли заклинання.

Остап перед боєм проїхався повз стрій.

- Ось так, братки, для когось із вас це останній путь. Ви вже перемогли, не боїтеся смерті, нехай їй бояться солдати Маркса, вони вірять у теперішній момент, а далі для них небуття, несвідомість. Хто на подібне покладається, той чіпляється за життя. А за вами, друзі мої, вічність, за вами ваші справи. У нас перевага перед ними – ми не боїмося померти за нашу справу. Розрахуємося сповна за всіх: за Агата, за Гаврюшу, за всіх, – Остап перевірів «маузери», звів курки, запхнув у чоботи. Вихопив шаблю: – Шашки на голо! Йти вперед! Охороняти батька!

Кіннота рушила у наступ, на зустріч червона кавалерія.

Десять махновських тачанок йшли клином, відбиваючи флангові удари. Остапова валка впевнено проривалася крізь червону лаву. Тачанки поволі відрізали. Навперейми зі своєю сотнею пішов Петренко-Платонов.

- Хлопці, роби грязь! – закричав Іван. – Батько з нами!

Нестор ледь устигав відбивати шабельні удари. Охоронці прикривали спину. Ось один із червоних кавалеристів здійняв гвинтівку, Михась встиг метнути багнет, однак смертельно поранений кавалерист устиг вистрелити. Нестор відчув жагучий біль у щиколотці, де тількино почала загоюватися стара рана. Поранений Марс став дибки, Нестор бризнувся в грязюку.

- Батьку вбило! – закричав хтось.

¹ Тухачевський М.М. 1893 – 1937 – радянський військовий діяч, відомий військовий командувач Громадянської війни, придушував селянських повстань на Тамбовщині.

Біля Нестора сплигнув Михась із Зіньковським. Михась прикривав із «люйса», а Левко підхопивши поніс до тачанки. Уклав на сидіння.

- Коршак коридор зробив! – кричав Михась. – Жвавіше, Левко!

Остапу дійсно вдалося прорватися, хоча втратив половину людей. Повстанці помчали утвореним коридором. Червоні переслідували біля двадцяти верст, раз-по-раз натикаючись на махновських смертників. Трьом таким групам вдалося забезпечити відхід до безпечного місця головному ядру махновщини.

CLXXXVII

Повстанці спинилися на спочинок у колонії Богатир. Нестор зовсім стік кров'ю. Остап оглянув рану.

- Щиколотку потрощило, кісточки винесло, – зазначив, обробляючи рану. – Нічого, виживеш.

- Остапе, дай горілку, – попрохав Нестор. – Що то за гад такий у одне і те ж місце цілить... Тепер до кінця віку на милицях стрибати...

Нестор зробив кілька ковтків. Остап наклав на рану сухого подорожника, дав покурити тютюн змішаний з коноплею і буркуном. Коли Нестору полегшало скликав командирів. Прийшли Білаш, Забудько, Кожин і Шусь. Не було Вдовиченка і Матросенка. Білаш повідомив, що ці двоє поїхали додому до Новоспасівки на лікування, обіцяючи через тиждень прибути.

Командири радилися як діяти далі. Вирішили, що Реввійськрада, штаб і контррозвідка залишаються при групі Петренка-Платонова, яка рейдуватиме в районі Гуляй-Поля, Отаман Ганжа йде на підтримку Брові з Маслаком. Кожин вирушає до Криму. Кожна група отримала наказ Реввійськради, який мала розповсюдити по роздрібнених загонах.

«На даний момент за відомих бойових операцій Червоної армії наша Революційна Повстанська Армія України (махновців) для збереження живої сили, окрім окремих самостійних груп товаришів Кожина, Лисенка, Забудька не враховуючи груп, які знаходяться при штабі армії, розпускається.

Загальне завдання бойових груп:

- 1) руйнувати тили Червоної армії і інститути насильства та свавілля;
- 2) руйнувати лінії залізниць під час літнього сезону;
- 3) роззброювати червоні частини. Добра зброя має бути збережена і схована у надійних місцях;
- 4) намагатися збільшити кількість бійців у групах і їх боєздатність;
- 5) ні в якому разі не допустити до загонів осіб, що сприяють бандитизму, що підривають авторитет повстанців;
- 6) намагатися зберегти міцні групи до відповідного часу;
- 7) кожен командир відповідальний за доручену групу».

CLXXXVIII

19 березня група Петренка увійшла до Новоспасівки забрати Вдовиченка з помічником Матросенком. Та селяни розповіли, що день тому на село наскочив чекістський загін з провідником Зверевим, колишнім махновцем. Матросенко саме розважав на подвір'ї дітлахів, граючи на сопілці, а Вдовиченко кував коня, коли двір оточили. Встигли сховатися за дровами, звідки відстрілювалися до вечора. Останні набої лишили для себе. Матросенку вдалося застрелитися, а куля Вдовиченка застрягла у черепі. Чекісти кудись його забрали. Куди саме стало відомо наступного дня. Махновський командир перебував у Олександрівському шпиталі, звідки через санітарів і контррозвідників вдалося передати Нестору цидулку, Трохим писав, що йому завдають мук, змушують підписати зречення махновщини, це зречення потім надруковують у пресі. Також прохав не вірити, якщо щось подібне опублікується і по можливості забрати його із полону.

Нестора ця звістка довела до сліз. Більше переймався через те, що ніяк не може допомогти Трохиму.

Відразу за селом махновці потрапили у січу з кавалерією. Нестор напівлежав на тачанці. Через поранення не міг брати участі у бої. Залишалося спостерігати за бойовиськом, що розгорнулося навкіл, як один за одним гинули хлопці, не підпускаючи ворогів до його підводи. Ось убило правого пристяжного коника, услід корінного. Нестор подивився на пагорб, за яким щезав обоз із лазаретом, де були жінки, вилучив із кобури «наган», готуючись застрелитись.

Навколо возу скупчилося п'ятеро «люйсистів». Зінковський під'їхав на дрогах, куди переклав Нестора, Михась узяв його за руку.

- Батьку, ми зараз помremo, а ви їдьте і продовжуйте справу, се важливіше за життя. Якщо побачите наших батьків то передайте, що загинули ми за народну справу.

Михась поцілував Нестора.

«Люйсисти» зайняли позиції. Несторові дроги помчали до пагорба, за яким нещодавно щез лазарет. Він прислухався до кулеметних пострілів. Згадався Єгор Бондаренко та Іван Шевченко. Вони перед стратою у Катеринославській в'язниці теж легували¹ йому життя і майбутню боротьбу.

З дровами порівнявся Остап.

- Миль на п'ять одірвалися. Потрібно щось дієвіше від кулеметів.

Білаш їхав позаду на двоколці. Розкрив саквояж із польовою касою. Почав на дорогу розкидати срібні миколаївські монети і золоті червінці, ланцюжки, паперові радянські гроші. Пустий саквояж полетів на узбіччя.

- Це сильніше, – зазначив Остап.

Обоз наздогнали у вечорі. Нестор постійно втрачав свідомість. Отямившись, питав Галину:

- Куди їдемо? Хто веде обоз?

- Остап керманичем. Кудись під Олександрівськ їдемо.

СХХХІХ

Хутір Михайлів віддалений від шляхів, на березі Дніпра. Тут повстанці вирішили відпочити кілька днів. На хуторі із п'ятнадцяти хат жилих лише три. Нестору подобалося, що день і ніч чув ревіння дніпровських порогів, вони заспокоювали, полегшували біль. Із Галиною оселилися у маленькій мазанці, Остап з Орисею у хаті з господарем дідом Архипом, маленьким широкоплечим з довгим почалілим волоссям і чорною бородою. У свої вісімдесят дев'ять ще спроможний залізти верхи, без окулярів вдіти нитку у вушко голки.

На вечерю дід поставив вареної картоплі і глечик медовухи. Орися понюхала і мрійно мовила:

- Так літа хочеться. До кісточок промерзла від цих нескінченних переходів.

- Ти паки жидівочка? – спитав дід і не дочекавшись відповіді заговорив замислено: – Воно може й правильна справа. Нашими козаками мають або жидівки, або німкені керувати. Погані часи. Ракли насідають, знач того заслужили. Перестали про Україну дбати, прийшли завойовники, найгірші за попередніх.

- Цьому прийде кінець, – Остап налив у чарки медовухи. – Прийде і більшовицькій владі гаплик. Звісно погано, що ми один одного завчасно переїли.

- А, схаменувся, отож бо... Наука майбутнім поколінням. Нащадки мають пам'ятати – найбільший ворог України – московщина.

СХС

Початок квітня махновський штаб переховувався по німецьких колоніях. Учорашні вороги колоністи, тепер постачали продуктами і мануфактурою, часто самі несли варту, попереджали про пересування чонівців.

¹ Легувати – заповідати.

Нестор підлікувався, пересувався на милицях, на ногу стати ще не міг.

Звістка із Кронштадту про повстання матросів надихала на подальшу боротьбу. Вихід махновців із підпілля ознаменувався взяттям станції Попово, де стояла 14-та кавбригада. Тут же стало відомо про повернення з Дону Першої Кінної на чолі з Будьоним. На Дону будьонівці здійснювали каральну операцію проти місцевого населення, запідозреного у повстанстві.

Нестор стояв над розгорнутою картою. Його наміри вгадав Остап.

- Хочеш спокусити командарма?

- Чом би й ні. Після перемог над донцями він на вершині славолюбства.

До карти підійшов Забудько, показав місце пересування червоних:

- Вони йдуть тут. Ти ж не лобовою атакою пропонуєш?

- Ми заманимо у таке місце, куди прийдуть без броньовиків, – Нестор повернувся до Зіньковського: – Будьоному треба якось довідатися, що завтра я буду у Ново-григорівці.

- Не складно, – Левко вдягнув кашкет, пішов виконувати доручення.

- Для таких випадків у нього в запасі кілька справжніх чекістів, – сказав Остап, коли Зіньковський вийшов. – Хитрий і розумний сей жидок, адже чекісти переконані, що працює на них.

СХСІ

Маршрут Будьоного пролягав за двадцять верст від Новогригорівки. Уздовж цієї відстані повстанці встановили пункти спостереження. Нестору повідомили – командарм спіймався на гачок. У бік села повернули три кавполки і сімнадцять автопанцерників.

Засідку підготували у балці, яку перетинав, розмитий повинню, шлях. Бомбісти Пантелеймона Каретника сиділи на пагорбах в окопах.

Нестор спостерігав за колоною із заличкованого¹ намету, розташованого на шолопку пагорба.

- Фаянсова киця, а не командарм, – говорив Нестор розглядаючи Будьоного в бінокль. – Йде із шмаркачами, напевне хоче утерти носа Нестеровичу, мовляв – «малими силами зроблю те, чого не зробив кількома арміями».

Колона тим часом наближалася до струмочка, який пересікав балку. Бронемашини залишилися на шляху.

На овиді Будьоний помітив двох вершників. Не сумнівався, що то махновські розвідники. Ті стояли не рухаючись. Один у чорному мундирі в кудлатій шапці. Сидячи на коні, якось розважливо, перекинувши ногу через круп, ніби виказуючи зневагу до наступаючого ворога.

Перший занепокоївся ординарець.

- Товаришу командарме, щось не до-шмиги...

- Ти страшко Ольховику. Гадаєш, мене спинить купка бандитів? Ще раз почую щось таке, будеш за кіньми доглядати.

Кінь командарма підковзнувся у струмочку, але Будьоний утримався.

Двоє вершників вихопили шаблі. На пагорбі почали з'являтися махновці. Ніби з-під землі нагло вискакували люди і жбурляти у колону гранати. Авангард змішався. Будьоний випав із сідла.

Молоді червоноармійці розвертали коней. Махновські вершники очікували доки допрацюють бомбісти. Тільки тепер Будьоний розчовпав якої припустився помилки. З ним йшли сімнадцятирічні курсанти, які не брали участі в жодному із боїв, лише здійснювали каральні операції проти безпорадних станичників. Курсанти гинули один за одним, не спроможні дати відсіч досвідченим воякам-рубакам.

Будьоний підбіг до Ольховика, стягнув того з коня, зайнявши його місце.

- Хапай Будьоного! – кричав з пагорба Нестор. – Наплювати на молокососів!

Командарма давай!

¹ Заличкований – замаскований.

Махновці не угналися за Будьоним, той невдовзі укритися за броньовиками.

СХСІІ

Нестор сидів на призьбі натирав ваксою чоботи. Прийшов Остап, тримаючи стакан чаю і дмухаючи на пар.

- Гарний сонячний день, – Остап підморгнув і ледь штовхнув ліктем. – Деякі миті життя чомусь вкарбовуються у пам'ять. Не сумніваюся, навіть знаю, що через роки, якщо звісно залишуся жити, згадуватиметься це тихе подвір'я, призьба, солом'яна стріха, що пахне дощем, старий тин і півень на ньому... Якесь є пояснення. Можливо ці добрі спогади то картинки майбутнього життя і від нас залежить які епізоди переважатимуть. Доки ж у моєму накопиченні переважає те, чого б найбільш у житті прагнув забути.

Із хати вийшли покурити Зіньковський з помічником Федором Білецьким. Обидва чимось стурбовані. Стали біля обозної фури з-під напрядки якої стирчить дуло «люйса».

- Мабіть проблеми, – кивнув на розвідників Нестор.

Тепер Остапова увага зосереджена на бездрику¹, який повзав по вказівному пальцю.

- Чекіста з'ясувати не можуть. Вчора двоє із розвідки не повернулися, і позавчора трійко згинув.

- Чом же не допоможеш?

- Віриш Несторе, не зміг. Запевне меткий чекіст затерся. Навіть відчуваю людину старої школи охранки...

- Гм... Мо' мені спробувати?

Бездрик нарешті полетів. Остап плеснув долонями, струшуючи щось невидиме. Позіхнув:

- А чом би й ні. Мабути рішення проблеми може зовсім непередбачуване. Хоча їх хапай не хапай, усіх не переловимо.

- Поясни.

- Наші лави кишать чекістами. Спочатку гадав це наслідок військової диверсійної операції, як має бути. Та опісля кількох трапунків, коли чекісти під виглядом махновців вирізали жидівські хутори, і щоб пожитися нападали на своїх же продзагонівців, розторопав який тут смисл закодований. Більшовицька верхівка дала добро на всю цю галабурду. Уся ця марксистська халастра несе виховний момент, не лише глобально компрометує махновщину в історії революції, а й викривляє у потрібному руслі свідомість пересічного українця. Розумієш, селяни починають вірити, що воля, яку так палко відстоює батько Махно, не трібна, а потрібен окрутний² цар.

Годиною пізніше, Нестор потаємно спостерігав за позачерговим засіданням армійської і штабної розвідки, яке відбувалося на подвір'ї.

По завершенню сказав Зіньковському:

- Знаю кого ви шукаєте.

- Як так знаєш? У цьому немає помилки? Чи не стратимо випадкову людину?

- Бігме, важко у цьому випадку помилитися. Приведи його.

Зіньковський пішов виконувати доручення, а Нестор розпитав про того у Білецького:

- Як його ім'я? Чи довго він у розвідці?

- Микола Хвощ. Селянин із Бердянську. Фігура не значна, збирач інформації. До цього був зв'язковим у відділку Сивопляса, що працював у донецькому корпусі.

Коли Хвоща завели до хати, Нестор сів за піччю, прикритий фіранкою.

Хвощ – чоловік років сорока. Не знявши кучми¹, перехрестився божнику. Вдягнутий у сіру халамийку поверх приплечистої брунатної сорочки, на ногах шахтарські чуні.

Допитували Зіньковський з Білецьким, Остап сидів на табуреті осторонь.

¹ Бездрик – жук «сонечко».

² Окрутний – жорстокий.

¹ Кучма – бараняча шапка.

- Ось ти тут, – Білецький показав якийсь списаний папірець, – у Бердянську, свідчив, що виконував доручення Сивопляса.

- Так і є.

- А хто окрім Сивопляса особисто тебе знає?

- Ну як то хто?... Юстин Запорожець.

- Он, як... і обох немає. Може хтось живий засвідчити твою персону, що ти саме Хвощ, а не Плющ чи інший?

- Чом таке питаєте? Чого ради доводити, що я справді я?

- Мо' тому, що дехто є, який пам'ятає тебе із минулого... Викликається на допит Нестор Іванович Махно.

Білецький вказав у закуток, де стояв Нестор.

Хвощ немало здивувався, яким чином батько Махно пов'язаний із його минулістю.

- Свідок, розкажіть за яких обставин ви познайомилися з цією людиною.

- У дев'ятсот дев'ятому, восени.

- Підтверджуєш? – питав Білецький Хвоща.

Той наморщив лоба:

- Нічого на це не скажу. Для мене ускладнення згадати минулий рік, а тут аж десятирічної давнини... Я завжди жив і працював у Бердянську...

- Працював електриком, – перебив Нестор. – Як ти там говорив: «...машини повністю замінять роботу людини і тій залишиться більше часу для самовдосконалення». Ой, Колю, Колю, забуваєш старих друзів...

В інтонації Нестора чувся удаваний докір.

- Давай-но згадаємо, Колю, як засватав мені з товаришами економію Гільца, а там, як з'ясувалося, на нас козачки очікували. Тіко, ось прізвище звучало не так..., але теж з рослинністю пов'язане... Дай боже, пам'яті... – Спориш.

Микита Хвощ, він же Спориш зблід, але міміка залишалася спокійною, навіть розважливою.

- Тепер і я вас пригадую батьку. А то думаю-гадаю звідки те почуття, що ніби де бачилися. А пристав Короченцев запевняв, що тебе вже й на світі немає, у тюрмі забили. Ех, доля, моя недоля, мав би таку пам'ять як у вас, пожив би ще.

- Не на довго, – втрутився Остап, говорив монотонно, не зводячи зі Спориша погляду. – Твої нові господарі невзабарі із'їли б. І не допомогла б статистика загублених махновців з петлюрівцями. Навіть не через те, що вчорашній агент охоранки. Ти вже рокований, з тавром смерті.

- Маєте властивість бачити такі печаті?

Видно, що на відповідь очікував не лише Спориш.

- Кожен носить на собі відзнаку долі, але не кожному дано відволікти увагу демонів смерті.

Ніхто не зрозумів, що крилося за цими словами і ніхто не став перепитувати про суть зловісної приповідки.

Спориша завезли до байраку, де зарубали.

СХСШ

Восени, повстанські загони знову об'єдналися в армію. Штаб прийняв рішення здійснити похід на столицю України – Харків.

Із заходу на місто наступали полки Щуся, Кобеця, Тура, Марусі Каливайко, зі сходу Забудька і Білаша.

Однак Харків добре підготувався до оборони. На повстанців обрушився безперервний залп артилерії, контратакували танки і кавалерія. Махновці відступили в села, звідки здійснювали короткі наліти на околиці міста.

Бої тривали два тижні. Реввійська рада вирішила облішити авантюру з Харковом. Армія знову розділилася і відійшла до Катеринославщини, частина військ лишилася на Харківщині. Нестор із групою Забудька пішов на Полтавщину.

Кінець травня – початок червня повстанці не зав'язуються у широкомасштабних боях.

СХСІV

Із оголошенням НЕПу¹ скасувалися продзагони, для селян введений продподаток на урожай. Та головне, що вдарило по махновській армії – це амністія. Селянки масово залишали лави повстанців. Посилилися репресії проти селян, яких запідозрювали у допомозі махновцям. Карали навіть тих у кого вилучалося щось примусово.

Штабу махновців стало відомо що операцію проти них очолили Фрунзе і Ейдеман. У цей час повстанці пересувалися вздовж лінії Недригайлів – Терни – Ромни – Лохвиця – Гадяч.

У місто Ромни увійшли вночі. О сьомій ранку з боку Пустовійтівки виступили автобронечастини, повстанці легко утримували їх з пагорба із однієї гармати, не даючи можливість передислокуватися через річку Сулу. Ейдеман підійшов до міста із заходу, йому на зустріч рушив Пантелеймон Каретник. Ейдеман зупинився у Решетилівці, де зі штабом почав розробляти план бойових дій. Та сталося неймовірне, махновці малими силами несподівано атакували село, що спантеличило не тільки командування, а й червоноармійців, бо звикли самі наступати і нападати. Ейдеман, побачивши як спішно дезорганізувалися бійці, поспішив утікати на автомобілі.

СХСV

Фрунзе очікував повідомлення з четвертої ранку до півдня. Ейдеман мав звітувати про хід підготовки операції. Не дочекавшись, навратився їхати сам.

На околиці Решетилівки почув стрілянину, пришпоривши коня поїхав клусом.

- Що за стрілянина? – спитав ординарець Маховський у селянина, що тягнув возик із гноєм.

Чоловік, витерши спітніле чоло, махнув у бік села:

- Бог їх знає. Цілий день торохкають.
- Махновці у селі?
- Мо' й махновці, і авто і комонники потрохикали тудою, – вказав на південь.
- Мерщій, – Фрунзе хльоснув коня. – Якби не спізнилися.
- Товаришу командуючий, може підмоги дочекаємося?
- Упораємося.

За рогом на зустріч сунув загін кіннотників вишикуваний у колону по двох. Попереду вершник у чорному мундирі, козацький чуб накручений на вухо.

Фрунзе розстібнув кобуру.

- Хто такі? – суворо спитав командуючий.

Відстань поволі скорочувалася. До невідомого загону не більше десяти кроків.

- Махновці, – тихо мовив Маховський, вихопивши «парабелум» закричав: – Стояти! Буду стріляти!

Заклацало десяток затворів.

- Припиніть! Це комвійськ Фрунзе!

У відповідь залп. Махновці цілили в коней. Конячка під Маховським упала. Фрунзе повернув свою і перескочив через тин. Йому кинулися навздогін, та шлях махновцям заступив ординарець. Вистріляв барабан, поранивши двох махновців, вихопив шаблю, та був застрелений.

Остап кинувся в погоню, однак невдало. Невдовзі повернувся.

- Халепа-справа, – під'їхав до Нестора, який сидів у тачанці. – Навколо рогатих¹ тьма-тьмуша. Але вирватись зможемо.
- Що трапилося? – Нестор бачив, що Остап не такий врівноважений, як завжди.
- Моїх людей багато побило... На засідку чонівців наскочили... Оріся мабуть у полоні.
- Мабуть?

¹ НЕП – нова економічна політика.

¹ «Рогаті» – так називали через рогаті «будьонівки».

- Не знаю. Шість вояків було з нею, усіх постріляли, а її немає.
- Де прорив буде?
- За годину, як заневидніше, зроблю вилазку. Відволічу їх на себе, поспід наздожену.
- Протягом доби я втратив третину людей і не в боях. Довірилися синки більшовицькій агітації. Хочуть надіятися на неп з амністією. Не бажають вірити, що то тимчасовість. Зморилися воювати...

СХСХVI

Роберт Ейдеман диктував писарю телеграму, яку мали передати прибувши на станцію.

- Наказую п'ятдесят дев'ятому полку прикрити з півдня Сулу в районі Недригайлів.

Потяг командуючого внутрішньої служби прибув о чотирнадцятій годині. На пероні зустрічав начальник Гадяцької повітової дільниці Коломійцев. Рушили до кабінету. Коломійцев вказував на мапі маршрут пересування махновців:

- Ось тут, на ділянці третього батальйону, біля Кам'яного банди форсувала річку.
- Де вони тепер?
- У Чернишівці, туди йде чотириста вісімдесят сьомий полк.

Ейдеман наказав зв'язати з Ромнами, де розташовувався штаб координаційного центру по боротьбі з бандитизмом.

Йому звітували про виконання наказу. 1-й батальйон 58-го стрілецького полку йде уздовж Сули, а 60-й у бойовій готовності очікує в Коровинцях.

- Слухай бойову задачу, – Ейдеман малював олівцем на мапі квадрат, обводячи лінії. – Наказую шістдесятому полку йти на дві версти західніше Недригайліву. Заманити банду в село і закрити південні виходи.

Ейдеман поклав слухавку. Коломійцев помітив, що у командуючого дрижать руки.

- Тепер не вирветься... Кінець батьку...

Та Коломійцев, понидо посміхався, в душі не розділяючи впевненості Ейдемана.

СХСХVII

28 червня у селі Кимличка махновці зіткнулися з одним із каральних загонів комбрига Петра Григор'єва.

Прорвавши дрібну лаву піхотинців, взяли напрямом на північний схід.

У вечорі розквартирувалися у селі Товста, що на Білопольщині.

На військовій нараді обговорювалися подальші дії:

- Розділитися треба, – пропонував Нестор. – Ейдеман тисне на червінців Григор'єва. Треба визначити місцину для маневру.
- Гринівка, – мовив Кожин. – Там залишимо групу прикриття, нехай зав'януть у бою. А ми основні сили поведемо на південь. Йти на прорив спідручно з пагорбу. І балкою-балкою.

Вирішено розділитися на дві групи – «Південна» і «Північна». Першою командує Щусь, другою Нестор.

О четвертій ранку застави засурмили тривогу. Наступали полки Григор'єва, підкріплені легким автопанцерником.

До дванадцятої години дібралися до села Зеленого, що поблизу Недригайлів. Стали кошем, очікуючи розвідку із Хоружівки. Незабаром хлопці Зінковського повідомили, що у селі спокійно.

- Тривожно мені батьку, – говорив Федосій, порівнявшись з тачанкою Нестора, коли увійшли до Хоружівки.
- Не надовго, – говорив Остап. – Скоро матросе, стане спокійніше, як ускочимо в чергову різанину. Хтось звернув увагу, що більшовики постійно заманюють нас у населенні пункти і лише там бомблять і зовсім не охоче герцюють із нами десь у полі?
- І що то значить? – спитав Іван Хмара.

- А то є, друзі мої, впровадження потаємного більшовицького пляну. Гамузом із нами має загинути якомога більше мирних людей. Це одна із складових майбутньої широкомасштабної операції – знищення українців, як потенційного ресурсу подальших повстань на кшталт махновського.

Федосієві побоювання здійснилися, як тільки виїхали на центральний майдан. Із засідки у байраках вдарили артилерією 60-й і 448-мий стрілецькі полки.

Щусь схилився до Нестора. Обійняв.

- Про всяк випадок, прощавай батьку. Вибач за все.

- І ти, вибачай мені, Федосію.

- Дай мені Марса на щастя. Обіцяю, поверну.

Федосій повів «Південну» групу у західному напрямку до села Беседівка, де в полі зіткнулися у січі з переважаючими силами червоних козаків Григор'єва.

«Північна» група, тим часом, рушила до Гринівки, де махновці спішно споруджували із возів барикади. Смертниками погодилося стати шістнадцять бійців.

Вже коли йшли гринівською балкою у східному напрямку, Василь Тарасенко, начальник кінної розвідки, повідомив, що Федосієва група, зазнавши значних втрат, розбила червоних у полі між Беседівкою і Хоружівкою. Щусь загинув.

Після цієї звістки Нестор дивився в небо, побачив річкову чайку. Помахавши білому птаху, мовив:

- Прощавай бойовий друже.

СХСХІІІ

Остап, Сева, Тактобай і Туман відстрілювалися із ковальні, куди загнали чонівці. Єдиний вихід закрили броньовиком.

Хлопці спробували було пробити глуху стіну, а там прорватися крізь піхотинців, але за вапном дубові колоди.

Остап перезарядив «маузери».

- Останні набої, до броньовика не добігти, можна гранатою, але шансів мало.

- Зараз із гармати жахнуть і амінь, – говорив Туман, розглядаючи подвір'я крізь отвір у стіні.

- Буде ультиматум, а згодя й жахнуть, – Остап підкидував у долоні останню гранату. – Їм потрібне наше газетне покаяння.

- Агов у сараї! – почулося зовні. – Піко, ти там?

- А ось і ультиматум, – Остап визирнув у вікно. – Тут комісарє, тутечки. Чом із куців верещиш? Вийди привітайся.

- Із тобою ще встигнемо погомоніти, а от із бабою своєю може хочеш привітатися? Ми вже привіталися.

Із куців почувся регіт.

- От і шанс, приготуватися, – тихо мовив Остап, знову зиркнувши у вікно: – Чого хочеш?

- Здавайся, тоді бабу відпустимо.

- Покажи її.

Із-за панцерника вийшла Орися, за її спиною ховався чекіст тримаючи біля її горла дуло пістолета.

- Виходь Піко, і без жартів.

Остап запхнув «маузери» за халяви чобіт, за ремінь гранату. Вийшов тримаючи на пальці револьвер без набоїв, який жбурнув попереду, аби бачили, що складає зброю. Легурно¹ пішов подвір'ям до броньовика. За тином нарахував сім направлених у нього стволів. Коли у дверях з'явився Туман увага чекістів зосередилася на ньому, Остап вже був потенційно полонений. Він зробив пережат уперед, вихопивши «маузери». Перший постріл здійснив у Орисю. Куля пройшла крізь неї, поранила чекіста, який тримав її у заручниках. Під броньовик

¹ Легурно – повільно.

полетіла граната. Остап перескочив через тин і впритул розстрілював людей у засідці, тут мав перевагу, бо з пістолетами більш маневрений.

Під броньовиком вибухнуло, відірвавши коліща. Сева з Платоном підскочили до машини. Дверцята не зачинені. Сева розстріляв екіпаж, Платон мерщій до коней чекістів.

Остап повернувся до конуючої Орісі. Вона посміхнулась, торкнувшись його вуст.

- Я ні про що не шкодую, – прошепотіла і померла.

Із хати вийшов коваль. Став поруч з Остапом.

- Йди отамане, я поховаю. Ген, під тією вишенькою лежатиме.

Остап поцілував її у чоло.

СХСІХ

8 липня червоні козаки Примакова атакували повстанців біля села Мар'ївка. На дві сотні повстанців вийшло сім тисяч вершників. Махновці відступали на південь до залізничного переїзду. На путях Куриленко звернувся до Нестора:

- Батьку, тепер моя черга. Це мій останній бій.

Повстанці рушили на схід Недригайлівського повіту. Кілька разів пролетів аероплан скинувши листівки-амністії, де значилося, що кожен повстанець якщо прийде із цією листівкою до найближчого комісаріату, або за місцем проживання, Радянська влада гарантує не чинити репресій. Ті, що залишилися біля Нестора, навіть не думали скористатися амністією, бо zostалися нестямні комуноненависники.

Біля Недригайлівки зіткнулися із, вже знайомою, бронечастиною Будьоного, який намагався реабілітуватися після ганьби у Новогригорівці.

Бій тривав дві години, махновці спалити броньовик.

Повстанці безупинно йшли майже двісті п'ятдесят верст.

Переправляючись через річку Донець з'єдналися із петлюрівськими загонами сотника Івана Запорищенка.

Нестор з цього приводу гіркотно пожартував:

- Шукали союзника серед тих, кого захищали, а знайшли помежи учорашніх ворогів, – потім звернувся до Білаша. – Треба йти на Галіцію. Там ще є на що сподіватися.

СС

21 липня в селі Ісаївка Таганрозького повіту на засідання штабу повстанців обговорювалося питання – «куди йти?».

Думки розділилися. Білаш пропонував до Турції на поміч Мустафі Кемалю². Нестор наполягав на поході до Галіції. Питання також винесли на обговорення бійцям.

- В Україні вже не буде життя, а зараз більшовиків не здолати, – палко говорив Нестор. – Дамо народу можливість прирозуміти як він обдурився. Запевняю, за кілька років визріє нова революційна ситуація. Ми ж свій досвід вдосконаliamo і згодя визужиткуємо.

- А я з батьком, куди він туди і я, – говорив Домашенко.

Третина бійців зголосилася йти з Білашем.

На останнє Нестор виступив перед бійцями:

- Кожен із вас синки, зробив вибір. Я ні в якому разі не засуджую тих, хто не пристав до мене. Це останній мітинг. Тому говорю вам, я дуже пишаюся, що усі ці роки йшов з вами пліч-о-пліч, розділяючи і радощі і спіткання. Якщо ми і помилялися то завжди визнавали се, бо мали щирі серця. Залишилися чесними перед власним сумлінням, перед своїм народом. Ми намагалися збудувати ідеальну модель суспільства, де кожен хто вміє і прагне працювати не знав би ні кривди, ні інших напастей, але нас підло вдарили ножом у спину. Більшовики спаплюжили на віки-вічні поняття «комунізм», як ідеальний устрій. Відтепер у свідомості кожної чесної людини він асоціюватиметься з насиллям, рабовласництвом. Більшовизм увібрав у себе усе найгірше від

² Кемаль Мустафа 1881-1938 видний турецький політик. Перший президент Турецької Республіки.

царату. Тому на останнє закликаю бути пильними, не підпадайте впливу брехливих обіцянок, не складайте зброї. Нехай живе соціальна революція! Слава вам – воїни революції!

Бійці підкидали шапки і кричали «слава».

У вечорі влаштували прощальну вечерю. Багато пили, співали, плакали, прощалися один з одним.

Нестор схилювався до Остапа:

- Завтра залишаємо жінок. Підемо в останній рейд. Прощальний бал більшовикам. Підеш зі мною за кордон?

- Вже за кордон?

- Так краще. Треба десь спочити. Підготувати нову політичну базу. Ми перетворюємося на бандитів.

- За кордон не піду Несторе, гулятиму в Україні, доки не ляжу.

ССІ

Галину Нестор відвіз до матері в Андріївку, Явдоха жила у племінника Михайла Передрія.

Повстанці рушили в рейд на Поволжя. Цей похід став для повстанців морально важким. Входили у села і хутори які вимерли з голоду, безліч випадків людоджерства.

- Дохазяйнувалися Ленін з Троцьким, – зіграв Нестор, роздивляючись людські кісточки, які порозтягали вулицею собаки. – Бачте, це не посуха в провінції, а цілковита недбалість. Голод остаточно зумоцьовить владу більшовиків.

- Ні Несторе, тут інше, – Остап сплигнув з коня, піднявши людський череп. – Се підготовка, виучка перед широкомасштабною військовою операцією. І правильно речеш – то для зміцнення влади.

1 серпня увійшли до села Солонець. Узріли звичну картину поволзьких сіл – пусті хати порослі бур'янами, здичавілі собаки. Побачили кількох людей, які при появі вершників поспішили сховатися.

- Якось вижили, – зазначив Нестор.

- Звичайна справа – канібали.

Нестор поморщився від Остапового пояснення, адже людоджерами виявилися підлітки.

Несподівано із куців вискочив рудий пес, стрибнувши учепився Севі в щиколотку. Сева скрикнув, розсікши собаку навпіл.

Нестор, підвівшись на тачанці, вказав на захід.

- Досить блукати пустелею. Йдемо додому.

Хлопці Зіньковського повідомили, що слідами йде погоня. На заставі почулася стрілянина. Перегода вулицею мчали вершники із оголеними шаблями. Нестор сів за кулемет другим номером, на гашетку тис Сашко Шевченко. Під час бою відчув як запекло у боці. Коли вже відірвалися від погоні з'ясувалося поранень два, одна куля пробила бік, але життєво важливих органів не зачепило, інша в стегно. Остап обробив рану.

ССІІ

16 серпня біля Кременчука повстанці перейшли на правий берег Дніпра. Приєдналася Галина, прибула із Азовською групою, колишньою Вдовиченківською.

Контррозвідка отримала свідчення, що на правобережжі діє багато загонів, які називають себе махновськими і поводяться по-розбійницьки.

На засіданні штабу Нестор сказав:

- Хлопці воюють лише тому, що вже не мислять себе без війни, не мислять мирного життя. Їм байдуже кого убивати: комісара чи мирного трудівника. Найгірше, що вони щиро позиціонують себе махновцями. Тепер селяни проти нас.

Підтвердженням цих слів стала звістка про загибель Тарновського. Селяни вночі перебили його людей, а самого командира спалили в хаті.

Рішення штабу полягало у тимчасовому припиненні бойових дій. Вирішено відправити Нестора до безпечного місця на лікування, бажано за кордон.

У Конграді оголошено рішення по Повстанській армії:

«У зв'язку із неможливістю подальших бойових дій проти Червоної армії, Повстанська армія України (махновців) розпускається. Командування змушено покинути батьківщину тому, що багато махновців не поважають наших повстанських правил і своїми діями, як приклад – насильницький обмін коней, вилучення курей, майна, компрометують повстанство. Все це змушує воювати проти нас селян і козаків, які ладні були боротися разом з нами проти спільного ворога!»

19 серпня біля села Бобринці повстанці зішлись із 7-ю кавалерійською дивізією, яка йшла уздовж річки Інгулець.

Нестор, незважаючи на біль, наказав посадити себе на коня.

Шаленою атакою загнали червоних у річку, дійшли до села Миколаївка де роззброїли кулеметний полк. Прийшли п'ятеро молодих селян, просилися до війська, на що отримали від Нестора відмову:

- Місяць тому взяв би. Армії вже немає. Приховайте зброю і очікуйте свого часу.

Остап, лишившись з Нестором наодинці, спитав:

- Чому всі знають, що прямуємо до Польщі? Я так розумію йдемо кудись деінде?

- До Румунії, Остапе.

- Знаєш, Сева помер.

- Учора ж бачив. Убили?

- Я застрелив його. Сказ. Пам'ятаєш пса, який царгнув його у Солонці? Два останніх тижні мучився, а сьогодні по обіді агонія почалася, страждав навіть від сонячного світла.

- Треба було мене покликати. Попрощався б, адже він останній із ким бутирську академію закінчував.

ССІІІ

21 серпня куля втретє зачепила Несторову щиколотку, від болю зігнувся, наступна влучила у потилицю вибивши із сідла. Грицько Василевський підхопив Нестора, затягнувши на свого коня. Праву щоку розірвало, вирвавши кілька зубів. Остап зробив перев'язку. Говорити Нестор тепер не міг.

26 серпня неподалік Дністра черговий бій. Попереду Несторової тачанки їхали Ваня Негребицький і Панченко пробиваючи шлях «люйсами». Нестор, лежачи на підводі, стріляв із револьвера.

Один із червоноармійців підскочив до Негребицького збоку, вдаривши шаблею по голові, Ваня схилився до коня, який, рятуючи вершника помчав до лісосмуги. Остап бився двома шаблями. Жбурнув одну у того, що поранив Негребицького, а тепер підступав до Нестора. Туман із сокирою прорубувався до кулемету, але підняти «люйс» не встиг, у спину увіткнулося два багнети. На останнє Платон спромігся схопити одного червоноармійця, крикнути Остапу: «Прощавай отамане!» і вчепитися зубами в горло.

Остапу вдалося пробити коридор і вивести із бою Несторову підводу, під'їхав Василевський.

- Прощавай батьку, я прикриваю.

Повстанці безупинно мчали вздовж Дністру п'ятдесят верст, доки коні не почали падати від перевтоми.

Коли стали на відпочинок до Нестора підійшов Остап:

- Тепер моя черга прощатися. Зіб'ю їх зі сліду. Знаю не повернешся більше, але ми ще стрінемося, знайду тебе.

ССІV

28 серпня загін дійшов до вузького гирла Дністру де брід, його охороняла прикордонна застава. Групу із сімдесяти махновців вів Зіньковський, перевдягнутий у червоноармійця з нашивками помкобату¹.

¹ Помкомбат – помічник командира батальйону.

Нестор сидів на тачанці, похмуро дивлячись на інший берег, внутрішньо відчуваючи, що Остап має рацію. Перейшовши на інший берег назад вже не буде вороття. Тут ще ясно пригадався сон дитинства, тепер зрозуміло значення пророкувань Чорного Монаха: «я заберу твій палац, степ і ці луки».

Левко із п'ятьма вершниками вирвався вперед до застави, де несли службу вісім червоних прикордонників.

- Що трапилося? – питав Левко. – Навіщо викликали?

І тут же помітив, як начальник застави підійшов до куреня з телефоном. Махновці поспіхом зішли з коней, не даючи охороні оговтатися знешкодили кулеметника і наказали іншим скласти зброю.

Із румунського боку уважно слідкували за дійством, що відбувалося на радянському боці.

Під'їхали інші махновці. Левко, перед тим, як йти, передав Галині золотий перстень.

- Це єдина цінність у загоні. Думаю жінку не насміляться обшукувати.

Левко з білою хустиною пішов до румунів. Хвилин двадцять перемовлявся. Потім махнув, крикнувши:

- Перебрідайте!

На румунський берег перейшло сімдесят п'ять махновців. Останнім йшов Домашенко, який на завершення вирішив насолити червоним прикордонникам, позакидавши їхні гвинтівки у річку.

РОЗДІЛ 6

Еміграція

*О, принесіть як не надію
То крихту рідної землі
Я притулю до вуст її
І так заплачу, так зомлію...*

*Хоч кухоль з рідною водою!..
Я тільки очі напою
До вуст спрагнелих притулю
Торкнуся душею вогняною.
Олександр Олесь.*

I

Застава знаходилася за кілька верст у глиб румунської території.

Хлопців обтрусили, вилучили лише зброю і боєприпаси. Нестора з Галиною не обшукували, як командира поселили в окремому баракі. Інших розмістили в казармах.

Румунські прикордонники зацікавлено розглядали махновців, про яких багато читали в газетах. Приходили селяни, прохаючи продати коня чи зброю, запевняючи, що, так чи інакше, збути доведеться, бо до того часу, доки знайдуть роботу, знадобляться гроші.

Прикордонники дали махновцям великий казанок де б ті варили їжу.

Данило Зотов злагодив куліш.

- Знаєте, – говорив Домашенко, облизуючи ложку. – Оце їм і не можу позбутися відчуття, що нам нічого не загрожує, так все здається із кушів з'явиться рогатий качан у будьонівці.

- Це ще довго не полишить наші думки, – говорив Хмара. – Роки потрібні...

Після обіду усі полягали просто неба, за звичкою виставивши караул. Нестор з Галиною сіли на лавочці у затінку під огорожею. Нестор попросив у прикордонника цигарки, бо свої промокли. Підійшов старший офіцер застави, запросив до комендатури.

- Полковник Маріо Петринеску, – відрекомендувався офіцер ламаною російською. Потім звернувся до Галини: – Радий познайомитися, і бачити у вашій особі втілення жіночого героїзму, якої часто бракує у чоловіків. Просто не віриться, що така

приваблива пані спромоглася пройти поруч із чоловіком увесь його бойовий шлях, беручи участь у запеклих баталіях.

Галина з посмішкою вислухала тираду офіцера, давши поцілувати руку. Обмінявся рукостисканням з Нестором:

- Радий познайомитися з відомим командиром.

За чаюванням полковник розпитував про бої. Особливо цікавився внутрішнім устроєм Повстанської армії. Після попросив Нестора написати про себе, в яких краях воював, з ким, по можливості пригадати номери червоноармійських дивізій, бригад, полків, частин.

Перед тим, як залишити Нестора і Галину писати, Петринеску запропонував:

- Вам і вашим людям буде надана необхідна медична допомога. Невдовзі вас відправлять до Вандратково, там отримаєте роботу. Якщо виникнуть прохання особистого порядку, то будь ласка, безпосередньо до мене.

Дорогою до бараку Нестор говорив дружині:

- Довіряють. Навіть шельвах¹ ніде немає.

- Нам немає де подітися, том і в охороні триби ніякої.

У вечорі прийшов лікар. Обстеживши Нестора осудливо кивав головою, говорив щось румунською. Почистив понівечену щоку, перев'язав ногу. Назирком прийшов літній чоловік назвався Петром Краснянським, поляком.

- Мене товмачем до вас, – пояснив Краснянський.

- Що лікар харамаркоче? – спитав Нестор.

- Дивується, що ви з такими пораненнями досі живий.

II

Нестор здригнувся, різко піднявся з ліжка, бо хтось сіпонував за плече. Перша думка – «бій», деякий час намагався пригадати у якому селі знаходиться. Згадавши де насправді гірко посміхнувся.

- Краще б бій, – сказав Харламову, який його розбудив. – Тепер вечір?

- Вже обутрилося.

- Довго я спав?

- Годин шість-сім. Батьку, там вартовий до комендатури кличе. Галю будити?

- Не треба. Хлопці сплять?

- Як убиті. Війну відсипають. Брати Зіньковські зі Скомським куліш варять.

Хмара на чатах.

У комендатурі окрім Петринеску і Краснянського сидів кремезний гладкий чоловік років п'ятдесяти з рідким сивим волоссям і червоним обличчям. Полковник представив його коротко – «пан генерал».

Генерал міцно потис руку, Краснянський переклав його слова:

- Радий знайомству із легендарним командиром.

За сніданком генерал задавав ті ж питання, що перед цим Петринеску, але більше акцентував на розповіді про структуру махновської контррозвідки і про особливості роботи ЧК. Не оминув дізнатися деталі про причини другої угоди махновців із більшовиками.

- Чому пішли на цей крок, якщо знали, що з боку більшовиків буде обман? – питав генерал. – Хіба не краще було об'єднати сили із Петлюрою.

- Зараз легко такі питання задавати. А тоді орієнтувалися і будували плани від насущного моменту.

Далі розмова прийняла приватний характер. Петринеску з генералом показували світліни рідних. Спитали Нестора, чи немає йому що показати. Нестор засумував:

- Немає окрім Галі нікого. Є мати, її сховав подалі від Гуляй-Поля.

Після сніданку Нестор знайшов Лева Зіньковського-Задова, той працював на лісопильні.

- Тебе викликають. Дивись, як знаєш. Це волоська¹ сигуранца².

¹ Шельвах – чатовий.

¹ Волохи – румуни.

III

Махновців перевели до села Бельці, а через п'ять днів до табору для інтернованих у селі Брашів. Тут перебувало багато петлюрівців і білогвардійців.

- Ось де звела доля kota з собакою, – пожартував Нестор.

Колишні супротивники не виявляли ворожнечі, більше того – їли з одного казана. Вечорами грали в карти, згадували бої.

Нестора часто викликали до комендатури на «дружню бесіду». Румуни обережно розпитували про подальші плани, Нестор не менш обережно відповідав:

- Я за межами батьківщини. Єдина мета – повернутися до України і продовжити боротьбу.

- Збройним шляхом? – питав офіцер, який назвався Якимом.

- За обставин. Селянин бере зброю якщо візьмуть за горло.

- Значить ви не виключаєте збройної боротьби ваших послідовників проти Радянської влади?

- Мої послідовники – надто гучно сказано. Люди захищають своє право на людське життя, я лише один із багатьох провідників.

Яким вилучив із теки газету, простягнув Нестору.

- Радянський уряд вже висунув вимогу вашої видачі. Вам відомо про це?

- Подібне не важко припустити.

Нестор прочитав статтю:

«Відомий бандит Махно перейшов 28 серпня Бесарабський кордон біля Монастировки із ватагою своїх поплентачів, шукаючи притулку на території, яка фактично знаходиться під владою Румунії. Цей розбійник у якості ватажка розбійницьких банд здійснив на території радянської Росії та України чисельні злочини, спалюючи і грабуючи села, вбиваючи мирне населення і катуванням вимагав майно і продовольство. Зважаючи на це Російський і Український уряди звертаються до Румунського уряду з формальним проханням видати їх як звичайних карних злочинців. Згаданого вище ватажка банд з його спільниками. Підписали: Народний Комісар по закордонних справах РСФСР Чичерін, Голова Ради Народних Комісарів УРСР Раковський».

Нестор пальцем відштовхнув газету, яка по лакованій поверхні прослизнула ні інший край столу.

- Нам відомо, що у таборі ви підтримуєте тісне спілкування з петлюрівцями.

- Це також не дивно. В одному сиропі варимося.

- Знаєте, що деякі із петлюрівських офіцерів розглядають можливість майбутнього походу на Київ?

- Вперше чую.

Нестор зробив здивовану міну, ніби дійсно зачув новину, хоча це питання кілька ночей обговорював із Левом, Домашенком і петлюрівським офіцером Яровим. Зокрема розглядали можливість об'єднати роздрібнені загони відразу після жнив. Зайняти правобережжя і йти на лівий берег Дніпра. Основне питання – фінансова підтримка. Нестор прирозумів, що румунів цікавлять повстанські золоті схрони. Чи є вони взагалі. Це також цікавило петлюрівців. Про золото, забране колись у денікінців і схованого у дніпровських порогах, захищене говбурами¹, окрім Нестора знав Щусь, Куриленко, знають Остап і Кожин.

Яким вилучив із теки ще один документ.

- Це наша відповідь радам стосовно вас...

«Для видачі вашій стороні Махна необхідно діяти згідно норм міжнародного права, тобто надіслати наказ про арешт, що виходить від належного судового закладу, з посиленням на статті Карного кодексу РСФСР та УРСР що застосовуються до злочинців. Потрібна

² Сигуранца – політична поліція Румунії 1921-1944.

¹ Говбур – водоворот.

копія карної справи. Необхідно, крім того, вказати прикмети злочинців. Через те, що у Румунії не існує смертної кари, то разом з тим необхідно щоб ви взяли на себе формальний обов'язок не застосовувати смертного вироку до виданих. Коли ці умови будуть виконані Румунський уряд розгляне справу про бандита Махна та його співників і вирішить, чи слід дати хід вимогам про видачу».

- Розумієте, – продовжив Яким, – прийде час остаточного рішення. Тому у ваших інтересах шезнути з поля зору преси і громадськості. І зайнятися справою, що цікавить і вас і нас. Зокрема антибільшовицькі осередки на території СРСР, зв'язок з ними.

- Потрібно зважити все, – Нестор нервово забарабанив пальцями по столу.

- Обсудіть зі своїми людьми.

Повернувшись до себе попрохав Галину заварити чаю.

- Що цього разу? – спитала.

- До королівської розвідки записують, – відповів невдоволено. – Скоро до Бухаресту переїдемо. Конячку твою доведеться продати.

- Діану? Шкода. Волохи наших нехомутних степових коней на водокачках використовують. Серце кров'ю обливається, як дивлюся на се. Їм би тарпанами по вільному степу гуляти...

- Нам дозволили жити у столиці.

Перед від'їздом Зіньковський знову дав Галині перстень.

- Візьми Галю. Продасте у Бухаресті. Тут справжньої ціни не дадуть, не хотілось би за безцінь.

IV

У Бухаресті подружжя Махнів оселилося в одноповерховому, дешевому готелі. Щодня мали відзначатися у поліцейському відділку. Також приїхав Харламов з Хмарою. Хлопці жили на квартирі. На лісопильні Нестор отримав роботу. Зважаючи на каліцтво працював на полегшеній ділянці – вів облік продукції. Галина влаштувалася у готелі прибиральницею.

Вечорами Нестор, Галина, Харламов і Хмара виходили на берег річки Димбовиця. Василь показав радянську газету «Правда» де писалося, що Махно увійшов до сімки «чорного списку» затятих ворогів Радянської влади, в якому значилися: Врангель, Кутепов, Петлюра, Савенков, Скоропадський, Тютюнник і Махно.

Це розвеселило Нестора:

- То вони до бойового ордену на додачу. Подяка за те, що врятував їхні шкури від Денікіна з Врангелем.

На вечерю прийшли в гості Іван Запорищенко з чоловіком у якого козацька зачіска – чуб-оселедець.

- Батьку, знайомтесь, – представив товариша Запорищенко. – Отаман Яструб, старшина.

Яструб потис Нестору руку.

- Доводилося Несторе Івановичу, з вашими хлопцями духопелів нюхати, коли в Умані на Петлюру полювали. Ми так і не спіймали ваших терористів. Вже пізніше дізналися, що там керував Остап.

- Знаєте Остапа?

- Як же не знати. Після вашої угоди з більшовиками він у нас командував сотнею.

Яструб вилучив із кишені військову фляжку, запитливо глянув на Галину. Та спроворно принесла чарки і пиріжки з капустою.

- Отже батьку, товариство вас посвятило у подальші пляни стосовно походу на Київ?

Нестор кивнув, пригощаючись цигаркою Запорищенка.

Далі бесіда йшла між Нестором і Яструбом:

- Центр цікавиться вашою відповіддю, – Яструб розлив із фляжки у чарки коньяк.

- Загалом моя відповідь цілком схвальна, але... Але остаточної дати не можу доки не переконаюсь, що се не провокація. До того ж не доміжкую на стільки за даних умов цей похід є реальним.

- Центр ви цікавите, як талановитий військовий керівник. До того ж по обидва береги Дніпра діють чисельні загони, що називають себе махновцями і які, безумовно, об'єднуються, варто дізнатися, що їхній батько повернувся.

- Я так метику, головним стимулом у цій кампанії виступають румунські спецслужби?

- Не тільки. Зацікавленість виявляють Польща і Німеччина. Вони висловили готовність частково фінансувати операцію, з нашого боку потрібно довести реальність замисленого.

- Операція намічена ніби то на весну?

- Так, на чічень¹.

- Весна не годиться для війни. Тут промашка ваших стратегів. Починається посі-вна, воювати не будуть.

- То є приблизний строк. Доки неабиякою перепочи́пкою є чекісти, яких постійно виявляємо.

- Зі мною прийшов польовий штаб розвідки майже у повному складі. У них великий досвід по виявленню агентів.

- Так, я сьогодні із Задовим говоритиму.

Галина дала Яструбу гроші, вилучені за каблучку, щоб передав Леву, раз у них зустріч.

- Вам, батьку, треба написати лист-звернення до своїх людей в Україні, – говорив Яструб, ховаючи гроші.

- Се зрозумів. Але наполягаю на тому, що потрібно усе добре обміжкувати, зважити найдрібніші деталі. Чекістів не слід недооцінювати. Тютюнник планує з'єднатися із якимось антибільшовицьким запіллям, як на мене сумнівна авантюра. Раз це знаю я, то відомо і чекістам.

- Ще сигуранці знають, – додав Запорищенко.

- Тим більше, будьте певні, чекісти дихають у потилицю. Тому раджу відпрацювати паралельний план, відомий тільки утаємниченим. Я напишу заклик, тільки мій лист стосуватиметься виключно командирів, а до селян звернуся тоді, коли операція справді стане реальною.

V

Осіnnю у Нестора загострився туберкульоз. На роботу вже не міг виходити. Матеріально допомагали хлопці. Левко Зінковський повернув Галині гроші, виручені за каблучку.

За рахунок Червоного Хреста жовтень і листопад лежав у лікарні де до нього постійно навідувалися Яструб і офіцер сигуранці Іона Баконські.

Нестору принесли перелік командирів, які діють у Бахмутській, Луганській, Шахтинській, Слов'янській, Старобільській волостях, попрохали дати загальну характеристику. Багатох знав особисто, декого лише пригадував. Отаман Зайцев служив обозним у групі Трояна, тепер керує загonom, який оперує у Старобільську, Тяніна і Трокая пам'ятав лише за документами, вони входили до штабу Донецького корпусу. Неабияк зрадів прочитавши прізвище Кожина, від діяв у Роменському повіті на Полтавщині.

- Пам'ятаю його із бою ледь живого винесли, – говорив Нестор про Кожина. – Ми його у Пустовійтівці на лікування лишили.

- Бойова група вже перейшла кордон, – говорив Яструб. – Понесли ваше звернення до командирів. Стосовно чекістів ви мали рацію. Ось гляньте. Баконські дав Нестору папірець.

¹ Чічень – квітень

«Копія. Секретно. Нота Уряду УРСР Уряду Румунії. 11 листопада 1921 року ми чекаємо від вас підтвердження прибуття Махна до Румунії, щоб здійснити юридичні дії, що стосуються його питання. Російські і українські керівництва готові будуть надати Румунському керівництву документи і фотодокументи.

Лише юридична тяганина Румунського Уряду у питанні бандита Махна примусили нас розглянути в цілому позицію Румунії у її відношенні до міжнародних обов'язків.

Позиція Румунського Уряду у відношенні до бандита Махна для нас складає особливу важливість у зв'язку із документальними даними які показують, що з часу свого відступу до Румунії він готує разом з Петлюрою нові виступи своїх банд, що складаються із карних злочинців проти Української республіки. Документальні свідчення показують, що Одеса призначена базою діяльності Махна для здійснення ним своїх злочинних грабунків. Усе це знаходиться у зв'язку з планами, які розробляються петлюрівськими партизанами на румунській і бессарабській території.

Ці дії українських білогвардійців у Румунії та Бессарабії змушують нас звернути більш серйозну увагу на бандитів загально карного характеру як Махно, який міг би скористатися цими обставинами для того, щоб затіяти нові злочини проти мирного українського населення. Російський і Український уряди з цього приводу вважають позицію, яку займає у цьому питанні Румунський Уряд край важливою характеристикою відносин між Росією і Україною з одного боку і Румунією з іншого»

- Можливо командире Махно, вам доведеться емігрувати, – сказав Баконскі. – Командуванням запланована з вами зустріч для обговорення співробітництва і переправою вас до більш безпечного місця.

- Знову еміграція... Чи є гарантії, що мене не видадуть радам найближчим часом?

- Не переймайтеся. Канцелярія затягне справу принаймні ще на рік.

На прощання Яструб передав вітання від Петлюри:

- Головний отаман бажає скорішого одужання.

- Дуже радий, – без емоцій відповів Нестор. – На зopak передавайте моє побажання щастя.

VI

Січень – лютий 1922 року Нестор на постійних нарадах з петлюрівськими офіцерами. Обговорювалися деталі літнього походу на Київ. Через румунську розвідку отримували свідчення, що в Україні успішно діє загін отамана Струка, який налічує три тисячі бійців. У повідомленні значилося, що біля десяти тисяч вояків на кордоні Польщі і Румунії очікують наказу.

Нестор до цієї інформації поставився скептично:

- Не вірю, бредня, – Нестор відштовхнув повідомлення.

- Поясніть, – вимагав сотник Серпень, сивий чоловік з кривим оком, пошкодженим шаблею.

- Десять тисяч – сон рябої кобили. У повідомленні сказано, що це угруповання базується у Каневському районі. Я рейдував цією місциною. Таке військо утримати неможливо, тим більше, що у тих краях зараз голод. Не сумніваюся, це черговий блеф чекістів. Пастка.

Серпень пригладив долонею чуб.

- Я згоден з батьком, кур'єри люди невідомі, неперевірені. До того ж через волохів усе йде.

Запорищенко не погоджувався:

- Ви батьку, були у тих краях лише походом, я ж півроку у чагарниках блошиць годував. Населення допомагало нам щиро, до того ж ми готували запаси підніжного харчу, там цього вдосталь – гриби, ягоди.

Попрохав слова писар Хома Калюжа, який вів протокол засідання:

- Люди із-за Дністра перевірені. Із багатьма знайомий особисто.

- Тепер собі не можна довіряти, – відмахнувся Нестор. – Наполягаю, що ця інформація провокативна. Чекісти намагаються виманити із-за кордону видних провідників антирадянського опору.

Хорунжий Стригун, який весь час сидів мовчки, смоктав люльку, заговорив замислено, дещо сонно:

- Пане Махно, раз ви такий обережний і далекоглядний. То чому ж у ваших лавах діяли чекісти? Уся ваша військова рада складалася із жидів і москалів, які тепер охоче працюють на більшовиків. Той же Тепер, у вас займався агітацією, а тепер зі шпальт газет поливає махновщину лайном. Особисто я вірю звістці штабу Струка. Під цими тисячами бійців слід розуміти співчуваючих, тих, хто у визначений час візьме зброю. А ваша позиція, пане Махно, досі незрозуміла. За що ви воювали? Адже на вашій совісті перемога більшовиків! Саме ви стали на заваді формуванню української державності, відтягнувши своїми химерними ідеями майже усе селянство півдня України.

Нестор зовні залишався спокійним.

- Своїм ідеям я залишився вірним. Я будував вільний устрій із цінностями братерства, рівності. Так, були помилки. Силоміць до армії нікого не тягнув, але, до мене дезертирували із вашого війська, то значить не все було гаразд і у вас. Що ж до уповань на десятитисячну армію на кордонах Польщі і Румунії... гм... Не раджу на таке сподіватися. Жодна держава не дозволить утримувати на своїй території іноземне військо, яке планує напасти на сусідню країну. Вони розраховують нашими руками здійснити на території СРСР саботаж, а це справа політичних авантюристів, а не революціонерів.

На деякий час запанувала тиша. Стригун смоктав люльку.

Засідання завершилося опівночі. До готелю Нестора повезли на автомобілі.

Вранці прийшов Баконські, сказав, що через місяць у Бандерах відбудеться потаємна зустріч з офіцерами сигуранці, на що Нестор відповів:

- Занадто багатьом відомо про нашу співпрацю. Навіть у пресі кожен нашу зустріч ледь не у подробицях описують. Негоже це...

VII

Зустріч із румунськими розвідниками мала відбутися 12 березня. До готелю під'їхав автомобіль, але Галині стало зле. Нестор скористався прибулим авто, щоб відвезти дружину до лікарні. Галинина недуга неабияк налякала, тому сказав водію, що на засідання не поїде, нехай проводять без нього.

Протягом години, доки чекав пояснення лікаря, викурив пачку цигарок. Коли вийшла Галя кинувся розпитувати:

- Розкажуй, що трапилося? Хвороба? Перевтома? Благаю, тільки не мовчи.

Вона посміхнулася:

- Так, перевтома... у моєму становищі природно...

- Як?! Невже!

Галя знову посміхнулася:

- Так і є.

Дорогою додому на останні гроші Нестор купив пляшку вина і солодоців. Завітав Вася Харламов, поцікавився з якого приводу веселощі. Дізнавшись про Галинину вагітність, поцілував її руку.

- Нове життя – дарунок долі. Шкода, що виросте на чужині.

Ідилію порушили двоє офіцерів, які викликали Нестора в коридор.

- Командире Махно, скоїлося нещастя...

Нестор був настільки щасливий. Здавалося ніщо не затьмарить його радощів, навіть якщо повідомлять про негайну видачу радям.

- Сьогодні у Бандерах перебили усіх, хто був на засіданні.
- Невже? Є припущення хто?
- Не можемо знати...
- Я попереджав, – зітхнув Нестор. – Не слід недооцінювати чекістів¹.
- Схоже полювали на вас.
- А Іона?
- Вбитий.

Нестор повернувся до номеру.

- Ось, що друзі. Треба забиратися. Сьогодні чекісти, полюючи на мене, перебили румунів. Потьопіємо до Польщі.
- Коли ж підемо? – спитала Галина.
- Чим швидше, тим краще. Впевнений, румуни особливо не перейматимуться.

Ми для них тепер зайвий головний біль.

VIII

Укупі з Нестором побажали піти Василь Харламов, Олексій Хмара, Яків Домашенко, Сашко Мельник і Василь Бут. До кордону йшли лісом. Вночі замерзли, бо не розпалювали багаття. До ранку зголодніли, припасів узяли мало.

На лісовій галявині наткнулися на кобилу.

- Либонь побережникова, – сказав Харламов. – Давай реквізуємо, невідомо скільки ще бовтатися у лісі, а запаси нам потрібні.

Нестор погодився.

Харламов з Бутом відвели кобилу в глибокий ліс, де забили. На багатті смажили м'ясо. Та поласувати свіжиною не вдалося. Несподівано оточила поліція, яку по сліду привів лісник. Усім зв'язали руки, навіть Галині, відвели до заїмки. Слідчий склав протокол, він гадав що затримали групу карних злочинців із Росії. Того ж дня відвезли на станцію, а звідти потягом до Бухаресту, де посадили до в'язниці.

Нестора викликали на допит, але замість слідчого очікували офіцери сигуранці.

- Як це розуміти, командире Махно? Ми не очікували, що ви і ваші люди займаються дрібним злочином.

Нестор попрохав цигарку.

- Ми просто хотіли перейти кордон. Після провалу в Бендерах немає ніякої впевненості у нашій безпеці, а у мене дружина вагітна.

Офіцери про щось тихо перемовлялися. Невдовзі всіх відпустили. Нестор з Галиною повернулися до готелю.

Спозранку прийшов офіцер.

- Командире Махно, найближчим часом вас переведуть через польський кордон. Звісно, потаємно. Передайте також своїм людям, тікати не слід.

IX

У квітні румунські офіцери провели до польського кордону групу махновців із сімнадцяти чоловік. Поляки під конвоєм відвели до табору інтернованих у Шалково, який різнився від румунського і не на кращий лад.

Озирнувшись Харламов зазначив:

- Типова в'язниця.

Табір огорожений колючим дротом, на кутах вежі з чатовими. Галину відокремили до жіночого сектору. У бараку домінували петлюрівці, були і білогвардійці.

Нестору надали ліжко під стіною.

Тільки-но розклав речі у шафці, як зайшов черговий оголосив «шикуйся». З'ясувалося у таборі кожні п'ять годин перекличка.

Підійшов сусід по ліжку.

¹ Теракт здійснив чекіст Д.М. Медведєв, у майбутньому партизанський керівник у роки Другої Світової війни, Герой Радянського союзу.

- Лимаренко Микола, ваш земляк із Павлограду. Дуже радий знайомству із самим батьком Махном.

- Який до дідька я батько, – відмахнувся Нестор. – Вже немає ніякого батька, самий пил. Давно ви тут?

- Майже рік.

- Немало, як для інтернованого. Чому така пильність, немов фурдига¹?

- Бояться радянських агентів і повстання на Галичині, де наших багато.

Нестор зрозумів, що під «нашими» розуміються петлюрівці.

- А до вас Несторе Івановичу, особлива увага, як до одного із масштабних провідників. Тут багато офіцерів, які ненавидять Махна.

- А ви?

- Що я, мені довелося і під вашими знаменами гуляти.

- Вирватися відсіль можна?

- Охорона посилена, табір на відкритій місцині, стрільці на вежах. Але й на волі потрібна підтримка.

- Ще дружина вагітна тут...

- У жіночому секторі не такі жорсткі правила. Тим більше вагітна. Вона упривілейована, про неї не бентежтеся.

- Слухай, Микито, а серед ваших не виникало ідеї вирватися до Галіції?

- На рівні прожектів звісно. Кошти потрібні.

X

Із Галиною зустрівся на будівництві де працювали інтерновані. Постійно супроводжував охоронець. Нестор зміркував, що до обов'язків вартовика належить не лише конвоювання, а більше спостереження за контактами піднаглядного.

- Важко, – говорив Галині. – Тяжко на душі від думки, що тебе у все це втягнув.

Потрібно було лишити в Україні, зреклася б мене і жила б на волі.

- Не переймайся Несторе. Навряд чи б чека дала спокійного життя.

- Кожночасно думаю як вискочити звідси. Поляки теж отримують вимогу нашої видачі. Ідею про Галичину навіяли, там є можливість підняти повстання українців проти Польщі. Тут можна зібрати чоловік десять, тільки союзник на волі потрібен.

- А щодо радянської дипмісії?

- Думав. Можна пообіцяти радам припинити серед селян збройні виступи.

- Я можу вільно виходити із табору до лікаря.

Охоронець гукнув Нестора, показуючи на годинник. Повернувся до роботи. До його обов'язків входило прибирання майданчика від будівельного сміття.

- Несторе! – почувся голос із гурту польських вільнонайманих.

Підійшов Ягудзинський, товариш по каторзі.

- Яшо? Яким вітром?

- Вже ніяк не сподівався із тобою пересіктися ще й у мене на батьківщині. А я брате, у дев'ятнадцятому перекинувся воювати проти Будьонного і Тухачевського.

- Чекай, але ж в останнє як стрітилися в Москві, ти у міліції служив?

- Служив... Випала нагода, зробив документи.

- У тебе є можливість навідуватись?

- Звісно, – Яків обійняв його і заговорив тихо. – Знаючи твою вдачу, подумав би, що чергову втечу готуєш. Пам'ятаю фанатичну невгамовність.

У вечорі Нестор поділився з Домашенком і Хмарою про наміри стосовно зв'язків із радянською дипломатичною місією.

- Бебехів можна скуштувати, – сумнівався Хмара.

- Знаю, – зітхав Нестор. – Але очікувати мани небесної ще гірше...

XI

¹ Фурдига – в'язниця.

Перед сніданком до Нестора підійшов охоронець, нишком передав цидулку.

- Від Яків, – прошепотів. – Я Адам Красновольський.

Ягудзинський писав:

«Цей товариш допоможе зі зв'язком. Через нього, або Шуляка, його зміна наступна».

На будівництві зустрівся з Галиною, розповів про Ягудзинського і зв'язкових.

- Гадаєш ці охоронці надійні люди?

- Звісно ні. Тому по справі тільки від мене, у листах ні слова.

Після роботи Нестор багато лежав. Останнім часом турбував лівий бік, мацав застарілий післяопераційний шрам. Боліло десь усередині, ніби голка між ребер застрягла. Нило і раніше, та якось уваги не приділяв. Тепер у більш-менш спокійному середовищі несподівано давалися взнаки усі болячки.

Намагався почитати, витягнув із шафки газети, якими постачали польські анархісти – «Руль», «Діло Труда», радянська газета «Комуніст».

Хвилювався. Цього вечора Галина мала передати радянському послу його звернення, де прохав кілька мільйонів злотих і шість револьверів.

Галина повернулася без відповіді, про це повідомила шифрованим листом через охоронця Шуляка.

Вдень після обіду Адам передав цидулку де писалося: *«Ваша справа вирішується позитивно. Зброю і гроші невдовзі отримаєте».*

Нестор вилаявся і мерщій спалив послання.

- Що трапилося? – питав Домашенко.

- Провокатори наші зв'язкові... Мене сьогодні заарештують.

О сімнадцятій годині до бараку зайшли троє, двоє солдат і капрал. Зробили обшук у Нестора, Домашенка і Хмари. В окремій камері обшукали кожного особисто.

Пізніше Нестор дізнався, що арештували і Галину.

XII

Їх відвезли до Варшави де заточили у Мокотовській тюрмі. Галина потрапила до жіночої в'язниці «НАМ».

Нестор перебував у маленькій камері з ліжком, письмовим столом, рукомийником і унітазом.

Прийшов адвокат, лисий гладун.

- Стефан Пасхальський, – відрекомендувався. – Мене найняв ваш друг Яків.

- Він не заарештований?

- Ні, прохав передати, що був ошуканий як і ви. У вашої дружини теж адвокат – Ян Лейпунський. Вам вже висунули звинувачення?

- Так. Підготовка збройного повстання.

- Тут, пане Махно, є деякі ускладнення. Обвинувач має докази про те, що ви шукали зв'язків із радянським консульством у якого прохали засоби для збройного повстання на Галичині.

- У них не може бути прямих доказів, – твердо мовив Нестор. – Якщо нададуть свідків, то я можливо щось висловлював, але лише в усній формі і то, як припущення, а не як заклик до якихось дій. Тут замішані радянські спецслужби.

- Обвинувач акцентуватиме на вашому зв'язку з радянською місією і раз ви стверджуєте, що документальних підтверджень не може бути, то є надія на позитивне вирішення проблеми.

- Звісно не може, якщо щось і покажуть, то фальшивку Можете на словах дещо переказати дружині? Скажіть нехай від усього відмовляється, стоїть на тому, що на політиці не розуміється.

- Знаєте, стосовно вас вже почалася політична баталія. Анархісти розповсюдили по багатьох виданнях звернення до європейської громадськості.

XIII

Жовтень 1922 року Нестор майже не бачив Галину, вона перебувала на карантині, спілкувалися через цидулки.

Одного разу Стефан приніс звістку, що Галина спробувала втекти. Витягла ґрати. Її знайшли на вокзалі. Дійство пов'язали із непередбачуваністю вагітної жінки.

Від слідчого Нестор дізнався, що у Німеччині вийшла книга Петра Аршинова – «Історія Махновського руху».

30 жовтня прийшла найкраща у житті звістка – народилася донька. Галина назвала Лєною. Однак через загострення туберкульозу маленьку зміг побачити лише через місяць після народження.

Переступив поріг камери для побачень. Галина посміхаючись простягнула немовля. Він обережно взяв безцінний згорток. Поцілував Галину, хоч вийшло неприродно, бо не знімав марлевої пов'язки. Довго погойдував доньку, промовляючи:

- Моя манюся... Нюся-манюся. Так я тебе завжди називатиму.

XIV

8 червня 1923 року почалися перші судові слухання справи Нестора Махна, Галини Кузьменко, Якова Домашенка і Олексія Хмари.

Прокурор Вассенберг висунув звинувачення у підготовці збройного повстання у Східній Галіції з метою її подальшого приєднання до Радянської України.

Прокурор півгодини монотонно читав звинувачення. Окрім підготовки повстання інкримінувався антисемітизм в Україні, війна проти польських поселенців, пропаганда антидержавних ідей серед інтернованих.

Коли Нестору надали слово він через біль у нозі попрохав виступати сидячи.

- Мене звинувачують у тісних стосунках з радянською Україною. Пан Вассенберг надав якісь листи від більшовицького уряду де начеб то є підтвердження такого зв'язку. То думаю із цього приводу моєму адвокату не буде багато докуки, варто переглянути радянську пресу де згадується про мене. Уряд, який так висловлюється про людину навряд чи підтримуватиме з нею якісь потаємні зв'язки, до того ж моє ім'я у списку затятих ворогів радянської влади. Я категорично відкидаю звинувачення ніби отримав від дипмісії сто тисяч марок. Ці звинувачення базуються лише на свідченнях сумнівних персон, які через особисту неприязнь намагаються мене скомпрометувати. Де ж самі гроші? Може я встиг у таборі їх витратити? Тому стверджую, що стосовно мене підготована ретельна фальсифікація. Я переходив польський кордон із надією, що стріну серед братів-слов'ян братню підтримку і порозуміння.

Затим виступав адвокат, який пред'явив акт експертизи, що листи із дипмісії написані не Несторовою рукою.

Дорогою до в'язниці Стефан говорив:

- Вассенберг розуміє, що справа розсипається. Тому тиснутиме в іншому, та не хвилюйся. Залучимо громадськість, книга Аршинова вже перекладена польською. Слідство далі того, що Галина була поруч дипмісії не пішло.

Наступного дня у анархістській газеті Нестор прочитав статтю «Суд над Махном»

«Товариші. Повіdomляємо вам, що 8-го червня судовий пристав Гжибовський вручив Махно звинувачувальний акт. Звинувачують його у тому, що він начеб то організував у Білорусії на більшовицькі гроші повстання проти Польщі.

За свідченнями польських газет суд над Нестором Махном триває у Варшаві. Як редакційний, так і соціал-патріотичний друк замовчує всю правду і виставляє Махна - цього борця за українське селянство, як грабіжника і вбивцю.

Ми закликаємо всіх товаришів революціонерів застосувати широку і активну агітацію за Махна і його товаришів (разом з Махном сидять його дружина, що народила у в'язниці і його товариш Хмара). Ми повинні відкрито оголосити, що Махно є політичним в'язнем і ідейним борцем.

Товариші! Влаштовуйте демонстрації перед польським представництвом у вашій країні! Надсилайте туди резолюції протесту. Застосовуйте найрішучі способи.

Револьюційний пролетаріат не повинен допустити, щоб хоробрі борці за свободу і за Анархію гинули в польських в'язницях. Лише енергійне втручання може врятувати Махна.

З братнім привітом група анархістської молоді Варшави».

Нестор посміхнувся і подумав: «Рано товариші більшовики записали мене у політичні трупи».

XV

Вассенберг спробував висунути друге звинувачення. Вимагав засудити Нестора за бандитизм, покарати як ватажка злочинних банд. На це Пасхальський відповів, що Україна завжди була колискою для повстанських рухів і отаманів всілякої масті.

- Якщо злочини з боку підзахисного і мали місце, – завершував промову адвокат, – то вони аж ніяк не були спрямовані проти Польщі. За звинуваченнями пана Вассенберга його має судити інша країна.

Нестор теж визвався зробити доповнення:

- Мене радянська преса завжди цькувала, навіть коли очолювана мною армія була з більшовиками у військовому союзі. Так я воював, так за мною кровопролиття. Але то кров ворогів селянства, ворогів усього трудового люду. Хочу зауважити на словах пана адвоката, я дійсно ніколи не воював супротив вашої країни і польських поселенців, хоча отримував безпосередні накази поляка Держинського виступити проти Польщі. Наголошую на тому, що якби восени двадцятого року я не затримав Першу кінну армію на два тижні, виснаживши її боями, то головорізи Будьоного потопили б Варшаву у крові, як це вони робили на захоплених територіях.

- Але на тобі кров Григор'єва! – вигукнув хтось із залу.

- Особисто я Григор'єва не вбивав, він був страчений на підставі рішення Реввійськради. Мене тут неодноразово звинувачували в антисемітизмі. Григор'єва стратили саме тому, що був зятим антисемітом. За його бузувірства у Єлисаветграді загинув квіт єврейської анархічної молоді.

Засідателі вийшли для обговорення.

Через дві години суддя оголосив, що провина Нестора Махна, Галини Кузьменко, Якова Дорошенка і Олексія Хмари не доведена і вони мають бути звільнені з-під варті.

Кореспонденти намагалися підійти ближче до Нестора. Адвокат Хмари Шепельський вивів недавніх підсудних через задні двері на подвір'я, де чекав автомобіль. Галину вивезли окремо.

Нестор повернувся до камери, на другий день ранком його мали звільнити.

XVII

Зіновій Арбатов, кореспондент газети «Руль» колишній білогвардієць домогся дозволу на це інтерв'ю. Перепустка на ніч, бо пораненьку Махно звільняється.

Зіновій хвилювався. Ще свіжі катеринославські спогади, коли він у місті зайнятому махновцями робив розвідку і особисто стикався з батьком Махном на квартирі.

Піднявся сходами за наглядцем. Камера ледь освітлювалася.

Очікуючи Махна перевірів зміст кишень: скромна передача – кілька пачок чаю і цигарок.

Очікував біля двадцяти хвилин. Нарешті, у коридорі почулися важкі кроки. Двері прочинилися, кореспондент підвівся.

Із темряви виплила темна фігура у сірому в смугу піджаці, військовому галіфе.

Нестор шкутильгаючи підійшов до столу.

Арбатов бачив, що від грізного батька залишилася примара. Зовсім інша людина – кволий від поранень і хвороб чоловік. Здавалося, увесь харизматичний потенціал сконцентрувався в його стомлених від життя очах у яких ще читався магнетизм.

- Хто ви такий? – спитав Нестор. – Мені знайоме ваше обличчя.

- Я Зіновій Арбатов, кореспондент газети «Руль», – відповідав кореспондент, дивуючись феноменальній пам'яті Махна.

- Читав. Ви здається підписуєтеся «З. Арбат»?

- Так точно.

Арбатов поклав перед Нестором чай з цигарками.

- Для вас.

Нестор тут же закурив, розкривши подаровану пачку.

- Пане Махно, почну без зайвої прелюдії. Газети багато освячують про Махна, смакуючи всілякими легендарними подробицями, якими ви густо обросли протягом війни. Тут і приховані скарби, і безліч дітей, яких вам народжували жінки по всій Україні. Я хочу написати про справжнього Махна.

- Говорите без прелюдії, а почали з дипломатії, – Нестор з хитринкою дивився на гостя. – Питайте, відповім. Хоча, думається, вашим читачам більше цікавий Махно, як ватажок головорізів. Ось ви, свідок тодішніх подій у Катеринославі, були на параді. Хіба творили ті безчинства про які так багато пишуть? Звісно, наше військо мало свої негативи, але ж я всіма силами боровся з мародерами, погромниками та всяким-ріжним набродом.

Арбатов ще більше дивувався пам'яті Махна.

- Розкажіть про майбутні плани.

- Питання делікатне, – Нестор підвівся, пішов до темного кутку.

Кореспондент бачив, що Махно силкується зробити тілом якийсь рух, але каліцтво на заваді.

- Не знаю на скільки у цьому питанні можу бути відвертим, особливо з кореспондентом. Я багато чого запланував, але важко щось здійснити знаходячись тут.

- Суд вас виправдав, тепер ніщо не заважає.

Нестор довго товк у попільничці цигарку. Вів далі з нотою роздратування:

- У першу чергу на заваді те, що я не на батьківщині.

- А вдома здійснення цих планів реальне?

- Вдома все можливо.

- Маєте якісь зауваження до тюремної адміністрації?

- У порівнянні з Бутирками тут санаторій. Одне погано – не можу вільно бачитися з дружиною і донькою.

- Скажіть, а хто за національністю ваша дружина?

- Знаю-знаю з якої пісні співаєте, – Нестор криво посміхнувся. – У мене в камері ця нісенітниця є – стаття Герасименка. Людина в часописі розміщує надуману інформацію, взявши за основу чутки, і стверджуючи, що користувався надійними джерелами. Хоча б те, що моя дружина єврейка. Чомусь назвав її Федорою. Насправді моя дружина Галина Кузьменко, вчителька української мови. Тут у тюрмі вона народила доньку, вони тепер на волі. А щодо Герасименка та інших писак, тут вже зло бере, тому, що цю писанину дехто сприйме за чисту монету. Писали навіть, що і я єврей, мабуть тому, що не ходжу до церкви.

- Розкажіть про ваші дії, як тільки повернетесь до України.

- Єдине – боротьба з більшовиками. Це основна дія.

- Напевне ваших прихильників достатньо і в Росії.

- Так, але моє серце в Україні.

- У вас є спорідненість із Петлюрою?

- Із самим отаманом був нейтралітет, а загалом у нас різні політичні позиції.

Петлюра державник, а я анархіст. Мені байдуже якою мовою говорять люди, для мене головне – нагодований простий роботяга.

До камери зайшов наглядач:

- Панове, час спливає.

Арбатов простягнув на прощання руку.

- Ви так і напишіть, що я – Нестор Махно, до останнього поштовху серця боротимуся з більшовизмом і з усім, що гнобить чесну працювиту людину. Вже занесений над їхніми головами сокира помсти.

- Прощайте, Несторе Івановичу.

- І вам усього найкращого.

XVII

Нестор з родиною оселилися в Торуні, де мешкало багато емігрантів.

Як і в Румунії оселилися в дешевому готелі, поруч чоботарської майстерні, якою завідував високий худий чоловік років тридцяти п'яти, який перший прийшов знайомитися із сусідами.

По виправці і поважним манерам не важко вгадати колишнього офіцера.

- Дозвольте відрекомендуватися, Лісневич Петро Олексійович, – знявши капелюх, поцілував руку Галині, додав: – Колишній підполковник, командир третього кавалерійського полку, корпусу Барбовича.

Нестор потис руку і теж відрекомендувався:

- Нестор Іванович, він же батько Махно, колишній командарм Повстанської армії.

Лісневич на мить знітився, дивився Нестору у вічі намагаючись вгадати чи не жартує бува новий сусід.

- Чесно кажучи, зовсім по іншому вас уявляв. Що ж, я відверто радий особистому знайомству. Бачу ви скалічений, то ж вам складно буде знайти легку роботу. Пропоную до мене підмайстром. Із чоботарством знайомі?

Нестор здивований і спантеличений несподіваним співчуттям булого ворога, відповідав ніяковіло:

- Ще у Бутирках доводилося практикувати, тільки забулося. Останні чотири роки самі розумієте...

- Пригадається Несторе Івановичу. І пригадається махом, у вас дитинка, а злидні мають властивість загострювати пам'ять.

Нестор узяв Лісневича за руку.

- Ми з дружиною припасли пляшку вина, то ви завітайте.

- Зі свого боку відвзаємлюсь банкою оливки і білим хлібом.

Лісневич приємна компанійська людина. Протягом вечора згадували громадянську війну. Полковник особливо яскраво описував останні дні існування Білого руху.

- Багато офіцерів пострілялися, прямо в окопах, як зрозуміли, що справі квіт.

- У вас такої спокуси не виникало?

- Що ви. Я люблю життя. Та й із Росією вже ніщо не поєднує. Тут вже одружився на німкені. Дружина, скажу вам, золото. Глухоніма сирота. Уявляєте як мені поталанило. Німа жона і тещі немає.

Нестор з Галиною розсміялися.

XVIII

У травні із Парижу приїхав Волін.

- Треба Несторе Івановичу, їхати звідси. Тут вас чекісти дістануть, або ж місцеві бандити. Виїзд організуємо через Берлін. Німецькі і французькі товариші нададуть поміч.

- Знову тікати...

- Там Несторе, є вихід на зовнішній світ. Тут із гопакими зачакнеш, як політична особистість.

- Переправте, спочатку, Галю з Люсею.

Галина з донькою поїхали наступного дня, відзначившись перед цим у поліції. Він на другий день. Таким чином розраховував, що поліція буде шукати родину. Хоча не мав сумніву, що через нього поляки не кинуться перекривати кордони.

XIX

О 13.00 на берлінський вокзал прибув потяг із Варшави. Нестор вийшов на перон, тримаючи в одній руці валізку, другою спираючись на ціпок. Криси капелюха і широкий шарф майже ховали обличчя.

Зустріли Волін з Аршиновим. Петро підхопив валізу.

- Із Берліну виїдеш завтра, – говорив тихо Петро. – Документи майже готові.
- Чому не можу відразу поїхати і за своїми документами?
- Ім'я Махна відоме і тут. До того ж німці до тебе мають свої рахунки.

Біля автомобілю до трійці підійшло п'ятеро. Один ламаною російською мовою звернувся до Нестора:

- Я розмовляю з Махне?
- У чому справа? – Петро спробував заступити Нестора, та його відштовхнули.
- Ми вас арештовувати.

Нестор посміхнувшись, зняв капелюха:

- От тобі й поляки, – Нестор покуляв за поліцейськими.

Через дві години після арешту прочитали звинувачення: «Військові дії проти німецьких поселенців в Україні у 1917-1920 роках».

Німецька камера обшита деревом, настільна лампа, біля рукомийника рушник з милом. Перед сном зайшов наглядач поцікавився чи не бажає пан Махно, ще одну ковдру, бо ночі холодні.

Нестор заперечливо кивнув головою, коли наглядач прийшов, про себе мовив:

- Це ганьба усіх в'язниць. Ще б колискову заспівав.

XX

Аршинов прийшов через три дні. Щоб не розумів охоронець, розмовляли грецькою.

- Не хвилюйся. Завтра прийде чоловічок, він наглядачем тут, принесе одяг. Проведе через контроль. Поводься ніби адвокат. Вийдеш, зустріне Ягудзинський, він передасть документи і відвезе до вокзалу, там чекатиму я. Квитки до Парижу вже куплені.

- Ловко придумано... А що з Галею?

- У Венсені у Воліних живе. Сподіваюся за два дні з'єднається.

Цієї ночі Нестор не спав, навіть курило мало, щоб несподівано не напав приступ кашлю.

О четвертій ранку почалася перезміна. Зайшов наглядач, поклав на ліжко пакунок і ціпок.

- Тут для вас. Будьте наготові за п'ять хвилин.

Окрім костюму товариші передали ще накладну бороду.

За дві години опинившись у потязі Нестор нервово дивився на годинник. О 7-й перевірка, коли його хватяться почнеться тривога, зателефонують на вокзал. Ось тоді ще довго не побачить доньку з дружиною, якщо взагалі коли повидаються. Аршинов поїхав до Франції на автомобілі. Нестора не взяли через те, що на шляхах більш прискіплива перевірка.

Як тільки потяг рушив Нестор миттєво заснув. Прокинувся на кордоні. Німецькі прикордонники не уважно перевірили документи «польського емігранта».

XXI

Перші дні з родиною тіснився на квартирі Воліних, доки Петро не знайшов у передмісті Парижу квартиру.

- Бажано змінити прізвище, – радив Петро. – Ти серед політичних супротивників.

- Не звикати, я все життя серед ворогів...

- Але тепер з тобою родина. Не виключно, що наткнешся на маніяка-месника.

Таке трапляється.

- Ну що ж... тоді стану Міхненком, як брат Карпо був записаний.

Родина Міхненків оселилася на вулиці Де ла Джаррі неподалік Венсенської цитаделі. На території фортеці парк, де Нестор часто прогулювався з донькою. Галина влаштувалася пралею у пансіонаті. Нестор тиждень працював на консервному заводі, та довелося звільни-

тися, бо неспроможний вистояти зміну біля конвеєра, перегода влаштувався на кіностудії помічником декоратора.

- Ось так друзі, – говорив Нестор іншим емігрантам співробітникам. – Не захотів комісарити і ось маю. На четвертому десятку хлопчиком працюю, як колись у Тупікова.

Вечорами у нього на квартирі збиралася анархічна молодь. Пили чай, дискутували. Якимось йому запропонували написати статтю в газету «Діло труда» про становище селянина-анархіста в Україні. Нестор охоче погодився.

- Знаєш Галю, – говорив після прогулянки з донькою, – не можу на вулиці довго бути. Ці прокляті автомобілі душать. Віддав би залишок життя, щоби хоч останній день у житті почути шум дніпрових порогів, побачити як чресло¹ врізається у землю, босоніж пройтися по ріллі, по яловій землі²... , чути кудахтання курки коли знесе яйце, прокидатися під спів півня, відчути запах трандафилі³, які росли під вікнами. Так часто сняться урми⁴ в балках.

XXII

Нестор поприятелював із бувшим полковником корпусу Юденича Яковом Карабанем. З яким часто сидів у кафе. На політичні теми розмовляли мало, здебільшого згадували батьківщину. Карабань сам із Харківщини.

У вересні до Парижу приїхав Вася Харламов, оселився у Нестора. Галина з донькою вже мешкала в іншому місці. Працювала в пансіонаті для дітей російських емігрантів, там же отримала кімнату і можливість виховуватись донці. Пансіонат знаходився в іншому кінці Парижу. Бачилися лише на вихідних.

Нестор почувався морально легше, що поруч жив бойовий товариш, хоча із колишнім писарем майже не згадували бойове минуле.

XXIII

Одного вечора до Нестора завітало троє молодих людей – два хлопці і дівчина. Хлопців знав, а дівчину бачив уперше.

Відразу помітив, що вона дивиться на нього якось особливо, вивчаюче. Здогадувався, що може приховуватися за цим поглядом. Вочевидь багато чула про батька Махна і створила собі образ народного вожака, та видно оригінал вельми різнився від намальованого уявою.

Ідда Метт, анархістка із Прибалтики дійсно начиталася про українського керманіча анархістського війська. Свого часу навіть планувала поїхати до України і приєднатися до махновського руху. Уявляла батька Махна міцним високим чоловіком, із засмаглим від степового сонця і вітру обличчям, але побачила блілого, виснаженого інваліда.

Протягом вечора розпитувала Нестора про громадянську війну. На подив Харламова, Нестор «розговорився».

Коли вже розходилися Ідда довго зав'язувала шнурки, молоді люди поспішали на останній трамвай, тому не стали її чекати. Нестор визвався провести її до таксі.

- Розумієте, – говорив дорогою. – Нам з Васею вельми важко тут. І зовсім не матеріальна скрута причиною. Більшість із нас виросли у злигоднях. Відчуваю, як із кожним днем втрачаю сили. Усе думається – хоч кухоль із гуляй-пільської криниці... Та що там із криниці – із калябури¹ б напився. Це надало б сил для життя... Так, для життя і боротьби.

Ідда тримала його під руку. Майже на голову вища за нього.

- Несторе Івановичу, на тому тижні засідання анархістів-синдикалістів, бажаєте я супроводжуватиму вас?

- Я з великою охотою.

¹ Чресло – різець у плугу.

² Ялова земля – незорана земля.

³ Трандафилі – троянда.

⁴ Урма – місце по якому женуть худобу, покриту слідами ніг.

¹ Калябура – калюжа.

- Стану перекладачем. Володієте мовами?

- Ну як володію... німецькою говорю з дитинства, бо у колоніях працював, можу спілкуватися болгарською, грецькою, навчився трохи румунської з польською.

Перед тим, як сісти в таксі Ідда потисла руку, але Нестору здалося – вона очікувала, що він її поцілує.

Біля дому на лавочці кутив Карабань.

- А що Несторе Івановичу, вкотре переконуюся, що селянська безпосередність має успіх у жінок.

- Облиште, – відмахнувся Нестор, червоніючи. – Вона просто зголосилася бути моїм перекладачем.

- Гм... Щось до мене ніхто у перекладачі не напрошується... Та й забув як дівчата джеджуляться². А знаєте кого сьогодні бачив? Петлюру з родиною. У кафе зіткнувся.

- Нам так жодного разу і не довелося поспілкуватися... Знаєш Якове Пилиповичу, вчора познайомився із доволі дивним молодим чоловіком. Дзигмаїстер³, здається Самуїлом назвався. Усе вивідував про єврейські погроми в Україні. Про петлюрівщину з махновщиною розпитувався.

- Щось не сподобалося у ньому?

- Хоча б те, що він патологічно ненавидить Петлюру.

XXIV

Ідда знайшла Нестора на іподромі. Спочатку здивувалася, бо аж ніяк не сподівалася, що Махно гравець. Він стояв впершись на огорожу, плакав.

Вона обережно торкнулася плеча.

- Що трапилося?

- Вибач Іддо, проходив неподалік почув запах кінського гною. Згадалася батьківщина. Усе найкраще, що було у житті супроводжувалося цим запахом. Це запах волі. Змалечку, як тіко зняв репеху⁴ пішов працювати, завжди коні...

Зайшли до найближчого кафе.

- Вдома мати лишилася, очевидно вже й не побачу. Листувався з невісткою Варєю і колишнім ад'ютантом, та схоже наше листування може їм нашкодити. Я Лепетченку надіслав своє фото, а воно опісля у радянському «Огоньку» опубліковано.

Ідда показала радянські газети «Ізвестія» і «Правду». На перших шпальтах зображення Ворошилова.

- Якби не обставини, вірніше аби обрав би інший шлях, то теж би був радянським генералом.

Нестор глянув на вхід і насупився. Ідда обернулася. Зайшов годинникар, який назвався Самуїлом Шварцбардом.

- От принесла нелегка дурня... Чесно кажучи потрапив би на очі вдома не роздумуючи поставив би до стінки. У нього типові нахили провокатора.

Шварцбард підсів без запрошення.

- А я вас шукав. Хотів розпитати чи чинили петлюрівці погроми у Гуляй-Полі?

- У нас їх практично не було. Інциденти стрічалися з боку білих і червоних, а петлюрівці євреїв не чіпали. Наскільки пам'ятаю у Петлюри щодо цього свій універсал був.

- А я маю іншу інформацію...

- То ви маєте те, що хочете слухати. Ви там не були, а я був. Вас нагодували більшовицькою пропагандою, а ви й глигнули. Тому більше не лізьте з дурними питаннями, інакше по яндолі уперіщу ціпком і тільки так...

Шварцбард пішов невдоволений.

² Джеджулитися – кокетувати.

³ Дзигмаїстер – годинникар.

⁴ Репеха – довга сорочка яку носили 10-річні хлопчики, коли ходили без штанів.

- Він готує убивство Петлюри, – зазначив Нестор.

Коли вийшли на вулицю, Нестор запропонував посидіти на лавочці під квітучими яблунями.

- Знаєш, а у нас вже картоплю закінчили садити. Травень. А яблуні як квітнуть, не те що ці дички. В Україні моя перша дружина Настуня. Війна нас розлучила. Хто знає, як би повернулося якби із нею залишився. Може, як не з нею то одружився б з іншою... У нас багато працьовитих дівчат. Трудився би в комуні, а на вихідні їздив би з дружиною на ярмарок продавати городину, додому б поверталися, накупивши ріжних гостинів...

- А як же Галина?

- Вона була доброю бойовою подругою. Завинив перед нею, втягнувши у все це. Тепер тягнутиме мій хрест до кінця віку. Під час мирного життя ми з нею не уживаємося, тому й намагаємося спілкуватися не так часто, аби вкрай не зламати те мізерне, що залишилося. Принаймні у нас лишилася взаємна повага...

XXV

О вісімнадцятій годині 25 травня Нестор сидів у редакції газети «Діло труда», правив свою статтю. Поруч бавилася Оленка, яка весь час заважала батькові. Позаштатному фотографу сподобалася ця ідилія.

Магнієвий фотоспалах змусив Нестора здригнутися.

- Тобі зайнятися нічим? Геть іди! – гримнув на фотографа. – Тепер ні дідька не бачу...

- То для історії, Несторе...

До редакції увірвався кореспондент.

- Надзвичайне повідомлення! Петлюру застрелили!

- А вбивця? – спитав Нестор.

- Спіймали на місці. Розрядив обойму. Юдей якийсь.

Нестор, осудливо киваючи, тихо говорив про себе:

- Симоне, Симоне, чом не берігся? Попереджали ж...

Коли привів доньку Галина помітила його стривоженість.

- Петлюру вбили. І як гадаєш хто?

- Чорна борода?¹

- Схоже на те.

- Я давно говорила він навіжений.

- Карабань каже усе це не випадково... Йому штучно нав'язали маніакальну ідею. Він знаряддя чекістів.

XXVI

Суд над Шварцбардом відбувся через рік після убивства Головного Отамана. Тривав від 16 до 26 жовтня 1927 року.

Нестор приїздив на засідання. Слухав промови Анрі Тореса – адвоката Шварцбарда.

- Тут тонка політична гра, – казав дома Василю. – Суд куплений радами.

Харламов на це зазначив:

- А я не вірю у змову. Просто психічний здійснив свої бажання. В одному згоден, єврейська світова громадськість від цього убивства матиме деякі зиски. Черговий додаток до ореолу, який так заповзято створюють, ореол «постраждалого народу».

XXVII

У січні 1934 року Нестора поклали до лікарні. Виявили туберкульоз ребер.

- Геть розвалився, – говорив Галині. – Був би тут Шевчуков, той би упорався б із моїми болячками, а не те, що ці картаві. Кажуть вдома страшний голод. Мені слід було залишитися в Україні. Чому вони не захищаються? Адже зі мною на смерть йшли... Що їх змінило?

¹ «Чорна борода» у перекладі на нім. Schwarzbart.

- Петру дозволили повернутися до Радянського союзу.

- Принаймні розстріляють удома. Я б теж хоч у такому стані згодився, аби тільки востаннє побачити, вдихнути рідне повітря...

XXVIII

- Не можна, він у тяжкому стані, – говорила медична сестра якомусь відвідувачу. Той, хижо посміхаючись, відсторонив її.

- Tous droits!¹, – говорив нахаба. – Je suis son frere!².

Через вузький отвір у ширмі Нестор не міг роздивитися хто то, та почувши голос від хвилювання частіше задихав.

- Остапе? Брате, ти?

Бойовий товариш підійшов до ліжка. Поцілував.

- Мої вітання, батьку.

- Як ти тут опинився? Хоча... дурне питання, ти де хочеш пролізеш... химородник... Що вдома?

- Вдома край погано. Та революційна ситуація, про яку ти пророчив так і не визріла. Проти нас відбулася широкомасштабна військова операція. Більшовики виморили голодом майже усіх українців. Володарюють жидо-комісари.

Нестор заплакав.

- Остапе, як же так? Чому так? Хіба немає прихованої зброї?

- Вони Несторе, виховують собі рабів. Увесь цвіт нації виб'ють, кого зламають, притиснуть до нігтя. Лишилися одиниці. На них сподіваємося, колись таки покажуть себе, як ми показали.

- Скажи брате, я чув із Дніпром не все гаразд. Чи чутно ще дніпровські пороги?

- Забудь. Порогів немає, немає острівців, немає сіл, церков, Кічкас – усе під водою.

- А чи цілий наш штаб, що в узгір'ї Піщаної балки, де починалося дитинство?

- Немає Несторе.

- Пам'ятаєш, якось ти говорив про добрі спогади, які стануть фундаментом майбутнього життя. Скажи, бойовий побратиме, чи побачу я за Чорним каменем наш штаб, наш степ, наше Гуляй-Поле?

- Повір, доки існує степ, покіль гуляє вітер, допоки ім'я батьки Махна мандруватиме містами і селами, полями й річками, лісами й лугами.

У Нестора не було сліз, хоча хотілося ридати.

- Остапе, обіцяй не завершувати моєї справи.

- Будь певен, батьку...

- Дай обійму тебе на прощання...

ЕПІЛОГ

Проклинайте мене, проклинайте
Якщо я вам хоч слово збрехав
І згадайте мене, ви згадайте
Я за правду, за вас воював

Все за тебе – пригноблене братство,
За обдурений владою народ
Ненавидів я чванство і барство
Був заєдно зі мною кулемет

¹ Tous droits! (фр.) – Все гаразд.

² Je suis son frere (фр.) – я його брат.

І тачанка як куля свистіла
Шаблі блиск небеса заливав
То чому ж ви мене залишили?
За кого я життя віддавав

У цій пісні ні слову докору
Не насмілюся вам докоряти
То чому ж мені так самотньо?
Не збагнути і не розказати.

Ви простіть мене, хто в атаки
Йшов зі мною й загинув в боях
Мені б треба за вами заплакати
Бачу горе в жіночих очах

Ось вони відспівають, відплачуть
І лампади не будуть гасити
Ну а батько не може інакше
Він уміє не плакати а мстити

Ви згадайте мене, ви згадайте
Я за правду, за вас воював...
Нестор Махно

Нестор відчув пекельний біль у всьому тілі.
Із грудей вирвався стогін – передсмертний.
Останнє, що чув, це гомін лікарів, які не вбагнули звідки в палаті взявся пугач.
Сказано закалатало серце і зупинилося.
Біль щез. Усе щезло. Страх, душевний тягар – немає нічого. Лише чисте – «Я».
Загриміло. Ніби залп тисячі гармат.
Запанувала тиша...
І з'явилося сліпуче сяйво.

Маленький Нестор посеред хати, бачить матір. Явдоха зовсім не стара, вона жвава молодичка, яка керує п'ятьма синами. Стоїть посміхається, простягає руки, хоче обійняти наймолодшого, невгамовного.

«Мамо» – намагається сказати, але не може.

Йому так добре, що на мить забулося душевне тяжіння, забулося бунтівне життя з торгівлею, революцією, провиною за смерть братів. Це ще буде попереду, якщо він не змінить... Так тепер житиме по-іншому.

Усі брати тут, біля матері.

- Простіть мене, брати мої милі, – спромігся мовити.

І щезає все.

Його обволікає сірий туман. Несподівано задзвеніло тисячі дзвіниць. Навколо кружляють постаті зі скляними очима мерців – ті, хто загинули через нього, від його руки, за його наказом.

Замріла в тумані світла фігура. Поволока перетворюється на священика. Це панотець Микола, якого наказав живцем спалити у топці паротягу.

- Прости мене, була війна...

Отець Микола перехрестив його, перетворився на білу хмару.

Щезає все...

Нестор біля кам'яного воїна, бачить Чорного Монаха, він забирає золотий акінак.

- Мені – моє, тобі – твоє, – говорить Калугирь¹.
Вони перед брамою до країни характерників.
Навколо степ. Нестор в оточенні бойових командирів. Усі тут: Щусь, Каретник, Лютий, Марченко...
Федосій обіймає, підводить Марса, бойового коня.
- Батьку, тут твої люди, твій кінь...
Нестор бачить свою багатотисячну армію.
- Ми клялися того дня, – говорив Щусь і голос розлогою луною рознісся по степу. – Обіцяли бути поруч тебе до кінця, а тепер і кінця немає – попереду вічна свобода і ми поруч. Веди батьку, за небокрай до вічного степового щастя!
Нестор на вороному.
Душу переповнюють радощі. Ніздрі приємно лоскоче майже забутий запах весняного степу, заколихує іржання коней...
- Сини мої! – розлився степом голос батьки Махна. – Ми здобули волю. За мною синки, за мною...
І помчали вершники...
Степовий пил піднявшись до неба, поглинув махновську армію.

Козак Волемир Ківш спочивав під копицею сіна, замислено дивився в небо. Ось зірвалася та полетіла зірка, заяскріла, спалахнула і згасла.
Старий схилив голову.
- Усе завершення має. Ти у подорожі. Мир душі твоєї, лицарю.
Цієї миті у далекому Парижі пішов у засвіти Нестор Іванович Махно.

¹ Калугирь – монах.